

ЖАҲОН АДАБИЁТИ

1997 йил июндан чиқа бошлаган

№2 (94)

2005 йил, феврал

Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН
ЁЗУВЧИЛАР
УЮШМАСИ

РЕСПУБЛИКА
МАЎНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

МУНДАРИЖА

Тарихий кунлар шукуҳи.....3

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ДАНТЕ АЛИГЬБЕРИ. Илоҳий комедия. Аъроф.....5

НАСР

НОДАР ЖИН. Устоз ёки Иосиф ижод этган Инжил. Роман.....18

НАВОИЙХОНЛИК

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ғазаллар.....80

БОТИРХОН АКРАМ. “Сўзум мартабаси”.....82

АБДУЛҲАМИ ҚУРБОНОВ. Ойнинг Зуҳал билан қирони.....93

БОБУРХОНЛИК

ОЙЛАРХОН РАСУЛОВА. “Бобурнома” ва табиат100

АНСОРИДДИН ИБРОҲИМОВ. Бобур — арузшунос.....102

ҲАСАН ҚУДРАТИЛЛАЕВ. Бобур ва мўғул қавмлари.....109

БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР

НАИМ КАРИМОВ. Атоқли журналист ва дипломат.....113

ТОШКЕНТ
ФЕВРАЛ

ПУБЛИЦИСТИКА

Терроризм — XXI аср вабоси

ДОН ДЕЛИЛЛО. Келажак вайроналари аро.....	166
ДОРОТА КУБАЦКПЯ-ЯСЕЦКАЯ. Террорчининг психологик қиёфаси.....	131
ЧАРЛЬЗ СИМИК. Даҳшат солномаси.....	136

АДАБИЙ ТАНҚИД

Г.Э.БЕРТЕЛЬС. “Ҳуқуқ фалсафаси” рисоласи ўзбек тилида.....	157
--	-----

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ВИЛЬЯМ БЕКФОРД. Ватек. Халифа Восиқ қиссаси.....	159
--	-----

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат МИРЗО
(Бош муҳаррир ўринбосари)

Файзи ШОҲИСМОИЛ
(масъул котиб)

Амир ФАЙЗУЛЛА

Жамоатчилик кенгаши:
Алишер АЗИЗҲЎЖАЕВ
Бобур АЛИМОВ
Қуддус АЪЗАМОВ
Одил ЁҚУБОВ
Туробжон ЖЎРАЕВ
Неъматулла ИБРОҲИМОВ
Абдулла ОРИПОВ
Ғайрат ШОУМАРОВ
Тўлепберген ҚАИПБЕРГЕНОВ
Рустам ҚОСИМОВ
Пўлат ҲАБИБУЛЛАЕВ

Жаҳон адабиёти, 3. 2005.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Уч босма тобоқ ҳажмгача бўлган қўлёзмалар қайтарилмайди.

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Г.МУҲАММАДИЁРОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Ш.АБДУЖАББОРОВА

Теришга берилди 15.01.2005 й. Босишга рухсат этилди 25.03.2005 й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1100 нусха. А-5999 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг “Ўзбекистон” НМИУида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2005 й.

ТАРИХИЙ КУНЛАР ШУКУҲИ

2005 йилнинг дастлабки ойлари Ўзбекистон республикаси ҳаётида том маънода тарихий ойлари бўлди — Олий Мажлис мустақил республикамиз тарихида биринчи марта икки палатали олий органга айланди — унинг таркибида қонун чиқарувчи умумий палата билан бир қаторда Сенат ҳам ташкил топди. Бу жуда катта тарихий ҳодисадир.

Сенатнинг ташкил топиши шунчаки яна бир ташкилий тизимнинг пайдо бўлганини билдирмайди, балки бу республикамизнинг ижтимоий-сиёсий соҳада янги босқичга қадам қўйганидан далолат берадиган муҳим ҳодисадир. Сенатнинг вужудга келиши Республика олдида турган турли ижтимоий муаммоларни, ислохотлар жараёнида майдонга келаётган катта-кичик масалаларни тезкорлик билан муҳокама қилиб, самарали ҳал қилишга йўл очади.

Яқинда мен оммавий ахборот воситаларидан бир хабар эшитиб қолдим — унда АҚШ Сенати ўз мажлисида мамлакатдаги қайси бир фирмада ишлаб чиқарилаётган товарлар сифатини муҳокама қилгани айтилган эди. Бундан чиқадигани, Сенат учун муҳокама қилиши мумкин бўлмаган масала бўлмайди, у ҳар қандай муаммони ҳам муҳокама қилиб, давлат аҳамиятига молик масала даражасига кўтара олиши мумкин. Масалан, Сенатимиз республикада халқ таълими соҳасидаги ислохотларнинг боришини ёки қашшоқлик масаласини муҳокама қилса-ю, уларни самарали ҳал қилиши йўллари белгилаб берса, бу умумий ижтимоий-иқтисодий ривожланишимизнинг тезлашиб кетишига янги имкониятлар яратиб берган бўлур эди.

Шу кунларда мамлакатимиз ҳаётида яна бир муҳим тарихий ҳодиса рўй берди — Республика Президенти Ислом Абдуғаниевич Каримов Олий Мажлиснинг Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма йиғилишида катта маъруза қилди. Бу маъруза Олий Мажлис орқали тўғридан-тўғри халққа қилинган мурожаат эди. У шаклан баъзи бир мамлакатлар президентларининг ҳар йили халққа қиладиган мурожаатларига ўхшаб кетса-да, аслида ундан фарқ қиладди — бу маъруза ривожланишнинг янги босқичида Республика олдида турган муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларнинг атрофлича чуқур таҳлилига бағишланган маъруза эди. Қолаверса, у Республика олдида турган вазифаларни бажариши йўллари кўрсатиб берган дастуриламал бўлди.

Бу маъруза амалий қиммати жиҳатидан Президентнинг “Ўзбекистон XXI аср бўсағасида” деган китоби даражасида туради. Маърузада Республика олдида турган вазифалар тўғрисида гапирилган экан, Президент бугунги шароитда, айниқса, мафкуравий масалалар тобора долзарблик касб этиб бораётганини уқдиради. Бугун биз ижтимоий-сиёсий жиҳатдан ғоятда мураккаб бир дунёда яшаётимиз. Унда тараққийпарвар, бошқа халқларга яхши кўз билан қарайдиган кучлар билан бир қаторда, сувни лойқалатиб, балиқ ушлашга ҳаракат қиляётган, энди ривожланиб келаётган мамлакатимизга ғаламислик кўзи билан қараб, уларни ўз измига бўйсундиришга ҳаракат қиляётган кучлар ҳам мавжуд. Улар бугунги кунда, айниқса, мафкуравий соҳада ўзларининг хуфия ва ошкора фаолиятларини кучайтирмоқдалар, турли

йўллар билан, айниқса, ёшларни чалғитиб, уларнинг тўғри йўлдан боришларига халақит бермоқчи бўладилар. — Бугунги кундаги асосий вазифамиз мафкуравий соҳада ана шундай чалғишларнинг олдини олиш, бизга халақит бераётган кучларга қарши самарали кураш олиб бормоқдир. Аммо бу кураш тақиқлар ва ман қилишлар йўли билан эмас, мафкурага қарши мафкура кураши йўли билан олиб борилмоғи даркор.

Биз қисқа бир тарихий давр ичида маънавий ҳаётимизни юксалтириш соҳасида, мафкуравий соҳада янги марраларни эгаллаш борасида анча салмоқли ишлар қилдик ва бу билан ҳар қанча фахрлансак арзийди. Аммо бизда ғалати бир нуқсон бор — кўпинча қонуний фахрланиш туйғуси қуруқ мақтанишга айланиб кетади. Натижада рост ишларимиз ҳам ёлгон жилваларига бурканиб, ўзининг салмоғини йўқотиб қўяётганини, сийқа ва таъсирсиз гапларга айланиб қолаётганини сезмай қоламиз. Ва ҳаётимиздаги жиддий нуқсонлар эътиборимиздан соқит бўлиб қолаверади. Мана, масалан, китобнинг аҳамияти тўғрисида бисёр чиройли гаплар гапирилди, лекин китоб ўқиш соҳасида бир қадам ҳам силжиш кўзга ташлангани йўқ. Қолаверса, китоб нашр этиш, китоб савдоси каби ўта муҳим соҳалар ҳам эгаси кўчиб кетган кимсасиз ҳовлидек қаровсиз, харобгина ҳолда ётибди.

Бошқа мафкуравий соҳаларда ҳам қилинадиган ишлар кўп. Жумладан, шуни таъкидлаш лозимки, мустақиллик йўлига ўтганимиздан бери бизга раҳнамолик қилишининг пайига тушган ҳамда ақл ўргатиб, ўзларига маъқул бўлган жамият моделини зўрлаб сингдирмоқчи бўлаётган “ғамхўрларимиз” кўпайиб қолган. Аммо улар кўрсатаётган демократия моделлари ҳали демократиядан узоқ — кўпинча уларда зўравонлик ва ўзбошимчалик ҳукмронлик қилади. Биз эса ўзимизда қадим-қадимлардан ўзимизга хос демократик тамойиллар мавжуд бўлганини эсимиздан чиқарган ҳолда, ғамхўрларимизга нима деб жавоб беришни билмаймизда, “ҳа, сеники маъқул” дейишдан нарига ўтмаймиз.

Бугунги шароит биздан бутунлай бошқача иш юритишни талаб қилмоқда. Президент маърузасида бундан бошқа ўта муҳим, ўта долзарб масалалар борасида ҳам гап боради. Чунончи унда ёшлар тарбияси, таълим соҳасидаги ислоҳотларни тезлаштириш каби масалалар ҳам қўйилган. Ҳа, булар — жуда катта, том маънодаги улғвор вазифалар. Албатта, бу вазифаларни бажариш фақат бир кишининг ёки ҳатто бутун бошлиқ бир гуруҳ одамнинг қўлидан келмайди. Бу вазифаларни бутун жамият биргаликда, бир ёқадан бош чиқариб, аҳиллик билан бажармоғи керак. Ҳеч шубҳа йўқки, шундай бўлади. Чунки бу жамиятимизнинг янги босқичга кўтарилмоғи учун ўта муҳим ва зарурдир.

Мустақил Ўзбекистон ўз тараққиёт йўлида янги босқичга қадам қўйди. Бу қадам хосиятли, қутлуғ қадам бўлишига чин кўнгилдан ишонамиз.

БОШ МУҲАРРИР.

Данте АЛИГЪЕРИ

Илоҳий комедия

АБДУЛЛА ОРИПОВ
таржимаси

АБРОФ

Биринчи кўшиқ

- Э**нди хуш сувларда кўтаргум елкан,
Даҳо иқтидорим чарх урар тагин,
Ғаддор мавжларда у адашиб елган.
- 4 Васф этай иккинчи салтанат багрин.
Рухлар бу манзилда покланиб расо
Топарлар абадий хилқатнинг хайрин.
- 7 Созим ўликларга жон этсин ато,
Муқаддас музалар — берингиз мадад.
Каллиопа ўзи қўллаб доимо,
- 10 Бир чоғлар лиранинг торин бешафқат
Ҳакка пора-пора айлаган маҳал
Торга қайта бошдан бергандай рағбат.
- 13 Шарқнинг зумрадидек қувончбахш, ял-ял,
Олам туби қадар тиниқ ва теран
Юксак ҳаволардан руҳ топиб сайқал,

Буюк италян шоири Данте Алигъери жаҳон шеъриятининг энг мумтоз сиймоларидан саналади. Зеро, у ўрта асрнинг сўнгги ва Уйғониш даврининг эса биринчи шоири, Шекспир ва Рафаэль билан бир сафда янги давр маданиятининг яловбардоридир.

Унинг асли исми Дуранте, фамилияси Алигъери. 1265 йилда Флоренцияда туғилган. Йигитлик даврида Италиянинг сиёсий ҳаётида фаол қатнашади. Ҳокимият учун курашган гуруҳлардан бири енгилгандан кейин, гвельфлар партиясининг аъзоси сифатида Флоренциядан бадарга қилинади ва умрининг охиригача дарбадарликда ҳаёт кечиради. У 1321 йилда Равеннада вафот этган ва шу ерга дафн этилган. Мана, орадан неча юз йиллар ўтиб кетган бўлса ҳам, флоренцияликлар ҳамон унинг хокини ўз шаҳрига келтириш умидидан воз кечишмаган.

Данте “Илоҳий комедия”дан ташқари “Янги ҳаёт” (1292), “Базм” (1308), “Монархия ҳақида” (1313), “Ер ва сув ҳақида” (1320), “Халқ нутқи” каби сонетлар, фалсафий лавҳалар, насрий баёнлардан иборат асарлар ёзган.

Ўша даврда урф бўлган одатдан воз кечиб, ўз асарларини юнон тилида эмас, балки ўзининг она тилида ёзганлиги ва бу билан италян адабий тилига асос солганлиги Дантенинг жуда катта хизматларидан биридир.

Дантенинг ҳаётида Беатриче исмли қиз алоҳида ўрин тутади. Биринчи марта уни саккиз ёшлигида (ўзи эса тўққиз ёшда) кўрган. Улар ҳаммаси бўлиб беш марта кўришишган. Қиз бошқа бировга турмушга чиққан, 1290 йилда вафот этган. “Янги ҳаёт” сонетлар ва лавҳалар тўплами асосан Беатричегга бағишланган.

- 16 Яйраб чақнаганди чашмим ҳам бирдан,
Кўзим толиқтириб, қаддим этган ё
Зулматдан қутулган эдим ахийран.
- 19 Муҳаббат чароғи у – гўзал Зухро
Шарқни кулгуси-ла этди нурафшон,
Қошида Балиқчи буржи ҳам қаро.
- 22 Нигоҳим қаратдим қутбга томон,
У ёнда инсонга илк бор сочган нур
Тўрт юлдуз чарақлаб бўлди намоён.
- 25 Замин ҳам уларнинг нуридан масрур.
О, шимол ёқдаги ташландиқ диёр,
Ул шуъла бизларнинг бошда йўқ эрур.
- 28 Ўша эллар сари боққач мен бу бор
Шимолий қутбга ташладим нигоҳ.
Етти оға-ини бекитмиш узор.
- 31 Қаршимда қария кўринди ногоҳ.
Муҳтарам эди у, бамисли ўғил
Назарида падар шундайдир, биллоҳ.
- 34 Соқоли кўк ола рангадир мойил,
Соқолга чулғашган эди батамом
Кўксига осилиб тушган қўш кокил.
- 37 Муқаддас тўрт юлдуз нури бардавом
Ёритиб турарди чехраи олин.
Юзи офтоб мисол – хулласи калом.
- 40 У деди силкитиб пахмоқ соқолин:
“Сўқир шаршарага ўтказган кимдир?
Ва кимсиз? Айтингиз бу ҳолнинг фолин.

Данте бутун дунё адабиётининг шоҳ асарларидан бири саналмиш “Илоҳий комедия”ни 1307-1321 йилларда яратган. У вақтлар барча бадий асарлар — жанридан келиб чиққан ҳолда, комедия ёки трагедия деб номланган. Мана шунга кўра, Данте ўз асарини “Комедия” деб номлаган. Бироқ кейинчалик миннатдор авлодлар бу асарнинг фавкуллодалигига эҳтиром маъносида, оддий асардан фарқланиб турсин дея унга “илоҳий” сўзини нисбат беришган. Бу сўзга буюк, беназир, мисли кўрилмаган деган маъно юкланган. Гарчи асарнинг “Дўзах”, “Аъроф” ва “Жаннат” деб номланган қисмларидаги воқеалар нариги дунёда юз берса ҳам, аслида асарда реал ҳаёт, Дантега замондош Италия воқелиги тасвирланади.

Тадқиқотчилар “Илоҳий комедия”ни яратишда Данте Ибн Синонинг “Рисола-фа-л-ишқ”, Аҳмад Фарғонийнинг “Китоб ал-ҳаракат ас-самовия ва жавоми илм ан-нужум” асарларига таянганлигини, коинот, сайёралар ва юлдузлар ҳаракатини белгилашда уларга асосланганлигини қайд этадилар.

“Илоҳий комедия” шеър қурилиши, қофиялари мураккаб тизимли, айти чогда ниҳоятда ўйланган, ҳар бир жиҳати аниқ чамаланган, бадий руҳи жуда юксак асардир. У жаҳоннинг кўплаб тилларига таржима қилинган. Деярли ҳар йили дантешунослик ўқишлари ўтказилади, у ҳақда кўплаб тадқиқотлар яратилган.

“Илоҳий комедия”нинг заминида асосан инсон, унинг ҳаёти туради. Дантенинг ўзи асардан тўрт маъно излаш зарурлигини, шулардан бири — инсонни ёмон йўлдан қайтариш, яхшиликка бошлаш туйғуси эканлигини қайд этган.

“Илоҳий комедия”нинг “Дўзах” қисмида Шарқнинг буюк мутафаккирлари Ибн Сино, Ибн Рўшд, “Аъроф”да массагетлар маликаси Тўмарис тилга олинади.

- 43 Ҳодий ким? Заминнинг қоронғу, басир
Мудҳиш қаватидан чиқдингиз қандоқ
Машғалани қайдан топдингиз, ахир?
- 46 Дўзах йўриқларин енгибсиз мутлоқ,
Ё пайдо бўлдим янгича расм —
Сабийлар қошимга келмиш бесўроқ.”
- 49 Раҳбоним у томон солди-ю разм
Менга имо қилди, эггин дея қад,
Тиз букишни менга айтди устозим.
- 52 Деди: “Келганим йўқ ўзимча минбаъд,
Самодан ўтинди менга бир аёл,
Манов ҳамроҳимга бергил, деб мадад.
- 55 Бизларнинг қисматни, қизиқиб алҳол,
Билмоқчи экансан — ироданг қонун,
Бажо айлағумдир, келмас ҳеч малол.
- 58 Ажал уни чулғаб олмаган бутун
Роса яқинида кўрсатганди бўй,
Бир баҳя қолганди ўлмоғи учун.
- 61 Баён этганимдек, ба амри моҳрўй,
Мадад учун бордим қошига жадал,
Зулматдан ўтказдим топиб бир йўл, жўй,
- 64 Гуноҳкорлар қавмин кўрсатдим тугал.
Истайман, назардан ўтказсин бир-бир
Сенинг маҳрингдаги қавмларни бу гал.
- 67 Нечоғ сарсон бўлдик — этмасман тасвир,
Сенинг ҳузуринга етишдик, ё руҳ,
Мени самовий сас қўллади, ахир.

Фозила Сулаймонова ва Нажмиддин Комиловнинг айрим қайд ва тадқиқотларини ҳисобга олмаганда, бизда Данте ҳамда унинг асари ҳақида рисолалар йўқ ҳисоби.

Абдулла Орипов асарнинг “Дўзах” китобини 1968-1974 йилларда таржима қилди. “Илоҳий комедия”дек дохиёна асар таржимаси устидаги машаққатли ва улкан ижодий меҳнат жараёнида тилимизнинг ифода имкониятларидан моҳирона фойдаланиш, асарда сўз юритилган тарихий муҳитни идрок этиш, лисоний ижодкорлик, сўзларнинг маъно товланишларини нозик ҳис этиш борасида ҳам таржимоннинг ҳизматлари беқиёсдир. Бундай сарбаланд руҳ “Аъроф” таржимасида ҳам изчил давом эттирилган.

“Жаҳон адабиёти” ўқувчиларига асарнинг “Аъроф” қисмидан тўққиз қўшиқ ҳавола қилинмоқда. “Дўзах” китобида бўлгани сингари “Аъроф”да ҳам Дантени қадимги дунё шоири Вергилий етаклаб юради ва унинг доиралари билан таништиради. “Жаннат” доиралари билан танишишда эса Дантега севгилиси Беатриче ҳамроҳлик қилади.

Данте “Аъроф”нинг биринчи доирасига — мутакаббирларни, иккинчи доирасига — ҳасадгўйларни, учинчисига — жаҳлдорларни, тўртинчисига — маҳзунларни, бешинчисига — хасис ва зикналарни, олтинчисига — ебтўймас мечкайларни, еттинчисига — дунёвий муҳаббат муҳибларини, саккизинчи-тўққизинчи қаватларига “Ердаги жаннат”ни жойлаштиради.

Умид қиламизки, севимли шоиримизнинг “Аъроф”дан қилган янги таржималари ҳам диди юксак ўқувчиларнинг маънавий мулкига айланади ва ўзининг муносиб баҳосини олади.

Дониёр БЕГИМҚУЛОВ.

- 70 Унинг ташрифига кўргаз таважжух,
Унинг истагани озодлик, билъакс
Озодлик дегани умрбахш шукуҳ.
- 73 Сен эркнинг қадрини билардинг, хуллас
Утиқда ўзингни ўлдирдинг, илло
То маҳшар ҳур бўлиб қолай, дея бас.
- 76 Биз ҳеч бир йўриқни бузмадик, аммо,
Бу – тирик: Миноснинг менга дахли йўқ.
Жойим Марцияга яқиндир, зеро.
- 79 Марция сен учун оҳ чекар тўлиқ.
Унинг ҳурмати деб, о, руҳ покдомон.
Бизга илтифот қил, айлагин қуллуқ.
- 82 Еттита қасринг бор, берсанг гар имкон
Кирайлик, Марция қошида мен то
Сенинг ҳам шарафинг айлайин баён”.
- 85 У деди: “Тириклик чоғимда, оё,
Марция этганди шунчалар мафтун, –
Бажардим, унинг-чун не бўлса раво.
- 88 Энди орамизда ёвуз бир тўлгин,
Руҳимни забт этган сеҳрли қудрат.
У аёлга энди лоқайдман лекин.
- 91 Самовий хоним гар буюрмиш хизмат
Менга шу етарли, ортиқча савол,
Ортиқча далолат, ортиқча ҳасрат.
- 94 Қамиш камар билан белин боғлаб ол,
Сўнгра юзларини ювгин яхшироқ,
Губор ҳам қолмасин, бўлсин пок, ҳалол.
- 97 Жаннат осмонининг ажиб, ярқироқ
Тўдасига мансуб хос фаришта бор,
Мумкин эмас унга бу ҳолда боқмоқ.
- 100 Оролнинг теграси ўралган қатор,
Пастда уммон мавжи жўшар доимо
Ботқоқлик ёқалаб ўсган қамишзор.
- 103 Сербарг ёхуд заранг набобот асло
У жойда кўкармас, бор бунга сабаб:
Мавжга дош беролмас улар мутлақо.
- 106 Қайтаркан, юрмангиз сира у тараф;
Тоғ томон элтади Сизни қайси роҳ –
Билиб олажаксиз офтобга қараб”.
- 109 У гойиб бўлганди, мен бўлса, эвоҳ,
Даст туриб отилдим устоз бағрига,
Не гап? – деган каби ташладим нигоҳ.
- 112 У деди: “Жилайлик энди нарига,
Юр, болам, бу жойлар қия-ёнбагир,
Айланиб тушамиз адирларига”.

- 115 Тонгга тоб беролмай, зулумот базўр
Ёришиб келарди. Ташладим назар
Ва кўзга кўринди долғали баҳр.
- 118 Кимсасиз нишабдан кетдик сарбасар,
Бамисли адашиб йўлин топган зот
Ўзини биз янглиғ шодумон сезар.
- 121 Шудринглар насимда бўлмайин барбод,
Ҳали қуримасдан, офтоб тафти-ла
Баҳслашган жойларга етганда, устод,
- 124 Шудрингли майсани босди кафти-ла;
Устоз муродини англаб ўша зум
Унга яқинлашиб бордим шахт ила.
- 127 Ва тутдим ёш ювган яноғим, юзим;
Рухсорим покланди, балки умрбод
Дўзах изи унда топганди тўзим.
- 130 Кимсасиз соҳилга чиқдик икки зот,
Бу жойда ҳеч кимса асло, ҳеч қачон
Қайта йўл юрмаган, из солмаган бот.
- 133 Бовужуд, устозим қамишдан чунон
Камар тўқиб берди. Ажаб! Во, ажаб!
Узилган поянинг ўрнида шу он
- 136 Пайдо бўлар эди янгиси, ёраб!

Иккинчи кўшиқ

Офтоб — кўз илғамас, келмоқда эди,
Қуддуси шарифга ҳозир рўбару
Айни чоғ биз томон елмоқда эди.

- 4 Тун эса қўлида тутиб тарозу
Чиқиб келар эди дарёи Гангдан
Кундузга голиблик қилмоқдайди у.
- 7 Аврора чехраси оқ-алвон рангдан
Сўлгин тортар эди энди тобора,
Сарғайиб борарди узор норавшан.
- 10 Турардик субҳидам балққан жой аро,
Мисоли ноаён йўлда сарфароз.
Лекин беҳаракат зотдек бечора.
- 13 Тонг чоғи мағрибда уммон узра соз
Қуюқ ҳаволарда Миррих ялтираб
Қирмизи барқ билан ёнгандай нохос.
- 16 Шуъла кўз олдимда кетди ялтираб.
Мавж узра шундоқ тез чопардики нур,
Ҳач бир шиддат унга келолмас тараф.
- 19 Тўлқинлар сатҳидан кўз узиб бир қур
Хитоб қилмасимдан устозга ҳали
Нур порлаб, ёрқинроқ бўлганди зухур.

- 22 Сал ўтмай атрофга оппоқ жилвали
Нур сочиб бир шуъла кўринди, ҳайҳот.
Тубан кетди бири ўша маҳали.
- 25 Устозим жим эди, лек ўша заҳот
Англадим қанотдир шуъла шубҳасиз.
Қайиқчи кимлигин фаҳм этди устод.
- 28 Деди хитоб айлаб: “Юкин чўкиб тиз,
Тангри малаги бу, ошгунингча тоғ
Улар бундан буён учрагай тез-тез.
- 31 Қара, покдомон зот магрурдир не чоғ!
Эшкак, елкан билан йўқ зарра дарди,
Қанот билан сузар уммонда мутлоқ.
- 34 Қара, у қанотин кўкка кўтарди,
Унга суянч эрур абадий қудрат.
Жўн бўлса, қанотин бот-бот силкарди”.
- 37 Ҳар қанот қоққанда ёришиб талъат
Илоҳа келарди сузиб биз томон.
Боқмоққа менда ҳеч қолмади ҳолат.
- 40 Ерга қараб қолдим, қайиқ шу замон
Қиргоққа қадалиб тўхтади енгил.
Сувда ҳам изи йўқ, шунчалар равон.
- 43 Дарға турар эди – самовий расул,
У ҳақда сўзламоқ ўзи саодат;
Бор эди юз нафар мардум ҳам аҳил.
- 46 “Iх exitu Israēl”, – дейишиб якқат
Барчаси баробар қилишди дуо.
Нарёғи Забурдан суръа, тиловат.
- 49 Хоч тутиб ижозат этгач у сиймо
Қиргоққа ёприлди жамъи издиҳом.
Малак-чи, ортига кетди шу асно.
- 52 Билгисиз диёрга боққанча тамом,
Анқайиб қолди-ку, тўда бир нафас.
Гўё янги нарса этган каби ром.
- 55 Офтоб нурларини сочиб басма-бас
Осмондан ҳайдади буржи Жадини;
Қуёш кўтарилган пайт эди, хуллас.
- 58 Оломон бизларга ёриб дардини,
Деди: “У томонга чиқармиз қандоқ?
Билмасмиз мутлақо йўлнинг ҳадини?”
- 61 Вергилий дедик: “Биз ҳам сиз сиёқ
Ушбу диёр ичра мисли мусофир.
Илк бора қўйганмиз шу жойга оёқ.
- 64 Биз сиздан аввалроқ бўлганмиз ҳозир
Хатарнок йўллардан ўтдикки, ҳай-ҳай,
Қолган йўлни ҳолва деса ҳам, арзир”.

- 67 Халойиқ тураркан биздан кўз узмай
Нафас олишимни қолишди пайқаб,
Ранглари оқариб кетди бутунлай.
- 70 Зайтун бутоғи бор чопарга қараб
Ҳовлиқиб югурар жамъики одам,
Нима гап эканин олгани сўраб.
- 73 Халойиқ ўшандоқ хушнуд, серкарам
Термулиб қолдилар менга маҳлиё,
Фаромуш этишди йўл ташвишин ҳам.
- 76 Сафидан ажралиб бирови ҳатто
Менга кучоқ очиб ташлади одим.
Мен ҳам ҳурматини айладим бажо.
- 79 Бовужуд сояни оғушга олдим,
Уч бора бағримга босай дедим, оҳ,
Ҳар сафар ўз кўксим кучоқлаб қолдим.
- 82 Хижолат чекишим пайқади арвоҳ,
Кулимсаб орқага чекинди дарров,
Мен ҳам яқинлашиб бордим баногоҳ.
- 85 Яқин келма деди; рўбарў икков
Таниб қолдим уни бешубҳа, бешак;
Фурсат сақла дедим мен билан бирров.
- 88 У деди: “Рух тандан бўлмасдан бўлак
Севгандим; Севаман мен сени ҳамон.
Тўхтайман; хўш, энди сендан сўрасак?”
- 91 Дедим: “О, Каселла, бу манзил томон
Қайта келмоқ учун этганман сафар.
Шу чоққача қайда тутгандинг макон?”
- 94 Деди: “Юз берганмас гина ё кадар,
Малак кимни қўйиб, олди кимнидир,
Мен-чи, кутиб турдим навбат бир қадар.
- 97 Малак раъйи билан бир амри тақдир.
Барчани уч ойнинг ичида аниқ
Бу жойда қилгуси ҳозир у нозир.
- 100 Нахри Тибр сувлари тахир ва аччиқ
Уммон суви билан қўшилган жой бор.
У ердан келтирди мени ҳам қайиқ.
- 103 Мавжларда елмоқда ҳозир шиддаткор;
Ахерон гар кимни этмаса қабул.
Малак қайиғига ўтқазар зинҳор.
- 106 Дедим: “Сен қўшиқлар куйлардинг, мақбул,
Тугёнли дилимга бағишлаб ором
Сўнмаган бўлса гар иқтидор буткул.
- 109 Рухимга ҳаловат айлагил инъом,
Тириклик тарзим-ла юрибман-ку то;
Ҳориб, чарчаганман буткул, батамом!”

- 112 “Муҳаббат сирлашар, дилимга ошно”,
Куйлаб юборди у жўшиб шодумон.
Ҳануз юрагимда жаранглар садо.
- 115 Устод, мен — икковлон ва хуш оломон
Тинглар эдик уни масту мустагриқ,
Қолмовди наздимда бошқа ҳеч армон.
- 118 Тинглардик, дилларда ҳаяжон тўлиқ.
Улуғвор қария қилди зўр даъват:
“Танбаллар! Бепарво тинглайсиз кўшиқ.
- 121 Йўлга чиқишга ҳам қилингиз рағбат.
Тангри дийдорига бўлмоқ-чун ноил.
Куфрдан пок бўлмоқ зарурдир, албат”.
- 124 Каптарлар дон-дунга бўлганда машғул
Шундоқ беътибор юрарлар кибор.
Мағрур ғув-ғувин ҳам унутиб буткул.
- 127 Ва лекин нимадир чўчитса зинҳор,
Учиб кетадилар ташлаб дон-дунни.
Гўёки зарурроқ ишлари ҳам бор.
- 130 Ғўр мардум бошида кўрдим шу кунни;
Кўшиқ ҳам эшитмай қолдилар қочиб,
Зот, гўё, югурар, билмай тахминни.
- 133 Ва демак, бизлар ҳам қолгандик шошиб.

Учинчи кўшиқ

- Чуваган тўдани янграган даъват.
Қоя этагига элтди шу замон.
Тафтиш эгар унда бизни ҳақиқат.
- 4 Мен устоз ёнида қолдим бегумон.
Қайга ҳам борардим бир ўзим ёлғиз.
Ахир ким кўрсатар йўлни тоғ томон?
- 7 Устоз койир эди ўз-ўзин сўзсиз.
О, покдил зотларнинг асл виждони,
Сизда сал куфр ҳам қолдиргай чўнг из.
- 10 Устоз секинлатди шаҳди равонни,
Яъни шошиб юрмоқ ножоиз бир ҳол.
Маҳдуд шуурим ҳам ўша замони.
- 13 Идроким касб этди тийра бир аҳвол.
Денгиздан кўккача юксалган улкан
Қояга чамалаб қарадим дарҳол.
- 16 Ортимдан қирмизи барқ сочиб турган
Кун нури тўсилди дуч келиб менга.
Қаршимда соямни кўргандим бирдан.
- 19 Боқиб ўз кўлкамга — қора заминга
Ростдан титраб кетдим — қолдим деб танҳо.
Фақат менинг соям кўринди нега?

- 22 Мен томон юзланди ҳодийи доно:
Деди: “Ваҳимага берилдинг абас,
Мен борман, сен ёлғиз эмассан асло.
- 25 Бир чоқ соя солган танам бу нафас
Ётар Неаполда — ҳозир унда кеч.
Ҳоким Брундуздан кўчирилган, бас.
- 28 Кўланкам йўқ эса ҳайрон қолма ҳеч,
Нур, ахир, осмоннинг қатларидан ҳам
Ўтиб кетади-ку, бетўхтов, печ-печ,
- 31 Ва лекин қаҳратон, жазира, дард-гам
Бизнинг сийратга-да жорий этилмиш,
Шундоқ йўруқ берган раббано, эгам.
- 34 Уч хилда намоён ягона равиш —
Хилқатни гўёки айламак идрок
Инсон ақли учун кулгили бир иш.
- 37 Дуа ётар сенга, о, инсон, бебок.
Ҳар нени кўзинга аён қилса гар
Бунёд ётармиди Марямни афлок.
- 40 Кўрдинг, ташналикда ўтди не зотлар,
Чорасин ахтарди гарчи мардона.
Лекин чанқоқликда қолдилар баттар.
- 43 Афлотун, Арасту ва бошқа яна
Кўплар бор...” Жим қолди устои комил
Лабида изтироб қотди гирёна.
- 46 Тош унгури энди кўринди адл
Жарликларга тўла ҳад эди яққол.
Танг қолар қошида ҳар қандай эпчил.
- 49 Леричедан Турбий томонга йўл сол,
Қанча қийналмагин, бунга нисбатан
Уни зина деса бўлар бемалол.
- 52 Устоз тўхтаб деди: “Йўқми дафъатан
Жарлик орасида пастқамроқ бир жой,
Сакраб ўта олсак токи устидан?”
- 55 Ерга боққанича устоз, ҳойнаҳой,
Ўйлаб турар эди чораю тадбир.
Қия нишабликка боқдим паёпай.
- 58 Арвоҳлар тизилиб бамисли занжир
Биз томон келарди оёгин судраб,
Имиллар, уларга гўё барибир.
- 61 “Боқсанг-чи, — дедим мен устозга қараб,
Ташвиш чекаверма бекордан-бекор,
Йўлни ановлардан олармиз сўраб”.
- 64 Устознинг чехраси ёришди бисёр,
Деди: “Юришлари ростдан ҳам танбал,
Борайлик, ўшалар йўл бошлар зинҳор?”

- 67 Гуруҳ йироқ эди биздан, филмасал,
Минглаб қадам босдик орада аммо
Тош отса еткулик йўл қолган маҳал,
- 70 Саф қатор оломон ўша ҳамоно
Қояга қапишиб тўхтади, тинди.
Ҳайратдан лол қотган кимсадек гўё.
- 73 Вергилий уларга боқиб ўтинди:
“Ҳақиқат қўйнида юрибсиз мудроқ
Иншолло, имонга лойиқсиз энди.
- 76 Бормикан биз учун бирорта сўқмоқ,
Нишабдан айланиб чиқолсак тоққа,
Оқилга ҳар лаҳза ганимат мутлоқ”.
- 79 Қўйлар кўтонидан чиқар ўтлоққа
Аввал бири, сўнгра ўзгаси қур-қур.
Дарҳол тутинарлар хас-чўп емоққа.
- 82 Бирининг ортидан эргашар улар.
У тўхтаса тўхтар барчаси албат.
Нега бундоқ бўлди? Этмаслар зуҳур.
- 85 Тўдани бошлаган зотлар ҳам энди
Фикрчан, мулойим ташлашиб нигоҳ,
Яқинлаб келганди бизга ниҳоят.
- 88 Лекин боқдиларки кун нури ногоҳ
Тўсилиб, кўринди менинг кўланкам
Соямга кўзлари тушган эди, воҳ.
- 91 Олддаги чекинди чўчиб чинакам;
Қолганлар ҳам ортга ташлади ўзни
Нега? Улар учун сабаби мубҳам.
- 94 “Майлига, олдинроқ бошлайин сўзни:
Барҳаёт инсон бу кўланкаси бор.
Ўша таҳайюрга солмоқда Сизни.
- 97 Лекин бовар қилинг гапимга зинҳор:
Самовот йўриғи, олий ирода
Унга бу сафарни этган ихтиёр”.
- 100 Устоз фикрин шундоқ қилди ифода.
Улар деди: “Юринг биз билан бир саф”.
Қўллари билан ҳам этди ишора.
- 103 Бири сўз бошлади мен томон қараб:
“Майли, ким бўлмагин, лекин бу ён боқ,
Танишмасми Сенга рафторим, ажаб?”
- 106 Юзига тикилиб қарадим узоқ,
Малларанг, келишган нигоҳи ойдин.
Қош устида чандиқ бор эди бироқ.
- 109 Танимаслигимни айтдим дилдан чин;
“Қара-чи, — деди у ишора айлаб,
Кўрдим кўкрагида жароҳат изин.

- 112 Табассум бирла сўнг сўзга очди лаб.
“Манфредман, Костанцага асл набира.
Тириклик мулкига қайтганди, шу гап:
- 115 Қизимга салом айт, қизимни сўра.
Сицилия, Арагон фахри эрур у,
Айтгил, ишонмасин миш-мишга сира.
- 118 Икки бор ажалга келдим рўбарў,
Сўнгра йиғлай-йиғлай жон этдим таслим.
Мудом кечиримли даргоҳга, ёху.
- 121 Менинг гуноҳларим эди кўп азим;
Ва лекин қўллагай қодирини мажид
Кимки паноҳ истаб тавба қилса ким.
- 124 Климент сайлаган козенлик зоҳид
Фиқҳдан бўлсайди зарра хабардор,
Мени хор қилмасди бамисоли ит.
- 127 Беневенто кўкрагин ёнида зинҳор
Ётган бўлар эди сўнгагим бутун.
Чўнг дўнглик бўлганди теппамда мозор.
- 130 Энди-чи, сўнгагим қилдилар сургун,
Верде соҳилида жойимдир яйдоқ,
Бир кофир қавмида этдилар нигун.
- 133 Умид дарахтида бирорга япроқ
Қолган бўлса агар, тангри серкарам
Авф этгай, кечириб, бўшатгай сиртмоқ.
- 136 Ҳар қалай, черковдан ким узса қадам,
Гарчанд қилсин сўнгра тавба, тазарру,
Мана шу нишабга келгай сўнгни дам.
- 139 Ўттиз бор осийлик муддатини у
Ўтагай, ўзгалар айлаб тиловат,
Дуо қилиб турса — тагин яхши-ку.
- 142 Шоҳидсан, қай тахлит менинг бу қисмат;
Ҳолимдан қизимни этсанг хабардор.
Берган бўлар эдинг менга кўп мадад.
- 145 Мен учун уларнинг дуоси даркор”.

ИЗОҲЛАР

Биринчи кўшиқ

4. *Иккинчи салтанат* – яъни Аъроф. Данте уни Океаннинг ўртасида жанубий ярим шарда қад ростлаган кесилган конус шаклидаги улкан тоғ сифатида тасвирлайди. Данте тоғнинг ясси чўққисига Елдаги Жаннатнинг бўм-бўш ўрмонини жойлаштиради.

7. *Созим ўликларга жон этсин ато* – чунки абадий ўлим соҳасини – Дўзахни тасвирлайди.

9-12. *Каллиопа...* – Фессалия подшоси Пиернинг тўққиз қизи Пиерида ашула айтиш санъатида музалар билан мусобақалашигга журъат этади, бироқ шармандаси чиқиб, ҳақкага айлантиради. Тўққиз музанинг энг каттаси бўлган эпик поэзия тимсоли Каллиопа улар тарафида туриб куйлайди (Метам, V, 294-678).

22. *Қутбга томон* – яъни осмоний қутбга, ушбу ўринда жанубий қутбга нигоҳни қаратиш.

23-27. *Тўрт юлдуз* (А., 91-92; XXXI, 106) қадимги дунёнинг тўрт “асосий” (“табиий”) эзгулиги (донишмандлик, адолат, мардлик ва холислик).

23. *У ёнда инсонга илк бор сочган нур* – яъни Елдаги Жаннатда маскан қурган Одам Ота ва Момо Ҳаво назарда тutilади.

31. *Қария* – Кичик Катон (эрамиздан аввалги 95-46 йиллар) Рим Республикасининг охириги пайтларидаги давлат арбоби. Римнинг ҳалокатга учрашини бошдан кечиришни хоҳламадан ўзини ўзи ҳалок қилган. Данте уни Аърофнинг қўриқчисига айлантиради. Аърофнинг чўққисига, Дантенинг фикрича, руҳ эркинликка чиқади.

41. *“Сўқир шаршара”* – ер ости дарёси, шоирлар мана шу дарё бўйлаб Дўзахдан кўтариладилар.

58. *Ажал уни чулғаб олмаган бутун* – 50-60-кўшиқларда адашганларга таҳдид қилувчи маънавий ўлим назарда тutilади.

71. *Унинг истагани озодлик...* – ахлоқий покланиш воситасида мушарраф бўлинадиган маънавий эркинлик. Фуқаровий эркинликсиз эришиб бўлмайдиган ушбу эркинликка Катон ўз ҳаётини бахшида этган (73-75-кўшиқлар).

77. *Минос* – Вергилий Лимбада макон қургани боис Миносга бўйсунмайди.

78. *Жойим Марцияга яқиндир, зеро* – Катоннинг хотини Марция яшайдиган жой.

80. *Унинг ҳурмати деб...* – Катон Марцияни ўз дўсти Гортензияга беради. Гортензиянинг вафотидан кейин “унинг Марцияси” сифатида ўлмоқ истагида аёла яна Катонга қайтади.

82. *Етти қасринг бор...* – яъни Аърофнинг етти доираси.

88. *Ёвуз бир тўлқин...* – Аърофни қуршаб олган Ахерон тўлқинлари.

94. *Қамиш камар билан белни боғлаб ол* – ярашиш рамзи бўлган қамиш камар билан белни боғлаш назарда тutilмоқда.

Иккинчи кўшиқ

1-3. Данте талқинига кўра Аъроф тоғи ва Қуддуси шариф ер диаметрининг қарама-қарши четларида жойлашган. Шу сабабли уларнинг уфқи умумий. Шимолий ярим шарда ушбу уфқни кесиб ўтадиган самовий меридианнинг чўққиси Қуддуси шарифнинг устидан ўтади. Тасвирланаётган соатда Қуддуси шарифда кўриниб турган куёш тез орада Аърофда пайдо бўлмоқ учун уфққа бош кўяди.

4-6. *Тун эса...* – ўрта асрлар географиясига кўра, Қуддуси шариф шимолий ярим шарда Шимолий кутб билан экватор ораллигида жойлашган ҳамда гарбдан шарққа томон атиги 180° узунликка чўзилган қуруқликнинг энг ўртасидадир. Ер шарининг қолган тўртдан уч қисми Океан суви билан қопланган. Узоқ шарқда гарбдан шарққа оқадиган Ганг, узоқ гарбда – Геркулес қозиғи, Испания ва Марокаш Қуддуси шарифдан бир хил йироқликдадир. Қуддуси шарифда офтоб чиққанда, Ганг томонда тун босиб кела бошлайди. Йилнинг тасвирланаётган фаслида, яъни баҳорги кун тенглиги пайтида тун кўлида тарозуни тутиб туради, яъни Кўй буржидаги куёшга қарши туриб Тарозу буржида туради.

16. *Шуёла кўз олдимда кетди ялтираб* – Данте ўлганидан кейин яна Аъроф тоғларида, нажот соҳилида пайдо бўлиш иштиёқида ёнади.

46. *“In exitu Israel”* (лотинча) – “Исроил [Мисрдан] чиққанда”.

56-57. *Осмондан ҳайдади буржи Жаддини* – Офтоб чиққанда Жадди буржи меридианда эди, энди эса гарбга оға бошлади.

86. *Таниб қолдим уни бешубҳа, бешак* – Данте ўз дўсти, бастакор ва хонанда Каселланинг соясини таниб қолади.

91-92. ...бу манзил томон

Қайта келмоқ учун этганман сафар — ўлимдан кейин Арофда, сўнгра эса Жаннатда бўлмоқлик учун.

112. “*Муҳаббат сирлашар, дилимга ошно*” — “Базм”нинг тўртинчи трактини очиб берадиган Дантенинг канцонларидан бири шундай бошланади.

119. *Улугвор қария* — Катон.

Учинчи кўшиқ

25-27. Император Августнинг ҳукмига кўра *Брундузида* (Бриндизида) ўлган (эрамиздан аввалги 19-йил) Вергилийнинг жасади *Неаполга* олиб келинади ва ўша ерда дафн этилади. Арофда саҳар пайтида Неаполда оқшом тушган бўлади.

49. *Леричиедан Турбий томонга йўл сол* — қарама-қарши нуқталар, Лигурий денгизининг шарқий ва ғарбий тоғли соҳили.

58. *Арвоҳлар тизилиб бамисли занжир* — черковдан четлатилган, бироқ ўлими олдидан ўз гуноҳлари учун тавба қилган одамларнинг руҳлари. Улар “*осийлик муддати*”дан ўттиз марта кўп бўлган даврда Арофга киришни кутадилар.

113. *Манфред* — Неаполь ва Сицилия қироли (1258-1266 йиллар), Фридрихнинг ўғли, Костанцанинг набираси, папаликнинг ашаддий душман бўлганлиги учун черковдан четлатилган. Манфред папаликка қарши жангда Беневенто яқинида ҳалок бўлади (1266 й.) ва қироллиги Карлга ўтади.

115. *Қизимга салом айт, қизимни сўра* — 1282 йилда Сицилияни эгаллаган Педро III Арагонскининг беваси Костанца.

117. *Айтгил, ишонмасин миш-мишга сира* — черковдан четлатилган Манфред Дўзахда эканлигига.

127-132. Манфред Беневентодаги кўприкда дафн этилган бўлиб, бу ердан ўтаётган душман кўшинининг ҳар бир жангчиси жасур қиролга ҳурмат бажо этиб, унинг қабрига тош ташлаши натижасида бутун бир дўнглик ҳосил бўлади. Козенц шаҳрининг архиепископи папа Климент IV нинг иродасини бажо келтириб, Манфреднинг хокини Верда дарёсининг бошқа қирғоғига кўчиради.

Нодар ЖИН

УСТОЗ**ЁКИ ИОСИФ ИЖОД ЭТГАН ИНЖИЛ***Юз манзарали роман***МУҚАДДИМА ЎРНИДА**

1. Инсон гўё фикрловчи жонивор деб ўйлаш расм бўлиб қолган. Бу унчалик аниқ ибора эмас. Ҳолбуки, инсоннинг фикрлаши ҳам, жониворлиги ҳам тўғри. Бу иборанинг тугал аниқлик касб этмоғи учун унга битта сўз қўшиш кифоя: инсон эриниб фикрлайдиган жонивор. У камдан-кам фикрлайди.

Инсоннинг эриниб, камдан-кам фикр қилиши муҳим аҳамиятга молик далилдир. Шу сабабдан у ҳамisha қўлидан етаклаб юрадиган бир етакчига муҳтож. Бу етакчи унинг ўрнига ҳамisha ва бажонидил фикрлаш заҳматини зиммасига олади.

Шу тариқа етакчилар пайдо бўлади. Улар ҳар хил бўлишади. Бирларига фикрловчи жониворда биринчиси ёқади (фикрлаш қобилияти), бошқаларига эса иккинчиси (бажонидил жонивор бўлишга иштиёқи борлиги) маъқул келади.

2. Ёмон томони шундаки, гап қайси замон ва макон тўғрисида бормасин, раҳнамо мавжудлиги инсоният дунёси фожиага маҳкумлигидан далолат беради ва бунга кафил бўлади.

Мен мансуб авлод болалигида эртадан то кечгача “Сталин биз тўғримизда ўйлаётганига” шубҳа қилмас эди. Шахсан мен тўғримда у нима деб ўйлар экан? Бу саволга Сталинга тенгдош бўлган бобом сирли тарзда жавоб берарди: “У сен ҳам ўйланиб қолмадингмикин деб ўйлайди”. Аммо раҳнамосиз яшаб бўлмайди. Сабабки, қанчалик хоҳлаганига қарамай, ҳамма нарса тўғрисида ўйлашга ҳеч ким қодир эмас. Намушлик – суёқликнинг табиий “нуқсон”и, тежамкорлик—тафаккурнинг туғма “қусури”. Айтганча, доҳийларнинг ҳам айна мўлжаллаган нарсаси шуки, улар одамлар онгининг энг теран пучмоқларида оёқларини тўпиқларигагача нам қилмай сайр қилиш мумкин деб ҳисоблайдилар.

Ҳолбуки, тафаккурнинг тежамкорлик билан боғлиқ қусурини йўқ қилиб бўлмайди. Ҳар гал алифдан бошламоқнинг иложи йўқ. $2 \times 2 = 4$ эканини аниқлагандан кейин биз бу масалага бошқа қайтмаймиз.

Лоақал шуни ёдда тутайликки, “алифни билиш”ни, яъни 2×2 деган бирламчи кўпайтиришни талаб қилувчи бизнинг бундан кейинги ҳамма мулоҳазаларимиз соф шартлилик асосига қурилган. Ишончга таянади.

3. $2 \times 2 = 4$ ми? Нега 5 ёки 3 эмас?

Фақат шунинг учунки, биз гўё бунинг 4 эканига келишиб олганмиз. Эндиликда қарор топиб, бир қолипга тушиб қолган ишончни ўзгартириш фурсати ўтган. Агар ўзаро мулоқотда яшашни истасак, шунга кўникмоғимиз керак. Шунинг учун кўпинча шунақа бўлиб қоладики, мантиқ нотўғри йўналишда ишонч билан ҳаракат қила билиш укувига айланиб қолади. Аммо яна битта кинояомуз мантиққа зид ҳолат бор. У шундан иборатки, мантиқнинг маҳдудлигини мантиқсиз мантиқан асослаб бўлмаганидек, яхлит имон-эътиқод бўлмаса, ҳатто уни баргараф қилиш тўғрисида ҳам бир тўхтамага келиб бўлмайди.

4. Шундай қилиб, модомики, инсон ҳамиша ва ҳамма нарса тўғрисида фикрлаш иқтидорига эга эмас экан, яъни ҳамиша ва ҳамма нарсага шубҳа-гумон билан қарай билмас экан, у имоннинг хомхаёлларига мурожаат қилишга мажбур бўлади. Яъни тафаккур қолипларига мурожаат қилади. Буларни, қандай қолиплар эканидан қатъи назар, ҳар бир чинакам санъаткор чил-парчин қилиб ташламоғи керак бўлади. Негаки, тафаккурдаги истаган хомхаёллар ва қолиплар – трагикомизмнинг битмас-туганмас манбаидир.

Хатто афсонага маҳлиёлик ҳам ҳамма вақт диднинг юксаклигини кўрсатмайди. Кўпинча унинг замирида ҳақиқатдан воқиф бўлишни истамаслик ётади. Ёки ёлгон-яшиқни билиш истаги ётади. Ёки ҳақиқат билан ноҳақиқатни фарқ қила билмаслик ётади. Ана шу қусур, айниқса, одамлар ўртасида кўп учрайди. Бу ҳолларнинг ҳаммасида афсона мухлисини афсонанинг ўзи жалб қилмайди, балки тафаккурда тежамкорлик қилиш имконияти қизиқтиради.

Ҳолбуки, ҳақиқат билан ҳаёлот ўртасида ҳеч қанақа рақобат йўқ. Ҳеч ким ҳозирча ревизор ёхуд ҳўжалик мудирининг нигоҳида синчков фикр жилосини қайд қилганича йўқ. Фақат кутаёсилек ҳўжалик мудиригина бундан мустасно. Пойтахтдан келган тафтишчи унинг кириш дафтаридаги қайдлари билан танишиб бўлгач, мудирдан “сиз бошқа лаш-лушларингиздан ташқари қўшни хонадаги оч йўлбарсни бўйнидан пушти арқонга боғлаб чиқар эмишсиз. Шу ростми?” деб сўраганида, у “Рост, мен пушти рангни жуда яхши кўраман” деб жавоб берган экан.

5. “Ҳамма учун фикрлаш заҳмати зиммасига олган раҳнамолар масаласига келсак, улар фақат муқаррар ялқов фикрнинг натижасигина эмас, балки унинг биринчи қурбонлари ҳамдир. Қурбонлик мақоми – салмоқли маблағдирки, раҳнамо ўзининг алоҳида вазияти учун ҳақни шу маблаг билан тўлайди. Алоҳидалиги шуки, раҳнамо бўлиб “ишлаш” қийин ва раҳнамо бўлиш фахрли ҳам. Шуниси ҳам борки, раҳнамони Исо Масиҳ каби кўкларга кўтариб юришганда ҳам, Гитлер каби жаҳаннамга улоқтиришганда ҳам қурбон бўлиб қолаверади.

Сталиннинг “омади” бор экан – у худо ҳам бўлди. Шайтон ҳам. Шу сабабга кўра у ҳар қандай одамдан кўпроқ даражада инсоннинг жамики кулгили хокисорлигини англаб олишда бизга ёрдам бериши мумкин эди. Айни шу иши билан бизга мазкур ҳолатдан қутулишнинг адоқсиз йўлини (бинобарин, амалга ошириб бўлмайдиган йўлини) кўрсатиб берар эди.

Сталин ҳатто тарихнинг энг атоқли қаҳрамонлари ичида ҳам ажралиб туради. Теварагида пайдо бўлган қолиплар ва қуюшқонларнинг бениҳоя турфа хиллиги билан ҳам бошқаларга ўхшамайди.

6. Аммо Иосиф Сталиннинг янада каттароқ даражада ўзгачалиги шундаки, ҳар биримизнинг ичимизда у мавжуд. Сўнгги сўзлар унинг “назмбозлик” бобидаги машҳур “ҳамкасабаси”га мансуб. Нью-Йоркдаги донғи кетган қаҳвахонада Иосиф Бродский деган бу “ҳамкасаба” вафотидан бироз олдин менга бир гап айтган эди. Агар мен, – деган эди у, – сенга ўхшаган грузин бўлганимда, файласуф бўлганимда ва шаробни дил-дилимдан яхши кўрганимда, ҳозир вақтни беҳуда исроф қилиб, золиму зулмдан нафратланадиган бир арақхўр билан қаҳва ичишиб ўтирмасдим, балки бошқа бир одам – тарихдаги энг қудратли назмбоз билан “ҳамкорликда” насрий асар ёзган бўлардим.

Бу гапларни у мен “ўзим тўғримдаги романни ёзиб тугатдим, энди “чин инсон тўғрисида” қисса ёзйман” деган гапимга жавобан айтган эди. Бу роман унинг адаши ва менинг юртдошим ҳақида бўлади. Бир этикдўзнинг ўғли ҳақида. У ўз фаолиятини атиргул гунчаси ҳақидаги беозор шеърдан бошлаб, шу билан тугаллаган эдики...

Мен айни шуни аниқламоқчи эдим - ҳўш, у фаолиятини нима билан тугаллаган? Бундан бошқаси ҳамиша одамларда ишончсизлик туғдирган ва уларнинг қалбида уни маҳв этиш истагини уйғотган.

Лекин ўтган асрнинг ўрталарига келиб, Сталин курраи заминнинг қоқ ўртасида, қуруқликнинг олтидан бирида батамом бошқача бир тузумни барпо этишдан ташқари, уни қўлида ушлаб ҳам қола билди. Энг муҳими эса, буни

ҳар битта одамнинг онгига сингдиришга эришди. Бу янги нарсанинг моҳияти — асрлар мобайнида ардоқли бўлиб келган истиқлолга эришиш йўлида қилинган юксак ҳаракатдир. Шу даражада юксакки, ўзининг ортидан азалдан қарор топган меъёрларни ҳатто эргаштириб келади. “Мангу ўзгармас” деб ҳисобланган меъёрларни ҳам енгиб ўтишни уддалай олади.

7. Гарчи Бродский менинг ниятимни шод-хуррамлик билан қарши олган бўлса-да, маъқулламоқчи бўлиб келтирган асосий далили мени хафа қилди. Модомики, ҳатто Сталин ҳам оламдан ўтган экан, мен ҳам тақдири азалдан қочиб кутулолмас эмишман, шунинг учун китоб масаласида шошмоғим зарур экан: Сталиннинг грузинча қалби билан таниш ёзарларнинг навбатдаги авлоди Сталиндан кейинги даврни билолмай доғда қолишар эмиш.

Мен яна бир гапни айтдим: бу дунёда ҳамма нарса такрорланади. Осон эслаб қолиш осон бўлсин учун ҳам. Мириқиб кулиш учун ҳам. Иккинчидан, ҳатто Сталин тирилиб келмаса-да, унинг тўғрисидаги бу романни истаган вақтда ёзиш мумкин. “Грузинча қалб” иборасидаги энг асосий сўз бўлмиш иккинчи сўздан тинчини йўқотган ҳар бир одам романни ёза олади. Негаки, Сталин ҳақидаги романни мен чиндан ҳам у билан “ҳамкорликда” — биринчи шахс номидан ёзмоқдаман.

Мўйловдор ва чечак изларидан чўтир башара бўлиб қолган Иосиф Виссарионович Жугашвили номидан ёзяман. У орамиздаги ҳар бир чинакам инсонга бошқалардан кўра яхшироқ даражада сингиб кетишга муваффақ бўлган чинакам инсон эди.

Нодар ЖИН

1. ҲАР ГАЛ МАНГУЛИК ҚЎҚҚИСДАН БОШЛанаДИ

Бу ишда энг қийини сюжет тўқиш ёки фикр эмас.

Менда бунақа нарсалар кўпроқ йиғилиб қолган. Айниқса, урушдан кейин — вақт ҳаракатдан тўхтаган пайтда. Ҳатто мангуликнинг нималардан таркиб топиши кўриниб қолганди.

Аммо бунга англаб етмасдан, асар ёзишга киришиш керак эмас: мазкур китоб вақтни эмас, мангуликни маҳв этади. Бу мангуликдан одамлар кўрқади. Негаки, мангулик ҳеч қаерда адоқ бўлмайди. Ва ҳар гал, бугунгига ўхшаб, қўққисдан бошланади.

Лейб бу китобда ҳеч қандай роль ўйнамайди. Бу ўринда мен фақат бир нарсани эслаймак — у услуб устаси тарзида яшаб ўтган эди. Ва ўзини Лев Давидович деб атарди. Шунга мувофиқ, энг қутилмаган нарса мангулик эмас. аксинча, қарилек деб ҳисобларди. Ибора чиройли-я, лекин аҳмоқона. Бошқа лейблар сингари у ҳамма сўзларни биларди, лекин қалб масаласига келсак, фақат ўзиникини англади, холос. Унинг чиройли нутқи қаршисида ҳозирга қадар бошимни эгиб таъзим қиламан, унинг қалбларни қандоқ тушунганини эсласам, қаддимни тиклаб, бошимни яна кўтариб оламан.

Қарилек — бу сўз. Қуруқ сўз. Қарилекдан сўнг ўлмайсан, ҳаётдан сўнг ўласан. Агар бошқача кечганда, ўлимда ҳеч қанақа кўрқинчли нарса бўлмасди.

Қуруқ сўзларни мен шунақа кўп эшитганманки, уларнинг оғирлигидан менинг ЗИСим ҳозир шу тобда қорға ботиб қолган бўларди. Умуман, сўзлар жуда сероб, уларни осонгина ёзиб чиқиш мумкин.

Бошқа нарса қийин. Хотирасиз эпоқага келтириш қийин. Асарни тўқиб-бичиб ёзиш ҳайратлана билишни талаб қилади. Ҳайратланишга эса хотира халақит беради. Хотира бўлмаса, мен ўзимга-ўзим кўника олмас эдим. Мен бўлсам, ўзимга ўзим кўникиб қолганман.

Ўзимсиз бир куним ҳам ўтмайди. Ҳолбуки, ёзувчи одам ўзини бир чеккага суриб қўйиб қалам тебрата билиши керак. Шунинг учун ҳам ёзувчи бўлмоққа жаҳд қилган эдим. Қолганларнинг ҳам ҳаммаси ҳамма нарсага кўникади. Ҳатто ўлимга ҳам.

Мен ўлимга кўникмай, у дунёдан қайтиб келган биронта ҳам одамни билмайман. Устоз бундан мустасно, албатта. Мазкур китобда асосий ролни устоз ўйнайди. Мен билан бирга.

Бироқ Устоз мангу ҳаётнинг феълларини билар эди. Агар мен бошиданоқ ёзувчи бўлганимда фақат унинг тўғрисида қалам сурардим. Ҳатто ҳаётимни қайтадан бошлаш имкони бўлганида ҳам, мен уни худди Устоздек яшаб ўтган бўлардим. Устозга ўхшаб унга кўникмасдан яшардим. Оламдан кўз юганимда ҳам худди Устозга ўхшаб кўз юмардим. Ўлимга кўникмасдан.

Болалигимда — ҳали ўзимга кўникиб улгурмасимдан ўзгаларнинг ҳаёти билан яшамогим учун вақтим кўп эди. Лекин бунинг учун мени жазолашар эдилар. Негаки, менга ўзгаларнинг сўзларини сўзлашга тўғри келарди.

Хаёлимда мен ўзимга ўзим одам эмасдек бўлиб кўринардим.

Масалан, ўзимни рус паҳлавони деб тасаввур қилардим. От устида.

Ёки бўлмаса, мўғул хонига айланиб қолардим. Бунда ҳам от устида бўлардим. От автомобилдан кўра инсонга яқинроқ. Қолаверса, одамдан ҳам яқинроқ. Эгар устида ўтирганимда кўз ўнгимда бошқа бир дунё намоён бўларди. Албатта, у менинг лойсувоқ кулбама ўхшамасди, балки тип-тиниқ дарё соҳилидаги тепасида найзасимон миноралари бор гиштин уйларга ўхшарди. Дарё чайқалиб, соҳилга шалоплаб урилар, дириллаб турган сатҳида эса фонус шуълалари қахрабо маржонлардек ялтираб ётарди. Бундай пайтларда қизилиштон дарахтни эмас, менинг қалбимни тақиллатарди. Ва яна шундай бўлиб чиқардики, бу юрак меники эмас, ўзгаларники. Феъллар ҳам.

Бироқ отам мени этиги билан тепгани-тепган эди.

— Бунақа сўзни нимага оғзингга оласан, ҳароми?

Тепганига хафа бўлганим йўқ — тепишга ҳақи бор эди. Ҳақинг бўлгандан кейин, фойдаланиб қолиш керак-да! Мени тушунмаганидан хафа бўлардим.

Семинарийда ўзимни худоман деб ўйлай бошладим. Бир одамни ўзидан нусха кўчириб, ичини ахлатга тўлдириб ўзи яратганини аниқлагунга қадар бу аҳвол давом этди. Бошим калтакдан чиқмади. Лекин энди мен ўзимдан хафа эдим. Фаросатсизлигим учун. Шунинг учун худо бўлгим ҳам келмай қолди.

Шуниси алам қилади-да — агар худолигимча қолаверганимда ҳеч нарсадан беҳабар яшайверар эдим. Одамзод ичига ахлат тўлдирилган бир махлуқ эканини ҳам билмай ўтиб кетардим. Одамнинг сассиғи ўзига билинмайди-да.

Модомики, ҳамма нарсани билар эканман, — деган тўхтама келдим, — бинобарин, худо эмасман. Ёки аввалгиларга ўхшаган худо бошқа қолмаганми? Аммо одамликка қайтишни ҳеч қачон хаёлимга келтирган эмасман. Агар одамларга тақлид қилмоқчи бўлсанг, ўлишдан ташқари юракларни сиқадиған, феъл бўлмаган сўзларни гапириб юриш ҳам керак.

Феъл, яъни ҳақиқат ҳам зерикарли жаранглайди. Лейб гапга жуда чечан эди. Аммо ҳақгўй бўлмоқни истамасанг, чечанликнинг унча қийин жойи йўқ. Ҳақгўй бўлмоқ эса халқ билан унинг фикрларини баҳам кўрмоқ дегани бўлади. Акс ҳолда у сенинг ортингдан бормайди.

Халқни тушуниш осон, лекин фикрларига кўшилиш қийин. Кўшилмайдиган одам мутафаккир бўлади. Бу жуда фахрли иш, лекин бисотингда фикрдан бошқа ҳеч вақо бўлмайди. Халқнинг фикрига кўшилган одам эса доҳийга айланади. Яъни ҳақлигича қолади.

Энг ёрқин сўзлар ҳали ҳақлигича феълга айланади. Худди Устозда бўлгани каби. Ҳали унда халққа мурожаат қилишнинг ҳожати йўқ бўлади. Агар халқ ортингдан боришини истасанг, сўзлар ҳам худди унинг ўзига ўхшаган тусга киради. Яъни туссиз бўлиб қолади.

Етмиш йил умр кўриб, мен уларни кўп айтган эмасман. Кўпинча сукутга ишонардим. Индамай турардим. Ҳозиргига ўхшаб.

Индамай туришнинг битта ёмон томони бор — у кишини толиқтиради. Фақат ақлинигина эмас. Мана, бутун оқшом мобайнида саҳнада михлаб қўйилгандай қимир этмай ўтирдим. Оёғим ҳам сукут сақлади. Сабаби, теварак-атроф суронли эди. Ҳозир эса яна зимиллаб оғрияпти. Негаки, ҳамма ёқ жимиб қолди. Ҳатто дераза ортида қуюн ҳам сукут ичида, на чийиллаб ҳуштак чалади, на увиллайди.

Мен ҳаётимда икки марта сокин қуюнга рўпара келганман. Иккинчи марта — сургунда эканимда. Заполярьеда. У ерда яшаб бўлмайди. У ерлар ҳаддан ташқари

сокин. Шу важдан қочганман. Аввалига йўлни йўқотиб қўйдим. Роса кучдан қолдим. Кейин куним битибди деб қорға йиқилдим. Бўрилар байрам қиладиган бўлди деб ўйладим. Лекин менга ёввош бўри рўпара келган эди. Унинг ўзи ҳам адашиб юрган экан. Шундоққина ёнимга келиб ўтирди. Ҳамма ёқ жимжит эди. Аммо болалигимда яна ҳам жимжитроқ бўлган эди – ўшанда ё беш ёшда эдим-у, қуюн тўрт кун гузғон ўйнаган эди, ёки энди тўртга кирган эдим-у, қуюн беш кун кўз очирмаганди. Лекин суронсиз ўтганди.

Сукунат – душман. Мен мангуликда қанча маъно бўлса, жимжитликда ҳам шунча маъно борлигига сира ишонмайман. Таассуфлар бўлгайким, сукунат ҳам сўзлардан ташкил топади. Сукунат яна ҳеч кимнинг кўзига кўринмайдиган одамнинг сўқир кўзига ўхшайди. Лекин ҳамма ундан қўрқади.

2. ҲУКМРОН БЎЛСАНГ – МУРУВВАТЛИ БЎЛИШГА ҲАҚЛИ БЎЛАСАН

Шу хулосага келгандан кейин кабина ойнасини кўтариб, шоферга муурожаат қилдим.

– Митрохин! Нега индамайсан?

– Мен Митрохин эмасман, ўртоқ Сталин, – деб жавоб берди у. – Мени кечирасиз, мен Криловман.

Тўғри, бу Митрохин эмас эди. Лекин одамларнинг бўйинлари жуда беъмаъни кўринишга эга десак, камлик қилади, бундан беш бадтар. Ҳаммаси бир хил. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, уларни бўйинларидан отишади. Бўйинлардан уялишмайди.

– Нега сен Митрохин эмассан? – деб ҳайрон бўлдим, чунки хотирам бошқа жойларда кезиб юарди.

– Ўртоқ Сталин, театрдан чиққанингизда сиз аввал унинг машинасига ўтирдигиз, бироз юрганимиздан кейин меникига ўтиб олдингиз.

– Митрохиннинг машинасида ким кетяпти? – деб сўрадим мен.

– Ўртоқ Власик. Кечирасиз, ўртоқ эмас, генерал Власик, ўртоқ Сталин!

– Митрохинга раҳмим келади. Ҳойнаҳой, Власикдан яна саримсоқ ҳиди анқийган бўлса керак?

Крилов нима деб жавоб беришни билмади. Елкасини қисиб, бўйинини қимирлатиб кўя қолди.

– Сен-чи, Крилов, саримсоқни яхши кўрасанми?

– Яхши кўраман, ўртоқ Сталин! Саримсоқ таомга лаззат беради деб ҳисоблайман. Лекин кам истеъмол қиламан. Ён-веримда одам йўқ пайтида ейман.

– Баракалла! Теварагингдаги одамлар саримсоқ еганда сен ҳам есанг дуруст.

– Худди шундай, ўртоқ Сталин!

– Агар одамлар саримсоқ емаса-ю, сен, барибир, еяверсанг, бу одамлар саримсоқ емаслигимга арзимади деган тўхтамага келгансан. Тўғрими?

– Тўғри, ўртоқ Сталин!

Шу ўринда мен яна бир бора Лейбнинг сўзларини эсладим. У халқ – тезак. Лекин тезакдан ҳам девор урса бўлади деган эди. Лекин бу тўғри эмас. Тўғри, одамни тезак деса бўлади, лекин халқни бунақа деб бўлмайди. Иккинчидан эса, тезакдан девор уриб бўларканми? Қуриса, уқаланиб, тўкилиб кетади.

Яна бир бора Надя ҳам эсга тушди. Аввалига унинг кулгисини эшитдим. Худди мрамор пол устига дурлар тўкилгандагидек ёқимли қиқир-қиқир эшитилди. Кейин унинг тишларини кўрдим. Тишлари ҳам дур каби оппоқ эди. Кейин кўкраклари кўринди – силлиқ. Тикмачоқдек. Бақувват, бамисоли ҳандалакдай дум-думалоқ. Ҳидини айтмайсизми – хушбўй қовуннинг ҳидини эслатади. Юрак гупиллаб, шундай туйғу пайдо бўлдики, гўё ҳандалаклар сўйилиб, уларнинг муаттар иси ҳамма ёқни тутиб кетди...

Агар Надя ҳаёт бўлганида ва шу ерда – залда ўтирганда ҳамма нарса бошқача бўлар эди. Ҳамма нарса ҳозиргидай беъмаъни туюлмас эди.

Шимолий Кореяда 10 миллион одам яшайди. У ердан келган вакил эса, табрик матнига 16 миллион одам имзо чекди деб эълон қилди. Агар бирор кимсани яхши кўрсанг, у ҳаёт бўлса ва у ҳам сени яхши кўрса, ҳеч нарса

бемаъни туюлмайдн. Ҳатто унинг ўзи ҳам. Нады эса тентакроқ эди. Айтганча, мен баъзан-баъзан тентакларни кўпроқ яхши кўраман. Улар табиатга яқинроқ бўлади.

– Крилов, – дедим мен, – нима деб ўйлайсан, табиатда ақл борми?

Крилов, афтидан, оёғи билан тормозни босди, шекилли, автомобил силкингандай бўлди. У яна менга юзини ўгирди. Нимқоронғиликда унинг юзида даҳшат ифодасини кўрдим. Бунақа даҳшат туфайли одамда на фикрга, на сўзга ўрин қолади. Уйлай билмаслик инсонга хузур бахш этмайди, балки уни даҳшатга солади. Лекин даҳшат ҳам худди телбалик каби бокираликнинг белгиси. Кейин яна одамнинг юзига отиб бўлмайди деган фикр калламга келди. Бу бамисоли қалбга қараб отгандай гап.

– Кўрқма, Крилов, – деб жилмайдим мен. – Ҳориганимдан сўрадим-да. Жавоб бермасанг ҳам майли.

Крилов ҳам жилмайди, лекин ҳайиқиброқ жилмайди, гўё у юзидаги ифоданинг маъносига ишонмаётгандай эди.

– Ростини айтсам, ўртоқ Сталин мен ҳеч қачон табиат тўғрисида тузукроқ ўйлаб ҳам кўрмаганман, – деб жавоб берди у рулга ўгирилиб олиб. – Мен, асосан, машинани ўйлайман. У муғомбирроқ. Лекин, менимча, табиатда ақл йўқ, у меҳрибонроқ бўлади. Ёки, аксинча, бемеҳр бўлади. Гапим тўғрими?

– Ҳаммаси тўғри, – деб гапини маъқулладим. – Ҳукмрон бўлсанг, меҳр-мурувват кўрсатишга ҳақинг бўлади, табиат эса ҳаммага ҳукмини ўтқазса олади.

– Худди шундай, ўртоқ Сталин, – деди ҳайдовчи хурсанд бўлиб ва машинага босиб газ берди.

Бир-бирига туташиб, деразага ёпишиб олган қор зарралари тўзиб кетди ва куюн қанотларида рақсага туша бошлади.

Мен ойнани бироз туширдим - аввалгидек на куюннинг хуштаги, на увлаши йўқ эди. Оппоқ шамол унсиз бир ночорлик билан фазода гирди-капалак бўлар ва ҳар томонга изғир эди. Бамисоли жунжиккан бўридай... Аммо шаҳар ўзининг сон-саноксиз чироқлари билан орқада қолиб кетди. Катта йўлнинг икки томонида ястаниб ётган яланг далада йиртқич жонивор учун ўлимдан қутулишга уриниб, яширинадиган жой йўқ эди. У ҳар томонга бошини урар, турган жойида осмонга сапчир, қайтиб туриб, нам қорга яна баттарроқ ботарди.

Ўнг оёғимдаги оғриқ энди икки курагим орасига кўчиб, оловли зўлдирдай қиздира бошлади.

3. БАҒРИ ТОШЛИК ҲАР КУНГИ МЕҲНАТ...

– Крилов! – деб чақирдим ҳайдовчини, – Власикни бу ёққа чақир-чи!

Крилов чироқларини ёқиб-ўчириб ишора берди, кейин машинани тўхтатиб, ундан сапчиб чиқди-да, мушти билан қор зарраларини тутаетгандай, қўлларини силкита-силкита колоннанинг олдида кетаётган машиналар томон югуриб кетди.

Модомики, оғриқ қайталанган бўлса дея хулоса чиқардим ўзимча, демак, менинг байрамим тамом бўлди. Ичимдаги шовқин мени тарк этди. Бу ҳам тўғри – у ёшлар ҳузурига кетди.

Лекин улар ғирт аҳмоқ – байрамларни келажакка асраб қўйишни ўрганишмаган, шу ваздан сокин ночорликка маҳкум бўлганлар. Байрамларда кўнглингни шундай бир туйғу чулғаб оладик, гўё асосий бир нарса етишмаётгандай ҳис қиласан. Буни нима эканини тушунмайсан, лекин ўшани жуда қаттиқ кўмсай бошлайсан. Кучли иштиёқ эса ожизлик деганининг айни ўзидир. Ва азобу уқубатларнинг ибтидосидир.

Агар ҳаётга ишонган бўлсам, бунинг боиси шу эдики, мен байрам деган нарсани билмаган эдим. Ва бутун умрим мобайнида байрамга етишармиканман деган умид билан яшадим.

Аммо бу тўғрида узоқ ўйлаб бўлмайди. Аммо нима бўлганда ҳам, барибир, бошқа нарса тўғрисида ўйлаш керак.

Дераза ортидан кўриниб турган баҳайбат бўшлиқда тиззасидан қорга ботиб келаетган Власик пақана бақалоққа ўхшаб кўринарди. Мен бош иргадим, у ҳаракатга кирди. У машинага чиқиб, олдинги эшикни ёпди, ўриндиққа

жойлашиб, йўғон гавдасини ялпайтириб ўтирди. Кейин бўғиқ овозда томоқ қирди. Қоронғида унинг юзини кўрмадим. Лекин хомсемизлигини, терлаб кетганини ҳис қилдим. Ҳатто гуноҳқорона жилмайиб, бошидаги шапкасини ечганини ҳам билдим.

Ҳайдовчи ўтирадиган жойдаги эшик очилганда ёруғ шуъла кўзига тушиб, Власик сесканиб кетди ва юзини ўгириб олди. Кейин тепакалидаги терларини арта бошлади. Ҳар қандай кал бошни кўрсам, кулгим қистайди. Ленинникини ҳам. Аммо Власикнинг боши ҳатто ичидан ҳам кал эди. Наҳотки, уни тер босса, ҳайрон бўлардим — унда терлайдиган ҳеч вақо йўқ-ку?!

Крилов эшикни ёпди, машинанинг ичи қоронғи бўлиб қолди. Мен ҳомуза тортидим.

— Нега терлаяпсан, Власик?

У жавоб бермади, машина ўрнидан қўзғалгандан кейин, ҳайдовчига мурожаат қилдим.

— Крилов! Ўртоқ Власик қанақа одам?

— Ўртоқ Власик генерал Власик-да, ўртоқ Сталин, — деб жавоб берди Крилов ҳаяжондан энтикиб.

— Нотўғри, — деб бош ирғадим мен. — Ўртоқ Николай Сидорович Власик генерал-лейтенант Власикдир. Ҳамда МГБ Соқчилик бош бошқармасининг бошлиғи. Ўртоқ Власикнинг кимлигини энди билдингизми?

— Худди шундай, ўртоқ Сталин! — деб тасдиқлади Крилов.

— Ундай бўладиган бўлса, нега у терга пишиб кетяпти, Крилов? Бунинг устига лом-мим деб оғзини очолмайди?

Ҳайдовчи яна елкасини қисиб, бўйинини ўйнатди.

— Гапир! — деб буюрдим унга ва Крилов деди:

— Генерал-лейтенант Власик, ўртоқ Сталин, саримсоқ ҳиди келаётгани учун хижолат чекапти.

— Шунақами, Николай Сидорович? — деб сўрадим мен ва Власик пишиллаб бош ирғади.

— Хўш, яна қанақа ҳидлардан хижолат чекасан, бошлиқ? — деб тегажоқлик қилишдан тўхтамадим мен. Бу гал у менга ўгирилиб қаради. Юзига шунақа бир ифода бердики, гўё уччига чиққан бетамиз ва аҳмоқлиги ҳақидаги гувоҳномасини менга пеш қилмоқчидай кўринарди. Ёки овози чиқмай қолгани учун далолатномаси бордай.

Мен ёрдамга келдим.

— Хомсемиз бўлиб қолибсан, Власик.

У қафти билан пешонасини артди ва яна бош ирғади.

— Роса зах босиб кетипти сени.

У яна бош ирғади.

— Гаплашиб кет! — дедим мен зарда билан. Лекин худди тўй қилаётган одамдек дарров жаҳлимдан тушдим. — Марҳамат қилиб, гаплашиб кет, Николай Сидорович.

Власикнинг икки лунжида йиғилиб қолган ҳаво унинг сўзлари билан бирга оғзидан чиқиб кетди. Бу сўзларнинг қўшимчалари димоғидан бурқсиётган спирт ҳидига омўхта эди.

— Ҳа, Иосиф Виссарионович, гапингиз тўғри. Мен жиндай бўшашиб ўтирибман, баданимда намим кўпайиброқ кетди. Нега десангиз. Иосиф Виссарионович, ўртоқ Маони кўриқлайдиган хитой ўртоқлар билан сизнинг саломатлигингиз учун бир қултумдан олиб эдик. Ахир, ҳазилакам байрам эмас-да, бу Иосиф Виссарионович! Жуда катта байрам. Бутун мамлакат байрам қиляпти. Бутун дунё! Бутун инсоният.

— Бутун инсоният, дегин? — дедим уни синамоқчи бўлиб.

— Тараққийпарвар инсоният, Иосиф Виссарионович.

— Тараққийпарвар бўлмаган қисми-чи?

Власик дудуқланиб қолди. Лекин мен бу ўринда ҳам унга ёрдамлашиб юбордим.

— У ҳам байрам қилмоқда...

Власик аввалига кулоқларига ишонмади, кейин эса бош ирғаб, тасдиқлади — ҳа, албатта байрам қилади-да. Байрамдан қочиб қутулиб бўларканми?

— Тараққийпарвар бўлмаган халқлар шунинг учун байрам қияптики, Власик, мен етмишга тўлдим... Улар худодан кўра мендан кўпроқ кўрқишади. Улар худодан кўрқмай кўйишган. Уни лақиллатишади. Худоники — ўзига, биз бандаларники — ўзимизга, дейишади. Бунинг маъноси шуки, худога ҳеч вақо йўқ, фақат якшанбалик ҳамду санолар бор, бугун театрда бўлгани каби. Бизга эса ўзимизники... Ва яна бегоналарники ҳам бизга. Мен уларга худодан кўрқсаларинг-чи, бу дунёда ҳеч нарса ҳеч кимники эмас, дейман. Аммо уларга қор қилмайди. Худо ўлган-да. Мен эса тирикман. Тирик бўлганда ҳам фақат якшанба кунларида эмас. Худо тириклигида нима деган бўлса, мен ҳам уларга шуни гапирман. Шунинг учун ҳам улар Сталин яна қанча гапираркан деб сўраб-суриштиришади. Яхши билишади - энди тоққа кўтарилаётганим йўқ, ундан тушиб боряпман.

— Қўйинг, Иосиф Виссарионович, унақа деманг, — деди Власик жонсараклик билан ва “сен ҳам тоғ масаласида бирон нарса десанг-чи” деган маънода Криловни мушти билан туртди.

— Етмиш ёш — Казбек чўққисидай гап, ўртоқ Сталин! — деди Крилов.

— Бугун минбардан гапирган пионер болага ўхшаб, менинг шарафимга жадалроқ яшамоқни хоҳлармидинг, Крилов. У бола айтди-ку: Сталин шарафига тезроқ улгайиб, қаҳрамон бўлишни истайман, деди. Хўш, қани айт, ҳозир чўққи устида бўлиб қолишни истармидинг, Крилов?

— Кеч туғилганман-да, ўртоқ Сталин, — деди у ўзини йўқотиб.

— Сен ҳақсан. Қанча кеч туғилсанг шунча кеч ўласан. Қанча эрта туғилсанг...

Власик ҳансираб қолди. Орадаги гапларга ёпишмайдиган тарзда деди:

— Ҳамма вақт ҳам бунақа бўлавермайди, ўртоқ Иосиф Виссарионович! қишлоғимизда мақол бор эди — дид дидга тўғри келмайди, биров тарвузни хушлайди, биров чўчка ёғини...

Мен кулиб юбордим, бундан уларнинг иккови ҳам бахт нашъасига чўмишди.

— Дид масаласида тўғри айтдинг, бошлиқ, — деб Власикка мурожаат қилдим.

— Менга, масалан, соқчилик хизматидаги хитой ўртоқларинг унча ёқмади. Айниқса, анави малла сочли жувон. Ҳатто бурнигача қизил суриб олибди-я! Ҳолбуки, бурун бефойда нарса. Кўзга таққосласанг, гоятда бемаъни кўринади. Аммо унинг кўзлари ҳам баайни сигирникига ўхшайди, қачон соға бошлашларини кутиб, тоқати тоқ бўлганга ўхшайди.

Орага сукут чўкди. Бу дамда Крилов бўйинини беихтиёр қимирлатиб-қимирлатиб кўяр, Власик бўлса ҳадеб пишилларди.

— Қани, гапир, сардор! - деб буюрдим мен.

— Узр, Иосиф Виссарионович, лекин рост, хитой ўртоқлар билан мен чиндан ҳам сизнинг саломатлигингизни нишонлаган эдим. Портвейн ичдик. Жиндай арақ ҳам аралашди. Малла соч жувон шунчаки таниш, холос. Унга уйланиш режамда йўқ.

— Хотининг қарши бўлади-да, — дедим мен ўйчанлик билан. Крилов пиқиллаб кулиб юборди ва шу заҳоти кулишидан ўзи кўрқиб кетди.

— Жиддий гапиряпман, Иосиф Виссарионович, - деб жавоб этди Власик нигоҳи билан ҳайдовчининг чаккасини тешиб юборгудай бўлиб. Шунчаки танишим, холос. Лекин, жуда дилкаш. Шунчаки меҳрибон аёл...

Аччигим келди.

— Ўчир унингни, ҳаммасини биламан. Агар яна бир марта шу маллавоё билан учрашадиган бўлсанг, ўзингдан кўр. Қаерингни узиб ташлашимни яхши биласан-а!

Афсусу надоматлар бўлғайки, бағритош бўлмаслигимнинг иложи йўқ. Ҳолбуки, бу ҳар кунги машаққатли меҳнат. Бундан ташқари, одамлар бировнинг дардига малҳам бўлгандан кўра, қаҳри қаттиқроқ бўлишни афзал билади. Лекин бугун мен юбилярман. Власик эса шу важдан бўшашиб, отиб олипти. Истасам-истамасам, юмшашга тўғри келди.

— Менга қара, Николай Сидорович, миянг айнаб суюлиб кетипти! Сен хотинларни билмайсан, ҳали ёшсан. Сен унинг қалбини айтяпсан, аёл киши ишни шундан бошлайди, сени аҳмоқ қилиб, қалбини қўлингга топшириб қўяди. Кейин эса қарабсанки, унинг бирон аъзосидан ажралолмай қолибсан. Аҳмоқ одамнинг, Николай Сидорович, тухумини узиб олиш керак. Негаки,

душманлар уни тухумидан тортиб илинтириб олишади. Тухум қаёқда бўлса, юрак мия билан бирга ўша ёққа кетаверади.

– Узр, айб менда, Иосиф Виссарионович, – дея мингирлади Власик ва машина ичига ташқаридан шикаста бир сукунат ўрмалаб кирди.

4. ЭНГ ЯХШИ ФИКР – ЙЎҚ ФИКР

Болалигимда қўққисдан сукунат чўккан кезларда халқнинг удумига ишонардим – сокин фаришта учиб келяпти деб ўйлардим. Бемаъни аломат. Дунёдаги аҳмоқларнинг миқдорини инобатга олса, ҳамма ёқда узлуксиз, охир-кеги кўринмайдиган, лекин қўққисдан пайдо бўладиган сукунат ҳукмронлик қилиши керак. Агар ўша сокин фаришталар ҳозир кўринганида уларни роса ҳолдан тойдирган бўлардим. Сукунат ёлғизлик демакдир. Сукунатдан ҳеч қаерга яшириниб, кутулиб бўлмайди. Ҳатто Большой театрининг саҳнасида ҳам. Худди бугунгига ўхшаб. Алқашлар, баландпарвоз гаплар, олқишу қарсақлар, мадҳиялар, меҳмонлар орасида ҳам. Бутун оқшом давомида мени ўрганиб қолган бир ҳиссиёт тарк этмади – ўзимни ўз танамнинг бир кишилиқ ҳибсхонасида ўтиргандай ҳис қилдим. Бу хона – анжомсиз. Шип-шийдам.

Аввалги замонларда одамлар ёлғизлик нималигини билмай ўтишган. Ҳеч ким ўзини бошқалардан ажралган ҳолда қилган эмас. Бу ҳолат қачон барбод топди? Афтидан, вабо уругини ҳокимият билан бирга тўқчилик тарқатган бўлса керак. Сен қанча кучли бўлсанг, шунча ёлғизроқсан.

Бир ҳинди тан олиб шундай деган эди: Яратувчи ёлғизлик дардига чалингандан кейин дунёни яратган экан. Сирасини айтганда, ёлғизликнинг ҳеч қанақа муҳиш жойи йўқ. Даҳшат шундаки, одамлар ёлғизликни даҳшат сифатида қабул қилишади. Даҳшат, яна шуниси ёмонки, ёлғизликнинг давоси йўқ.

Баъзилар хонанишинлик билан шифо топомқчи бўлишади, бошқалар худога тавалло қилишади. Учинчилар дунёни тартибга келтиришга уринишади. Тўртинчилар эса, аксинча, бемаъни ва гаройиб нарсдан шифо излайди. Аммо бемаънилиқнинг ўзи ҳам хом хаёлга ўхшаган нарса. Дунёда на бемаънилиқ бор, на мантиқ бор, ҳеч нарса йўқ. Дунё ҳечликдан барпо қилинган ва буни ҳамма нарсда кўрса бўлади.

Шу вайдан ҳатто Надя ҳаёт пайтида ҳам мен ёлғиз эдим. Негаки, севги ҳам ўз қобигинга биқиниб олишга маҳқум этади. Севмоқ – ҳаммадан аввал ўзинг билан андармон бўлмоқдир. Тўғри, Устоз, инқилоб тугамайдиган бирдан-бир соҳа – муҳаббатдир, деб айтган эди. Негаки, у ҳар қандай руҳий хасталикка ҳам шифо беради. Аммо айна чоқда ўзи ҳам хасталиқнинг бир туридир. Унинг, яъни Устознинг ўзи ҳам баъзан нафратланиб туриб “севарди”.

– Крилов, – деб мен ўйларимни бўлдим. – Яна анча борми?

– Энди оз қолди, ўртоқ Сталин.

– Қандай саволга жавоб бердинг, Крилов?

– Сиз дала ҳовлингизга кўп қолдими деб сўрадингиз, ўртоқ Сталин. Яқиндагигами?

– Саволни тўғри тушунгансан, лекин жавобни тўғри бермадинг. Қани, яна бир бор қайтар.

– 20 чақиримча қолди, ўртоқ Сталин. Агар қуюн бўлмаётганда чорак соатда етиб олардик.

– Бу жавобинг тузук, лекин яна яхши эмас. Шартли қилиб жавоб бердинг. Шартли шаклда айтилган гапда фикр бўлади, Крилов. Аммо ёмон фикр бўлади. Халқ учун энг яхши фикр - унинг йўқлиги. Аниқроқ қилиб айтаман – жўнгина яшамоқ керак, гапирганда эса аниқ қилиб гапирмоқ лозим. Тушундингми?

– Худди шундай. Тушундим. 30 минутдан кейин етиб борамиз.

– Ана кўрдингми, – деб мен Власикка ўгирилдим. – ҳали вақтимиз кўп экан, сардор. Менинг ёнимга ўт, пича ишлаймиз...

Аслида, менинг унча ишлагим келаётгани йўқ эди. Вақтни ўлдирмоқчи эдим, холос. Гарчи вақтни биз ўлдирмаймиз, вақт бизни ўлдиради.

Шунинг учун уни ўлдирмоқни истаб қолганман-ку, сўнги пайтларда бир бешафқат бемаънилиқ қаттиқ гашимга тегадиган бўлди: маконда ўз танамни

бир жойдан иккинчи жойга кўчирмоқ ҳаддан зиёд кўп вақт талаб қиладиган бўлиб қолди. Бир жойдан иккинчи жойга фикр тезлигида кўчиб ўтишнинг имкони йўқ. Бир вақтнинг ўзида бошқа жойда бўлишнинг ҳам иложи йўқ.

Ҳозирча иложи йўқ. Келажакда иложи бўлади. Келажакда одамлар бир вақтнинг ўзида ҳар хил жойларда бўлишни ўрганиб олишади. Лаврентий айтганидек, ким қаерда турган бўлмасин, истаган одамдан ўша жойда ёвузлик қилишда гумонсираш мумкин. Лекин шуниси ҳам борки, мен ҳеч қачон яна қаерда бўлишни исташимни билган эмасман. Худди бутун умрим шитоб билан қаёққа ошиқиб кетаётганини билмаганим каби. Ҳайрон қоладиган жойи бошқа – қаёққа ошиқаётганини билмайсан, кетаётган жойга эмас, бошқа жойга бориб қоласан, лекин мен, кейинчалик аниқланишича, ҳаминша қаерга ошиқмоғим керак бўлса, ўша жойга бориб қолар эканман. Афтидан, Худо менга ишонадиган кўринади.

Бундан ҳам ҳайрон қоладиган яна бир нарса бор – мен кўпдан бери бирон нарсага ҳайрон қолмай қўйганман. Масалан, инсон сувда эримайди. Ҳақиқатан ҳам, ҳеч нарсада ҳеч қанақа ҳайрон қоладиган нарса йўқ. Ҳаётда маълум ёки номаълум нарсадан бўлак ҳеч нарсанинг бўлиши мумкин эмас.

5. ЖАЛЛОД АСКАРДАН АФЗАЛ

Власик орқа ўриндиққа ўрнашиб олгунча, бехосдан Казбек қутисини пачақлаб кўйди ва ҳовлиқиб узр сўрай кетди. Мен театрга жўнар эканман, атайин “Герцоговина”ни ёки трубкамни эмас, “Казбек”ни олиб олган эдим. Ҳатто ўзимга ўзим ҳам тақлид қилмаслигимни намойиш қилмоқчи бўлиб эдим. Менда умуман ҳеч қанақа одатлар йўқ эканини ҳам кўрсатмоқчи эдим. Бундан ташқари Казбек қутисидаги сурат менга кўпроқ ёқади. Бунинг устига, хоҳласам, қутининг ичига бошқа папиросларни солиб олишим ҳам мумкин. Мен ойнадан ясалган тўсиқ мурватини бураб юқорига кўтариб қўйишим билан, Крилов қандайдир бир жумлани айтди. Мен унинг гапини эшитганим йўқ, қўл силтаб қўяқолдим – колоннамиз ҳаракатини давом эттирди.

Кейин мен қутида бутун қолган папиросни қидира бошладим. Лекин тополмадим. Ҳаммасининг пачағи чиқипти.

– Жуда зилдексан-да, Власик. Озсанг бўлмайдами?

– Кўп ҳам ортиқча овқат емайман, лекин, барибир, семириб кетяпман.

– Ҳар қанча овқат бўлса, еяверишинг мумкин. Лекин ютишга келганда, камроқ ютиш керак.

– Биламан, Иосиф Виссарионович!

– Биласан-у, лекин унутиб қўясан-да. Мен ҳам эртага нима қилишимни унутиб қўяман.

– Эртага сиз чекишни ташламоқчи эдингиз. Қизингизга ваъда бердингиз. Қизингиз ҳам сизга чекишдан қандай қилиб кўнгил совутишни ўргатганди, – дея у ҳингирлаб кулди. – Папиросни оғизга олмаслик керак экан, уни ёндирмаслик ҳам керак экан.

– Биламан, лекин менинг ҳам эсимдан чиқиб қолади-да. Эртага яна қанақа ишлар бор?

– Эртага дам олишга аҳд қилгандингиз, Иосиф Виссарионович.

– Жуда толиқдим. Хўш, бугун кечки овқатга бизникига ким келадиган бўлди?

– Ўртоқ Берия, ўртоқ Булганин, ўртоқ Ворошилов, ўртоқ Каганович, ўртоқ Маленков, ўртоқ Мао таржимони билан, ўртоқ Микоян, ўртоқ Молотов, ўртоқ Хрушчев ва ўртоқ кинорежиссер Чираули хоним билан.

– Чиаурели, – деб тўғриладим мен. – Нега хонимни “ўртоқ” демаяпсан? Унинг нимаси ёқмади сенга?

– У француз экан, Иосиф Виссарионович, ундан кейин кино ходими эмас, журналист экан. Лаврентий Павлич унинг тўғрисида сизга айтган эди.

– Чиаурелини таклиф қилиб тўғри қилганмиз...

– Жуда тўғри, – деб маъқуллади Власик.

- Мен гапимни тугатганим йўқ.
- Кечирасиз, ўртоқ Сталин.
- Чиаурели тирик одам.
- Власик тушунмади.
- Миша, санъаткор деяпман. Тирик одам.
- Э-э, бу маънодами? – деб тушунгандай бўлди у.
- Бошқа яна қанақа маънода бўларди. Тўғри бўлган. Прокурор менга бу хоним тўғрисида гапириб берган. У Мишага гайрилик қиляпти. У менинг генералим тўғрисида ҳам ёмон гапларни айтган. У Берлинда Марика Рёкк билан дон олишиб юрармиш.
- Хонандами?
- Бошқа ким бўларди? Бу яна хатарли эмиш, аёл буржуа хонандаси экан. Мен Прокурорга нима деганимни биласанми, Власик? Хавфли мафкура бошқа каналлар орқали тарқатилади, дедим.
- Бошқа дейсизми? – деди қўрқиб кетиб.
- Гапнинг белига тепма. Сперма, дедим мен унга, қора сиёҳ эмас. Ундан из қолмайди. Мабодо, қоладиган бўлса ҳам, бундан бизнинг мафкурамиз ютади.
- Сира қутилмаганда Власик ҳазиллашаётганимни тушуниб қолди ва кулиб юборди. Менинг кайфим чоғлигини кўриб, у мамнуниятдан ўзини кўярга жой тополмай қолганди. У бу мамнуниятини янада пишиқлаб олмоқчи бўлди.
- Сўрасам майлими, Иосиф Виссарионович?
- Нимани?
- Ўртоқ Мехлис тўғрисида.
- Менинг қовоқ-тумшугим тушиб кетди.
- Мехлисми? У деярлик тирик эмас. У энди ўртоқ ҳам эмас.
- Власик ўйланиб қолди. Шу жумладан, менинг фикримча аллақачон деярли тирик бўлмай қолган одамни ўртоқ деб атаб тилга олиб хато қилгани тўғрисида ҳам, ҳойнаҳой, ўйланган бўлса керак. Ҳолбуки, бир вақтлар Қизил Армиянинг сиёсий бошқармасида Власикка ўхшаган катта бошлиқ эди.
- Сўрай қол, – деб ижозат бердим унинг хато қилганини бугунги байрам муносабати билан бўлган бир “қултуми” устига юклаб.
- Власик хурсанд бўлиб кетди.
- Бир гап қулоғимга чалиниб эди. Иосиф Виссарионович. Мехлис ҳали тўла тириклиги чоғида сизга фронтда ҳар ҳафта хотинини алмаштириб турган бир маршал тўғрисида айтган экан. Кейин сиздан “маршални нима қилсак экан?” деб сўрапти. Сўраб, ён дафтари олиб, олдига очиб қўйипти. Сиз анча вақт индамай ўтирибсиз. Кейин сиз “нима қилардик, ҳавас қиламиз-да” дебсиз. Шундай деб у хоҳолаб кулиб юборди. – Шу гап тўғрими, Иосиф Виссарионович?
- Мен индамай қўяқолдим.
- Нима учун сен меҳмонлар рўйхатини Прокурордан бошладинг?
- Алифбе тартибида қилдим! - деди қўрқиб кетган Власик. – Лаврентий Павличнинг фамилияси биринчи келади.
- Энди алифбени ҳам ўз ҳолига қўймаларинг. “Ғалабаларимиз байроғи” - да, а?
- Нима, тўғри айтди, сиз ғалабаларимиз байроғисиз-да, Иосиф Виссарионович.
- Мен одамман, Власик. Байроқ эмасман, – дедим мен ва Лаврентийдан ёзувчи чиқмаган бўларди деб ўйлаб қолдим. Одамларни байроққа қиёслаб бўларканми? Бошқалар “байроқдор” деб тўғрироқ айтишди.
- Ҳа, “Коммунизм байроқдори” сиз.
- Яна нимани эслаб қолдинг, Николай Сидорович?
- Ҳаммасини, Иосиф Виссарионович. Сиз Ленин ишининг давомчиси эканингизни ҳам, сталинча Конституция ижодкори эканингизни ҳам.
- Буниси равшан. Ҳаммамиз ниманидир давом эттираемиз. Мана, масалан, сени олайлик. Сен ҳам жиндай-жиндай нўш айламоқ ишининг давомчиси-сан-ку!
- Ахир, қандай кун бугун, Иосиф Виссарионович?
- Мен бугунни айтаётганим йўқ.
- Сиз умуман айтяпсизми? Умуман бўладиган бўлса, мен овқатни ҳам,

ичкиликни ҳам кўп истеъмол қилмайман. Еганда ҳам, ичганда ҳам, Иосиф Виссарионович, таом ва ичкилик ҳақидаги фикрлар билан миямни кирлантирмасликни ўйлайман.

– Ундан кўра айт-чи, яна қанақа фикр кирланмаган миянга жо бўлиб қолди? Эшитганларингдан?

– Сизнинг маршал ва генералиссимус эканингиз.

– Бу – фикр эмас. Бу – факт.

– Яна. Халқлар отаси ва Устоз эканингиз.

– Булар эски гаплар. Лекин улар ҳам тўғри эмас. Халқлар отаси мен эмас, Худо бўлади. Устоз эмиш. Устоз кимлигини биласанми?

– Сиз-да, Иосиф Виссарионович. Илгари Ленин эди, ҳозир сиз Устоз.

– Устоз - Исо Масих. Бу номни эшитганмисан?

– Албатта, эшитганман, – деб Власик хафа бўлди. Мен унинг бу номни эшитганидан гумон қилганим учун ранжиган эди. Балки, ўлиб кетган бир яхудийнинг фойдасига бу унвондан воз кечганим учун хафа бўлгандир. Унинг назарида бу яхудийнинг унчалик нуфузи йўқ.

– Сўз усталаридан қай бирлари ҳаммасидан яхшироқ гапни дўндирди?

– Ҳамма ўртоқ Тольяттини айтяпти. Дўст Италиядан. Ҳаммаси бўлиб эса 34 киши гапирди. Мен санаб турдим.

– Италия ҳозирча дўст мамлакат эмас, Тольятти ҳам сўз устаси эмас.

– Э-э, сиз сўз усталарини сўрадингиз, а?

Власик бирдан бўшашиб, башараси буришиб кетди. Унинг кўзларида ҳаёт адолатсизликлар ўйини эканидан зорланиш ифодаси жилоланди. Агар ихтиёр унда бўлганда эди, у шартларга сира кўнмаган бўларди. Ва яна - бирор нарсани чала билиш хатарли бўлса, тўла билиш муқаррар ўлимга тенг эканини ҳаёлидан ўтказди.

У шўрликка раҳмим келиб кетди. Ҳақиқатдан ҳам адолатдан эмас-да – у ким биландир бир “култум”дан ютган бўлса, мен эса ҳушёр бўлсам.

Лекин бошқа томондан қаралса, у ёшроқ, ҳушёрлик эса – у ҳам хомхаёл. Менинг баданимда “култум”нинг асари йўқлигидан аҳволим уникага мос эмас. Гарчи бугун айтганларидек. Мен “фахрий пионер” бўлсам-да, у мендан кўра ёшроқ. Ва ҳозирча энг асосий нарсани билмайди: инсон ҳаётнинг ҳеч қанақа англаб оладиган жойи йўқ эканини ҳис этишидан олдин уни англаб ололмаслигини билмайди. Айни ана шуни Власик ҳеч қачон англаёлмайди. Шунинг учун ундан ҳам ҳеч қачон санъаткор чиқмаган бўларди. “ҳеч нарса” деб аталган бирор нарса тўғрисида ўйлашга чоғи келмайди. Аммо унинг ўз хислатлари бор – унда нодонлик ҳамин қадар, покизалик деган нарсани ҳам қидириб тополмайсан – шу сифатлари билан аскарлик хизматига кирганда эди, ундан тузуккина сиёсий арбоб чиққан бўларди. Бироқ, модомики, у генерал-лейтенантликка эришган экан, бу сифатлар аскарларга ҳам зарур экан-да.

Мендан икки дунёда ҳам аскар чиқмас эди. Жаллод афзалроқ – у разилларни қатл қилади, – аскар эса бегуноҳларни ўлдиради. Қонун измидан чиқмайдиганларни.

Кейин эса бошқа бир фикр келди: гарчи мен “инқилоб локомотивининг даҳо машинисти” бўлмасам-да, сўнги йилларда донишманд бўла олдим. Мен ҳеч нарса тўғрисида ўйлашни ёқтириб қолдим. Фақат шу тўғридагина бирор тайинли нарсани аниқ билмоқ мумкин.

6. БОШ ОҒРИҒИ ТОВОНДАН БОШЛАНАДИ

– Эсимга тушди, Иосиф Виссарионович! – дея лов этиб ёнди Власик. Унинг чеҳрасидаги тундлик нечоғлик тез шодлик билан алмашганини кўриб лол қолдим. Мен, одатда, бунақа суръат фақат тескари йўналишда, яъни шоду хуррамликдан кўркувга ўтишда бўлиши мумкин деб ҳисоблар эдим.

– Сиз тўғрингизда ҳаммадан кўра қойил қилиб гапирган сўз устасини эсладим, Иосиф Виссарионович!

– Ким экан у? – деб сўрадим ишонқирамай. Негаки, мен тўғримда ҳеч ким ҳаммадан дўндириброқ гапиргани йўқ эди.

Власик комил ишонч билан ичи мамнуниятга лиқ тўла ҳолда юлдузли фуражкасини босиб пешонасига тушириб олди.

– Лекин сиз, Иосиф Виссарионович, менинг танишимга – анави бурни япасқи малла аёлга ишонқирамай қарадингиз. У бўлса энг яхши сўз устаси билан жуда ҳам иноқ. Сиз тўғрингизда эса бошқа ҳамма усталардан кўра қойил қилиб гапирди. Мен унинг айтганини сўзма-сўз эслаб қолдим. Уша таниш жувон ҳам эслаб қолди. Узингиз эса, тўғри, бугун эмас, менинг олдимда унинг тўғрисида Лазар Моисеевичга “қўллаб туринглар” деган эдингиз. Лазар Моисеевич қўллади, орден берди, унвон ҳам берди.

– Хўш, у нима деди, Власик?

– А айтдики... У сизнинг тўғрингизда айтдики..

Власикнинг пешонаси тиришди.

– Ҳа, сардор, сенга нима бўлди? – деб сўрадим.

– Гапимдан адашиб кетдим, Иосиф Виссарионович.

– Яна нимага адашиб кетдинг? – деб қизиксиндим мен. Кейин ўзим фаҳмлаб қолдим. – Сен олмошларни алмаштириб юбордингми?

– Ҳа-да... Лекин мен чигалнинг учини топаман.

Власик ҳадеганда чигалнинг учини топа қолмади.

– У, яъни ўша шоир, биласизми, нима деди? У айтдики у... яъни сиз ... Йўқ, бунақа эмас. Мана, сўзма-сўз айтадиган бўлсам, унинг гаплари: “У менинг юртимнинг фарзанди, яъни сиз унинг мамлакатининг фарзанди экансиз. У “у” деганда сизни назарда тутяпти...”

– Хўп, мен тушундим, – дедим овозимни кўтариброқ. – Бори шуми?

– Йўқ, албатта. “У менинг юртимнинг фарзанди, халқлар дилин илитар табассуми, кимки унинг қўлини қисса, бахтиёрдир бир умр абад, замин узра парвоз қиларкан, ҳавас қилар унга само ҳам...” Власик фуражкасидаги юлдузнинг ўтқир нури кўзимни қамаштириб юборди.

– Вургунми? – дедим газабим кўзиб. – Самад Вургунми? Бокулик? У шоир эмас, у – така, Власик. Шунинг учун сенинг маҳбубанг унинг теварагида гирдикапалак бўлиб юрипти. Сен билан ва сенинг тўдангдан чиққан ўзингга ўхшаган хотинбозлар билан илашиб юрганини сўрасанг, бунинг сабаби шуки, сенларнинг ҳамманг лақмасан! У хотин эса душман, Власик. Инглизларнинг тагидан чиққан. Ҳаммасидан хабарим бор!

– Мен буни билмас эдим, – деб мингирлади Власик ва фуражкасини бошидан ечди. Энди у яна мунгайиб, бечораҳол бўлиб қолганди.

– Ҳимани билмаган эдинг? Нега энди мен ҳаммасини биламан?

– Йўқ, мен англизлардан беҳабар эдим, Иосиф Виссарионович!

Мен ўз ҳолимга разм солдим: оёғимнинг оғриғи қолган эди. Лекин унинг ўрнига энди бошим оғрий бошлаганди. Бироқ унинг оғриши ҳам галати эди: оғриқ товондан бошланарди, кейин юқорига кўтарилиб, бошга яқинлашган сари оғриқнинг кучи ортиб борарди. Ёздаги бетоблигимдан кейин бошимдаги ҳар қандай оғриқдан юрагим пўкиллаб турарди, лекин бу гал оғриқ қон босими туфайли эмас, дарғазаблигимдан пайдо бўлди.

Умуман олганда, менинг қишда бошқа мавсумдагиларга қараганда кўпроқ газабим кўзиб туради. Эҳтимол, беихтиёр Сибир сургунлари эсимга тушиб кетар. Ҳар ҳолда, мен тоғлиқ одамман. Шунинг учун ҳам Казбек тоғининг этакларида йўртиб кетаётган чавандоз расмини кўрсам яйраб кетаман.

Папирос қутисидидаги қора чавандознинг суратига бармоқларим билан чертиб туриб, ўзимни “ўртоқ кинорежиссер Чиарули” айтган ибора билан чалғитмоқчи бўлдим. Тбилисилик бир руҳшунос галати бир савол билан беморларнинг ҳолатини текшириб кўрмоқчи бўлипти. “Мана, – деб сўрапти у, – Казбек тоғининг баландлиги 5047 метр. Сиз буни етарли деб ҳисоблайсизми?”

Шу руҳшунос билан бир учрашса бўларкан.

– “Мен англизларни билмаган эканман” эмиш, – деб Власикнинг жигига тегдим. – Нега билмайсан, билишинг керак эди. Яна шуни билмоғинг керак эдики, чичқоқ шоиринг ўша мисраларини Большой театрда айтган эмас. Бугун ҳам айтган эмас. Уни айтганига анча бўлди. Бу ёлгончи шоир кейин тиз чўкиб

қанақа ялиниб-ёлбормади. Эрони гилам устида. Шунинг учун ҳам бугун Большой театрда унинг қораси ҳам кўрингани йўқ. Тушундингми?

– Тушундим, ўртоқ Сталин!

– Хўб, бугун ҳамма нарсага кулоқ тутиб, ҳамма нарсани кузатган экансанда, соқчилар бошлиғи бўлмай кет-а! Агар яхшилаб кулоқ солганинда сўз усталаридан қай бири ҳеч ким айтмаган даражада гапирганини эслаб қолардинг.

Власик гапимни қилт этмай тинглаб ўтирарди, ҳатто қошлари тепасидаги тер томчиларини артишга ҳам журъат қилолмасди. Мен эса пиликни бураб псайтирдим-да, бироз жимликдан сўнг дедим:

– Ҳаммадан ҳам дўндириб гапирган адиб Леонов бўлди. У ҳам бемаза адиб... Қани, нима деди у?

Власик индамай ўтирарди.

– У бундай деди: Дунё яратилгандан кейин одамлар унинг ёшини ҳисоблай бошладилар. Ҳар доимдагидек. Бу ишни яҳудийлар бошлаб беришди. У яҳудийлар тўғрисида гапиргани йўқ. Буни мен айтяпман. То Устоз таваллуд топмагунча. улар ўзларича ҳар хил ҳисоб-китоблар қилиб юраверишди. Леонов уни Устоз деб атагани йўқ. Мен шундай деяпман. Устоз эса дунё яратилгандан сўнг 3760 йилдан сўнг таваллуд топди. Хўш. Власик. Яна бир марта сўрайман - Устоз ким?

Исонинг номини тилга олишга журъат қилолмаган Власик пишиллаб қолди. Мен мийигимда кулиб қўйиб давом этдим.

– Тўғри айтяпсан – Исо Масих. У туғилгандан кейин одамлар Худога бепарвороқ бўлиб қолишди. Яъни дунёнинг қачон яратилгани билан ишлари бўлмай қолди. Сўнгра дунё ёшини қайтадан ҳисоблай бошладилар. Бир йил, икки йил ва ҳоказо деб... Аммо адиб Леонов, Власик, буни паққос унутишни таклиф қилди. У тарихнинг ёшини шу бугундан бошлаб, янгича ҳисобламоқ кераклигини айтди. Хўш, кимнинг туғилган кунидан бошламоқ керак, деди у, Власик?

– Ўртоқ Сталиннинг! – деб хурсанд жавоб берди у.

– Сен унинг гапига ишонасанми, Власик? Унинг самимийлигига ишонасанми?

– Ишонаман, – деб шоша-пиша жавоб берди Власик гўё гап Леоновнинг эмас, гўё ўзининг самимийлиги тўғрисида кетаётгандай. Кейин, рост, ўзини бироз босиб олди. – Лекин...

– Мен ҳам ишонаман, – деб бош ирғадим мен. – Лекин гап бунда эмас.

– Унақа эмасми?

– Унақа эмас. Мен сени гап сотиш учун чақирганим йўқ, ишлагани чақирдим. Мен сенга малла жувон эмасман. Унинг устига оёғим оғриб турипти. Сенга топшириқ бермоқчиман, Власик. Бир фамилия бор, эсингдами шу?

– Қайси экан, Иосиф Виссарионович?

– Шошма. Паписмедашвили деган...

– Худди шундай, ўртоқ Сталин. Майор Паписмедашвили. Ўшанинг ўзи Паписмедов. Унинг тўғрисида Лаврентий Павлич сизга еттинчи санада маълумот берган эди. Кечки овқат вақтида. Еттинчи ноябрда. Октябр шарафига бўлган зиёфатда. Ўша кунни роса вақтингиз чоғ эди. Кейин қўққисдан кулишдан тўхтадингиз.

– Балли, Власик. Тўппа-тўғри, майор Паписмедов эди. Уни яна нима деб атар эдилар?

Власик ҳиринглаб кулди.

– Ёсик. Исусик. Исо Масих дейишарди.

– Исусик деган номни унга Матрена берганди.

– Худди шундай. Исусик деган номни унга ўртоқ Маленков қўйган эди.

– Майор эса ўзини ўзи Исо деб атайти, тўғрими?

– Худди шундай. Кейин яна Лаврентий Павлич. Мен ҳам бунга ишонаман деганди.

– Нимага ишонар экан?

– Исусик дегани Исо Масих эканига.

– Прокурор ҳеч нарсага ишонмайди, ҳеч кимга ҳам. Ўшанда у номигагина шунақа деган. Нима учун бунақа дегани маълум эмас.

– Айни ҳақиқат: маълум эмас.

– Гап бунда ҳам эмас, Власик, негаки, биз буни ҳам аниқлаймиз. Гап шундаки, менинг сенга берадиган топширигим бор. Аммо аввал сен менга Прокурорнинг ўшанда Ёсик – Исусик тўғрисида нима деганини айтиб бер.

7. КАПИТАН ИНДИНГА МАЙОР БЎЛДИ

Ўзим кутганимдек, Власик ҳам худди Лаврентийдек гайирлик билан гапириб берди. Лаврентий ҳаддан зиёд ўзига бино қўйган: ҳатто кроссвордларни ҳам бир йўла сиёҳ билан тўлдиради. Шунинг учун гапирганда ҳам мугомбирлик қилади – аввал асосий гапни чиқаради-да, кейин тафсилотини айтади. Гайирлиги шундоққина кўриниб туради: мана, сенга менинг хулосаларим, фактларни ишларга қараб, мослаштираверасан деяётгандай. У ҳамшиша маънодан бошлайди, бу эса хатарли.

Власик эса бир вақтнинг ўзида аралаш-қуралаш қилиб, асосийсини тафсилотдан, тафсилотни асосийсидан ажратиб ўтирмай, гапириб ташлайверади. Агар ажратган тақдирда ҳам бунга қурби етишига ўзи ишонмайди. У ҳеч нарсага ишонмайди. Ҳатто даҳрий бўлмаганига ҳам сабаби шуки, даҳрий худонинг йўқлигига ишонади. Шунинг учун Власик гапирганда нафақат маъно – балки гапининг бошқа жиҳатлари ҳам бўлмайди.

Лаврентийда ярим асрлик ҳаёт тажрибаси бор. Власик ҳам элликка кирган, бироқ унинг бир йилликки тажрибаси бор – эллик йилда йиққани шу.

Ҳаётда ҳеч нарса ўзгармайди, бироқ Лаврентий шундай яшайдики, гўё унинг ҳаётида ҳар йили нимадир содир бўлаётгандек. Власикнинг ҳаётида ҳам ҳеч нарса содир бўлмайди, бироқ ярим аср мобайнида ҳеч нарса гўё ҳаётида эллик марта содир бўлди.

Шунинг учун униси ҳам, буниси ҳам безарар ҳикоя қилиб беролмайди.

Ундан кўра ўзим айтиб берақолай.

Паписмедашвили ёки Паписмедов, яҳудийча фамилияси Майор – Ёсик, яъни Иосиф Петхаинда, Тифлиснинг яҳудийлар яшайдиган маҳалласида таваллуд топган. Инқилобнинг тенгдоши. Устоз қатл қилинган йили туғилган. Аввал Тифлисида яҳудий тилларини, кейин эса Москвада тарихни ўрганган.

Нафақат истеъдодли, фаросатли ҳам эди. Улғайиб чекист бўлди. Аввал Марказда ишлади ва у ерда ёш ходимлар ўртасида яхшиларидан бири сифатида танилди. 43-йилдан бошлаб қўшин киритилган Техронда хизмат қилди. У ерда Марказнинг топшириғига кўра ёш, лекин ақли норасо шоҳ билан дўстлашиб олди. Америкаликлар ҳам унинг теварагида гирди-капалак эди.

Мен Паписмедовнинг фамилиясини ўша йили ноябрь ойида Техронга шу пайтдаги иттифоқчилар конференциясига борганимда эшитган эдим.

Бу фамилияни аввалдан билардим. Болалик давримдан онам билан турган кезларимда Паписмедашвили деган қўшнимиз бўлгучи эди. Майда савдогар. Мени ўз ўғлидай яхши кўрарди.

Давид менга кўп ачинарди. Биринчидан, отам кўп ичгани учун, иккинчидан, ичишни эплаб ичолмагани учун, учинчидан вино эмас, бошқа насра ичгани ва энг асосийси – табиий равишда ўз ажали билан ўлмагани учун. Яъни ароқдан эмас, муштлашувдан ўлгани учун.

Мен ўқишни ташлаб кетмаслигим учун Давид аҳён-аҳёнда оз-моз пул бериб турарди. Аниқроғи, мени худодан юз ўгирмасин дейишарди, негаки, мени роҳиблик ишига тайёрлашарди. Мен ҳам унга ўрганиб қолдим. У эса, гарчи уйланган бўлса-да, Кекенинг, яъни онамнинг кетидан илиқиб ҳам юрарди. Ҳатто бир марта аллақерда гўё Давид менинг отам бўлгани тўғрисида ўқиганим ҳам бор. Муқаддас Рухдан ташқари кимларни менга оталикка раво кўришмаган, дейсиз?

Давид тўғрисидаги гапларни 24-йилда уни Кремлда қабул қилганимдан кейин ўқиганман. Кекемдан буни ҳеч қачон сўрай олмаган бўлардим, аввалроқ ўқиган бўлганимда эса Давиддан, албатта, сўрардим. Очиқ кўнгил эркак эди у. Грузин яҳудийлари рус яҳудийларига ўхшамайди. Улар бошқа бўғиндан. Уни ҳам йўқолган авлод деса бўлади, лекин бутунлай бошқача. Ўшанда биз Давид

билан меникида ичишган эдик. Мен вино ичгандим, у эса ароқ ичувди. Ҳолбуки, айна шунинг учун у отамга ачиниб юрарди. Чақчақлашиб ўтириб, роса ўтган-кетганларни эслашган эдик. Айтганча, мен унга савдо ишини буткул унутиб юборишни буюрдим, чунки савдо дегани турган-битгани алдовдан иборат. У гап қайтариб, чакана савдогарлик алдов эмас деб туриб олди. Мен эса унга чакана савдо-чакана алдов деб уқтирдим. Лекин алмаштириш алдовга қирмайди. У хурсанд бўлиб кетди, чунки грузинчасига савдо дегани “алмашув”, “олди-берди” дегани бўлади.

Лекин гап бунда эмас. Ўша пайтдан бери унинг тўғрисида ҳеч нарса эшитганим йўқ. Ёсик Паписмедов тўғрисида эса Техронда эшитгандим. Ўшанда Лаврентий Рузвельтни гапга кўндириш ташвишида юрган эди. Шаҳар бўйлаб юришимни имкони борича чекламоқ керак эди. Шунинг учун америкаликларни элчихонамизда туришга таклиф қилдик. Улар эса мени уларнинг элчихонасида турсин деб тихирлик қилишди. Йўқ, охири, Рузвельт кўнди.

Гап бунда ҳам эмас, деб тушунтирди Лаврентий. У меҳмонлар туриши керак бўлган жойларнинг ҳаммасини, ҳатто ҳожатхоналарни ҳам гапларни ёзиб оладиган аппаратлар билан “жиҳозлаб” чиққан экан. Гап руҳиятда эмиш - бу дунёда сен ё хўжайин бўлишинг керак ёки меҳмон. Бунинг устига-устак, Лаврентий мени америкаликларга ишониб топшириб қўяолмасди. Ҳолбуки, у америкаликларни унча ёмон кўрмасди ҳам. Ёмон кўрганда ҳам бошқалардан ортиқ ёмон кўрмайди.

Мен Рузвельтга унга ўхшаб хавотирда эканимни, урушни истамаслигимни, мабодо унинг элчихонасида турадиган бўлсам, сиёсий бошпана сўраб қолишим мумкинлигидан чўчиётганимни айтишни буюрдим. Сиёсий бошпана сўрасам катта жанжал бўлиб кетади-я! Лаврентий бу ҳазилни америкаликларнинг миясига сингдириш учун нейробиолог зарур бўлади, деди.

— Сен нимани таклиф қиласан, бўлмаса? — деб сўрадим. — Бирон жиддийроқ гапинг борми?

Жиддийроқ гап шарт эмас, деб жавоб берди у. Рузвельтга бундай деб таклиф қиламиз — Сталин сизнинг меҳмонингиз бўлишга рози, лекин бунинг учун нафақат элчихона ҳудудида, балки бу ҳудудга олиб келадиган йўлда ҳам унинг хавфсизлигини таъминлаш кафолатини олишингиз керак. Шоҳнинг разведка маълумотларига қараганда эса, бу йўлда немислар гўё менга суиқасд тайёрлаб қўйган эмиш. Иш ёмон кўчадиган бўлса, мени ўлдиришади, осон кўчадиган бўлса, ўғирлаб кетишади.

Лаврентий Рузвельтга мактубни иш енгил кўчиб қолган тақдирда, яъни немислар қўлига асир тушиб қолса, Сталин нима қилиши керак? деган баландпарвоз савол билан тугатишни таклиф қилди. Бунинг устига ҳозиргидай қалтис бир вазиятда? Ахир, немислар ўглини қўлга тушириб олгани етмайдами?

Яхши фикр деб маъқуладим. Таклиф кимдан чиққанини сўрадим. Шоҳнинг дўсти, капитан Ёсик Паписмедов деб жавоб берди Лаврентий. Кейин агар Рузвельт кўниб-нетиб қолса, капитан эртага майор бўлади деб илова қилди.

Капитан индинга майор бўлди. Негаки, Рузвельт дарров кўна қолгани йўқ, биз элчихонамизда унинг филиппин ошпазларини ҳам жойлаштиришимизни талаб қилиб туриб олдик. Агар майорнинг бошига ғалати бир кулфат тушмаганида, у ҳозир подполковник бўлибгина қолмай, нишондор ҳам бўлган бўларди. Аммо кулфат худди сеҳрли араб эртақларидагидек, бадавийдан бошланди.

8. РОҲИБ ҚУДДУСИ ШАРИФДА МАРКСИСТ БЎЛГАН ЭДИ

Бадавийнинг ёши 17 да, исми Муҳаммад ад Диб эди, Тахамрех қабиласига мансуб. Воқеа эса 1947 йилда Ўлик денгизнинг бўйидаги Қумран деган араб қишлоғида рўй берган эди. Одам Ато замонларидан қолган, ер билан текис бўлиб кетган, устини сассиқ алафлар ва ўт-ўланлар босиб кетган харобазорларда Муҳаммад эчки боқиб юрарди. Аниқроғи, эчкиларнинг ўзи ўтлаб юришар, Муҳаммад эса катта тошнинг устига ўтириб олиб, чилим чекмасдан кайф сурарди. Саҳронинг оч жигаранг, зарҳал сариқ ва настарин ранглари асталик билан бир-бирларига қўшилиб кетаётгани Муҳаммаднинг кайфини хуш

қилмоқдайди. Бир-бирига эшилиб кетган ранглар тип-тиниқ ложувард денгиз сатҳига, унинг ҳар жой-ҳар жойида оқариб кўриниб турган туз қояларига иниб бормоқда эди.

Ёшлигига қарамай, Муҳаммад тажрибали чўпон эди. Унинг зийрак нигоҳини ҳатто энг шаддод эчки ҳам шамғалат қилишга журъат қилолмасди. Лекин кечга томон эчкилар орасидаги энг бетамизи шу ишни қилди. У подадан айрилиб, ёнбағридан қатма-қат оқ харсанг тошлар ва жигарранг оҳактошлар кўриниб турган адир тепасига илон изи сўқмоқлардан югуриб чиқиб кетди.

Бу минтақада Одам Ато замонларидан бери агар юз кўйли сурувдан биттаси адашиб қолса ҳам, чўпон тўқсон тўққизтасини ташлаб, шу адашган кўйни қутқариши зарур деб ҳисобланарди. Муҳаммад кўнгилчан чўпон эди. У подани ўз ҳолига ташлаб, дайди эчкини излай кетди.

Аммо эчкининг ўрнига оппоқ қояда қорайиб турган ёриққа рўпара келди. Эчки шу ғор ичига яшириниб олган бўлиши мумкин деб гумон қилиб, қайтиб чиқармикин деган умидда бадавий ғор ичига тош ота бошлади. Ғорнинг ичидан эчкининг маъраши ўрнига тош теккан кўзанинг жаранглаб сингани эшитилди. Муҳаммад ёриқдан кириб, ғорнинг тубига сакраб тушди. Бадавий ғор ичида қоронғиликда тимирскиланиб юриб, ичкарида ўн иккита кўза турганини аниқлади. Кўзаларнинг баъзилари синган, ёнида бўлақлари сочилиб ётарди. Сикик кўзаларнинг баъзилари олдида қопга чўзинчоқ қилиб ўралган қандайдир буюмлар бор эди. Унинг дами ичига тушиб, кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Қилт этмасдан анча вақт туриб қолди. Ниҳоят, ғордаги нимқоронғилик куюқлаша бошлагач, Муҳаммад аллақандай сирли ва залварли ҳақиқатга яқинлашиб бораётганини ҳис қилди. Шу лаҳзанинг ўзида у оёқларининг таги билан ёруғликдан пинҳона ётган қатта тошдан асрий совуқлик чиқаётганини ҳис қилди. Бирдан совуқ ўрмалаб, гавдасининг юқори қисмига ўтаётгандай туюлди. Ёки бундан ҳам даҳшатлиси шу бўлдики, ер бир замонлар анави кўзаларни сўриб олгани каби, Муҳаммадни ҳам ютиб юбораётгандай бўлди. Йигит тура солиб, ғордан қочиб чиқди...

Эртасига эрталаб ва ундан кейинги кунларда бадавийлар кўзалар ичидан анча-мунча тангиб боғланган пергамент ўрамларини чиқариб олишди. Уларнинг бари сурёна ёзувлар билан қопланган эди. Ва Фаластинда кўтарилган шов-шув бир зумда бутун дунёга ёйилди. Марказ шу заҳотиёқ ўрамлардан хабардор бўлди. Қуддуси Шарифдаги монофизит черковларидан бирининг роҳиб — ўзи марксист бўлган одам — Москвага хабар қилиб, топилган қумрон кўлёмалари яҳудийча хуфёна ёзувда битилган кўлёмалар бўлиб, бундан икки минг йил муқаддам унча машҳур бўлмаган бир мазҳаб котиблари томонидан кўчирилганини айтди. Урамларда Исо Масихнинг ҳаёти тўғрисида ғоятда қимматли маълумотлар мавжуд деб уқтиради роҳиб.

Маънавият билимларининг кўпдан-кўп сирларидан воқиф бўлган бу котиблар мазҳаб бошқа ўн минглаб яҳудийлар қаторида Яҳудий исёнлари вақтида римликлар томонидан қириб ташланган эди. Буни қаранг-а, яҳудийлар 66-йилдаёқ галаён кўтарган эканлар.

Котиблар ҳалокатдан аввал ўрамларни сопол кўзаларга жойлаб, устидан кўрғошин қуйиб, келажак авлодлар учун қоялар орасидаги ғорларга яшириб қўйишган экан. Роҳиб-марксистнинг бу мактубига Марказ аввалбоши ҳеч қандай эътибор бермади. Лаврентий Вашингтон ва Лондондаги давлат муассасаларида хизмат қиладиган котибларнинг ҳозирги битиклари қумрон ғорларидан топилган ўрамларга қараганда ўн чандон муҳимроқ деб ўйлаган эди.

Яна шуниси ҳам борки, қорни тўйиб овқат емаган мазҳабпарастлар ўз асарларини ғор салқинида сақлашган, холос, ёзишга келганда эса уларни, ҳойнаҳой, офтобда ёзишдан бўлсалар керак. Ўлик денгиз теvaraгида эса офтоб йилига 9 ой бениҳоя аёвсиз қиздириб куйдиради, қолган 3 ойда эса янада жизгинақ қилиб юборади.

Аммо ярим йилдан кейин янги бир маълумот келди: Қумронга бутун ғарбдан олимлар, археологлар ва жосуслар ёғилиб кетишти. Янги ғорлар топилишти, у ерлардан янги ўрамлар чиқипти, хуфя бозорда уларнинг баҳоси соат сайин кўтарилиб бораётган эмиш, ҳозир юз минг доллардан ҳам ошиб кетишти.

Марказ роҳибга батафсилроқ ҳисобот юборишни топширди. Топшириқни бажариш ўрнига роҳиб жонини топшириб қўя қолди. Аммо орадан, чамаси, икки ойлар ўтар ўтмас Лаврентий ўша роҳибнинг ўзидан – жаннатда юрган жойиданми ёки дўзах азобини чекиб ётган Куддуси шарифлик бошқа бир кимсаданми, хуфия тарзда ёзилган мактуб олади-ю, паққос уйқусидан маҳрум бўлади-қолади. Хуфия мактубда айтилишича, Кумрон битикларидан бири пергаментга эмас, мис тасмага битилган экан. Бу тасмада эса жуда катта хазинанинг тавсифи берилган экан. Хазинада 68 тонна кумуш ва 26 тонна олтин бор экан. У Иккинчи Куддуси шариф эҳромига мансуб хазинанинг бир қисми экан. Рим императори Веспасион Флавий томонидан Мангу шаҳар қамали бошланмасдан аввалроқ Эҳром хазинасидаги жавоҳирларни яҳудийлар яширинча олиб чиқиб кетиб, ерга кўмиб қўйишган экан.

Веспасионнинг Тит деган ўгли бор эди. Уни ҳам Флавий дейишарди. У ҳам ушлаган жойини қўйиб юбормайдиганлар тоифасидан эди. Асло менинг Васямга ўхшамайди. Қамал вақтида катта Флавий кўққисдан худога айланолмай қолди. Гарчи у оламдан кўз юмган бўлса-да, ўгли отаси бошлаган ишни охирига етказиб, Мангу шаҳарни вайрон қилади. Яҳудийлар Эҳром жавоҳирларини яшириб қўйганидан воқиф бўлгандан кейин, унга ўт қўйиб, кулини кўкка совуради. Вася унинг ўрнида бўлганида эса саросимага тушиб қолар ва маҳаллий қанжиқлар билан майшатга шўнғирди.

Аммо ҳозир гап бу ҳақда кетаётгани йўқ. Ота-бола Флавийлар тўғрисида ҳам эмас, хазина ҳақида ҳам эмас. Хуфия мактубда ёзилишига қараганда, инглизлар, белгияликлар, италянлар ва америкаликлар гарчи мис лавҳадаги битикни ўрганишда давом этишаётган бўлишса-да, саросимага тушиб қолишгани йўқ, ичкиликбозликка берилишмади, балки шитоб билан қазув ишларига киришиб кетишди.

9. КЕЛАЖАК ТАЪМИРЛАШ УЧУН ЁПИЛГАН...

Фаластин алғов-далғов эди. У ерда уруш бормоқда. Яҳудийлар – у шўрликларга раҳмим келади – ўз давлатлари учун кураш йўлида арабларни урмоқда эдилар, уларни эса ўша жойнинг ўзида яҳудийлар томонидан дабдала қилинган инглизлар қўллаб-қувватламоқда эдилар.

Инглизлар – анъанани қаттиқ ушлайдиган халқ. Булардан бири – маънисизликка садоқат. Шу анъанага кўра улар яҳудийпарастлиги учун нафақат яҳудийларга зарда қилишарди, балки айни шу сабабдан мендан ҳам хафа эдилар.

Менинг яҳудийпарастлигим тўғрисида уларга Черчилл чақимчилик қилган. Ўз одатича, у ҳайрон бўлиб, шов-шув кўтарди. Аммо 45-йилнинг қишида у бунга дамани ичига ютиб муносабат билдирганди. Унинг жағи осилиб қолди, сигарани ёнган томони билан оғзига солганиниям сезмади. Айниқса, Рувельт нацистларнинг ваҳшийликларидан кейин ўзини сионист деб ҳисоблашгани бизга айтгандан кейин. Аниқроғи, Рувельтдан кейин ҳам ўзимни сионист деб ҳисоблашимни айтганим, яъни инглизлар ўзиники деб ҳисоблайдиган Фаластинда ўз давлатлари учун курашаётган яҳудийларга хайрихоҳлигимни билдирганимдан сўнг, Черчиллнинг нафаси ичига тушиб кетди. Черчилл аламини сигарадан олмоқчи бўлди. У қип-қизариб кетди ва сигарани улоқтиришга жой излай бошлади. Воқеа Ялгада бўлаётган эди. Мен унга қимматли сигарани исроф қилмасдан, яхшиси, Қора денгиз сувига ботириб ўчира қолинг, дедим. Мен инглизлар камдан-кам ҳолларда анъаналардан чекинишади деб ўйлаб, бояги ҳазилни қилган эдим. Шу жумладан, хасислик бобидаги анъаналардан ҳам. Айниқса, янги талафотлар арафасида ундай қилишмайди деб ҳисоблаган эдим. У гапимни тўлиқ тушунди ва Британия Фаластинда ўз кучларини умрбод сақлаб қолади деб тўнғиллади. Бу сўзига у уч йилгача қаттиқ амал қилди.

1947 йилда биз у ерда ҳовлиқиб ўзимизни ўтга-чўққа ураверган эмасдик. Шунинг учун Куддуси шарифдан яширин ахборотни олган куннинг эртасига Лаврентий у ерга кичкинагина “сейсмологлар” отрядини жўнатди, холос. Ўз-ўзидан аёнки, Марказ бу билан чегараланиб қолгани йўқ. Энг асосий қийинчилик – битикларнинг тили масаласи бўлиб қолмоқда эди. Маълумотларга

қараганда, ғарб олимлари бу қийинчиликнинг уддасидан чиқа олмаётган эканлар. Ҳамма муаммо ҳар бир иборанинг кўчма маъноларда ёзилганида эди. Бошқача қилиб айтганда, матнни тушунишга имкон берадиган бирдан-бир калитни қидириб топмоқ керак эди. Дарҳол маълум бўлдики, калитлар кўп экан. Уларнинг ҳар бири алоҳида бир талқинни келтириб чиқарарди, лекин улардан фақат биттасигина тўғри бўлиши мумкин эди.

Марказ Мис лавҳадан бошқа биронта ҳам ўрамга қизиққани йўқ. Лекин қизиққанда ҳам чакана қизиқмади — унинг олдида навқирон эрон шоҳини пролетариатга муҳаббат руҳида қайта тарбиялаш масаласи арзимас бир гап бўлиб қолди. Шоҳни қайта тарбиялаш вазифасини майор Паписмедов ўринлатгандай эди. Ҳозирча у бошқа бир нарсанинг уддасидан чиқолмай хуноб эди — шоҳда ҳашаматга нафрат уйғота олмаётган ва уни француз таннозларининг ишқий манзиратларидан халос эта олмаётган эди.

Шунга қарамай, Паписмедов тождор тиррақини тарк этиб, Техрондан Қумронга яқинроққа — Қуддуси шарифга йўл олишга мажбур бўлди.

Фаластинда уни қулай шароитлар кутарди. Биринчидан, яҳудий жангарилар советларга мойил кайфиятда эди. Иккинчидан, унинг Эронда орттирган шахсий алоқалари. Учинчидан, марксизмга мойил монофизитларнинг диққат эътиборлари. Натижада орадан кўп ўтмай, Паписмедов Мис лавҳанинг “ортиқча” нусхасини кўлга киритишга муваффақ бўлди.

Америкаликлар инглизлар билан биргаликда Қуддуси шариф теварақларида бирваракайига тўртта жойда қазилар ишларини бошлаб юбордилар. Буни кўриб Марказнинг ҳам иштаҳаси очилиб кетди. Америкаликлар ва инглизларнинг тўрт жойни қазийётганлари матнни тўғри тушунганларига ишончлари комил эмаслигидан далолат беради.

Аввалига Паписмедов бу ишга жалб қилинган буржуа тилшунослари билан Фаластиннинг ўзида ҳам, Оврўпада ҳам учрашишлари учун вақт ажратиб юрди. У уларга ўзини шоҳнинг маслаҳатчиси деб таништирар эди. Кўп суҳбатлар оқибатида Паписмедов уларнинг тўғри йўлни тополмай овораю саргардон бўлиб юрганларига ишонч ҳосил қилди.

Бу билан Ёсик нафақат бизнинг ғарбга бой берган вақтимизни қайтариб олди, балки ҳар соат сайин олға силжишимизга — бирдан-бир тўғри калитни топиш учун илгарилашимизга йўл очиб турди, ғарб масаласига келадиган бўлсак, унинг учун келажак дарвозасига (бу келажакда таъмирлаш ишлари бормоқда эди) каттакон қулф тушди, лекин бу қулфда биронта калит тушадиган тешик йўқ эди.

Жуда қаттиқ меҳнат ва уйқусиз тунлар билан ўтган бир ярим ойдан кейин Ёсик Паписмедов “сейсмолог”ларга ўзи тузган харитани топширди.

Қуддуси Шарифнинг теварак-атрофларида америкаликлар олиб келган эксковаторлар алақачондан бери гуриллаб ишлаб ётарди. Яна икки кундан кейин эса Қуддуси шарифдан анча нарида Қумрон ғорлари жойлашган оқ-қўнғир қояли адир этагида бизнинг “сейсмолог”ларимиз ўзлари кавлаган хандақлардан дастлабки олтин қадаҳлар ва олтин шамдонларни қазиб ола бошладилар.

10. ИШТИЁҚ КЎНИКМАДАН ХАТАРЛИРОҚ...

Марказнинг боши осмонда эди. Ёсик тузиб юборган харитага мувофиқ яҳудийлар хазинани ўнлаб махфий жойларга яширишган экан. Яҳудийлардан бунақа пишиқликни кутса бўларди. Шунинг учун Ғарбнинг ҳам муваффақият қозониши мумкинлигини мустасно қилиб бўлмасди. Аммо Ғарбдан ҳам бизга ўхшаб лом-мим деган садо чиққани йўқ. Улар ҳам гўё беҳисоб олтин кумушларни қадимги яҳудийлар ўзлари билан олиб кетганига ишонгандай бепарво эдилар.

Берия Ёсик билан фахрлана бошлади. Грузин тупроғининг фавқулудда саховати тўғрисида гап кетганда уни далил қилиб кўрсатадиган бўлиб қолишди. Лаврентий “грузин тупроғи” деган иборага жуда иштиёқманд бўлиб қолди. Аммо Лаврентий ҳар бир сўзини ишга айлантиради. Баъзан бой берса ҳам. Бир

вақтлар Троцкий ҳам “жаҳон инқилоби” деган иборани жон-дилидан яхши кўриб қолганди.

Урушдан кейин Берия бетараф ўлкаларда “грузин тупроғи” деган ибора билан ҳамманинг қулоғини қоматга келтирди. Берия Арманистонни назарда тутяпти деган ўй Микоянни хавотирга солиб қўйган эди. Бироқ Лаврентий уни бетараф деб ҳисобламасди. Уни душман юрт деб ҳисобларди. У Туркияни назарда тутарди. То Молотов Туркиядан Шарқий Анатолиядаги Грузияга қарашли ерларни қайтариб беришни талаб қилмагунча, у жаврашини бас қилмади. Шундан кейин мен Лаврентийга бетараф ўлкаларда “грузин тупроғи”ни излашни тўхтатишни талаб қилдим. Масалан, Ҳиндистон билан муносабатларни бузиб қўймаслик учун. Ёки Швейцария билан. Лекин биз ҳаммамиз ҳам қай бир сўзларни кўпроқ, қай бир сўзларни эса камроқ ишлатамиз, албатта. Масалан, мен “маълумки” деган сўзни кўпроқ яхши кўраман. Ёки “тасодиф эмас” деган сўзни хуш кўраман. “Дельфин” деган сўзни тилга ололмайман. Энг муҳими – кўникма иштиёққа айланиб кетмасин. Иштиёқ кўникмадан хатарлироқ. Хулласкалом, қариндош-уруғлар даврасида ҳордиқ чиқармоқ учун грузин тупроғига қайтиши олдидан Марказ миннатдорлигини билдириш мақсадида Паписмедовга Каннда икки ҳафта мобайнида шоҳнинг собиқ маъшуқалари билан шакарғуфторлик қилиб дам олишни таклиф қилипти.

Ҳолбуки, яқиндагина ишқий масалаларда суяги йўқлиги учун ундан қўлни ювиб қўлтиққа уришга қарор қилишган эдилар. Шоҳни ғоявий-маънавий жиҳатдан тарбия қилишни Лаврентий тўсатдан жинсий йўллар воситасида амалга оширишга аҳд қилиб қолган эди. Шу мақсадда у собиқ москвалик таннозлардан унга тўғри келадиган бирортасини топиб, омад чопиб қолса, ҳатто шоҳни унга уйлаб ҳам қўймоқчи эди. Кейинчалик шундай бўлиб ҳам чиқди. Қизнинг исми Сурайё эди. Ёш, лекин Бериянинг гапига қараганда ёш бўлса ҳам, дунёнинг тагига ўт қўядиган хилидан. Тўшакда ҳам ғоятда устаси фаранг эди. Сурайё гўё тождор ошиғи билан тўшакда ётиб, ўзини қизлигидан ажрагандай қилиб кўрсатишга улгурмай, шоҳ батамом калласини йўқотиб бўлган эди.

Форслар билан Бериянинг иши ўнгидан келади. Турклар билан қийинроқ. Араблар билан эса ундан бадтар. Арабистон саҳросида истиқомат қиладиган аллақандай Ибн у ерда яна битта давлат тузмоқчи бўлиб қолипти. Бунинг учун ўнларча ёввойи қабилаларнинг бошини қовуштиришга тўғри келипти. Уларнинг аҳил бўлишига эришмоқ учун эса ҳар қайси қабиладан биттадан аёлни хотинликка олипти.

Биронта ҳам қабилада Лаврентийнинг келин бўладиган одами йўқ экан. Бу ҳам камлик қилгандай, Ибнга – хотинликка эмас – канизакликка рўпара қиладиган биронта ҳам моҳир жонон топилмайди. Ҳолбуки, Ибннинг 100 минг фунтга хорижий жононлардан харид қилмоқ учун Қоҳирага жўнаётгани олдидан маълум экан.

Навқирон Муҳаммад Ризо – шоҳ масаласига келсак, уни уйлантириш борасида Лаврентий бироз шошқалоқлик қилганга ўхшайди, негаки, Ёсикни марказга қайтариш тўғрисида қарор қабул қилиб қўйганди. Юқори амал бермоқчи эди. Орден билан тақдирлашни ҳам кўзлаб қўйган экан. Подполковникликка ҳам кўтармоқчи бўлган экан. Амалу унвон масаласига мен аралашгим келмади, лекин орден масаласида маъқуллаган бўлардим.

Аммо майорнинг муносабати бутун Марказни фалсафий ўйларга чулғаб қўйди. Марказ кўпчиликнинг саъий ҳаракати билан инсон табиати тўғрисидаги навбатдаги ҳақиқатни кашф этди: “Хузур-ҳаловат одамларни қаҳрамонликка қараганда камроқ жалб қилар экан!” Ёсик унга таклиф қилинган Канн нозанинлари ва Тифлидаги қариндош-уруғлари билан учрашувларни рад қилиб, Марказдан Фаластинда қолиб, қолган ўрамлар устида ишни давом эттиришга рухсат сўради. Илтимосини баён қилар экан, жуда катта ғалвали кашфиётлар бўсағасида турганини кўнгли сезаётганини писанда қилди. Бу кашфиёт мамлакатга мисли кўрилмаган қудратга эга бўлган мафкуравий бомбани тақдим этармиш.

– Хўш, бомбанинг ичига нима жойланган бўлади, – деб қизиқиб сўрашди Марказдан.

– Устоз ҳақидаги ахборот бўлади, – деб хуфя мактуб билан жавоб берди майор.

Аввалига Лаврентий гап Доҳий тўғрисида ёки ҳатто мен тўғримида кетяпти деб анча ташвишга тушиб қолди. Ёсик Исони назарда тутганини айтиб, аниқлик киргизди.

Мабодо аниқлик киритмаганда ҳам, Лаврентий, барибир, ижозат берарди. Романтиклиги важдан. У ҳатто хаёлига келтиришга ботина олмайдиган нарсаларни орзу қилади. Лекин у романтик бўлса ҳам, жуда эҳтиёткор. Шунинг учун Паписмедовга бомба устидаги ишни бир ойдан чўзмасликни топширди.

Надоматлар бўлмайким, бир ойлик муддат айна тамом бўлган кун майорнинг бошига мусибат тушди.

... Фаластиндаги операция бошлиғи авлод-аждоди билан мусулмон эди. Яъни ичмайдиган полковник. Акс ҳолда ҳеч ким унинг кўрсатмаларини соғ одамники сифатида қабул қилмасди.

У шу кун Кумронда эрта тонгдан бошлаб ёмғир шаррос куйгани йўқ, балки ҳаддан ташқари майдалаб севалай бошлади деган гапда оёқ тираб туриб олди. Ҳатто буни ёзма ахборотида ҳам таъкидлади.

Ёмғирнинг севалашини шивирлагандек эмиш. Икки дунёда ҳам тинадиганга ўхшамасмиш. Осмондан ипга осилгандай тушаётган ёмғир сувлари бир қарашда ёмғир сувига ўхшамас эмиш, балки чўқинтириладиган сувга ўхшармиш.

Ва яна ёмғир қиялаб ёгмапти, балки тўппа-тўғри тик чизиқлар билан тушаётгандай эмиш. Рангидан халос бўлган осмон билан қўққисдан ранги кетиб қолган сахро ўртасида уларни бир-бирларига боғлаб турган узун симларни эслатармиш.

Полковник об-ҳавода огоҳлантириш аломати бор демоқчи бўлган, шекилли.

Аммо Лаврентий романтик бўлса ҳамки, ҳар қандай хушёр одамнинг кўрсатмаларида бир томонламалик бўлади, чунки ҳамма одам ровий деб ҳисобларди. Одамларнинг ҳаммаси сон-саноксиз ҳикоялар қуршовида яшармиш, шунинг учун улар ҳамма нарсани қиссалар баёни орқали кўрармиш. Унинг фикрича, одамлар ўз ҳаётларини ҳам худди ҳикоя айтиб бераётгандай яшаб ўтармиш. Бундан ташқари шуни ҳам унутмаслик керакки, деб таъкидларди Берия, – Ўлик денгиз бўйларида куёш аёвсиз қиздиради, ёмғир эса камдан-кам ёғади.

Шундай бўлганми ё бошқачароқми, полковникнинг ҳикоясига қараганда роппа-роса пешин бўлганида Паписмедов Кумрон битикларининг нусхаларига тўлиб кетган брезент чодирдан чиқиб келган. Ёмғирда бироз туриб, роса шалаббо бўлгач, полковникнинг ёнига кирган. Унинг юзидаги ифодаси галати эди. “Менда ҳамма нарса тайёр” деб Марказга телеграмма жўнатиш ҳақидаги илтимоси ҳам полковникка галати туюлди. Кейинроқ полковникнинг чодирдан чиқиб кетишидан олдин у яна бир галати гапни айтди. “Сен менга ёқасан. Назаримда, сен ҳам биз билан биргаликда бировнинг хазинасини талон-тарож қилаётганимиздан хижолат чекаётганга ўхшайсан. Агар икковимиздан биттамаиз Марказга боргунча нобуд бўлиб қолсак, мен у ерда хижолат чекиб юрганингни айтмайман. Ҳозир мен яна ўша ёққа бораман”.

“Қаёққа?” деб сўради полковник.

“Ўша ёққа” дегандай боши билан ишора қилиб, оқ-қизғиш адир томонни кўрсатди у. Ҳар гал адирга кўтарилар эканман, мен у ерда йўқ одамни учратаман. У кеча ҳам у ерда бўлгани йўқ. Тезроқ у ердан кета қолсайди...”

“Кайфиятинг чоғ эмасми?” деб сўради полковник безовталаниб.

“Аксинча, аҳволим жуда яхши, – деб жавоб берди у. – Гўё гавдамнинг ҳар хил қисмини ҳар хил марказлар бошқараётганга ўхшайди.”

Шундай деб чодирдан чиқди.

Кечқурун ёмғир тиниши билан Ёсик адирдан тушиб келди. Полковникнинг чигиртка чақиб нобуд бўлишидан бир ҳафта олдин тайёрланган ҳисоботида кўрсатилишича, майор унинг кўкрагини тешиб ўтган нигоҳини узоқ вақт Ўлик денгиздан олмай тикилиб турган. Ниҳоят, шундай деган: “У у ердан кетиб қолипти. Мен эса бу ерга қайтиб келдим. Ишонмасанг, мана, менинг далилим – мен шу ерданман!”

“Ким?” деб сўради марҳум полковник эҳтиёткорлик билан.

“Мен! — деб жавоб берди Ёсик. — Исиус! Устоз! Масих!”

“Аниқроқ гапир” — деб талаб қилди полковник.

Ёсик Ўлик денгиздан нигоҳини олмади.

“Мен! Исо Масих!”

Эрталаб иккита “сейсмолог” майорни Қуддуси шарифга олиб кетишди. Лаврентийнинг шоввозлари худди шундай ошиғич равишда уни Истамбул орқали Москвага етказишди.

Хазина операциясини барбод қилишдан қўрқиб, Марказ шошилинич равишда иш тутган эди. Унинг фикрича, Ёсик энди Фаластинда истаган одамга нафақат мусулмонга - бемалол ўзини Исо деб эълон қилавериши мумкин. Ҳар қалай, Марказ Қумрон матнларининг калитига эга эканини тан олса, бундан ёмонроқ бўлади.

МГБ касалхонасининг руҳий хасталиклар бўлимида Лаврентий Паписмедов билан биринчи марта суҳбатлашганидан кейиноқ врачларнинг хулосасини маъқул топмади. “Йўқ, — деди у, — майор мутлақо ақдан озгани йўқ, уни даволашнинг ҳам мутлақо ҳожати йўқ”. Шу тарзда майор қандай майор бўлса, шундайлигича майор бўлиб қолаверди. Модомики, у Исо Масих ҳам бўлгани важидан бир неча муддат - яхши замонлар келгунича майор бўлиб туради. Бошқача қилиб айтганда, унвони бир баҳя кўтариб турилади. Биз ҳам — начора — яхши замонлар келгунга қадар унга келажаги орда қолган ходим сифатида қарамоққа мажбурмиз.

11. БИЗ ҲАММАМИЗ ЖИННИ БЎЛИБ ТУГИЛАМИЗ

— Нечук? Қандай қилиб шундай бўлиши мумкин? — деб ҳайрон қолди Маленков ноябр бошида — Октябр шарафига уюштирилган зиёфатда Лаврентий ўша воқеани ҳикоя қилиб берганида. Қандай қилиб бир одам бир вақтнинг ўзида иккита бўла олади? Яна бунинг устига, биттаси ўлик бўлса? Шундай деб бу тирақчи занчалиш овози билан хохолаб кулиб юборди. Бунинг устига- устак, у бошдан-оёқ оппоқ либос кийиб олган эди — кители ҳам, шими ҳам, ҳатто туфлиси ҳам оппоқ. Минг таассуфлар бўлсин — мендан кейин ана шу Матернадан бошқа мамлакатни бошқарадиган тузукроқ одам йўқ. Яна афсуски, Лаврентий рус эмас. Мендан кейин бирон гайри русга ортиқ чидашмайди.

Мен ҳам, Власик тўғри эслатганидек, кулиб юборибман. Ёсикнинг устидан эмас. Матренанинг устидан. Мендан кейин ҳамма хохолаб кулишга тушди. Ёсикнинг устидан. Лаврентий ҳам бирдамлик маъносида пиқиллаб кулди, лекин кейин “шундай бўлиши мумкин” эканини ва бир одам айни чоқда бемалол икки кишига айланаётганини тушунтира кетди. Бунинг устига, шу икки кишининг биттаси худо бўлса — инчунун нима дейсиз?

Лаврентийнинг ақли бало-да! Шунинг учун мен у билан мулоқотда бунга шубҳаланмаслиги учун қўлимдан келганча ўлиб-тириламман. Лекин чарчайман. Бошқаларнинг ёнимда бир кун бўлгани-ю, Лаврентийнинг бир соат бўлгани. Лекин унинг ақли бало. Бундан ҳатто унинг ўзи ҳам ҳеч қаёққа қочиб қутула олмайди.

— Агар одамнинг хаёлот қуввати зўр бўлса, — деб тушунтирди у овсар Матренага, — одам нафақат мурдага ёки худога айланмоғи мумкин, керак бўлса, ҳатто капалак ҳам бўла олади. Бир хитой файласуфи хаёлан ўзини капалак деб ўйларди. Ўшандан бери энди у ҳеч қачон капалак эмаслиги, балки бор-йўғи ўзини капалак деб хаёл қилган бир хитой файласуфи эканига ишонолмай юрар экан.

Шундай деб у менга қаради. Мен кулмадим. Аксинча, кулгимни босдим. Дастурхон теграсида ўтирганлар ўртасида оғир сукунат чўмди.

Ҳар қандай матал ёки ҳикмат каби, дедим мен ниҳоят Лаврентийга, буниси ҳам қисман ҳақиқатга тўғри келади, холос. Бу матал ёки ҳикматда ё ярим ҳақиқат бор, ёки бир яримта ҳақиқат бор, холос.

Бу сўзлардан кейин сукут янада оғирроқ бўлиб қолди. Ўша топда хаёлимда айланган гаплардан яна қай бирини айтганим эсимда йўқ. Лекин ўйлаганим шу

бўлган эдики, Ёсикка ўхшаганларни ақлдан озган деб ҳисоблашади. Лекин ақлдан озиш осон гап эмас. Жинни дегани айнан тентак дегани эмас.

Одам ақлдан озганида ақлини йўқотмайди, балки, аксинча, бисотидаги жамики ақлсиз нарсалардан қутулади. Кунда ишлатадиган хашаки ақлдан холос бўлади.

Заковат билан кунда ишлатиладиган ақл – синфий душманлардир. Хаёлотсиз заковат йўқ, хаёлот эса фаросатдан фарқ қилароқ табиатан олижаноброқ нарса. Оддий авомникига ўхшамайди. Лекин гап шундаки, биз ҳаммамиз ирсиятимиздан қатъи назар, жинни бўлиб туғиламиз. Шоҳлар ҳам, гадолар ҳам. Баъзи бирлари, масалан, инқилобчилар ва ижодкорлар жинниликча қолиб кетади. Ҳамма ҳам шундай бўлишга қодир эмас. Одамлар кўп, жон эса ҳамиша қанча бўлган бўлса, шунчаликча тураверади, негаки, жон дегани худонинг заррасидир, худо эса ҳамиша ёлғиз бўлган, ҳозир ҳам яккаю ягона.

Хўш, жон дегани нимадир? Жони бор одам бунни билишга билади-ю, лекин тушунтириб беролмайди. Агар унда жон бўлмаса, у бунни англамайди. Эндиликда кўпларда у йўқ – ҳозир одамлар ҳаддан зиёд кўпайиб кетган. Фақат ярим аср мобайнидагина курраи заминда уларнинг туғилгани ва қирилиб кетгани бутун тарихдагидан кўра кўпроқ.

Лекин шундай бўлса-да, ҳар бир одамда ҳали унинг ҳамма томонларига ақл нури етиб бормасдан, жон кириб-чиқиб улгуради ва ўша одамнинг муҳри нуқси жонда муҳрланиб қолади. Лекин ҳар қандай жон бизга келиб улгурмасидан аввал қайлардадир бўлган, шунинг учун жони бор одам шу одамнинг айнан ўзгинаси эмас, айни чоқда у яна кимдир ҳам. Ва яна... Ва яна... Кўпдан кўп ҳар хил муҳрлар. Бу “яна”лардан биронтасини ҳам на бу одамнинг ўзи, на унинг теварагидагилар кўради. Уларни билишмайди ҳам. На у, на бошқалар ҳеч қачон уларнинг овозларини эшитган эмас. Шунинг учун ҳам на ўзига, на ўзгаларга у жинни бўлиб кўринмайди. У ҳатто ўзига ҳам, бошқаларга ҳам яхлит табиатли одам сифатида кўриниши мумкин. Лекин бунақа яхлит табиатли одам аслида бўлмайди.

Мен, масалан, зинҳор яхлит табиатли одам эмасман, лекин ўзимга Сталин деб от қўйиб олганман.

Нима мақсадда?

Бамисоли пўлатдай мустаҳкам бўлмоқ учун. Тўғри, ҳатто пўлат ҳам соф маъдан эмас, таркибида бошқа аралашмалар бор. Лекин Каменевдаги тошга қараганда менда пўлат ҳамиша кўп бўлган. Унда тош кўп эмас, балки фамилиясида айтилган нарса, — яъни Розенфельд¹ кўп эди.

Мени у билан ва яна ўша Лейб билан чоғиштирилса, кўпларга, ҳатто ўзимга ҳам анойи бўлиб кўринаман. Лекин мен анойи эмасман. Мен — ярим худоман! Душманларим мени гўё у ўзини ярим худо кўрсатиб юрган оддий банда деб гийбат тўқишади. Шогирдларим эса мени ўзини оддий банда қилиб кўрсатувчи ярим худо дейишади. Лекин бундай ишлар фақат ярим худонинг қўлидан келади.

Ҳеч кимга ва ҳеч қачон само ер юзида менга берганча катта ҳокимият берган эмас. Ва бунга мен нафақат ўзим, балки жоним туфайли эришганман. Жоним эса, афтидан, қайси бир замонда ярим худонинг танасида бўлганга ўхшайди.

Биз энди-энди яқин ўтмишдаги тарихни ўрганиб келяпмиз. Тўфон замонидан бери. Масалан, тўфонгача нима бўлгани ва кимлар яшагани маълум эмас. Ҳеч ким ёзиб қолдирмаган. Яна ким билади дейсиз, бирортаси ёзгандир ҳам. Битиклар Ғумрон ғорларига ўхшаган бирор ғорда ётган бўлса ажаб эмас.

Лекин келгусида менинг жоним биронта бошқа одам танасига жойлашиб олганда, у одам, албатта, жонимни танийди, бу Сталиннинг жони дейди. Бошқалар ҳам таниб олишади. Шунинг учун таниб олишадикки, тўфондан кейин бу жонни ўз танасида олиб юрганлар ичида энг машҳури ва энг кучлиси мен бўламан. Лекин менгача жоним анча-мунча одамларнинг танасига чиққан, уларни

¹ Р о з е н ф е л ь д — гулзор дегани.

ҳозиргилардан ҳеч ким танимайди. Шунинг учун бу одамларнинг назарида ким бўлиб кўринаётганимдан ташқари аслида ким эканимни ҳеч ким билмайди.

Мен уларга сталинча қалб эгаси, туюламан. Улар мени Сталин деб ўйлашади. Яхлит табиатли Исо Масихдай.

Лекин мен ўзимни айтаётганим йўқ. Мен айтмоқчиманки, Исонинг танасига кириб чиққан жон, яъни ҳамма биладиган бир одамнинг танасида бўлиб, унинг муҳри урилган ва ҳаммага таниш овозини касб этган жон кўчиб ўтиб, сенинг тананга жойлашиб олса, тилинг гапга келмай қолар экансан. Ўзингдаги ички ҳаракатинг сузлашади, негаки, сендаги таниш Исо Масих сифатлари тезлашади.

Айтмоқчиманки, Исо Масихда яшаган жон сенга кўчиб ўтганда, тилинг калдираб қолади. Ана энди ўзингни Исо Масихман деб ҳисоблайдиган бўлсанг ёки кўрқиб кетсанг-у, буларнинг барини амал-тақал қилиб, бирон тарзида кўрсатадиган бўлсанг, ҳамма сени жиннига чиқаради.

Ёсик — агар у муттаҳам бўлмаса, кўрқиб кетмади. Тўғри, ўзини қандайдир телба одам қилиб кўрсатишга бемалол ақли етади, лекин бундай муғомбирликдан муддао нима? Агар у Исо Масихга айланмаганида подполковник бўларди.

Муттаҳамлар мабодо ўзларини салбга бўйлаб кўрсалар, ёғоч эмас, темир салбга бўйлайдилар. Ҳолбуки, унга орден танлаб қўйилган эди. Бунинг устига Лаврентийга суюнса бўлади — муттаҳам муттаҳамнинг кўзини чўқимайди. Демак, майор алдаётгани йўқ.

...Хижолатпазлик тўғрисида Власик айтиб бергани йўқ. Уни мен ўзим эсладим.

— Николай Сидорович, — деб мурожаат қилдим у ҳикоясини тугатганда. Оғзидан чиқаётган саримсоқ аралаш спирт ҳиди кабинетни тутиб кетган эди. — ҳозир Ёсик қаерда бўлсайкин, сенга маълумми?

— Маълум, Иосиф Виссарионович. Ўша ерда, жиннихонада.

— Прокурор уни жиннихонадан чиқариб юборгани йўқми?

— У сизга айтган эди-ку, врачлар ижозат бермаган.

Теварак-атрофимга алангладим.

Энди ўрмонлар лип-лип ўтиб борарди. Баъзан дарахтлар орасидан безаксиз ёғоч уйлар кўриниб қоларди. Қаҳратон изгирин деразаларни исканжасига олган, лекин барибир, ҳали ҳам уларда чироғ шуълалари эриган ёғдай сарғайиб кўриниб турарди. Ҳатто қишлоқ ақли ҳозирги замонда ҳам тезроқ уйкуга ётишга ошиқмайди-я, деган хаёл ўтди кўнглимдан.

Кейин манзилимиз яқин қолганини ўйладим.

— Врачлар, Власик, фақат одамнинг жисмини эмас, балки жонини ҳам нобуд қилади. Сенга топширигим шу. Митрохиннинг машинасига чиққин-да, олдимга майорсиз қайтиб келма.

Орага сукут чўқди. Мен яна қуюннинг сукутини эшита бошладим. Власик мужмаллик билан жавоб берди.

— Лаббай, Иосиф Виссарионович?

Мен индамадим. Власик дераза ойнагини тушириб, Криловга зарда билан ўшқирди:

— Тўхта! Сенга “Казбек чўққиси” дейилган эди-ку!

Колонна тўхтади, Власик фуражкасини пешонасига бостириб кийиб олди, кейин эшикни очди-да, нима учундир қўлини ташқарига узатиб кўрди. Кейин қўлини тортиб олди, бошини сарак-сарак қилди ва автомобилдан тушди.

12. ҚЎРҚУВСИЗ ЗАВҚНИНГ ДАМИ ЧИҚИБ КЕТАДИ

Ҳар бир одам ҳайратини ўзича намоён этади.

Лаврентий ўтирганда, қўлини соққалари томон чўзади-да, уларни сонининг тагидан чиқариб олади. Агар у бирон нарсадан ҳайратланадиган бўлса, назарида, гўё тухумлари эрдан чиққандек туюлади ва яна қўли соққалар томон чўзилади. Майор келганини кўрса, қандай ҳайратга тушишини тасаввур қилиб, мийигимда кулиб қўйдим.

Лаврентий ўзича энди зиёфатдан кейин, еттинчи сана эрталаб мени чақиради деб чамаласа керак. Ёсик Қумронда топган “бомба” тўғрисида гаплашиш учун чақирмайман, албатта.

Лаврентий хаёл қиладики, гўё биз у билан икковимиз бир хилда фикр юритамиз. Шунинг учун у Исо Масихни одамлар орасидаги энг муғомбири деб ҳисоблашимга шубҳа қилмайди. Бошқа ҳамма одамларни, ҳатто яҳудийларни ҳам, унинг фикрича, мен муғомбирликда аллақачон ортда қолдириб кетганман. Ҳозир эса энг каттаси билан олишмоққа чоғланаётган эмишман.

Лаврентийнинг назарида, мен гўё Устоздан кўра ўзимни кўпроқ ҳурмат қилар эмишман. У муҳаббатни ҳурмат билан қориштириб юборади. Гарчи унинг нигоҳи кушникидек ўткир бўлса-да, унга самовий донишмандлик етишмайди. У бошқа одамларга қараганда кўпроқ нарсани кўришдан ташқари, баландликдаги хоҳлаган нуқтани ажратиб олиб, худди дурбиндагидек кўзига яқинлаштириб кўра олади.

Аммо куш бош чаноғидаги асосий жойни кўзи эгаллагани учун бунга эришган. Худди обинонга ўралган мингрел пишлоғидай кушнинг мияси икки кўзи орасида қисилиб ётади. Шунинг учун Лаврентий кушларнинг эркинликдан кўра тутқунликда узоқроқ яшашини англаёлмайди.

Одамзод одамларни тушуна бошлагандан кейин донороқ бўлиб қолади, Лаврентий эса ҳамма насага одамнинг кўзи билан қарайди.

Бир кунни Боржомида у менга ўзининг донолигини кўрсатиб қўйиш учун куш учиб кетгандан кейин у қўниб турган новдалар баайни одамларга ўхшаб титроққа тушади деган гапни айтди. Кушлар эса ўзларини ғоятда такаббурлик билан тутармиш. Мен индамадим, у бўлса дарҳол оқлашга тушди — такаббурлик-ку майли, аммо қандай қилиб осмону фалакка учиб чиқиши маълум эмас.

Гап шу ерга келганда мен ҳам аралашдим — агар инсон фақат кушларнинг сайрашини тинглашни исташ билан чекланиб қолмасдан, уларни тушунмоқни ҳам хоҳлаганда эди, у сукунатнинг бир қисмига айланмоғи керак бўлар эди, дедим. Кушларнинг қандай парвоз қилиши маълум. Уларни кўкка кўтарадиган куч — ишончларида. Яъни қанотларида.

У оғзи очилиб, бақрайганча қолди, кейин сиздан улуг шоир чиқар эди деб нола қилди. Бу иборани у Кекедан, менинг онамдан ўғирлаб олган. У ҳар икки гапининг бирида сендан намунали роҳиб чиқар эди деб такрорлагани такрорлаган эди.

У болалигимда Устоз бўлмоқни орзу қилганимни онамдан эшитганди. Мен унга бу тўғрида ҳеч кимга оғиз очмаслигини тайинлаб қўйган эдим. Аммо отам ҳақ эди: “Шинаур мгвзэлс шэндоба ара аквс” — “хонаки роҳибнинг сариқ чақалик қадри бўлмайди”.

Ҳар гал Кеке бошқа эркакларни оғзидан бол томиб мақтаганида отам шу гапни тўнғиллаб айтгани айтган эди. Унинг ичкиликка муккасидан кетганига сабаб шу эдики, онам уларни мақташ билангина чекланиб қолган эмасди. Мени ҳам урган бўлса, ҳамиша ичиб юрганидан эмас, ҳароми деб билганидан урарди.

Лаврентийни эса Кеке мендан кўра ортиқроқ кўрарди. Унинг учун мен бир “хонаки роҳиб” эдим, холос. Бунинг устига уйдан чиқиб кетган одам эдим. Лаврентий эса бутун Гуржистонга ҳукмдорлик қилганига қарамай, уни “Кеке хола” деб атарди. Қўлларини ўпар ва ишончини қозонишга интиларди.

Айтганча, умрининг охирида Надя ҳам менга худди ўз юртидан чиққан пайгамбардек, яъни кўзини қисиб туриб қарайдиган бўлган эди. Индаллосини айтганда, ҳар қандай она ҳам ҳар қанча иштонбоғи бўш бўлмасин, сени қорнида олиб юрган-ку! Қисман эмас, тўлалигича. Бу эса ғоятда муҳим. Масалан, Надя мени Устоз деб чақиритганда индамай тураверарди. У Устоз деб Ильични ҳисобларди. Унинг котибаси бўлиб ишлаган эди-да. Мен эса Ильични худо қилиб тайинлаган эдим.

Кеке эса, аксинча. мени ҳақиқий худога, яъни Исо Масихга қойиллатиб тақлид қилади деб ҳисобларди. Ва мен билан Исо Масих тўғрисида Лаврентий берган ҳамма саволларга бажону дил жавоб берарди. Ҳойнаҳой, Лаврентийнинг бунга жавобан уни фақат “Кеке хола” эмас, “Биби Марям” деб чақиритиши ҳам ҳайрон қолдирган бўлса керак.

Гўзал ватан кенгликларида
 Меҳнат ва жанг ичра тобландик,
 Шодиёна кўшиқ тўқидик
 Энг улуг дўст - Устоз ҳақида.
 Сталиндир шавкат-шонимиз,
 Ёшлигимиз парвозидир у.
 Кўшиқ бизга илҳом бағишлар,
 Сталиндир халққа раҳнамо!

“Сталиндир халққа раҳнамо” деган сўзларни жўшиб, баланд овозда куйлашмоқда эди. Мен Криловга радиони ўчириб қўйишни буюрдим.

– Ўртоқ Сталин, – деди у хўрсиниб менга ўгирилар экан, – генерал-лейтенант Власик мени сизнинг шарафингизга шодиёналар бўлаётган залга киритмади. Кўшиқни айтаётган Лемешев-ку! Мен у билан яқинда Хельсинкида танишган эдим. Сал пасайтириб қўйсам майлими?

– У ёққа ким билан борган эдинг?

– Большой театр билан, ўртоқ Сталин.

– Мен сени сўраяпман?

– Мен ҳам Большой театр билан боргандим.

– Нима бало, хорижни кўзлаб қолдингми?

– Қўйинг-е, шунақа деса бўладими, ўртоқ Сталин?

– Бўлади.

– Агар ишонишагина, борса бўлади. Мени биринчи бор юборишлари. Яккагонлар ичкиликбозлик қилмасликларига кўз-қулоқ бўлиб туриш учун. Ва умуман... Тартиб шунақа...

– Мен “бўлади” деб радиони айтганман. Овозини пасайтирсанг майли, деяпман. Фақат хушёр бўл. Йўлингга қара.

Криловнинг боши осмонга етди. Мен эса ўтирган жойимда мириқиб керишдим. Керишар эканман, биринчидан, Крилов ҳам “барча халқимиз” каби ихлос билан мени яхши кўришидан ташқари, мендан кўрқшини ҳам эсладим. Иккинчидан, у айти шунинг учун ҳам бу қадар самимий равишда қувоняпти.

Унинг боши нима учун осмонга етаётганини халқнинг билиши шарт эмас. Бироқ мени шунчаки яхши кўриб қўя қолишганда, бунақа самимий шоду-хуррамликлар бўлмас эди. Халқ кўшиқлар айтиб менинг кетимдан боришга бунақа иштиёқ билан жаҳд ҳам қилмаган бўларди.

Кўрқув бўлмаса завқ-шавқнинг дами чиқиб кетади. У одамга қувват беради. Агар фақат мендан завқланибгина қўя қолганларида Устозга ўхшаб менинг ортимдан ҳам фақат мен сингари фикрлайдиганларгина борган бўларди. Кўрқув важиждан эса ҳамма, бунинг устига “курашиб ва голиб чиқиб” боради. Фикрлар ва эътиқодлар эса ўзгариб туради. Шунинг учун ҳам Надя мени севмай қўйди. У мендан кўрқмас, балки аксинча эди. Ҳаёт тўғрисида мен қандай ўйласам, у ҳам худди шундай ўйлар эди. У мени завқ-шавқ билан жўнгина яхши кўрарди. Лекин кўрқмасди. Бошқача фикрлай бошлаганда эса завқ-шавқ билан яхши кўриши ҳам тамом бўлди. Ўз-ўзидан аёнки, шундан кейин ортимдан юришни йиғиштириб, мендан нари кета бошлади.

Бошқа бир нарса тушунарли эмас. Охирига келиб, Устознинг ёнида бир ҳовучгина одам қолди, холос. Нечук шундай бўлдики, бугун бутун бошли халқлар қасам ичиб, унга садоқатларини изҳор этиб, ўзини тавоф этмоқда. Ҳатто дунёда ҳақиқатнинг борлигига ишонмасалар-да. Ҳолбуки, ҳақиқат бор. Одамлар ёлгонни тўқиб-бичишади.

Исо Масиҳ бунга қандай эришган? Бунинг учун ёлғизгина ҳақиқатнинг ўзи кифоя эмас. Ҳақиқатни одамлар онгига сингдириш ва уларнинг юрагига муҳрлаб қўя билмоқ ҳам зарур. Ҳақиқат йўқлигидан дунё ҳеч қачон изтироб чеккан эмас. У ёлгондан ҳимояланишни билмаганидан изтироб чекади.

Дунё ҳақиқатнинг мунтазам равишда камайиб, ғойиб бўлиб бораётганидан изтироб чекади. Ва уни бундан фақат кўрқув воситасидагина ҳимоя қилиш мумкин. Афтидан, Устоз бунинг хуфя чораларидан хабардор бўлган. Биз эса ҳозирча ундан тўла-тўқис воқиф эмасмиз. Шунинг учун ҳам зиёфат оқшомида

дастурхон устида хурмачасини тўлдириб ичиб олган доҳийларга Исусик тўғрисида гапириб берган Лаврентий мени эртаси куни эрталаб майор билан учрашишга жуда иштиёқманд эди деб чиқарган хулосасида ҳақ эди. Мен тўғримда уларга қараганда Лаврентий кўпроқ нарса билади. Мен Устоз деб Исо Масихни айтишимни улар хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Уларни эса тиррақилар деб ҳисоблайман. Нафақат уларни — ҳаммани.

Қирқ биринчи йилда, ниҳоят уруш бошланганда мен ўзим олдиндан кўзда тутмаган битта ножўя иш қилдим. Мен ғойиб бўлдим.

Яқин дала ҳовлининг баланд деворлари ортига биқиниб олдим. Ҳамма телефонларни узиб қўйдим ва бир неча кун мобайнида доҳийлардан ҳеч бирининг кўзига кўринмадим. Фақат Лаврентийгина бундан мустасно эди. Мен унга ишондим ва ҳузуримга генералларни эмас, чиндан ҳам Исо Масихга ўхшаб кетадиган Исоларнинг ҳаммасини олиб келишни буюрдим. Хоҳ турмадагилари, хоҳ жинниҳонадагилари бўлсин...

Урушнинг биринчи соатидаёқ бир фикр кўнглимдан чақмоқдай ярқ этиб ўтди — Исо Масихнинг ўзи ҳам агар кўнгли катта қўрқувлар асоратида бўлмаганда эди, одамларнинг юрагига қўрқув сингдириш йўли билан уларни холос эта олмас эди. Мен немисларнинг бостириб келишига қарши туриш мумкинлигини билар эдим - фақат бунинг бир шарти бор эди — халқни ҳар нарсанинг устидан ғолиб келадиган қўрқув билан қуроллангирмоқ керак эди. Мен ҳар қачонгидан кўра ҳам кўпроқ Устозга муҳтож бўлиб қолдим.

Мен ичкиликка ружу қўйдим.

Ўзимни ювмай, ҳали ясама тишимни оғзимга ўрнатиб улгурмай, ибодат қилишга бошлардим. Умидсизликка тушганим ёки уйқусиз тунларда тўлганиб, ҳамма нарсдан совиб, қўлимни ювиб қўлтиғимга урганим важдан эмас, мен кўпдан бери самовий хотираларимни қалбимга кўмиб қўйган эдим. Шу хотиралардан бошқа кенгликларга қочиб кетмоқчи бўлган эдим. Кейин хавотирлик билан англадимки, қалбимнинг қовжираган ўтлар билан қопланган шу сайхонлари ҳеч қаёққа йўқ бўлиб кетмапти. У шунчаки йўқолиб қолган экан, холос. Шу хавотирликдан қутулармиканман деб ибодатга берилдим.

Лекин энди ўзим уни излаб тополмасдим. Қолган ҳамма бўшлиқлар каби у ҳам лолақизгалдоқ, атиргул, бинафша ва шунга ўхшаган кишини маст қилувчи кўкатлар ҳамда гиёҳлар билан қопланди. Бу сайхонлик менинг турмушимдаги жозибали ўтлоққа айланди. Ўтлоқ мен ҳали шоир бўлган кезларимда қаршимда намоён бўлганди. “Аарде гаспурчна кокори гадах ве ода паса...”

Қизил гунча очилди бинафшага суяниб,
Шабадада эгилди майса узра қизгалдоқ.

Шу мисраларни ёзганимда 15 ёшда эдим. Мен жуда соддадил эдим — бутун бир йилни аллақандай яхши нарсани беҳуда кутиб ўтказдим.

Аммо қирқ биринчи йилнинг июнь ойида мен ҳар куни уруш бошланишини кутар эдим. Ҳар куни душман бостириб киргандан кейин айтадиган сўзларим ва қиладиган ишларимнигина эмас, балки ҳатто ўзимнинг кўзгудаги аксимни ҳам яққол кўз ўнгимга келтирардим.

Лекин шундай бўлса-да, ҳеч қачон немиснинг биринчи бомбасиёқ ўтлари қавжираб ётган сайхонлик устига келиб тушади ва у ерда Устоз ҳақида тутаб ётган хотирам пилигини шикастлантиради деб хаёлимга келтирмаган эдим. Юрагимдаги тангадек жойда бир вақтлар худога ишонч яшар эди, энди унинг усти парда билан қопланиб, чандиқ бўлиб қолган эди. Негаки, имон яшаган жойда бошқа ҳеч нарса яшай олмайди. У ерда фақатгина каттакон чандиқ бор, холос.

13. ТИРРАҚИ НИМА ДЕГАНИ?

Исо Масих билан мендан фарқ қилароқ, Лаврентий ўз касб-корининг тақозасига кўра, қўрқув одамни кучлироқ қилмайди, аксинча, у шубҳа-гумонлар деб ҳисоблайди. Яна Устоз билан мендан фарқ қилароқ у кўрқувни неъмат деб атайди. Ҳамиша ҳамма нарсага шубҳа билан қарайдиган одам борки, уни ҳақ деб билади.

Шунинг учун ҳам Лаврентий ўшанда ичидан қиринди ўтиб кетган доҳийларни менинг қудратимдан шубҳалана бошлашди деб ўйлаган эди. Бу масалада ҳақ эди. У бошқа масалада ноҳақ эди. У ўзича ўйлаган эдики, агарда мен улардан яшириниб олган бўлсам, бундан фақат битта мақсадни кўзлаганман — уларнинг кўнглига қаршилиқ кўрсатиш ва кунимиз битганидан кўрқув туйғусини сингдирмоқчи бўлганман. Кейин эса уларда мен ортиқ халққа қайтмасам керак деган гумон уйғотган эмишман.

Боя айтган Боржомида урушдан олдин Лаврентий қизимни тиззасига ўтқазиб олиб, менга ўқтин-ўқтин нигоҳ ташлаб, донишманд подшо Иван кунларидан бирида Россияни халос этишдан бош торгани тўғрисида гапириб берган эди. Унинг тасарруфидаги ваҳимага тушган махлуқларнинг ҳаммаси шоҳ олдида юзгубан йиқилиб, меҳр-мурувват кўрсатишини, уларнинг бошга тушган фалокатни йўқотишини сўраб, ялиниб-ёлбормагунча оёғини тираб туриб олипти.

— Махлуқлар нима дегани? — деб сўради ҳайрон бўлган Светлана. — Махлуқларми, — дея кулган эди Лаврентий, — улар меҳрибон ва мушфиқ подшони Грозний, яъни даҳшатли деб атаган доҳийлар. Кейин яна гарчи ҳар бир ҳолатнинг ўзи гоятда ноёб бўлса-да, барибир, у бошқа нарсаларни ҳам эслатиб туради, деб қўшиб қўйди.

41-йилнинг апрел ойидаёқ мен Иван тўғрисида ўйлай бошлаган эдим. Бироқ Иван ўзининг махлуқотига эга бўлган бошқа ҳамма подшолар каби фақат ўзини ва ўз салтанатини душмандан ҳимоя қилган эди. Гарчи Устоз подшолик тахтига ўтирган бўлмаса-да, мен ҳам унга ўхшаб, гоёни қутқариб қолмоғим керак эди.

Ҳақиқатга ишонганлар ўртасида тиррақилар ҳам бўлади. Шунинг учун улар ўзларининг ҳақиқий баҳоларини фаҳмлаб қолмасликлари учун таваккал қилишдан воз кечдим. Агар воз кечмаганимда, бир суткадан ортиқ яшириниб ётмаган бўлардим, Иван замонида улуг гоёларнинг ўзи йўқ эди. Улуг гоёларгина эмас, Мессершмитлар ҳам йўқ эди.

Учинчи кун Лаврентий мени сўридан кайфим тароқ ҳолда топди. Топди-ю, ўзи ноқулай аҳволга тушиб қолди ва нигоҳини мендан олиб, сўри ортидаги деворга йўналтирди. Шунда мен деворга ёпиштирилган гулқоғозга кечаси билан чизиб чиққан бўри каллалари тагида салбларни кўрди. У саросимага тушиб қолди. Кўзларида кўрқув намоён бўлди.

Унинг назарида мен чиндан ҳам ҳаммага эркинлик берган эдим. У ура қочиб қолди, лекин бир соатдан кейин Молотов билан бирга қайтиб келди. Халқ номидан гапириб, кўзгуга қарашимни талаб қилди. Кўзгуга қараб, уч кундан бери соқол олдирмаганимни кўрдим, лекин руҳиятим анча паст эди.

Урушдан кейин мен Лаврентийга дилимни ёриб, ўшанда унинг ҳароми Исолари туфайли ичкиликка ружу қилганимни айтдим. Улардан биронтасида Устознинг қалбидан асар йўқлигидан ташқари, ҳеч қайсиси ҳатто мактабни ҳам тугатмаган эди. Тер-Петросян деган арманидан бошқа ҳеч бири Исонинг яхудийлигидан беҳабар эди. Шуниси ҳам борки, кейин маълум бўлишича, бу армани ўзини Халоскор қилиб кўрсатар экан. Буни фақат бир мақсадда — Халоскорни фош қилиш мақсадида қилган экан. Ва айни шу вайдан жиннихонага тушиб қолган экан.

Лекин Лаврентийга энг асосий гапни айтганим йўқ. Ичкиликка ружу қўйганимнинг сабаби шу бўлган эдики, Лаврентий топиб келган Исоларнинг биронтасида ҳам мен Устозни кўрмадим ва худди шу боис таассуфлар бўлмайди, худди ёшлигимдагидек уни ўзимда ҳам тополмай қолдим. Бунинг ўрнига менда галати бир туйғу пайдо бўлди — гўё ичимда аллақандай нарса куймаланиб юрарди. Ва бу аллақандай нарса ўз навбатида яна бошқа алланарсанинг теварагида куймаланиб ўралашгандек эди. Шу пайтдан бери бу туйғу мени тарк этмайди.

14. САЛОМ, ХОНИМЛАР ВА АЗИЗ-АВЛИЁЛАР!

Онам Кеке Лаврентийга мени Исога тақлид қилади ва шу вайдан бунинг азобини тортяпти деганида ёлгон гапирган эди. Яна ким билади дейсиз — эҳтимол, ёлгон гапирмагандир ҳам. Балки ўзининг бефаҳмлигидан шунақа деб ўйлагандир. Ахир, худога тақлид қилмайдиган одамнинг ўзи бормикин? Шунинг

важидан ким ҳам бежазо қоларди. Ёки орадан анча йиллар ўтиб кетганидан мени қўшнимизнинг ўғли билан чалкаштириб юбордимикин? Бу бола чиндан ҳам ўзини Халоскор деб кўрсатиб юрарди ва бунинг учун жазоланган ҳам эди.

У ҳам армани эди. Унинг ҳам фамилияси Тер-Петросян эди. Аммо сурбет ота-онаси боланинг оддий оилада туғилгани учун алам чекиб юрмасин деб, унга Отелло дея қутилмаган исм қўйишган эди. Бунинг оқибатида шўрлик бола ўзининг таги пастигидан ҳам, номининг номуносиблигидан ҳам хижолат чекиб яшайдиган бўлиб қолди.

Ота-онасининг сурбетлигини ўғил қисмангина тузатишга муваффақ бўлди — у исмидаги “л”нинг битгасини ўчириб ташлади. Бироқ одамлар унинг исмидан қулишларини қўймади. Шунда Отело бурни кимлигини яққол кўрсатиб турсада, арман миллатига мансуб бўлмаган қаҳрамонлар қиёфасига кира бошлади. Нафақат бурни, балки бутун қиёфаси билан у ўзининг машҳур бир қариндошига жуда ўхшаб кетарди. Бу қариндоши унга тенгқур бўлиб, исми Камо эди. Кўзлари баайни тухумнинг саригига ўхшаб кетарди.

Айтганча, Отело ўз кўзи билан кўрган нарсага кўп ҳам ишонавермас эди. Исо қиёфасида тажассум топишдан аввал Тифлис кинтоларига тақлид қиларди ва уларга эргашиб, агар бурун бўлмаса, кўзлар аллақачон бир-бирлари билан муштлашиб, кўр бўлиб қоларди деб такрорлаб юрарди. Сабабки, дунёда тўқ кўзлар бўлмади.

Кинто деганлари муғомбир, мўлтони, такасалтанг, бошқаларнинг устидан қулиб, масхаралаб юрадиган бир тоифа. Улардан ҳамма ҳазар қиларди. Лекин Отело уларга қойил қоларди. Биринчидан, улар ғайриарман эди, иккинчидан эса, Отелонинг фикрича, улар доно ибораларни қойилмақом қилиб айтиб юришарди.

“Уят дегани нима-ю, шармандалик надир? Уят — эшакка минмоқдир, шармандалик эса эшакдан йиқилмоқдир...” Яна “Сувда нима ҳўл бўлмайди? Сувда ёруғлик ҳўл бўлмайди”. “Кимнинг қабри денгизда сузиб юради? Иона пайғамбарнинг қабри сузиб юрган, у китнинг қорнида бўлган”.

Кинтолар яна “фалсафий” алёрлар айтишга ҳам уста эдилар. “Ҳар кимки, йилда ўн икки ой йўл юриб, умрининг охирига етиб борса ва шунда ҳам унинг қанақа эканини билмай ўтса, у одам кўп йиллар умр кўрсин”. Бу — умуман инсон ҳақида айтиладиган алёр. Ёки аниқроқ қилиб айтадиган бўлсак, меҳрибон ва мушфиқ одам учун айтиладиган қадаҳ сўзи. Масалан, сартарош тўғрисида: “Бир инсонки, ўзи экмайди, ҳайдамайди, фақат ўради ва шу билан тирикчилик қилади”. Миришкор тўғрисида бундай дейилади: “Бу одам бог айланиб юриб, ётиб қолган зангни топади, уни ердан кўтариб қўяди. Ҳосилни йиғиб олади, шу ҳосилдан кайф қилади ва энг муҳими — бизни ҳам эсидан чиқармайди”.

Ой шаънига айтиладиган алёр: “Ой нури шу қадар ўткирки, ҳатто ҳар қандай қашшоқ одам ҳам йўлни кўради — ичиб учиб қолганда ҳам йўлдан адашмайди”.

Дарахт шаънига: “Бу дарахт сув бўйида яшаб, қуриб боряпти. Э-воҳ, у бир томчи сувга ташнаи зор. Келинлар, унга бир қултум май қўйиб берайлик, қулфатлари арисин”. Ҳатто енгилтаклик тўғрисида ҳам алёр бор: “Ҳой, шайтонлар, бу айёрчага алёр айтайлик, каптар каптарни ёқтиради. Икки каптар ошиқ-маъшуқ, лекин шайтон орага тушиб, уларни бир-биридан ажратиб қўйган. Икки каптар дарахтнинг икки бутоғида, улар бир-бирларининг васлига эришмоқ истайдилар — бир-бирларининг ёнига учиб ўтмоқни истайдилар, лекин бунга эриша олмайдилар. Улар худога тавалло қилади. Шунда бирдан шабада туради, у дарахтларнинг бутуқларини силкитади, каптарлар бир-бирлари билан қовушади. Ошиқ-маъшуқлар учун аста-аста майдалаб ичайлик — енгилтаклик уларнинг бошига етмасин”.

Отелодан фарқ қилароқ, Камо Ильичнинг айтганларини ёдлаб, кўнглига тугиб олганди. Қариндошларнинг афт-ангорлари бир-бирига ўхшашлигига қарамай, уларнинг йўллари бир-биридан кескин айро тушди. Афтидан қалблар яшайдиган макон кўзда эмасга ўхшайди. Камо букилмас инқилобчи бўлиб етишди. Отело бўлса ҳатто хотинини бўғишга ҳам ботина олмасди. Камо

шиддаткор романтик эди. Тифлис майдонида бомба портлатиб, буни бошида эри бор форс аёли Гулнорага бағишлашини эълон қилди. У Арзирумдан эди.

Арзирум тонгининг шуъласисан, Гулнора,
Пок нурларинг ҳамиша порлайверсин, Гулнора.

Гулнора бир зумда эридан ажралди, лекин Камо унга уйланмади.

Менинг қувончим қуши учиб кетди узоққа,
Турмуш икир-чикири айлади уни ўсал.

Отело эса ўзини арман эмаслигини кўрсатиб, арман қизга уйланди. Лекин хотинидан мамнун бўлмади.

Менинг турмуш ўртоғим Анет исмли жонон,
Тунда жуда латиф-у, эрталаблар паришон.

Камо ҳатто ойга ҳам жўмардлик билан муомала қиларди.

Оҳ, кўкнинг малаги - бағри хун ошиқлар умиди.

Отело шеъриятга ишонмасди. Шунинг учун қариндошини мазах қиларди:

Оҳ, кўкнинг малаги - бағрим кабоб, кел.

Уларнинг икковлари ҳам рус тилини бирдай ёмон билишарди. Лекин Отело бир хил хатоларнинг ўзини ўжарлик билан тақрорлайверарди. Ўша йиллари бутун Гуржистон бўйлаб битта яхши қўшиқни хиргойи қилишарди.

Пага-пага булутлар кўкда сузиб юрипти.
Севган ёримдан дарак уларнинг қанотида.

Отело бу қўшиқни ўзича куйларди.

Парча-парча оқ булут ложувард самолардан,
Келтирар маъшуқамдан муҳрланган мактублар.

Мен ундан “маъшуқам” демагин, “ёрим” дегин деб илтимос қилдим, у бўлса, “Кимдан? Кимдан дейин?” деб суриштиришга тушди.

Ҳар гал ҳам шу аҳвол. Бунинг вазидан мен уни Камо деб атадим. У бундан жуда хурсанд бўлган эди. Лекин шундай бўлиб чиқдики, бу лақаб унга эмас, қариндошига тегишли бўлиб қолди.

Кунлардан бирида бу қариндош росмана инқилобчи бўлишга қатъий аҳд қилганида менинг топширигим билан Тифлисида газнага тегишли пулларни ўғирлаб, майдонда шу мақсадда бомба портлатган эди. Ушанда мен бир қанча гувоҳлар шоҳидлигида пулни Петроградга олиб бориб, “Ильичга топшириш”ни буюрган эдим.

“Нима, Камо топширадими?” дея талмовсиради Отело ва ўша кундан бошлаб ўзининг жимжимадор лақабидан ҳам маҳрум бўлди ва қариндошидан нафратланишдан ташқари, қариндоши яхши кўрадиган ҳамма нарсадан ҳам ижирганадиган бўлди. Аксинча, қариндоши нимадан нафратланса, ўшани яхши кўра бошлади. У худони ёмон кўрарди, шунинг учун Отело дарҳол ўзини Исо деб кўрсата бошлади. Бошқа Тер-Петросянга маълум қилганларидек, унга ҳам Исонинг нафақат худо бўлганини, балки яҳудий эканини ҳам тушунтиришди.

Лекин, деб ўзига ўзи тасалли берарди у, Исо Масиҳ газнага тегишли пулни ўғирламаган. Бунинг устига унга яҳудийнинг босқинчи-йўлтўсарларга хайрихоҳлик билан қарашини ҳам айтишган. Ва таълим берардики, ҳатто ўгрининг ҳам кўзини ўйиб олиш яхши эмас.

Отело таслим бўлмади. У аввалгидек ҳаммага ўзини Исо Масиҳ деб таништирар эди. Бунинг учун ҳатто “Исо” деган тахаллус ҳам олди. Лекин у гапларига Кавказда кўзларни ўйишдан тийилсин деган қоида йўқ, деб илова қилгани қилган эди.

Кейин мен Россияга кўчиб кетдим ва кўп йиллар ўтиб кетгандан кейингина уни қайта учратдим. Лекин бу учрашув ҳам ўша Боржомида бўлган эди.

Шу учрашувга қадар Лаврентийнинг гапириб бергани бўйича охранканинг хужжатларига кўра ҳукм қилинса, оташин инқилобчи Камо чор маҳкамаси томонидан тўрт марта осиб ўлдиришга ҳукм қилинган эди ва ҳар гал бундай ҳукм чиқариш учун асос бўладиган айбномани барпо этишда унинг қариндоши яқиндан ёрдам берган.

Шунга қарамадан Камо сиртмоқда жон берган эмас, балки ҳалол бир фуқаро мисоли автомобил гилдираклари остида қолиб ўлган.

Аммо, афтидан, 22 йилда бу фалокат содир бўлишидан аввалроқ Отело — Исонинг Камо устидан ёзган чақувларидан Лаврентийдан ташқари Камонинг ўзи ҳам яхши воқиф бўлган. Лаврентий Боржомида эски кўшнингиз “Исо Масиҳ” Тер-Петросян сизни муборакбод қилиш ниятида кутиб турипти деб хабар қилганида тўғрисини айтсам, мен Отелонинг юзида иккала кўзини ҳам кўраман деб ўйлаган эдим. Лекин фақат битта кўзини кўрдим, холос. Мен ҳайрон бўлдим. Ҳайронлигим яна шу билан кучайдики, унинг бурни аввалги жойида эди.

“Менга қара, Отело, — дедим мен жилмайиб, — бурнингнинг катталигини қара, нечук шунга қарамай, кўзларинг бир-бири билан уришиб қолди?” “Буни Камо қилди”, деб тўнғиллади у.

Лаврентий қадаҳларга шароб қуйиб Закавказьеда ҳам христиан ахлоқини жорий қилиш фурсати етиб келгани учун қадаҳ кўтаришни таклиф қилди. Мен унинг алёрини бекор қилиб, Камо тўғрисидаги гапга қайтдим.

“Менга қара, Отело, — дедим кўнглимда гимирлаган гумонни яширмай, менинг дўстим ва сенинг қариндошингни босиб кетган ўша лаънати автомобил жуда ҳам бесўнақаймиди?”

— Мен рус тилини яхши билмайман, — дея мингирлади у ёлғиз қолган кўзини ерга қадаб. Кўзи палағда тухумнинг саригидай хира ва нурсиз эди. Мен нигоҳимни Лаврентийга кўчирдим. Унинг кўзи битта эмас, тўртта эди. У кўзларини роппа-роса иккига бўлди-да, ярмини мандан бошқа томонга олиб қочди. Улар маккорона чақнаб турарди. Қолган иккитасини — пеннесини бўйинбоғи билан артишга тушди. Эртасига эрталаб нонушта вақтида у бу қилигини яна қайтарди — мен ундан гўё Боржомига “тасодифан келиб қолган” арманларнинг Исосини Тифлисга нимада жўнатганини сўраган эдим. Мабодо, ўша лаънати машинада эмасми деб пичинг ҳам қилгандим.

Лаврентийни бу учрашувда фақат битта нарса қизиқтирарди — аслини олганда мен Устоздан нимани изляяпман, нима учун мен кимсан — Сталин Исо Масиҳ бўлишини орзу қилиб қолдим?

Мен эса аини Сталин бўлмоқни орзу қилардим — Исо ўзини хиёнат қилишларига йўл қўйиб берган. Ҳа, Кеке ҳақ эди — бошқа ҳамма каби мен ҳам худо бўлмоқни истардим. Лекин ҳақиқий худо бўлмоқчи эдим. Ҳақиқий худони салба тортиб михламайдилар. Ҳақиқий худоларнинг ўзи истаган одамани бартараф қила олади.

Бу гапнинг бошқа бир жиҳати бор-да: мен ўзимни Устоз сифатида яхши кўришларини истардим. Ўлиб кетганимдан кейин ҳам мени яхши кўришда давом этишларини хоҳлардим. Мен ҳатто ҳақиқатни гапирганимда ҳам мени яхши кўраверсалар, дердим. Шундай яхши кўришсаки, ҳатто бу севгидан кейин тирилиб келсам...

Лекин севганда Доҳийдек севишмаса. У кўзини очиб, бирон оғиз сўз айтолмайди, бирор қадам юролмайди. Ҳолбуки, ҳар куни уни пардоз қилиб жонлантиришмоқчи бўлишади. Аслида унга жон ато қилган менман.

Менга қолса, кейинчалик мен аини Устозга ўхшаб тирик бўлсам дейман. Жилмайсам, “Салом хонимлар ва азиз авлиёлар!” десам, унга ўхшаб тирилиб келганимдан кейин балиққа асал суриб есам. Ва мени нафақат тириклар, балки ўликлар ҳам яхши кўрса... Мен ҳам унга ўхшаб одамларни ҳаётга қайтара билсам. Уларни тирилтирганда ҳам, ҳаммага ўхшаб эмас, аксинча бўлса... Лекин энг муҳими — мен билан бирга менинг ҳақиқатимни ҳам яхши кўрсалар. Мана шунинг учун ҳам мен ҳаминша Устозга ҳавас қилганман. Уни ҳамма яхши кўради, мени эса ҳеч ким ёқтирмайди. Менга қойил қолишади, лекин кўнгилиларида менга муҳаббатлари йўк.

Эҳтимол, яхши кўрса, Светлана яхши кўрар, лекин у ҳам тортилиб қолди. Бугун у театрда ҳам кўринмади. Власик айтган эди — аёллар иши билан хастахонага ётибди, шекилли. Яна туғишни хоҳлаб қолгандир-да! Бу гал энди Ждановнинг ўғлидан тугса керак.

Янги одамни дунёга келтиришни ихтиёр этибди-ю, мени — тирик одамни паққос эсидан чиқарипти. Лаврентий орқали текшириб кўриш керак — чиндан ҳам хастахонадами — йўқми?

Хулласкалом, Лаврентий мени майор Паписмамедовни дарҳол кўришни истайди, деган тўхтамга келишида мутлақо ҳақ эди.

Лекин мен Ёсикни атайин бугунги оқшомга совғадай авайлаб олиб қўйдим. ҳамма менга нимадир совға қилади — халқдан қочиб қутулиб бўлмайди. Совға масаласини ўзим ҳам ўйлаб қўймоғим керак-да... Негаки, ҳатто улуг айём кунларида воқеликнинг думида судралиб юриб бўлмайди. Ахир воқелик деганлари ҳам бир зумда эскиради-қолади!

15. ЗАҲАРНИ ЎЗИНГ УЧУН ҲАМ, ЗОДАҒОНЛАР УЧУН ҲАМ ТЎК...

Ўзимдаги энг муҳим фазилат деб, вазият қанча талаб қилса, шунча вақт ўйлай олиш қобилиятимни ҳисоблайман. Фикр ва манзаранинг яхши-ёмон бўлиши — унинг вақтида айтилганига, ўринли ёки ўринсизлигига боғлиқ.

Мана, масалан, айтайлик. Уйкута ётишинг олдида ўтмишдан ёки келажакдан бирор манзара кўз олдинда намоён бўлса-ю, сен уни охиригача кўролмай ухлаб қолсанг, бу ўринсиз хотира бўлади. Мабодо кўрган бўлсанг ҳам уйқунг пойлаб ётган чоҳ лабига ўрмалаб боришингга тўғри келса, бу ҳам ўринсиз хотира бўлади. Бевақт, бемавруд-да...

Йўл ҳам худди шунақа. Оралиқ масофа айнан вақтнинг ўзи, — тажрибали мия оралиқдаги маконни минутига қадар беҳато ҳисоблай олади. У шунақа танлаб фикр қиладики, бу фикрлари йўлдан узунроқ ҳам, қисқароқ ҳам бўлмайди.

“Воқеликнинг думида” деган иборали жумланинг сўнгига ундов белгиси қўйиб улгурмасимдан ЗИС тўхтади. Крилов эса хитоб қилди:

— Ўртоқ Сталин, катта бека — Валя Истомина табриклагани югуриб келяпти! Шундай дейиши билан бирдан радиода йўгон овозда айтилган қўшиқ янгради.

Ташаккур, эй доҳий, эй буюк устоз —
Курраи заминни бахтиёр қилдинг.

Мен қаддимни ростлаб, қўлимни мушт қилиб ҳамла қилдим, лекин муштумим Криловнинг бўйнига етиб бормай, муаллақ қолди. Лекин рост — у бир зумда радионинг овозини ўчирди ва менга ўгирилиб қарамай, минғирлаб узрини айтди.

— Узр, ўртоқ Сталин! Мен, аксинча, ўчириб қўймоқчи эдим. Етиб келдик-ку... Тескари бураб юборибман, ҳаяжон босди-да...

Бугун байрам эканини яна эсладим ва жаҳдан тушдим.

— Ҳаяжонинг қаёқдан келиб қолди? — шундай деб бармоғимни биз томонга ҳовлиқиб югуриб келаётган Валечка томон ўқталдим. — Анави ёқдан эмасми? Валентина Васильевна томонидан?

— Йўғ-е, унақа деманг, ўртоқ Сталин! — Крилов кўрққанидан даҳшатга тушди. Аён бўлдики, мен билан Валечка тўғрисидаги ифво гаплар унинг ҳам кулоғига етиб борган. — Нечук ҳаддим сизсин?!

— Нечук дейсан-а? Уйланганмисан?

— Хотиним бор эди, ўртоқ Сталин, — шундай деб чайналиб қолди. — Ҳали яна бўлади.

— Қетиб қолдими?

— Йўқ, ташлаб кетди.

— Ҳали яна уйланасан. Акс ҳолда сени Хельсинкида ишлашга юборишмайди. Казбек чўққисига кўтариладиган бўлсанг, ҳеч қанақа хотин сени тарк қилмайди. Агар кетиб қоладиган бўлса, сен ҳам у билан кетавер, тушунарлими?

— Худди шундай, ўртоқ Сталин! — деб бош ирғади Крилов ва Валечканинг кўзига тушиб, қамаштириб турган чироғини ўчирди.

Пешайвон олдида қор худди атайин қилаётгандек чарх уриб айланмай бир маромда ёғар эди. Аммо олдинги машиналардан тушган ва уйдан чиққан одамлар жонсарақ бўлиб, бир-бирларига бақириб-чақиритиб туришипти.

Тагидан прожектор ёқиб ёритиб қўйилган қарагай устидаги олмахонлар ҳам жонсарақлик билан шохдан шохга сакрашади. Назаримда шундай туюлдики, бугун фақат ёлғиз шу қарагайгина эмас. бошқа қарагайлар ҳам шунчаки виқор билан таъзим бажо келтириб туришгани йўқ, балки тантанавор бир алфозда қаддиларини гоз тутишиб, чўччайган бошларини кўкка чўзганча қотиб туришипти.

Мен лапанглаб машинадан тушар эканман, Валечка ўзини машина эшигидан нарироқ олиб, орқасига тисарилди. Кейин қошига инган қор учкунларини сидириб ташлаб, менинг юзимга тикилиб қаради. Унинг кўзларида нур чақнади. Мен унга жилмайдим. У бир қўлида бир даста гул ушлаб олган эди. У дарҳол қулочини ёзиб, бўйнимга ташланди. Ҳар галгидек, бутун вужудимни ёқимли настарин ҳиди чулғаб олди.

— Яна бир бор туғилган кунингиз билан, ҳаммамиз учун азиз ва қадрдон Иосиф Виссарионович! — Шундай деб у лабларини елкамга босди.

Мен нокулайроқ аҳволда қолдим. Эҳтиёткорлик билан уни ўзимдан сургандай бўлдим. Шунда унинг кўзларида ёш айланганини кўрдим. Кейин унинг сочларидаги қорни сидириб ташладим. Кўлимга даста гулни олиб, теварак-атрофимга алангладим.

Гарчи қолганларнинг ҳаммаси шу орада ер тепиниб туришган, машиналарнинг моторлари паст овозда чиқаётган бўлса-да, деярли шивирлаб гапирдим:

— Ие, ие, кўз ёши нимаси? Одамлар нима деб ўйлайди?

Валечка кўзларини қисиб, киприкларидаги қорни туширди ва менга ўтирди. Совуқда унинг оғзидан ҳовур чиқар ва унда яна ўша настаринни эслатадиган кўкимтирлик бор эди.

— Фарамда чўғни яшириб бўларканми, азиз қадрдонимиз! Одамлар нима деб ўйлашади. Биз ҳаммамиз радио олдида йиғлаб ўтирдик. Ўтириб йиғлайвердик. Кейин халққа бирон нарса дейишингизни зору зор бўлиб кутдик...

— Шунақами? Хўш, мен нима демоғим керак эди у ерда? — деб тўнғилладим мен ва гулдастани унинг очиқ турган билагига жиндай тегизиб, пешайвон томон йўл олдим. — Лекин ҳозир бир гапни айтсам бўлади. — Нима учун билагингни очиб юрибсан? Совуқни қара! Бунақа совуқда ёпинчиқсиз юриб бўладими?

— Совуқ бўлса нима? — деб жавоб берди Валечка яшнаб. — Совуқ севгини совутмайди, севишганлар учун декабр ҳам баҳордай гап.

Мен яна ўзимни нокулай ҳис қилдим.

— Гапимнинг боиси шуки, шамоллаб қолиш ҳеч гап эмас.

— Ажал етмаса, ҳеч гап эмас. Ажалдан бурун ўлмайман, Иосиф Виссарионович. Кейин яна...

Шу пайт машиналарнинг уни ўчди, Валечканинг ҳам гапи оғзида қолди.

Даҳлиз эшигини чорбоқда соқчилар қаторида хизмат қиладиган Лозгачев очди. Ундан ҳам худди Власикдан анқигандай, ичкилик ҳиди бурқсиб турарди. Фақат фарқи шунда эдики, Власикда ароқ ҳиди саримсоқ ҳидига қўшилиб кетганди, буниқидан эса пиёз ҳиди келарди.

— Ўртоқ Сталин, яна бир карра айёмингиз кутлуғ бўлсин!

— Нега Власик қаёққа даф бўлди деб сўрамайсан? — деб уни силтаб ташладим.

— Бизга унинг қаердалигини айтишди, ўртоқ Сталин.

— Ундай бўлса, худо хайрларингни берсин, - деб мен анча жаҳдан тушдим.

— Хабардор бўлган бўлсаларинг, тузук.

Лозгачевнинг кўнгли ёришди.

— Худо бизга хайр қиламан деб қийналиб кетади, чунки жаннатни биз ўзимиз яратяпмиз. — Бу гапни эшитиб, Валечка билан эшик ортида бизни кутиб турган Матрена Бутузова қиқирлаб кулиб юборишди.

– Лекин гапинг тўғри, Лозгачев. Худо қурувчи эмас, у шунчаки бир яратувчи, холос. Қуриш қийинроқ. Аммо инсон ҳатто худодан ҳам яхшироқ яратмоғи мумкин. Масалан, худо одамзодни ҳалол қилиб яратишни уддалай олмади, одам эса – балли демоқ керак – уни ҳалол қилиб ярата олди, – деб жилмайдим мен. – Ва унга атаб энг яхши уйларни қуриб берди.

– Э-э, жин урсин уни, кечирасиз, ўртоқ Сталин, худони айтаман-да... Эндиликда бизнинг черков-у ибодатхоналарга қолган кунимиз йўқ. – Бу гал энди ҳамма хохолаб кулиб юборди.

Гарчи мен қаршилиқ кўрсатишга уриниб кўрсам-да, Матрена билан Валечка шинелининг энгига ёпишди ва кўярда-қўймай мени шинелининг ичидан чиқариб олишди. Мен эсам ўзим ечиниб, ўзим кийинишга ўрганганман.

– Нима, мен сизларга қайси гўрдаги Рузвельтми? Ногирон эмасман...

– Худо асрасин, – дейишди икковлари ҳам. Лекин менга ёрдам беришни бас қилишмади.

– Ё бўлмаса, Черчилл ҳам эмасман... – Шундай деб ўзим ҳам кулиб юбордим. Улар ҳам кулишди. Лекин мен барибир изоҳ бердим:

– Бу Черчилл деганлари... Валентина Васильевнанинг эсида.

Валечка қиқирлаб кулди. Лекин мен яна бир марта изоҳ бердим.

– Шошмай тур! Бу Черчилл деганлари шунақа аслзода, шунақа зодагон эдики, кечирасизлар-у, агар заҳар танг қилиб қолса, ўзининг ўрнига бўшалиб келмоқ учун бошқани юборишдан ҳам тоймасди.

Матрена уялиб, хижолатга тушди. Валечка бўлса истехзо билан бурнини жийирди. У Черчиллни бир неча марта кўрган эди, негаки, мен сафарларимга уни ҳам бирга олиб кетардим. Заҳар танг қилганида ўзи учун ҳам, ўша давангидай семиз бақалоқ аслзода зодагон учун ҳам бўшалиш нечоғлиқ оғир эканини тасаввурига келтирди, шекилли. Шу аҳволига қарамай, у сабил яна ичкиликни бочкалаб ичади-я!

Ниҳоят, бир амаллаб шинелни устимдан ечиб олишганда кителга тақилган орден-медаллар жингирлаб кетди. Оддий тўпори одамлар даврасида улар менга шунчаки темир-терсақдан фарқ қилмайдиган бемаъни нарсалар бўлиб кўринди.

– Театр, қизлар, ёмон эмас-у, уй – яхшироқ-да! Сен бўлсанг Лозгачев, – деб овозимни бироз кўтардим, – ҳали ёшсан. Бир вақтлар ҳали мактабда ўқиб юргананда, кўксимда бунақа орденлар йўқ эди. Оддий бир салб бор эди. Мен билан сенга ўхшаган оддий одамлар у пайтларда театрга бормасди. Унинг ўрнига черковга қатнар эди. Исо Масихдан нон тилаб олгани...

– Ўртоқ Сталин! – деб у ҳам ушлаган жойини қўйиб юбормади. – Нонни бизга Исо Масих бермайди, балки машина билан колхоз беради.

Кейин гумбирлаган қаҳқаҳани босиб ҳайқирди.

– Улуғ Сталинга шон-шарафлар! Ура! Ура! Сўнгра даҳлизда ҳақиқий базми шамшид бошланиб кетди.

Большой театрдagi каби мадҳиялар, нутқлар, опералардан ариялар, рақслар эмас, балки шовқин-суронли, қийқириқлар ва завқ-шавққа тўла, кувноқ олаговур... Одатда бебошвоқ, лекин дилкаш оломон билан мақсадсиз тентираб юрганда шунақа бўлади. Лекин ҳар қанча тентираб юрсанг ҳам охирида жонинг роҳат топадиган бир манзилга етасан. Бу ерда ҳеч ким бировнинг олдида ясама қилпангламайди. Ҳеч қайси йўл ҳар қанча давом этгани билан бу манзилга олиб бормайди. Ҳақиқий шоду хуррамликка ҳар гал янги бир йўл олиб боради.

Хонага тўлиб кетган ҳайдовчилар ва соқчиларни Матрена қолбаса, шўр балиқ ва кулчалар билан меҳмон қилди. Валечка бўлса дақиқа сари менга қарай-қарай, уларга стаканларда ароқ қуйиб бериб турди. Бурчакда турган радиодан музыка садолари янграрди. Унда менинг тўғримда қўшиқ айтиларди.

Бирон бошқа юртда бунчалик
Эркин нафас олмайди инсон.

Кейин яна давом этади қўшиқ.

Давраимизда ортиқ ҳеч ким йўқ,
Мукофотсиз қолмайди одам.
Олтин ҳарфлар билан ёзилди
Сталинча асосий қонун.

Лекин энг асосий гапни кўп минг овозли хор айтади:

Бу сўзларнинг шони-шавкати
Йиллар ўтиб сўнмас заррача.
Дам олиш-у, ўқиш, меҳнатга
Бизда бордир ҳамманинг ҳаққи.

16. ФАҚАТ ФРАНЦУЗ ХОТИНЛАРИГИНА АЁЛ БЎЛИБ ТУФИЛАДИЛАР

Менинг ҳам дам олишга ҳаққим бор эди. Албатта-да. Байрам тантаналарининг суронига қарамай, ўнг болдиримдаги қизиган золдир яна ҳаракатга келди ва думбам томон ўрмалай бошлади, ботинка ичида бармоқларим эса ёғоч бўлиб қотиб қолди.

Ботинкани юбилей муносабати билан мендан бесўроқ тикишган эди. Хизматда юрганлар мени театрга янги пойафзал кийиб боришга кўндирганларидан ўзларида йўқ хурсанд эдилар, лекин мен азоб чекишимни билардим. Бунинг учун Сталин бўлиб туғилиш шарт эмас. Оёқдаги бармоқлар сал-пал қийшиқ бўлса, кифоя. Бундан ташқари қурумсоқроқ этикдўзнинг оиласида дунёга келиш кераг-у, пуштикамаридан бўлган ўғлидан чармни аяб, уни кигиздан ясалган пойафзал кийиб юришга ўргатади. Шу маънода мен болалигимда бахтиёр бўлганман. Аммо бахтиёрлигим узоқ давом этмаган. Онам Кеке хархаша қилавериб, отамнинг қулоқ-миясини еб битиргач, отам менга чарм шиппак тикиб берди. Шу шиппак диний мактабга ўқишга кирганимда туғилган шоду-хуррамликни заҳар-заққумга айлантирди. Оёқларим янги шиппакка кўниккунча ўтган биринчи ой мобайнида улар мени шу даражада қийнадики, буни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Устозимизнинг ҳикояларига қараганда, Рим центурионлари ҳам Исони бунчалик қийнаган эмас. Рим центурионларининг ҳам оёғида чарм шиппаклари бор экан, шу важдан улар бу даражада ваҳшийлашиб кетишган экан. Шиппагим эса мени адои тамом қилди. Тўғироғи, адои тамом қилаёзди. Шу шиппак важдан қўлим мажруҳ бўлиб қолди.

Мен ҳозир ҳам бинойидек қўшиқ айтаман, лекин болалигимда чекишни ўрганмасимдан аввал жуда зўр овозим бор эди. Черков хорида қўшиқ айтар эдим. Чўқинтириш кунда Иорданда менинг черковим олдида турган оломон устига отлари қутуриб кетган бир фыйтун бостириб келса бўладими? Ҳамма ўзини олиб қочди, лекин мен фыйтуннинг тагига тушиб, ўлишимга сал қолди. Агар шиппагим бўлмаганда мен ҳам чап бериб қолардим. Ҳозир иккала қўлим ҳам бир хил аҳволда бўларди.

Кеке бу ишда отамни айблади. У ўзини ҳимоя қилиб иккита иборани айтди. Биринчи иборани у хотинига қарата айтди — сенга, ўзи, хурсандчилик ҳам юқмайдиган бўлиб қолипти, мени ёлчитиб ҳам сўка олмайсан-а! Сўкишдан лаззатланишни паққос нуғутиб қўйибсан! Менга эса ўзимнинг кўнглимдан ўтиб турган гапни айтди: Кекенинг назарида гўё фаровонлик билан, яъни чарм пойафзал билан қашшоқлик, яъни кигиз этик ўртасидаги фарқ бамисоли жаннат билан дўзах ўртасидаги фарққа ўхшайди. Жаннат нима эканини ҳеч ким билмайди. Лекин шу нарса эсингда бўлсинки, дўзах деганлари жаннатга мажбуран ҳайдаб олиб киришдан ўзга нарса эмас.

Ўз-ўзича олганда кигиз пойафзал одамни бахтиёр қила олмайди. Шунга қарамай, жаннатга элтувчи энг яқин йўлни ҳам мен оёғимга енгил пойафзал кийиб олган тақдирдагина босиб ўта олардим. Ундан ҳам кўра, бироз диванга чўзилиб, хордиқ чиқарганим яхши. Лоақал меҳмонлар келгунча. Дўзаху жаннат деганларининг ҳаммаси нисбий гаплар. Ниманинг устида турганинг фақат нимада ўтирганингдагина боғлиқ эмас. Уст-бошинг қанақа эканида ҳам гап кўп.

Мен, масалан, Большой театрда энг асосий жойда ўтирдим. Бутун мамлакат бўйича олганда ҳам — энг асосий жойда. Лекин оёғимдаги ботинка важдан ўзимни дўзахда ҳис қилдим. Агар бошқа доҳийларга ўхшаб энг асосий жойда эмас, пастроқда ўтирганимда, оёғимдаги ботинкани ечиб қўярдим. Аммо бутун дунёнинг нигоҳи менга қадалгани учун ўзимни жаннатда ўтиргандай қилиб кўрсатишга мажбур эдим.

Уйимдаги соқчилар орасида ичмайдигани фақат Орлов. Ундан бошқа эркаклардан ҳеч бири менинг “ётоқ”қа чекинганимни пайқагани йўқ. Яъни кабинетдаги диванга чўзилдим. Гарчи диван кигиздан эмас, чармдан ясалган бўлса-да, алоҳида хобхона бошқа ҳар қандай ҳашамат каби зарарлидир. У одамни бўшаштириб, парчалаб ташлайди ва одамни фикрдан маҳрум этади.

Инсон шундай яратилганки, у қаерда фикрласа, ўша жойда ухлай билиши ҳам керак. Ва аксинча. Агар бу машғулотлар алоҳида бинони талаб қиладиган бўлса, бу жуда ёмон. Ёзувчи Шоу менга “мия жуда бардошли аъзо” деган эди. Эрталаб кўзингни очишинг биланоқ, миянг ишга етиб бормасингдан олдин ишлай бошлашга қодир. Мен эсам ҳатто уйқуда ҳам ишлайман.

Валечка билан Матрена Бутузова даҳлиздан чиққанимни пайқаб қолишди ва орқамдан эргашишди.

Меҳмонхонадан ўтиб кетаётиб, дастурхонга кечқурунги зиёфат қатнашчилари учун ўн битта идиш-товоқ қўйилганини кўрдим-да, Бутузовага менинг рўпарамга яна битта идиш-товоқ қўйишни буюрдим. Лекин алоҳида, хос идиш-товоқ — подшонинг сервизидан олинган идишларни қўйишни тайинладим.

Матрена меникида, Валечкадан кўпроқ хизматда эди, лекин Власик катта бека қилиб уни тайинламади. Унинг фикрича, Матренанинг овози дағал. Лекин у ортиқча саволларни тортинмай бераверар эди.

— Ҳў-ҳў! Подшоники дедингизми? Подшонинг идишини сизга қўйсак ярашарди, Иосиф Виссарионович! Ахир, сиз юбилярсиз. Ва умуман... Сир бўлмаса, айтинг-чи, подшо идишлари кимга қўйилмоқчи, ўзи? Наҳотки, хитойларнинг доҳийси Мяога аталган бўлса?

Валечка ҳам ортиқча савол беришдан ўзини тия олмади:

— Ҳўп гапирасан-да, Мотя! Биринчидан, Мяо эмас, ўртоқ Мао. Иккинчидан, хитойларнинг доҳийсига эмиш! Иосиф Виссарионовичимиз — грузин йигитларининг султони. Подшонинг идиш-асбобларини у француз аёли учун буюрган. Тўғрими, Иосиф Виссарионович?

Валечка балерина қизлардан кўра француз аёлларидан кўпроқ хавотир оларди. Айниқса, бир зиёфатда француз элчисининг хотинига “фақат француз аёлларигина хотин бўлиб туғилади” деган гапимдан кейин. Қолган аёллар аста-секин аёл бўлиб боришади. Агар омадлари келса.

— Идиш-асбоблар хитойга эмас, — деб жилмайдим мен. — Француз аёлига ҳам эмас. Менинг масаламга келсак, Матрена Петровна, мен юбилярман, подшо эмасман. Мен пролетарийман. Этикдўзнинг ўғлиман. Подшонинг идиш-асбоблари эса подшонинг ворисига аталган. Тўғри, у кейинчалик пролетарийга айланган. Ундан кейин эса худо бўлган.

Матрэнанинг оғзи очилиб қолди. Лекин Валечка эса бу ишга паришлик хонимнинг даҳли йўқлигини билиши биланоқ жуда хурсанд бўлиб кетди ва шоду хуррам кайфиятда орқамдан кабинетга йўл олди.

17. ЖОНИ БОРЛАР ҚЎЛИНИ КЎТАРСИН

Эшикни қия ёпиб, биринчи навбатда соатга қарадим. Соат бахтиёр кончининг қовуғи устида чиқиллаб юриб турарди. Меҳмонларнинг йиғилишига бир соатдан камроқ вақт қолган эди. Бироқ мен ёзув столи ортидаги ўриндиққа бориб, худди йиллар мобайнида бу ердан қимирламайдигандай ястаниб ўтириб олдим. Кейин камин томонга бошим билан ишора қилдим. Лампочкали кончи каминнинг устида эди.

— Мен, масалан, ҳозирга қадар тушуна олмайман — бу ислиқи кончи нимасига хурсанд бўлаётганикин?

Валечка ҳам тушунмас экан.

— Ҳойнаҳой, боди йўқлигига бўлса керак, деган фикрни айтдим. — Ҳеч нарса қор қилмагандай туришини қара... Лоақал пастга бир қараб ҳам қўймайди-я. Лекин барибир, исқирт бўлганидан кейин бахтиёрликка бало борми?

— Бўлиши мумкин эмас, — чўнтагидан рўмолчасини оласолиб, Валечка кончини артишга тушди.

У поляк эди ва кўзига қараб ҳукм қилса, қашшоқ эди.

– Бу маънода эмас, – деб кулиб юбордим. – Унинг исқиртлиги шунинг учунки, у ҳозиргина ернинг тагидан чиқиб қелган. Мен ҳам ер тагида яшаганман. Грузин бўлганимда. Қашшоқлигимда... Ўғлим Васька синглиси Светланага болалигида “дадамиз бир вақтлар грузин бўлган, олтин ханжарини ҳар ёнга сермаб юрган” деган эди. Грузин бўлганим тўғри эди, лекин олтин ханжарим бўлган эмас. Шунақа қашшоқ эдимки, ҳатто пулларни орқам билан аниқлардим.

Валечка яна ҳеч нарсани тушунмади, лекин барибир, гапимга кулди.

– Лекин мен рост айтяпман. Иштоним шу қадар юпқа эдики, агар бирор танганинг устига ўтириб қолсам, унинг ўнг ёки терс ётганини айтиб берардим.

– Мен эса ўнгини юрагим билан сезаман.

Мен хурсанд бўлдим.

– Тангаларнинг, Валечка, боди бўлмайди.

– Яна оғрияптими? – деди у хавотирга тушиб. Кейин менинг ботинкам устига энгашиб, ипини еча бошлади. – Тамакини йиғиштириш керак. Ўзингиз ўзингизга жабр қилиясиз аста-аста.

– Шошмоқ не ҳожат? Бундан ташқари мен ҳеч нарса билан хайр-маъзур қилмоқчи эмасман. Айтганча, сен ҳам ботинка ипларини ечишда шошилма...

Мен ҳеч қачон ботинкамни биров ечиб қўйишига йўл қўймас эдим. Лекин ҳозир қаршилиқ қилмадим. Чарчаганимдан эмас. Шунинг учунки, чарчаганимга қарамасдан, Валечканинг оёғимга тегай-тегай деб турган сийнаси оёғимдаги қизиган золдирни сиқиб чиқариб, юқорига – қовугим томонга ҳайдади. Кончининг ўша жойига соат ўрнатилган эди. Шу вайдан мен ўзимни енгилроқ ҳис қила бошладим.

Валечка тиниқ кўзларини кўтариб менга қаради. Менинг аҳволимни фаҳмлаб, макрона жиммайди-да, бош ираб кўйди. Бу ҳаракат туфайли ундан таралаётган муаттар атир ҳиди бурнимга урилиб, жонланди. Мен стол устида ётган “Казбек” қа кўлимни узатиб, папирос олдим ва уни тутатиб, атир ҳидини ўзимдан узоқлаштиргандай бўлдим. Папирос кутисининг ёнида эрталаб кўз югуртириб улгурилмаган қоғозлар бир уюм бўлиб ётарди. Шу топда ўша қоғозларга кўзим тушгани ҳам яхши бўлди.

Қоғозларнинг тепасида Светлананинг хати ётарди. Театрда бўлолмаганига олдиндан узр сўрапти ва Валечка менга маълум қилганидек, касалхонада ётганини ёзипти. Охирида эса эскича услубда илова қилинган жумлалар: “Сетанка бекасидан менинг котибим Иосифга янги фармоиш. Сенга ваъдангнинг устидан чиқиб, эртадан бошлаб чекмасликни буюраман. Акс ҳолда устингдан ошпазга арз қиламан”.

Мен яқинда унинг севгисидан гумон қилганим учун пушмон едим. Лекин, ёлғон бўлмасин, шу оннинг ўзидаёқ яна ўзимни ўзим оқладим – агар севгидан гумон қилиб турмасанг, адолат дегани йўқолиб кетади-ку!

Светлананинг хатидан кейин мен ноябр ойида сўраган маълумотнома ётган экан. Маълум бўлишича, менинг номим билан ўн бешта эмас. ўн еттита шаҳар аталган экан. Битта денгиз кўлтиги, иккита вилоят, учта округ, тўртта чўққи менинг номимга қўйилипти. Мен мийғимда кулдим – Казбек чўққисини “Герцоговина-Флор” деган ном билан аташни биринчи бўлиб ким топаркин? Кейин Давлат хавфсизлиги министри Абакумовнинг мактуби. Унинг бир чеккасига Лаврентийнинг мулоҳазаси ёзиб қўйилган. Абакумов фирт оми. Унинг мактуби роса пала-партиш ёзилган эди. Аммо ундаги асосий фикр Лаврентийга маъқул бўлишми - демак, мактуб унинг раъйи билан ёзилган. Бу фикр шундан иборат эдики, модомики, фарб разведкаси ўз олдига саломатлигим қай аҳволда эканини аниқлаш вазифасини қўйган экан, унга ёлғон маълумотларни етказиш керак. Оғзига кучи етмайдиган врачларни жалб қилиш йўли билан мени тиббий кўриқдан ўтказиш таклиф қилинарди.

Мактубга башарадошларимнинг фотосуратлари илова қилинган эди.

Лекин энг асосий башарадошим - Евсей Лубицкий уларнинг ичида йўқ эди. Эҳтимол, у аллақачон оламдан кўз юмган бўлса ҳам ажаб эмас. Мабодо, оламдан кўз юлмаган бўлса, қамоқда ётган бўлиши мумкин. Гап-сўзларга қараганда, у сўнгги йилларда аёлларга қаршилиқ кўрсатишни буткул йиғиштириб қўйган эмиш, жони кирган аёллар уни шу қўйга солиб қўйишган

эмишки, ҳатто мен ундан кўра соғломроқ ва бардамроқ кўринар эмишман. Лекин Лаврентийнинг сўзларига қараганда, кейинги пайтларда Евсейнинг тузалмас бир дардга учрагани аён бўлипти, у аёллар ўртасида муттасил омади юришаверганига мағрурланиб кетипти. Бунинг оқибатида эндиликда у ҳаммани “мен Сталин эмасман, мен Лубицкийман” деб огоҳлантириб юрган эмиш.

Лаврентий менга унинг тўғрисидаги латифани айтиб берди. Аниқроқ айтганда, менинг тўғримдаги латифани, Лубицкий деган одамнинг менга ўхшашлиги тўғрисидаги хабарни менга етказишипти. Етказган одам “уни нима қилсак экан?” дея мендан сўрапти. Мен отиб ташлансин!” деб жавоб берибман. “Лубицкийнинг мўйловини қирдириб ташлай қолсак бўлмасмикин?” деб мендан сўрашипти. “Яхши фикр, – деб жавоб берибман мен. – Мўйловини қирдириб ташлаб, кейин отиб ташлансин!”

Кейинчалик аниқладим – бу латифани мен тўғримда эмас, Лаврентий тўғрисида тўқишган эканлар. Мўйлов ҳақидаги ғояни менга эмас. Лаврентийга айтишган экан. Берия тез-тез “персонажлар”ни аралаштириб юбораверади. Агар тузалмас дардга чалинган одам Лубицкий эмас, Лаврентийнинг ўзи бўлиб чиқса, ҳайрон қолмас эдим. Негаки, у ҳаммани огоҳлантириб, ўзининг Сталин эмас, Берия эканини таъкидлаб юрар эмиш.

Шунга қарамай, янги башарадошлар мактубга қараганда ҳар қандай дарддан фориг эдилар. Тўғри, биринчисида амнезия бор экан, лекин унинг борлиги жуда ўрнига тушган экан, иккинчисида экзема бор экан. Бу ҳам жуда жоиз эмиш, чунки баданидаги яра-чақаларнинг изи мендаги чечак изларига ўхшаб кетармиш. Учинчидан эса, яна биттаси сурункали сўзак касали билан оғрир экан.

Лекин Абакумов ёзма равишда ваъда қилардики, комиссиянинг учинчи башарадошнинг олоти текширишига йўл қўйилмайди. Акс ҳолда, ножўя миш-мишлар кўпайиб кетиши мумкин. Бунинг устига, бунақа миш-мишларнинг ҳеч қанақа асоси бўлмаса...

“Бемаъни ғоя! – деб ёзда мен мактубдаги Лаврентийнинг фикри ёзилган сатр устига. – Ҳеч нарса қилиш керак эмас. Фақат ҳеч нарса қилмаслик йўли билангина душманни чалғитиш мумкин”.

Шундай бўлса-да, башарадошларни кўздан кечириб чиқдим.

Уларнинг учови ҳам бир хил даражада аҳмоқона қиёфага эга эди. Лекин ҳар бири қолган икковидан ортиқроқ даражада телбасифат эди.

Биринчисининг – ўша амнезиялигининг тишлари тушиб кетган эди. У оғзини кенг очиб кулганида буни пайқаб қолдим. Шундай қарасанг, гўё у ўзининг Сталин эканидан бошқа ҳеч нарсани билмайдигандай кўринарди. Бунинг эвазига ясама тиш қўйдириб беришимни кутаётгандек туюлди. Қўтир босган иккинчисини у ўзини машҳур одамга ўхшаб кўринишини пайқаб қолган дақиқада суратга олишган бўлишса керак. Ҳатто бунинг учун атайин ҳеч нарса қилмаса-да... Аммо қулоқларининг бир-бирига қўшилиб кетишига йўл қўймаслик учун калласини тик тутиб турарди.

Сўзак бўлган учинчиси эса ё 180 йил умр кўрган-у, ҳозир ёшига нисбатан ёшроқ кўринар, ё 120 ёшга кирган-у, ҳозир шу ёшидан улугроққа ўхшарди. У ҳам ўхшашлиги эвазига бирон нарса тамасида эди, шекилли. Йўқ, ёши учун эмас, балки бу ярамас дунёда кимнингдир Сталин бўлиши кераклигини анлагани учун бирон инъом илинжидайди.

Мен яна мийиғида кулдим-да, ёзувимга қўидаги гапни тиркаб қўйдим: “Абакумов! Иккита топшириқ. Осони: башарадошларни ҳайдаб сол. Бажариш мумкин бўлмагани лоақал битта одам топки, у сендан кўра аҳмоқроқ кўринсин”. Шу ахборотнинг тағида Америкадан келган мактуб ҳам бор экан. Уни дийдаси қаттиқ бир сурбет ёзувчи ёзипти. Мен у билан учрашган эдим. Ва унинг ёзаётган китоби учун зарур саволларига ёзма равишда жавоб бераман деб ваъда қилган эканман. У бир вақтнинг ўзида китобини замондошлари ҳамда келажак авлод учун ёзаётган экан.

Саволи иккита эди. Бири мураккаброқ: Август ойида сизда атом бомбаси пайдо бўлди. Энди уруш бўладими, йўқми? Иккинчи саволи ҳам қийин эди: “Буюк бурилиш” йилида миллионга одам нобуд бўлган дейишади. Шу тўғрими?

Мен жилмайишда давом этдим. Агар муаллифни танимаганимда, уни уччига чиққан ифвогар деб ҳисоблаган бўлардим. Лекин у гарчи яхудий бўлса-да, қип-қизил аҳмоқ. Узини менга тенг кўриб муомала қиляпти-я!

Тўғри, фақат яхудийларгина шундай қилишмайди, мен одамларга ўзимни тенгдай тутиб муомала қилсам, шу заҳотиёқ улар ҳам ўзларини менга тенг тута бошлайдилар. Америкалик ёзувчи танишаётганда жилмайгандай бўлиб, лабларини шунақа чўччайтирди, башарасини шунақа чўччайтирдик, гўёки кўлимни юзи билан қисаётгандай бўлди. Аввалига шивирлаётгандай бўлиб гаплашди, кетаётганда эса, елкамга қоқиб, хохолаб кулиб чиқиб кетди. Лекин шундай бўлишига қарамай, унга жавоб ёзмаса бўлмайди. Донишмандлардан кўра овсарларга жавоб берган фойдалироқ. Лекин, тўғри, фойдалилиги овсарлар учун эмас.

Уруш бўлмайди деб ёзаман унга. Бунинг боиси айни ўша “бурилиш” да деб кўрсатаман. Агар у бўлмаганида биз атом бомбасини ярата олмас эдик.

“Бурилиш” пайтида қанча одам нобуд бўлганини эса ҳеч ким ҳисоблаб чиққани йўқ. Бизда кўйларни бошига қараб ҳисоблашади, одамларни бундай ҳисоблашмайди. Ҳолбуки, инсон кўпинча кўйдан кўра муҳимроқ бўлади. Энг муҳими эса – мамлакатни қабул қилаётганда ҳаммани қатор сафга тортиб, “қани, тирикларинг, қўлингни кўтар” деб йўқлама қилмаганман. Ҳаёт кетиб боряпти, одамлар қурилиш билан банд. Улар бурилишларни амалга оширяпти. Бу эса гоятда мураккаб ишдир. Мураккаб ишлар мураккабликларга олиб келади. Ҳолбуки, инсон уларсиз ҳам кунни битиб, ўлаверади.

Ўтмишда яшашни бас қилинг! Аммо бу сиз учун фойдали кўринади. Ўтмишда яшамоқ ҳамма вақт арзонроқ тушади. Ва гўёки бурилиш йилининг кули сизнинг юрагингизга ором бермаётгандай қилиб кўрсатманг ўзингизни...

18. УЛУҒ ОДАМЛАР ИККИ БОРА ЎЛАДИ...

– Оёқларингиз бутунлай музлаб қолипти-ку, – деди Валечка мен яна унга нигоҳимни бурганимда. Мен яна ўзимни ноқулай ҳис этдим. Бу гал энди чап оёғим важдан.

Иккала оёғим ҳам яланг эди, лекин Валечка кафтида панжалари кўшалок ўсган чап оёғимни иситмоқда эди. Душманларим буни шайтоннинг тамғаси деб ҳисоблашарди.

Мен томоғимни қириб, кўзимни кўтариб, Валечканинг кўкрагига қарадим. Унинг янги ёққан қордай оппоқ кўкраклари ҳаё ва ибо билан кофтасининг ёқасидан мўлтираб қараб турарди. Фақат Валечкагина хижолат чекмас ва хира тортган кўзларини мендан олиб қочмасди. Менинг фикрларим алғов-далғов бўлиб кетди. Мен бурнимдан тутун чиқариб, яна томоқ қирдим.

– Оёғимни нима қиляпсан? Нима, мен сенга Эрон шоҳиманми?

Оёғимни қўлидан қўймай, у менга паст овозда худди ўзига ўзи гапираётгандай шундай деди:

– Сизнинг ёнингизда, Иосиф Виссарионович, мен учун Эрон шоҳи ким бўлипти? Ҳеч ким!

Шундай деб, лабларини кўшалок ўсган бармоқларимга босди.

– Бас қил! – деб жеркиб бердим мен. – Хитой-питой эмасмиз-ку!

– Ким эмасмиз деяпсиз? – тушунмади Валечка.

Мен кериб турган оёғимни иккинчисининг тагига яширдим.

Бу гапни менга Мао айтиб берган эди. Хитойлар бир-бирларининг оёқларидаги бармоқлар орасига писта тиқиб қўйишар экан. Баъзан бодом ҳам тиқишаркан. Кейин тиллари билан уларни суғириб олиб, ейишар экан. Жуда роҳатихон бўлар эмиш. Матрена уни “Мяо” деб тўғри айтади. Мов мушукнинг ўзи. Жуда айёр. Кўзлари ҳам худди шунақа, – деб кулиб юбордим-да, илова қилдим.

– Мен унга бармоқлар орасига шпрот тиқиб қўйишни маслаҳат бердим. Лекин у хафа бўлмади. Писта яхшироқ деди. Эркалатиш кўпроқ бўлармиш.

Валечка қўли билан пайпаслаб, оғриган оёғимни излади.

– Эркак хотинининг эркалашидан куч олади. Агар мен сизнинг хотинингиз бўлганимда эди...

– Ёшга ҳали уйланишга эрта, кексага эса кеч, – деб гапини бўлдим. – Мана, Кулик деган маршалимиз қизининг дугонасига уйланди. Келин ўн саккизда, қуёв тўкилиб мункиллаб қолган. Зўрға юради. Равон йўлда қоқилади.

– Мен ўн саккиздан ўтиб кетганман.

– Барибир, отанг тенгиман...

Валечка хўрсинди-да, қўлини сонларим орасига тикди.

– Бу ерингиз ҳам совиб қолипти. Қон қолмапти.

Қоннинг қаерга кетиб қолгани тўғрисида фол боқиш шарт эмас эди.

Буни мен энди ҳаддан зиёд аниқ ҳис қилардим. Бесаранжом бўлиб қолдим. Энди ўз-ўзимдан уялиб кетдим.

– Бу ёғи қандоқ бўлди, ўртоқ Сталин? – деб сўрадим мен.

Кейин ўзимни ҳамон саҳнада ўтиргандай ҳис қилдим – ҳамманинг икки кўзи менда. Ва ҳамма кўриб туриптики, мен энди “инсониятнинг орзу-умиди” эмасман. “Халқлар отаси” ҳам эмасман. “Табиатнинг қайта қурувчиси”-ку зинҳор-базинҳор бўлаолмайман. Табиат у ёқда турсин, ўзимни ўзим эпллолмай қолганман.

Машғалалар ёруғида ўтирар эканман, нозик жойимдан ҳатто қонимни қочиришга ҳам қурбим етмайди. Ҳолбуки мен халқларнинг отаси эмас, боболигига ярайман.

Бутун вужудимни уят эгаллаб олди. Ва қон юзимга эмас. бошқа жойимга тегишда давом этди. Э-э, хайф-е бунақа “орзу-умид”га! Бу сўз хаёлимда бошқа манзарани жонлантирди – кўз ўнгимда хотиним намоён бўлди. Валечкани кўриб, кўзларим қисилиб кетди. Менга шундай деди: “Бу ёғи қандоқ бўлди, Иосиф? Ёлғизгина сени ўпаман, бошқа ҳеч кимни ўпмайман” деб қасамлар ичган ким эди?

Мен эмас, унинг ўзи – деб зўрға тилим калимага келади. Мана, ўзинг кўриб турибсан-ку, Надежда. Уни эркалатаётганим йўқ. Нафақат уни, бошқа ҳеч кимни ҳам эркалатаётганим йўқ. Хотинлар бўлса, теварак-атрофимда тикилиб ётипти. Ҳаммаси ёпишади. Лекин омонат дафтаримда лоақал минг сўм пулим йўқ, ким ҳам ҳавас қиларди бунақа қайлиққа, Надя! Аёлларнинг кўпчилиги аллақачон бирорта эркакнинг бўйнидан арқон солиб боғлаб олган ва Исонинг паноҳида яшаётгандек фароғатда ҳаёт кечиришмоқда.

Мана, масалан, Молотовнинг Полинасини олайлик. Ёки ўша Сванидзенинг Машасини. Ҳали ер юзида гурс-гурс одимлаб юрган кезларини эслайлик. Учраган эркакнинг қаршисида суюлиб, ёйилиб кетарди. Бўлмаса, сенинг қалин дугоналаринг эди улар. Дугоналаринг бўлса ҳам мени сенга “ийртқич ҳайвон” деб мақташарди. Ўзлари-чи? Эрларини хароб қилишди. Эрлари уларни “офтобим” деб эркалатишади. Улар дуч келган одамни бағирларида илитишга тайёр.

Рус аёлларида ҳаё етишмайди. Полина билан Маша эса бунинг устига большевик аёллар эди. Сенда ҳаё кўпроқ эди, лекин ошиб-тошиб кетмаган эди. Масалан, ҳаёси кўп бўлганида менинг биринчи хотиним Като сил бўлиб эмас, Коля Бухарин сенга қилганидай, унга ҳам хушторлик қилганида уятдан ўлган бўлмасмиди? Бошида эри бор аёл-а!

Мамлакат зодағони “Пролетариат гуманисти “Партиянинг арзандаси” эмиш-а! Ҳеч ким бирон партия ҳақида мендан ортиқ нарса билмайди. Ҳар қандай большевик аёл каби истаган партиянги ҳам қип-қизил жалаб!

Аммо гап бу азоб-уқубатлар бандасида эмас, гап – сенда. Сен, майли, Катога ўхшаб грузин аёли бўлмай кўяқол, лекин сен ҳам Кавказда ўсиб улгайгансан-ку! Бироқ анави мишиқи Сўкротни бирон марта ҳам олдинга солиб қувлаб юборганинг йўқ.

Узоқроқ умр кўрганингда унинг менга ёзган мактубларига бир қараб кўйишингга тўғри келарди. Бу аблаҳ така мактубларини менга қарши ҳаёт-мамот жанги олиб борганини бутун элу юрт олдида тан олганидан кейин ёзган. Чунки мендан нафратланар экан. Ҳолбуки, менга тўққиз букилиб, дўстман деб қасамлар ичган эди. Ҳам атрофингда гирдикапалак бўлиб, сенга ишқибозлик қиларди.

43 та мактуб – бири-биридан аблаҳона. 43 та мактубнинг ҳаммаси лаганбардорликнинг намунаси. Ва яна “Сталин ҳақидаги дoston!” Уни баайни бир фоҳиша назариячи янглиғ тушунтирганига ўласанми? Гўё Байрон айтган

эмишки, то қалбингни муҳаббат қўшини босмагунча шоир бўлмас эмишсан. Мана, ниҳоят, ўша муҳаббат келди, жонажон қадрдоним, қараб тўймасин Коба! Менинг кўзим очилди-ю, гўё Исо Масихни севгандай сенга ошиқ бўлдим-қолдим. Мени энди холос эт, ҳукми бартараф қил. Мен кечалари уйқумда ҳам номингни тилимга олиб алаҳлаб чиқаман.

Мен амин бўлдим – ўлим таҳликасидан ҳам худди муҳаббатдан қутулиб бўлмаганидек ҳеч қасққа қочиб қутулиб бўлмас экан.

Айтганча, доҳийларни у ўз ихтиёри билан яхши кўрган бўлиши ҳам мумкин. Масалан, судда у ўлим тўшагида ётган Ильичнинг оёқларини ўпганини бир неча бор таъкидлади.

Бундан ташари яна бир мактубда сени ҳам Надя, тушида кўрганини тан олади. Сен худога таваллолар қилиб, жиғи-бийрон бўлган эмишсан. “Улар сени не кўйларга солишди, Коленька!” деб фиғонлар чекибсан. Лекин сен кўрқма, Коленька, мен Иосифга айтдим. Сени кафиликка оладиган бўлди” деган эмишсан.

“Бутун халқ ва партия олдида тиз чўкиб, сенга ёлбораман, Коба, бир қошиқ қонимдан кеч. Менга шафқат қил, мени ўлдирма. Агар бунинг иложи бўлмаса, майли, лоақал, отишмасин, балки худди Сўқротга берганларидек, менга бир пиёла заҳар беришсин.”

Кўриб турибсан – бу хотинбозда нафақат матонат, балки энг оддий дид ҳам бўлмаган. Аммо гап бунда эмас. Сенинг ҳам дидинг камлик қилиб қолган. Унинг танлаб берган китобларини ямламай ютгансан. Гўё улар китоб эмас, жонга ором берадиган хабдорилардай. Уни ҳақим ўрнида кўргансан. Мен сенга доно, мазмундор китоблар берардим, у бўлса. У эса сенга икки пулга қиммат китоблар тақдим қиларди. Фақат бу китобларга Лондондан олиб келинган декадентлик атирлари сепилган бўларди. Ҳолбуки, мен сени огоҳлантирган эдим – аёл киши худди китоблардаги донолардек донишманд бўлмаслиги ҳам мумкин, лекин баъзи фаросатсизлардай бефаросат бўлиб қолиши ҳеч гап эмас. Китобларнинг номларининг ўзи қанақа эди-я! Айниқса, охиргиси. Ўша китобдан сен талвасага тушиб қолган эдинг-да. “Зангори шляпа” эмиш-а! Китобдаги иштирок этувчиларнинг ҳеч қайсиси ўзига муносиб бирон иш тополмайди. Уларнинг топгани ўз жонига қасд қилиш бўлади, холос. Уларнинг ҳаммаси бадавлат одамлар. Тасарруфларида ўлимдан бошқа ҳамма нарса мавжуд.

Муаллиф-чи? Лондонда яшайдиган бир иприсқи арман. Фамилиясидан ҳам одекolon ҳиди келиб туради: Арлэн. Лекин аслида у Армэн бўлиши керак. Унга фамилиясидаги “л” ни анави Отело деганимиз ўз номидан олиб берган бўлса ҳам ажаб эмас. Мен юқорида бу ҳақида сенга ҳикоя қилиб берган эдим.

“Зангори шляпа”да Коля сен учун тагига чизиб берган ибораларни айтмайсанми? Като гарчи ўқимаган бўлса-да, бу ибораларни кўрса кўнгли ағдарилиб кетарди.

“Кўнгилда фақат, билмайман неки - истамоқ керак”. “Чинакам аёл киши учун иштиёқ худди дин черковдан кучли бўлганидек, никоҳдан кучлироқ бўлмоғи керак”.

“У нарсаларни пайқамаслик ва ҳеч нарсага аҳамият бермаслик истейдодига эга эди”.

“Биздан фарқ қилароқ, улуг одамлар икки бора ўлади - биринчи марта - одам сифатида, иккинчи марта улуг сифатида...”

“Балоғатга етмаган одамлар улуг ишларни амалга ошириб, бутун инсониятга хизмат қилмоққа интиладилар, балоғатга етган одамлар эса фақат ўз маҳоратларига хизмат қилади.”

“Ўз жонига қасд қилиш - эркин руҳнинг энг олий қилмишидир”.

Менга хиёнат қилишингдан бир кун олдин сен ана шу инглиз – арман нажосатини роса титкилаган эдинг. Ўзингни отишингдан бир кун аввал-а!

Бироқ, барибир, Валечкага қинғир қарама. Гарчи у ҳам худди Като каби жўнгина ва дилкаш бўлса ҳам, мен, барибир, аввалгидек, сени яхши кўраман. Бошқа ҳеч кимни яхши кўрмайман. Сен эса кўнглимни вайрон қилиб кетдинг. Сен ўзингни отганинг – йўқ, мени отиб кетдинг. Қанжиксан! Минг марта қанжиксан. Миллион марта! Даф бўл кўзимдан-а!

Энди менинг газабим қўзгаган эди. Лекин ҳамон қон чекка томирларимга етиб келмаётгандай туюларди.

Мен Валечкани ўзимдан нарига итариб юбормоқчи бўлдим-у, лекин вақтида ўзимни тутиб қолдим. Бошқалар ҳисобидан ўзинг устингдан галаба қозониш — мағлубият билан тенг. Ўзим устимдан эса, худди бошқалар устидан қозонганимдек галабани фақат иш, меҳнат эвазига қўлга киритганман.

19. ОДАМЛАРГА БИЛИМ ЭМАС, МУАЙЯНЛИК КЕРАК

Мен нигоҳим билан бирга фикримни ҳам стол устига қайтардим. Лекин тўғриси, муболагали тарзда қайтардим — энди мен анави америкаликнинг мактубига гўё у эмас, ўзим аҳмоқдай, жиддий жавоб бермоқчи бўлдим. Алифбодан бошламоқчи бўлдим.

Одамларнинг энг зарарли хатолари — уларнинг табиатдаги ўз ўринлари тўғрисидаги тасаввурларидир. Энг катта фалокат шундаки, одамзот ғирт аҳмоқ бўлмаса ҳамки, ўзини гўё коинотнинг гултожи деб хаёл қилади. Ҳолбуки, у “қулранг атала”дан ўзга нарса эмас. Бир гал Лейб мени шундай деб атаган эди.

Лейб тушунар эди — менинг ёнимда Эрон шоҳи, Валечканинг тили билан айтсак, “ҳеч ким эмас”. Лекин унинг гапида жон бор - ҳатто голиб чиққан дохийнинг ҳам вазни чумолидан ортиқ эмас ва у бор-йўғи “суюқ атала”, холос. Лекин агарда мен бор-йўғи “суюқ атала” бўлсам, унда ёлғизликдан азоб чекмаган бўлардим. Ҳолбуки, менинг ёлғизлигим - қурраи заминни қайтадан сошлаб чиқмоғим учун менга кўкдан берилган ижозат эвазига тўланадиган ҳақ, холос.

Лекин мен ҳозирча бу тўғрида гапирмоқчи эмасман. Мен ҳозир оламнинг одамсиз ҳам кунни ўтавериши тўғрисида гапирмоқчиман. Ҳар битта одамга икки миллионга чумоли тўғри келади. Ва уларнинг биронтаси ҳам шубҳа-гумон деган нарсани мутлақо билмайди. Нима учун? Уларни шубҳа-гумонсиз яшашга ким ўргатган? Буни ҳатто чумолининг ўзи ҳам билмайди, негаки, у ҳам бор-йўғи — “суюқ атала”, холос.

Коинотда ҳамма нарса ҳечликдан иборат. Ҳамма нарса фақат ўзи учун пайдо бўлган эмас. Эҳтимолки, улар шунчаки бир эрмак учун пайдо бўлгандир.

Боя эслатиб ўтганим ёзувчи Шоу менга худо пашшани ҳам ўзининг беқиёс донолиги ва меҳр-муруввати билан яратган, лекин кейинчалик унутиб юборган. Бунинг сабаби эса маълум эмас, деган эди. Ва яна айтган эдики, Англияда оиланинг маркази от ҳисобланармиш. Лекин шу гапни менга отнинг ўзи айтганда, деган эди у, мен бу гапга қулиб юбормасдим. Отни бир телба девонадек қувиб юборган бўлардим. Негаки, ҳатто Англияда ҳам ва ҳатто отлар ҳам бегоналарнинг ихтиёри билан дунёга келади. Бу ироданинг қаерда экани, қиёфаси қанақа экани ҳеч кимга маълум эмас. Ҳолбуки, унга “худо” деб топиб ном қўйишган. Бўлмаса, истаган номларини қўйишлари мумкин эди-ку! Лоақал, айтилик, “суюқ атала” деб. Қайси товуш билан нимани ифодалашнинг қандай фарқи бор? Барибир, асосий масалага жавоб чиқмайди. Шу вайдан бошқа саволларга бериладиган жавоблар шубҳа туғдиради.

Асосий масала эса бундай — ҳамма нарсани бор қиладиган бегона ироданинг ўзи аслида нимадир? У нима мақсадда ҳамма нарсани яратади? Нега бу дунё шундай бино этилганки, унда чумоли нима иташини билади, инсон эса билмайди.

Худди поляк шахтёрининг қовуғига соатни тикиб қўйганларидек. Одамнинг бош чаноғига мия солиб қўйилгани учун шундай бўлармикин? Нима учун мия керак бўлиб қолганикин? Одамлар ҳамма нарсага шак келтириб, эртаю кеч савол бериб юришлари учунми? Нима учун, масалан, инсон чумоли қилиб, чумоли эса инсон қилиб яратилган эмас. Бу бемаъни саволлар сирасидан эмас, бу жуда керакли савол. Акс ҳолда, бизда жавоблар йўқ эканини ва бир тўхтамга келиб пировард мулоҳазалар айтишга ҳақли эмаслигимизни унутиб қўямиз.

Бемаъни бўладиган бўлса, фақат жавобларгина бемаъни бўлади. Саволларнинг бемаъниси бўлмайди. Модомики, мия пайдо бўлган экан ва унда ана шу саволлар гимиллаб қолган экан, демак, улар нимагадир хизмат қилади. Улар лоақал бу саволларга бемаъни жавоблар беришдан бошқа илож йўқ эканини тушунмоқ учун хизмат қилади-ку! Мен бу гапларни нима мақсадда айтяпман? Шу мақсадда айтяпманки, ҳеч нарсага қарамай, ерни тўхтатинлар, мен тушиб қоламан деб айта олмайсиз-ку? Ким ҳам уни сен учун тўхтатиб берарди? Ҳатто заҳар танг қилиб қолганида ҳам? Ўлганингни кунидан яшашга мажбурсан.

Мана, биз социализм қурмоқдамиз. Яхши гоёми? Мияни инсон зоти яратган эмас. Модомики, бу мияга шу фикр келган экан ва у кўпчиликка маъқул тушган экан, уни бекор қилишнинг иложи йўқ.

Қайси фикр чин-у, қайси бири сохта эканини ҳеч ким аниқ билмайди. Ҳолбуки, одамларга билим керак эмас, муайянлик керак. Шунинг учун ҳам бу гоёни маъқул қилган одамлар уни чин гоё деб ҳисоблашади.

Мен, масалан, аминман, модомики, бу дунёни биз, яъни “суюқ аталалар” яратмаган эканмиз, ундаги ҳеч нарсага биз эгалик қилолмаймиз. Ва мен шундай бир “баҳри атала”ни батавфиқ деб биламанки, унда ҳеч қайси “суюқ атала” ўзидан бошқа ҳеч кимга ва ҳеч нарсага эгалик қилолмасин. Ва ҳамма тенг бўлсин.

Лекин бошқа гоёлар ҳам бор. Улар ҳам кўпчиликка ёқади. Гоёлар кўп. Лекин бу гоёларнинг ҳаммаси шунақа мазмундаки, гарчи бу дунёни ҳеч ким орқалаб кетмаса-да, у инсоннинг мулки бўлмоғи керак. Бизнинг мулкимиз. Мулкни эса бўлишиб яшамоқ керак. Бутун тарих — эгалик қилиш ва тақсимлаш кўникмаларининг тарихидан иборат. Ва бу кўникма шу қадар кучлики, бу “суюқ атала”нинг нақд моҳиятини ташкил қилади ёки бўлмаса шундай кўринишга ҳаракат қилади.

Мен шундай кўринишга ҳаракат қилади деб ҳисоблайман. Ва яна ўйлайманки, бу кўникма бегона иродага ёқмайди. Акс ҳолда, менга, “суюқ атала”га бошқалар устидан бу қадар ҳукмронлик қилиш имкони бериб қўйилмаган бўларди.

Одамлар нажосатга тўла, лекин мен халққа ишонаман. Уни тухумидан ушлаб олиб, бураб тортса бўлади, оғригига чидаёлмаганидан бу кўникмасини тарк этишга мажбур бўлади. Инсон — фоҳиша, лекин уни ўзига бокираликни қайтаришга мажбур қилиш мумкин. Мутеликка, мўминликка олиб борадиган нарса - қўрқув бағрида касб этиш мумкин бўлган кучдир.

Энди бунинг нима кераги бор? Кераги шундаки, Лейб менга ютқазганидан кейин менинг тўғримда бир ҳикмат тўқиган. Эмишки, мақсад воситаларни оқлармиш, бироқ бу аҳвол мақсадни бошқа бирон нарса оқламагунча давом этаверармиш. Бироқ бунга биров эътироз билдириятими? Ҳар ҳолда, мен эмас. Тўғри, қўрқув — бу восита, тобелик ва мўминлик эса мақсад, лекин мен бу мақсадни боя айтиб ўтдим. Яъни мен эмас, бу мақсадни менга бошқа бир куч инкишоф этди. Бироқ унинг тўғрисида гапириш ноқулай. Агар у тўғрида гапирсанг одамлар сени девона бўлган деб ўйлайди. Кунлардан бирида маишатбозликдан тонгта яқин уйга қайтиб келган отам, мени ухламай ётганимни кўриб, қаттиқ уришишга тушди. Мен қўрқиб кетганимдан тунни бўйи худо билан шивирлашиб гаплашиб чиққанимни тан олдим. Унинг кўзлари бақрайиб қолди, кейин қўлини силтаб тўнғиллади, “ваймэ” экансан-ку, худога тавалло қилиб, тун билан ибодат қилиб чиқибсан-да, деди. Кейин онангга ўхшаган қип-қизил аҳмоқ экансан деб қўшиб қўйди. Ундан сўнг худо ҳам ўзининг гапини менга шивирлаб айтганини кўшимча қилганимда, отам мендан чинакамига кўрқиб кетди.

Менга айтишларига қараганда, гапларим тўғри эмас эмиш. Бизнинг қулоғимизга бутунлай бошқа нарсани шивирлаб айтишган эмиш. Бироқ ё улар шивирлаб айтилган гапнинг маъносини уқмаган ёки шивирлаган одам масхара қилган. Ёки бўлмаса, у қонсираб қолган.

Ва яна шундаки, унинг ўзи ҳақиқат қайдалигини билмаслиги мумкин, “баҳри атала” аллақачон тўфонга айланиб кетган бўлса ҳам ажаб эмас. Нодонликни тўхтатиб бўлмаганидек, уни ҳам тўхтатиб бўлмайди. Янги инсон

учун кураш кетяпти, ҳой, тентак америкалик! Янгиликни истамайдиганларнинг ҳаммасига қарши кураш кетяпти.

Ким Лениннинг дафн кунида эфирда лўлиларнинг рақс куйини эшиттиради? Троцкийчилар устидан чиқарилган ҳукм ҳақидаги ахборотдан кейин, Шопеннинг мотам маршини ким кўяди? Ана шу курашда, эй бефаросат адиб, нафақат куришга тўғри келади, балки ҳимояланишга ҳам мажбурмиз.

Қон ҳам тўкилади...

20. ИШҚ ИШИДА УҚУВЛИ ЭРКАКНИНГ ҲУРМАТИ БЎЛМОҒИ КЕРАК

– Вой, мана бу ерда экан, Иосиф Виссарионович! – дея қўққисдан гап бошлаб, мени кучоқлади Валечка. – Бутун қонингиз шу ерга келиб қолипти-да, сиз бечоранинг! – Шундай деб у менга кўзларини кўтарди. Энди унинг кўзлари бутунлай хира тортиб қолган эди. – Омадни қаранг-а, ё парвардигор. Шунақа ҳам омад бўладими?

Ҳар гал у бир вақтнинг ўзида менга раҳми келиб аяшлари ва мен ўзим устимдан назоратни йўқотиб қўйганимда хурсанд бўлишлари менга гаройиб туюлар ва баҳримни очарди. Лекин ҳозир нима сабабдан, қандай қилиб қанақа омад келиб қолганига, ҳарчанд ўйламай, ақлим етмай ўтирарди.

Бўлмаса ўз устимдан назоратни йўқотиб қўйганим йўқ. Ҳатто бугунгидай ўта толиқтирадиган кунда ҳам. Ва шунча мулоҳазалардан кейин. Энг муҳими эса мен бугун – умримда биринчи марта 70 га кириб бўлдим.

Эҳтимол, менинг баъзи аъзоларим калламнинг ихтиёрига бўйинсунмай, халқ билан бирга шоду хуррамлик қилишга аҳд қилгандир дея истеҳзо билан мийигимда кулдим. Ёки, аксинча. чақалоқларнинг аъзолари уйқуларида ваҳимага тушиб қоладигандек, булар ҳам бугун ваҳимага тушиб қолдимикин?

Мен бу саволга бунчалик тўмтоқ жавоб беришни истамас эдим, лекин мен Валечка томон ошиқмоқда эдим: негаки, менинг онгим эски омад ҳовузига шўнғишдан олдин жунжикиб қолган эди.

Валечка сал-пал титраб турган ярим юмуқ қовоқлари орасидан менга хира нигоҳи билан тикилиб турарди. Унинг ари чаққандай дўмбоқ ва қип-қизил лаблари титрарди. Кейин улар қимирлаб, нималардир деб шивирлади. У тиз чўкиб турган жойидан кўтарилиб, кителимнинг этак томонидаги тугмаларни еча бошлаганида, унинг гапларининг маъноси менга етиб борди. Мен фаросатсизлигим учун ўзимни ичимда койиган бўлдим, қўлимни шимимга тушириб, камаримни ечдим. Кейин биз алмашиндик – мен кител билан машғул бўлдим, у шимим билан. Менга ўрнимдан туришга тўғри келди. Бир лаҳза ўтмай мен стол ёнида яланг оёқ, ички кўйлак-иштонимда, уларнинг боғичларини осилтириб тик турардим.

Бироқ Валечка ҳамон ҳансираб нафас олаётган бўлса-да, кўзларини гиламга қадаганича қимир этмай, қотиб турарди.

Назаримда пастда менинг мўйловимни кўриб, у хижолатга тушиб қолгандай бўлди. Бу гиламни менга Боқунинг 30 та энг чевар гиламдўз қизлари совға қилган эди. Улар бу гиламни уч йил тўқишган эди, лекин мени лол қолдирган нарса – гиламдаги рангларнинг турфа хиллиги эмас, менинг қўлда тикилган суратимда мўйловимнинг узунлиги бўлди. Моҳир чевар қизлар гиламни менинг олдимда ёйиб ташлашганда, мен ҳанг-манг бўлиб қолдим, лекин ҳеч нарса демардим. Ҳолбуки, мен гиламларни яхши кўраман.

Менинг кўксим Ширвон водийсининг сариқ гуллари билан безатилган эди. Унинг тагида эса бир шингил кўшиқ матни зангори ипақларда тўқилибди:

Улуғларнинг улуғисан, доноларнинг доноси.

Дунё ҳали дунё бўлиб, сендайини кўрмаган.

Тонг отмоқда, уфқларда тонг ёришиб келмоқда,

Бу тонгларнинг шафақида акс этар сенинг шуъланг.

Буларни кўриб лол қолдим. Тилим калимага келмади. Анча сукутдан кейин ўзимга келдим. Чевар қизларга “бу дурдона” асарни албатта, музейга топшираман”, деб қатъий ваъда бердим.

Ҳозир эса Валечканинг хижолат бўлаётганини кўриб, ишни пайсалга солмасликка аҳд қилдим:

– Эртагаёқ гиламни йиғиштириб олинглар, – дедим ва оғримаган ўнг оёғим билан мўйловнинг ўнг томонини яширдим.

Валечкани хижолатга солаётган бошқа нарса экан. Мен бунга англашим биланок унинг иягидан ушлаб бошини кўтардим-да, блузкасига ишора қилдим.

Шунда у бирдан кескин юлқиниб қалдини ростлади-да, поляк шахтёрининг ёнига югурди. Унинг олдида стол устида бир шиша очилган “Арапат” коньяги турарди.

Икки минутдан кейин унга коньяк нима учун зарур бўлиб қолгани аён бўлди. Ҳозирга қадар бунақаси бўлмаган эди. Айни ана шу сабаб туфайли у хижолат чекаётган экан.

Валечканинг блузкаси тагида ҳам, юбкасининг тагида ҳам ҳеч нарса йўқ экан. Фақат тўрсимон тўқилган узун пайпоғи ва уни ушлаб турадиган зарҳал тасма бор экан, холос. Тасмача сонидан баландроққа боғланган бўлиб, ундан иккита поплук майин тук билан қопланган қовуғи устига тушиб турарди. Мени ҳайрон қолдирган яна бир нарса шу бўлдики, қовуғидаги тушлар қириб қўйилган эди. Лоп этиб кўнглимга келган бир тахмин дилимни тирнаб кетгандай бўлди – катта бека Валентина Васильевна Истомина менинг ғаладонларимни титкилаб кўради, шекилли. Бу ғаладонларда ҳар хил қиёфадаги яланғоч француз аёлларининг суратлари туширилган каталоглар бор эди. Ўша Вознесенскийни қамоққа олишаётганда уйдан чиққан ва мусодара қилинган суратлар. Бироқ бу тахминимни суриб бир чеккага чиқариб қўйдим. Шошилишча бўлмаган материаллар турадиган жойга суриб қўйдим.

Ва шу заҳотиёқ Валечкани ўзимга тортиб бағримга босдим ва кафтларим билан унинг таранглашган баданини силай бошладим.

Мен камдан-кам ҳолларда Валечкани ўпардим, ҳатто бўйнидан ҳам ўтмасдим, бу гал эса лабларимни унинг лабларидан ажрата олмай қолдим. Агар бояги тусмолим мени жазавага келтиришда давом этмаганида мен у билан ўпишиб ўтирмасдим. Мен аёл киши билан ўпишишни ёқтирмас эдим, негаки, у билан ўпишадиган бўлсанг, унга жуда яқин туриб қоласан-да, ундаги қусурларни кўрмайсан. Устига-устак, оёғинг учида чўзилишга тўғри келади. Айниқса, оёғингда ботинканг бўлмаса...

Ва, умуман, бундан ортиқ бемаъни иш йўқ. Баданидан фарқ қилароқ, Валечканинг лаблари жуда юмшоқ эди, лекин фақат дудоқларигина намхуш эмасди. Валечка инқиллаб ҳансиради ва мен уни диванга тортқиладим.

Шунда у яна менинг раёимга қарши борди. Ва яна мени ҳайрон қолдирди – қатъий билан қўлимдан тортқилади-да, диванга чўкишга изн бермай, мени стол устига ўтқазди. Энди мен ундан анча пастроқда эдим-у, лекин бу мени хурсанд қилди, юрагим ҳаприқиб, ҳалқумимга келди, мен бошимни унинг икки кўкраги ўртасидаги чуқурчага босдим. Унинг кўкраклари худди ҳозиргина тандирдан узилган нондай илиқ ва юмшоқ эди. Шу туйғу билан бирга бутун вужудимга кайф берувчи настарин бўйи югурди. Мен қотиб қолдим. Лекин севги таъмини туйиб ўрганиб қолган лаблар жонҳолатда титрай бошлади – улар терининг қалин пардасини ёриб ўтиб, қайноқ баданининг туб-тубига етиб боролмаётганидан титрамоқда эди.

Ҳар галгидек бу орзуга етишиб бўлмагани менга ҳам озор берди, ҳам газабимни кўзгади. Мен ўзимни совуқда ушиккан бўридай ҳис қилиб, Валечкани тишларим билан гажий бошладим. Ишқ саҳросида ташналикда юрган ва ниҳоят ожизликда тенгсиз, мутеъ ва мўмин ўлжасига етишган оч бўри мисол...

Валечка бунга тушунар ва урғочи йиртқичдек улиб тўлғонарди. Кўксини ёриб мени ичкарига киритишнинг имкони йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, қўллари билан бошимни бироз кўтарди-да, лабларим орасига кўкрагининг бўғриққан учини тикди.

Яна кўққисдан Мао эсимга тушди. У бир хитойнинг аёл кўксигаги шарбатни сўриб юриб, 170 йил умр кўрганини гапириб берган эди. Бир зумда унинг таранг кўкси икки лунжимни тўлдирди, унинг ўткир учи эса томоғимга қадалди. Бўгилиб кетдим. Шунга қарамасдан Валечка томоғим орқали ўзини менинг ичимга янада чуқурроқ олиб киришга ҳаракат қиларди. У ҳам эришиб бўлмайдиган нарсани тиларди — тилкаланаётган ўлжанинг ширин азобларини тоғиб, менинг ичимга сингиб ғойиб бўлгиси келарди.

Менинг ҳам ниятим айна шу эди — уни бутунлай гажиб ташласам дердим. Ва ана шу оппоқ, силлиқ ва хушбўй идишга тўлиб-тоғиби турган қайноқ қонни шимириб маст бўлсам дердим. Бу идишга ҳаёт яшириниб олган эди.

— Иосиф! — дея хитоб қилди у. — Мени нечоғлик яхши кўрасан-а, Иосиф! Нимани кутяпсан, ахир? Ўлдирақолсанг-чи мени!

Бошим қизиб говлаб кетди. Мен бор кучим билан бармоқларимни унинг думбаларига санчдим. Тоқатсизликдан улар таранг тортилган, дириллаб турарди.

— Эшитяпсанми, Иосиф? Биз нақадар бир-биримизни севамиз-а! Ўлдири мени деяпман, жонгинам, ўлдира қол, — деб ёлборар эди у лаблари билан бўйнимни эркалатар экан.

Унинг сўзларидаги мутелик оҳангими ёхуд самимияtimi — юрагимни эритиб юборди. Ўзим учун мануният ва ичимга кириб кетай деб тўлғаниб ётган бу мавжудотга илиқ туйғу бирлашиб, қалбимда бир бутунлик ҳосил қилган эди.

Чап қўлим билан Валечкани кучоқлаган ҳолда ўнг қўлимни қорни остига юбордим ва кафтимни қирилган қовуғига босдим. Бармоқларим эса ихтиёримдан ташқари янада қуйроққа талпинди. У мануниятдан инқиллаб юборди, менга эгилди-да, нигоҳи билан миннатдорлик билдирди. Калламдан яна ўша француз каталоги ҳақидаги мулоҳазаларим ўта бошлади. Ҳозир бу фикрни сезгиларим кўзгатиб юборган эди.

Валечка менинг фикрларимни пайқади, лекин охиригача тушунмади — у тиз чўкди-да, апил-тапил узун оқ иштонимни еча бошлади. Бир лаҳзадан сўнг француз каталогидаги энг беҳаё сурат кўз ўнгимда гавдаланди. Аниқроқ айтганда...

Бу иш менга ҳамиша фасоҳат бўлиб кўринарди. Айниқса, Краковдан кейин — инқилобдан аввал фоҳиша пулларимни санаб кўриб, ечинишга кўнмади-да, унинг ўрнига индамай чўккалади. Мен ўшанда дарғазаб бўлиб, уни оёғим билан тепдим-да, пулимни қайтариб олдим ва табиат оғизни бошқа мақсадларда яратганини айтиб сўкинган эдим.

Ҳар қайси аъзонинг ўз вазифаси бор. Инсонда ҳам, давлатда ҳам. Масалан, калланга эмас, кетинга пайдо бўлган гоёга зинҳор-базинҳор ишониб бўлмайди. Айнан шу гапларни мен большевик аёлларга ҳам айтганман. Бунга жавобан улар мени “осиёлик” деб аташар ва кулишарди. Гўё улар шу қилиқлари билан табиат худудларини кенгайтираётгандай... Табиатни эмас, оёқларингизни кенгроқ очаверинглар деб маслаҳат берар эдим мен. Туғишни истамаганимиз учун шунақа қиламиз деб ваз кўрсатишарди улар. Ундай бўладиган бўлса, бемаъни гоёларни ҳам туғдирманглр-да!

Крупская Доҳийга фарзандлар туғиб бермагани учун уни жуда ёмон кўрардим. У фақат табиатни керишни биларди, холос.

Асабийликдан ўзимга келганимдан кейин жиддийроқ бемазагарчиликлар тўғрисида ҳам ўйлаб кўришга тўғри келди — Истомина столимни титкилар экан — бу аниқ бўлиб қолган эди. Энди бошқа бир нарса қоронғи эди — хорижий пайпоқларни ким, қаердан, қандай қилиб ва нима мақсадда унга олиб келиб берган?

Кутганимга хилоф ўлароқ, кайфим жуда соз эди. Олаётган нафасимни ҳам кейинга, келажакка асраб қўйсам, дердим. Бу туйғунинг замирида улуғ бир ҳақиқат бор экан. Қуладиган даражада жўн бир гап. Инсоният нафасини кейинга асраб қўядиган қилишни қандай уддаласа бўларкин? Бунинг иложи топилса, одамлар на очлик нималигини, на ғам-ташвишларни биларди. Ва ҳамма ўзини гоётда шойиста ҳис қиларди.

Валечка кўққисдан мендан танасини ажратиб олди-да, нигоҳини кўтарди. Яна исми-шарифини айтиб мурожаат қилди:

– Иосиф Виссарионович, сизга яхшими?

Мен индамай қўя қолдим, лекин у жавобни кутиб ўтирмади. Бу қилиғи менга малол кетди, демак, менга яхшилигига ишончи комил. Гарчи кайфиятим яна чоғ бўлиб кетган бўлса-да, лекин аввалги туйгуларга дарҳол қайтганим йўқ.

Фашлигимни тарқатиш учун мулоҳаза юрита бошладим: бу ишда одамлар ҳали ҳамма нарсани кашф этиб бўлганлари йўқ. Энг асосийси ҳали олдинда. Яна ким билсин, эҳтимол ўтмишдадир – унутилиб кетган қадимият хотиротларидадир. У пайтларда ишқ-муҳаббат ҳаётда марказий ўринни эгаллаган дейишади.

Аммо аввалги туйғу қайтаётганини сезиб, ўзимча мулоҳазакорликни тўхтатиш кераклигини ҳис қилдим. Туйғулар тўғрисида донолик қилиб ўтириш – бемаъ依ликдир. Маъно лаззатни маҳв этади.

– Ҳа, Валечка! – деб жавоб бердим ниҳоят. – Менга яхши.

У сесканиб тушди ва аввалгидан ўн чандон ортиқ гайрат қила бошлади. Энди унинг бу қилиғи гашимга тегди, негаки, танамдаги хуррамлик тўлиб-тошиб, ўз ниҳояси томон юз тута бошлаган эди.

Бу ишнинг энг чатоқ жойи шундаки, унда хуррамлик адо бўлиб қолади. Ҳолбуки, интиҳони четлаб ўтишга ҳаракат қилмоқ керак. Тантанадан кейин қиладиган иш қолмайди. Ҳақиқий хуррамлик хуррамликнинг ўзида эмас, уни кутишда. Қанча кўп кутсанг, шунча яхши. Интиҳо гоёси бу ишга путур етказди. Агар эшикнинг тутқичи бўлмаганда, ишни тезгина тугатишимга ҳеч нарсга ҳалақит бермаган бўларди. Кимдир эшикни ташқаридан зарб билан тортди. Мен кўрқиб кетиб, Валечкани итариб юбордим. Унинг бепарволиги мени ҳайрон қолдирди.

– Иосиф Виссарионович! – деб шивирлади у. – Кўрқманг, жонгинам. Мен бояёқ эшикни қулфлаб қўйганман.

Энди унинг яна “сиз”лашга ўтгани ва исми-шарифимни айтиб чақираётгани гашимни келтирди. Надя ҳам ўзини шундай тутар эди. Ва у ҳам хафа қилиб турарди.

Севги ишида эркак одамни фақат ишқ-муҳаббат учунгина ҳурмат қилиш керак. Агар бошқа нарсга учун ҳам ҳурмат қилабошласанг, сеvgи учун ҳурмат қилияпсанми-йўқми – эркак тушунолмайд қолади. Мен Надяни тушуна олмас эдим. Лекин Валечкани ҳозир осонгина тушундим. Негаки, одатда, бунақа дақиқаларда у мени сенсираб гапирарди.

– Инсон, – деб мулоҳаза юритдим мен, – ўзи ишлаб чиқаргандан кўра ортиқроқ бахт истифода этмаслиги керак. Олдимда чўккалаб, узун оқ иштонимни туширишдан олдин Валечка бугун ҳам мени сенлаган эди. Ва бахтиёр эди. Аммо пастда у ўзи учун айтарлик даражада хуррамлик топмади, шекилли.

– Жуда ақллисан-да... – дедим мен жилмайиб, – эшикни қулфлаб яхши қилибсан.

У ҳам жилмайди, бошини ирғаб, лабининг устига тушиб турган бир тутам зарҳал кокилини ўрнига қўйди ва чуқур нафас олди. У янги куч билан ишга тушишга шайланмоқда эди. Лекин мен уни ўрнидан турғизиб, кўзларига қарадим. Унинг кўзларидаги мастоналик анча камайган эди.

21. ТЎҒРИ НАРСА ҲАМ ТАҲРИҒА МУҲТОЖ...

Бундан кейинги воқеалар ташқаридан қараганда ҳар доимгидек тарзда рўй бергандай кўринса-да, аслида анча-мунча бошқача йўсинда содир бўлган эди. Мен Валечкани яна диванга торқиладим. Яна унинг кўксига лабларимни босдим, кейин чалқанчасига этиб, уни ўзимга миндириб қўйдим.

Аввалги ҳоллардан фарқ қилароқ, бу гал унинг тасмасидан осилиб турган попуқчалари қорнимга тегиб қитиғимни келтира бошлади. Бунда унинг айби йўқ эди. Лекин қитиғим келгани менга ёқди. Тўр пайпоғини ушлаб кўрганимда ҳам менга ёққан эди. Лекин гап бошқа нарсга-да...

Одатда Валечка беихтиёр шошилишга тушганда, мен ўзимни тизгинлар ва вақтни чўзишга уринардим. Чўзганда, биринчидан, уни ўрнидан кўзгатиб,

менга орқасини ўгириб ўтиришга мажбур қилардим, иккинчидан эса, кўз ўнгимда бутунлай бошқа манзаралар намоён бўларди, фақат орқаси эмас, яна бошқа баъзи бир жойлари ҳам кўриниб кетарди: яхши тарбия кўрган эркак сифатида нигоҳимни ўгириб олардим.

Деворда Ильич билан Надяникини ҳисобламаганда, тўртта портрет осиглиқ эди. Маяковский, Горький, Белий ва Шолохов. Дивандан ўтириб қараганда Ильич билан Надя кўринмасди. Улар нарироқда, ёзувчилардан алоҳида эди. Биринчи икки сурагга қараш бошқаларидан кўра осонроқ эди.

Маяковскийдан, одатда, “Жуда саз!” дostonидаги дастлабки сатрлар эсга тушарди. Лекин бунга дoston исмининг дахли йўқ эди. Бу мисрада вақт ҳақида чиндан-да жуда топиб айтилган: “Вақт — бағоят узун нарсадир!” Бу сатрлардан кейин мен тез-тез Маяковскийнинг қизиққонлик қилганини эслайман. Уз-ўзига қасд қилиш — тузатиб бўлмайдиган иш. У чексиз даврни қамраб олади. Ва энг муҳим ҳодисалар энди сенсиз, сенинг иштирокингиз содир бўлади. Шундай ўлиш билан иш битмайди. Ўз вақтида ўла билиш керак. Имкони бор қадар кечроқ... Кейин менинг калламдан қисқагина зинапоя тушиб келди:

Истайманки, жонажон юртим
 Дили билан мени тушунсин.
 Тушунмаса, майли, сатқай сар,
 Қия ёмғир севалагандай,
 Юрт четидан ўтиб кетарман.

Бу ҳам ёмон эмас, лекин юртнинг тушунмоғига нега бунчалик аҳамият бермоқ керак? Тез-тез Горькийдан ҳам баъзи нарсалар эсга тушиб турарди.

Кўпинча айнан битта очерк. Очерк “Хулоса” деб аталарди. Сарлавҳасининг мазмунга дахли йўқ. Валечкани ўтқазиб қўйиб, мен ҳикоянинг номини эмас, охирини эслаб, айтиб берардим. Волга бўйида яшайдиган бир мужик бор экан. Хотини хиёнат қилганини билиб қолиб, бутун танасига қорамой сурипти-да, чумоли хирмони устига ўтқазиб қўйипти.

Горькийнинг ўзи ҳам Волга бўйи мужикларидан эди. Унга ҳам хиёнат қилишган. Масалан, котибаси хиёнат қилган. Лекин Горький эътибор бермаган. Уни қумурсқалар устига ўтқазмаган. Унинг жаҳл қилишга ҳақи ҳам йўқ эди. У аёл баронесса эди, Горький эса бу аёлни уйига олиб келиб, хотини билан бир уйга жойлаб қўйган. У яна бирортасини уйига жойлаб қўйишга қаршилик қилмасди, лекин баронессанинг фамилияси уч қават бўлгани унга тасалли берган бўлса керак: Закревская — Бекендорф-Будверг.

Лекин бу гал кўзларимга Шолохов йўлиқди. Афтидан, мен ҳали ҳам америкалик ёзувчидан аччиқланиб юрардим. Бир вақтлар айни шу ваздан Шолоховдан ҳам хафа бўлганман. “Буюк бурилиш”нинг бошланишида у менга шикоят йўллаган эди: Донда коммунистлар коллективлаштириш жараёнида деҳқонларга дағал муомала қилаётган, душманларни эса ваҳшийларча қийнашаётган эмиш.

Шолохов — яхши ёзувчи, америкалик эса - ёмон. Бунинг устига-устак, у ўнг қарашларга эга, Шолоховники эса тўғри. Бироқ аҳён-аҳёнда тўғри қарашлар ҳам таҳрирга муҳтож бўлиб қолади. Шундай қилиб, мен унга мактуб ёзиб юбордим — “гарчи садизм ботқоғига ботиб қолган ваҳшийлар, албатта, жазолансалар-да, масаланинг бошқа томонини ҳам кўра билмоқ керак”.

Назаримда, тўғри қарашга эгадай кўринаман. Ўша кезларда доҳийлардан фақат менгина “олтин ўрталиқ”ни топиб иш юритишга чақирган эдим. Лекин мендан фарқ қилароқ, инқилобнинг на ўрталиққа, на соғлом ақлга тоқати бор. Ва у кўполлик томон судрайди.

Инқилоб тўғри қарашларни чапчасига айлантириб юборади.

29-йилда ҳам худди бугунгига ўхшаб менинг юбилейимни ўтказишган эди. Ўша йили давлатнинг тақдири қил устида турган эди. Тўғри, француз ёзувчиси Барбюс зиёфатда мен учун қадаҳ кўтариб, янги Россия назаримда жуда бақувватга ўхшайди, деган эди. Мен унинг қадаҳни охиригача ичиб бўлишини кутиб турдим-да, кейин жилмайдим: “Қалай, ўртоқ Барбюс, давлатни дўндириб қўйибманми?”

Ўшанда мен эллик ёшга кирган эдим. Дунёдан эса юз йил орқада эдик. Лекин дунё, барибир, биздан ҳадиксирарди. Негаки, очлар дунёда кўпчиликни ташкил қилади, кўпчилик эса қудратли куч. Бизга қадар қашшоқларнинг ишини осонлик билан бартараф қилишарди – уларнинг барини ароққа гарқ қилиб ташлашарди, аҳён-аҳёнда эса улар тўғрисида шеърлар ёзиб қўйишарди. Энди эса қашшоқларнинг ўз давлати пайдо бўлди. Бу давлатнинг ҳам ароғи билан шеърлари сероб. Лекин унинг кўз ёшлари ҳам сероб. Шу жумладан, бахт кўз ёшлари.

Ўша зиёфатда кимдир микрофон олдиға ёшгина қизалоқни етаклаб келди. Менинг Светланадан жиндай каттароқ, холос. Унинг олдиға гаплар ёзилган бир варақ қоғозни қўйиб қўйишди. Барбюс менинг ёнимда ўтирар ва ўқтин-ўқтин луқма ташлаб турарди. Луқмалари бу одамнинг жуда нозик “инсон руҳининг инженери” эканидан далолат бериб турарди. Шунинг учун котибим Мехлисан қаттиқ хафа бўлдим. Ҳойнаҳой у қизалоқни нутқини ёд олишга мажбур қилган бўлса керак. Аммо қизалоқ нутқини ирод этаолмади. Индамай турди-турди-да, кейин паст овозда мендан “Бир пас индамай турсам майлими?” деб ижозат сўради. Барбюс менга қизнинг ҳаяжонланаётганини айтди. Мен унга қизалоқ етим ўсан дедим. Қизалоқ анча индамай турди. Залга ноқулай сукунат чўкди. Кейин эса қизалоқ кўкқисдан яна менга тикилиб қолди. Бу гал унинг кўзлари пирпирарди. Фақат болаларгина кўзларини шунақа пирпирата оладилар.

“Нима бўлди?” – деб сўрадим мен.

“Жиндай йиғласам майлими?” илтимос қилди у.

Қизалоққа раҳмим келди. Олдиға бориб, пешонасидан ўпгим, кейин Мехлиса бир тирсаки ургим келди.

“Жиндай бўлса, майли” – деб ижозат бердим. Қизалоқ турган жойида йиғлай бошлади. Барбюс буни бахт ёшлари деб тушунтирди. Мен трубкамни тутатдим-да, кавказликлар болага ўхшайди, деб жавоб бердим. Менинг ҳам томоғимга йиғи тикилиб келди, дедим.

Лекин ўзимча бекор яшамаётган эканман деб кўйдим.

Душманларим буни билади. Душманларимиз биздаги қашшоқлар ва етимлар бахтларининг мўллигидан йиғламасин деб қўрқишади. Шу ваддан душманлар бутун дунёдаги қашшоқлар шуни истаб қолишмасидан, уларнинг давлати бақувватлашиб олишга улгурмасдан, унинг чириб, йўқ бўлиб кетишига ёрдам бериш керак деб ўйлашади.

Биз буни тушунар эдик ва мамлакатни нажосат ботқоғидан суғуриб олишга шошилардик. Аммо оч қоринга, нонсиз-бошқасиз ўзингнинг ичингдаги нажосатдан бошқа ҳеч нарсани кўтара олмайсан.

Очлик нима эканини мен яхши биламан. Мени етти марта шунақа жойларга сургун қилишганки, бу жойларда ҳатто бўрилар ҳам очликдан қирилиб кетарди. Йиллар мобайнида оч юрганман. Ризқ-рўзимни қўлимдаги қурол ёрдамида териб юардим. Бўрини отиб, гўштини ейишдан ҳазар қилмасдим.

Аммо бир куни иложим бўлмади. Қари урғочи бўри экан. У орқамдан тушди. У ҳам жон сақлашнинг пайида экан. Менга ишонипти. Аммо мен адашиб қолдим. Мен билан бирга қари урғочи бўри ҳам адашган эди. Шунинг учун ҳам уни отишга кўзим қиймади.

Лекин ҳар нима бўлганда ҳам, беш марта қочганман. Совуқдан эмас, очликдан қочганман. Шундан бери очлик исқанжасидаги одамларни кўрсам, юрак-бағрим зирқираб кетади. Ҳазабим кўзийди. Бунақа газабланишни фақат бўриларгина билади. Лекин бўрилар таомни ўртада баҳам кўришади. Буни мен ўз кўзим билан кўрганман. Баъзи бир бўрилар бўриликдан чиқса чиқиб қоладики, оғзидагининг бир қисмини шерикларига беради. Шуниси ҳам борки, бўрини бундай қилишга мажбурлаб бўлмайди. Бўри буни ўз ихтиёри билан қилади.

Бироқ мен бўри тўғрисида гапирмоқчи эмасман. Мен шуни айтмоқчиманки, шундан бери ҳар гал борини бошқалар билан баҳам кўришни истамайдиган тўқ одамни кўрсам, қўлим қуролга югуриб кетаверади. Агар шундай қилмасанг, улар билан ёнма-ён кун кўролмайсан.

Фаллакорлар ўшанда халқнинг қорнини тўйдиришдан бош тортишган эди. Ҳолбуки, ўзлари тўқ эди. Ахир биз галлани текинга эмас, пулга беришни

илтимос қилгандик. Улар эса бизга тегмасин деб галлаларига ўт қўйишарди. Ёки яширишарди. Ёки экишмасди. Ёки экишса ҳам фақат ўзларига етадиган қилиб экишарди.

Кўплари аламдан ва зарарқунандаликдан, бошқалари ўжарликдан, руҳий танбалликдан, каллаварамликдан шундай қиларди. Одамлар ўз тақдирлари тўғрисида чуқурроқ ўйлашдан кўра тезроқ ўлишга рози бўладилар. Билганларидан қолишмайди.

Ҳолбуки, бунақа ўжарлик зинҳор яхшиликка олиб бормасди. Ҳозир мен энди ҳамма учун ўзим ўйлашга мажбурман. Лекин мен энди ўлишни биладиганлар ўйлай бошлашларига сира ҳам йўл қўймаган бўлардим.

Ҳар кимнинг ўз қисмати бор — кимлардир ўйламоғи керак, кимлардир ўлимга равона бўлади. Аммо одамлар фикрий қашшоқликдан ўлмайди. Улар очликдан ўлишади. Очликдан ўлган одам эса ўшанда биз отиб ташлаган одамлардан тирикроқ бўла олмайди. У фақат бегуноҳроқ бўлиши мумкин.

“Сталин! — деб қичқиришар эди мужиклар. — Лезгинкага ўйнаб бер, галла берамиз!” Мен вальсга ҳам рақс тушиб берган бўлардим, бироқ улар фақат қонсираган мужиклар эди. Улар фақат бошқаларни эмас, балки ўз чорваларини ҳам аяшмаган. Мамлакат бўйлаб отлар ва сигирларнинг ярмини паққос қириб ташладилар. Исёнлар кўтаришди. Ҳолбуки, менга айни шу пайтнинг ўзида нафақат саноатни, балки қишлоқни ҳам нажосат чоҳидан чиқариб олишга тўғри келган эди. Умуман, Инсонни қутқармоқ керак эди. Унга ҳамма нарса етишмайди ва у фақат мол-мулк йиғиш ва уни авайлаб асраш мақсадида яшайди. Бу молу-дунё-ку уники эмас, худоники. Бироқ бегим кунлари у худони буткул унутади, якшанба кунлари эса унга ўз феъл-атворини тузатиб олишга ваъда беради.

Инқилобни сақлаб қолиш учун мен соғлом ақлдан чекинишга мажбур бўлдим. Шунинг учун ҳам мен инсонни ёқтирмайман. Агар у аслида қандай яралган бўлса шундайлигича қолганда бўлардим. Биз ўшанда инсонни шунчаки нажосат чоҳидан тортиб олганимиз йўқ, балки инсоннинг ичидан нажосатни олиб ташлашга ҳам уринганмиз. Бу эса жуда қийин иш. Деярли имкони йўқ.

Шунда ўз-ўзимга бир фикрни сингдиришга тўғри келган эди. Бунга кўра имконсиз нарса қийин нарсадан шу билан фарқ қиладики, уни рўёбга чиқариш кўпроқ вақтни талаб қилади. Бироқ теварак-атрофимизда душман кўп эди. шунинг учун имконсиз нарсани амалга оширишга кетадиган вақт соғлом ақлга фақат енгил ишни рўёбга чиқариш учунгина етар эди, холос.

Соғлом ақл деб қарор топган ақлни айтишади. Лекин одамларда бирор нарса нажосатчалик барқарор ўрнашиб қолмаган. Соғлом ақл яхши, лекин унинг яхши бўлмоғи учун сен шу соғлом ақлингга кўниб, тобе бўлиб яшамоғинг ва эскича тартибларга бўйсунмоғинг лозим. Аммо бунақа одам ҳеч қачон кашфиётлар қилолмайди. Ёки улуғ ишларни ҳам рўёбга чиқара олмайди. Бухарин ҳатто экватор тўғрисида ҳам ёмон фикрлар айтди. Лекин у бир гапида ҳақ эди — мен чиндан-да тарихдаги энг буюк мўъжизани содир этгандим — мужикнинг табиатини ўзгартиролган эдим. Ҳа, орзу ва қўрқувнинг ёрдамида. Ҳа, эҳтимолки, бу ўзгариш мангу эмасдир. Мангу бўлмоғи учун — асрлар мобайнида меҳнат қилмоқ керак. Лекин мен бу ишни амалга ошириш мумкинлигини кўрсатиб бердим. Менга эса шуни кўрсатишдики, ҳатто тўғри йўлда ҳам, бир лаҳза нафасни ростлаш учун ўтириб қолсанг, сени янчиб ташлайдилар.

Ва яна — ҳар қандай инқилоб қон ичида туғилади. Ҳар қандай кашфиёт қарор топган нарсани ларзага солади. Фарбда саноат инқилоби қонсиз бўлгани йўқ. Бироқ унинг зарурлиги тўғрисида бугун ким ҳам баҳслашади. Ўшанда тўкилган қонлар муносабати билан ким кўз ёшларини дарё қилиб уввос тортмоқда? Бу инқилобда на кўз ёшлари тўкиш учун ва на ўз аскарларини дафн этиш учун вақти бўлмагани важдан бугун ким қайгуряпти?

Сиз, албатта, буларнинг ҳаммаси бир замонлар бўлиб ўтиб кетди, ҳозир замон бошқа, дейсиз. Фақат Россияда эмас! Англияда крепостной тартибларнинг бекор қилинганига ярим минг йил бўлди. Менинг эса отам билан онам крепостной бўлишган. Агар борди-ю, узоқ ўтмишда ўтиб кетган воқеалардан гаплашадиган бўлсак, фиръавнларни эсланг. Ҳозир ҳамма фиръавнлар тўғрисида оғзидан бол томиб гапиради. Негаки, эҳромлар теварагида тўкилган қонлар

аллақачон қуриб, қумга сингиб кетган. Мен эса эҳром қурганим йўқ. Уларнинг ҳеч кимга кераги йўқ. Ҳатто фиръавнларга ҳам. Гарчи қон тўкишларни биз бошлаб бермаган бўлсак-да, бизни тўкилган қонлар учун ёмон кўришмайди. Бизни галабаларимиз учун ёмон кўришади. Ва янги галабаларимиздан қўрқишади.

Сизнинг бу саволларингизнинг ҳаммасига Шолохов, мен ўша вақтлардаёқ жавоб қайтарар эдим, лекин сиз у саволларни берганингиз йўқ. Сизни фақат Дондаги галлақорлар қизиқтирган эди. Заррача шубҳа қилманг, ваҳшийлик қилганлар, албатта, жазосини олади, лекин сизнинг галлақорларингиз унчалик ҳам бегуноҳ эмас. Хайр, саломат бўлинг — мана сизга қўлим...

22. КОИНОТДАГИ ҲАММА НАРСА ЎЗЛИГИДАН ҚОЧАДИ

— Иосиф, жонгинам! — дея қўққисдан жон киргандай типирчилаб қолди Валечка ва қўлини орқасига — мен томонга узатди. — Ма, олақол, мана улар, Иосиф!

Мен унинг қўлларидан тутдим — шу лаҳзада ишқ ўйини адо бўлди.

Интиҳони хотиржам ўтказишни мен Като давридаёқ ўрганиб олган эдим. Биз Като билан уч-тўртта оила турадиган уйда яшар эдик. Интиҳо нуқтасига етганда мен тишларимни қисардим. Като билан турган вақтларимда ҳали ҳамма тишларим ўзимники эди. Энди ясама тишларимни қисишга тўғри келяпти. Аммо иш тугагандан кейин дарҳол мияга урадиган фикр ҳамон ўша-ўшалигича қолди: “Хўб табиат ўйлаб топади-да!” Валечка масаласига келсак, агар унинг қўлларини қаттиқ қисиб турмасанг, чунонам баланд овозда чинқирар эдики, гўёки унинг ҳаётидаги энг асосий иш Маонинг қулоғига етадиган қилиб қичқиришдан иборат деб ўйлаш мумкин эди. Йўқ, у ҳозиргидагидек Москвадалигида эмас, Пекинда — артиллерия машқларида иштирок этаётганда, у ўзига келиб бўлгунича, ҳар доимдагидек, умуман, ҳамма нарсдан ижирганиш туйғуси вужудимни эгаллаб олди. Шу жумладан, Валечкага нисбатан ҳам. Энди мен унинг ичак-чавақларигача тўла-тўкис кўриб турардим. Тўғри маънода. Қовоқсиз ҳам кўраверадиган кўзлари, кўнгилини беҳузур қиларди. Кўкраклари устида қон томирлари қизариб кўриниб турар, аввалги диркиллашини йўқотиб, бўлак-бўлак ёғ парчаларига айланиб қолганди. Қорни билан қирилган қовуғига эса кўнглим айнаб кетмасин деб, қўрқа-писа назар ташладим.

У ҳам ўзини гуноҳкордай ҳис қилар эди. Бунинг устига дивандан гиламга тушар экан, у ерда кўзимни босиб олди.

— Иосиф Виссарионович, — дея у шоша-пиша кийина бошлади, — мумкинми сизни ҳам кийинтириб қўйсам?

— Пайпоқни қаёқдан олдинг?

— Криловдан илтимос қилгандим, — деди зўрға тили калимага келиб. — Ёқмадими?

— Шоферданми?

— Ҳозир уни кўтаришган, шекилли.

— Қаёқдан? Хельсинкиданми, дейман?

— Йўқ, Финляндиядан. Ёқмадими?

Мен унга эшикка имо қилдим. У ҳар галгидек, пиқиллаб йиғлаб юборди, кейин Черчилл совға қилган кўк одеялни устимга ёпиб қўйди-да, югуриб чиқиб кетди.

У чиқиб кетаётиб, эшикни ёпиб улгурганча, даҳлизда радиоприёмникдан яна бир бемаъни кўшиқнинг сўзлари хонага сиқилиб кирди.

Душманамиз дарғазаб - чегарамиз мустаҳкам,
Ҳеч қачон чекинмаймиз - доим бирга қоламиз.
Жонажон армиямиз - сенга доим шараф-шон.

Лекин менинг ортиқ бирор ерда қолгим келаётгани йўқ. Қочиб кетгим келмоқда эди. Оёғимда яна пайдо бўлган оғриққа қарамай. Қаёққа ҳам қочардим?

Бироқ қочадиган одам бундан кўзлаган мақсадини ўйласа, қочмоқдан маъно қолмайди. Қаёққа қочмоқнинг аҳамияти йўқ. Қочганда бирон манзилга етиб

борай деб қочмайсан. Бунинг устига, дунё узлуксиз ўзгариб турса... Бирор жойга етиб боргунингга қадар, у ерда ҳамма нарса ўзгаради — қолади. Шу қадар ўзгариб кетганки, у ердан ҳам бош олиб чиқиб кетмасанг бўлмайди.

Эҳтимол, доимо узлуксиз равишда қочиб кетавериш керакдир? Коинотда ҳамма нарса ўзидан қочиб юради. Шунинг учун ҳам унда ҳамма нарса доимо ўзгаришда. Ҳаммаси ҳеч қандай мақсадсиз югуриб қочиб бораверади. Кўп қочишларда мақсаднинг ўзи йўқ. Шунинг учун бирон мақсадда қочадиганлар кўп эмас. Мақсад билан қочадиганлар эса тентаклардир.

Бош оққан томонга қочмоқ — мақсаддан қочмоқдир. Лекин мен бундай қилолмайман. Мен ҳокимиятга интилган эдим, мана, уни қўлга киритдим. Ҳокимиятга эришмоқ истаган бўлсам, одамларни бир мақсад сари бошлаб бораман деган эдим. Аммо уларни бошлаб борар эканман ва бу йўлда уларни ўзгартирар эканман, ўзим ҳам буткул ўзгардим. Энди менга шундай туюлмоқдаки, муайян мақсадга интилган бўлсам, буни ҳокимиятни эгаллаш учун қилганман. Ҳозир эса яна бошқача тўхтамга келганман — ҳаётда мақсаднинг бўлиши мумкин эмас, одамлар мақсад деганда интиҳони тушунишади.

Дунё ҳам инсон каби фақат интиҳо томон ҳаракат қилади. Бошқа ҳар қандай тўхтамлар ва тасдиқлар фақат аҳмоқлар учундир. Лекин ҳамма ҳам аҳмоқ бўлади. Уларнинг баъзи бирлари омадлари чопса, аҳмоқлигича қолаверади. Масалан, Устозни олайлик. Тўғри, унинг мисолида улуг бир жумбоқ бор — ёлғизгина у интиҳони четлаб ўтолди. Менинг интиҳомга эса энди оз қолган кўринади. Бу фурсат эндиликда фақат уни тезлаштириш учунгина етадиганга ўхшайди, холос.

Кейин мени мудроқ босди. Кўзим илингандан кейин у — Устоз тушимга кирди. Қордек оппоқ либосда, бошининг гирдини гулчамбар безаб турипти. Кабинетга кириб, у ҳам худди менга ўхшаб, поляк кончисининг қовуғига ўрнатилган соатга қараб қўйди. Кейин Валечкага ўхшаб эшикни ичидан кулфлади-да, стол ортидаги ўриндиққа келиб ўтириб, гап бошлади.

“Сенинг бошингга кўп ишлар тушди, уларга чидашга бардошинг етди. Ва менинг ҳақимга меҳнат қилиб чарчамадинг. Лекин сендан норизо бўлиб айтадиган бир гапим шуки, сен биринчи муҳаббатингдан юз ўтирдинг. Қани, ўзинг қаердан чиқиб келганингни бир эслаб кўр-чи! Кейин тавба-тазарру қил ва аввалги ишларингни давом эттир. Акс ҳолда, агар тавба қилмайдиган бўлсанг, сенинг шамчироғингни ўрнидан кўзгатиб қўяман...”

Мен сесканиб тушдим ва каминга, унинг устида турган соатли кончига талпиндим, лекин Исо қўл ҳаракати билан мени тўхтадиб, гапида давом этди.

“Сенинг ишларингдан воқифман, шайтоннинг тахти қурилган жойда яшашингдан ҳам, менинг номимни дилингда сақлаб юрганингдан ҳам, имондан воз кечмаганингдан ҳам хабарим бор... Аммо ихтиёрингдан бор нарсани мен келгунча асраб тур. Кимки голиб чиқса ва менинг ишларимга охиригача рия қилса, мен уни маъжусийлар устидан ҳукмрон қилиб қўяман ва у темир ҳассаси билан уларни олдига солиб тириклигини қилдириб юради. Улар лойдан ясалган хумлардек чил-чил синиб кетишади. Унга эса мен ҳулкар юлдузини инъом этаман”.

Мен Муқаддас китобдаги бу назаркарда сўзларни танидим. Танибгина қолмай, у кимни маъжусийлар деб атаганини ҳам англаб етдим — улар менга эмас, шайтонга бўйсунган одамлар дунёси эди. Устоз стол устида ётган “Казбек” кутисидан бир дона папирос олди-да, уни гугурт чақмай тутатди ва кароматини давом эттирди. У таниш сўзларни гапирмоқда эди, шунинг учун мен ўз ўйларим билан ўтиришни ихтиёр этдим. Дунё чиндан-да тезроқ ўз интиҳосига етишни истади, чунки шу интиҳогина уни халос этади деб ўйлайди. Дунёни халос этадиган эса мендан бошқа одам йўқ. Аввал менинг тиррақиларимни ва юрагини ёғ қоплаб олганларнинг ҳаммасини бартараф қилмоқ керак. Мен тафсилотларини ўйлашга киришдим. Лекин газаб косалари ҳақидаги сўзларни эшитиб, қотиб қолдим.

“... Учинчи фаришта ўз косасини дарёлар ва булоқларга ағдарди — уларнинг сувлари қонга айланди. Тўртинчи фаришта косасини қуёшга ағдарди ва жазирама иссиқ одамларни жизгинақ қилиб куйдира бошлади...”

Мен ўзимга ўзим қуёш ҳақидаги гапларни эртага синчиклаброқ ўқиб чиқишга ваъда қилдим. Келиб-келиб айни шу ваъдам эсимда қолмапти. Мен уни ҳатто

августда — Лаврентий полигондан қайтиб келиб, янги бомба ҳақиқатан ҳам мингта куёшдан ёрқинроқ эканини тасдиқлагандан кейин ҳам эслаганим йўқ.

“Сўнги — еттинчи фаришта эса ўз косасини ҳавога сепиб юборди ва Самода маъбуднинг “Бўлди!” деган баланд ҳайқириви янгради.

Шундан кейин чақмоқлар чақнади, момақалдироқ гулдиради, шунақа даҳшатли зилзила рўй бердики, инсон зоти ер юзида яшай бошлагандан бери бунақасини ҳали кўрмаган эди.

Ва улуг шаҳар парчаланиб кетди, маъжусийларнинг шаҳарлари эса буткул вайрон бўлди. Ороллар сув тагига чўкди, тоғлар бамисоли йўқдай бўлиб қолди! Ва одамлар бошига кўкдан дўл ёғилди...”

Кейин тушимда мен гўё дивандан сапчиб туриб кетгандай бўлдим.

Устоз ўз ибораларида менинг энг ардоқли фикрларимни ифодалаб берганидан ларзага тушдим. Кучоқларимни кенг очиб унга ташландим, кейин бирдан тақатақ тўхтаб қолдим — унинг бошида гулчамбар ўрнига қизил аскарлар киядиган қизил юлдузли фурашка турарди. Қордай оппоқ либоси устидан озгин елкаларида майор юлдузи қадалган погон ялтирар эди.

23. ОЙ ҚУЁШ ОЛДИДА РАНГПАРРОҚ БЎЛГАНИДЕК, ҲАЁТ ҲАМ ТУШ ОЛДИДА РАНГПАРРОҚ

Устозни погон билан тушимда биринчи кўришим эди. Семинарийда ўқиб юрган йилларимда у тушимда грузинларнинг қора чоҳасига бурканган ҳолда намоён бўларди. Белида кумуш белбоғ. Бунақа белбоғларни, одагда, тифлислик қорачохелилар боғлаб юришарди — улар бири-биридан сўлим сеҳрли ашулаларни қойил қилиб айтишар ва бокира қизларнинг бошини айлантиришарди.

Устоз кўпинча мен ўзим ўша пайтларда орзу қилган иш билан банд бўларди. Кундузлари муштлашар ва бадавлат одамларнинг бутун насронийлик даври мобайнида талончилик билан тўплаган бойликларини мусодара қиларди. Кечкурунлари эса кахетин виносидан ичар, кўшиқ айтар ва киши билмас тарзда Мария Магдалинанинг қизил кўйлагигаги тугмаларни ечар эди.

Бир арман судхўрининг қизи унга Мария ўрнида хизмат қиларди. Авлодларининг панд-насиҳатларига хилоф ўлароқ, у баъзи бир сўхтаси совуқ романтиклар билан дон олишиб қолди. Семинарийнинг ёнидаги гиштин уйда истиқомат қиларди.

Арман қизини мен қанчалик ёқтирсам, унинг отасини шунчалик ёмон кўрардим. Бахт деганда қизи нимани тушуниши тўғрисида заррача тасаввурга эга бўлмаган ота Мариянинг бахтли келажаги ҳақида ташвиш чекарди.

Лекин мен уни бошқа бобдан ёқтирмас эдим. У шу даражада бадавлат эдики, бир вақтнинг ўзида грузинларни ҳам, Исо Масихни ҳам беҳурмат қилишдан тоймасди. Ҳатто кўшиқ айтганда ҳам, андиша-пандиша деган нарсанинг юзига бориб ўтирмасди:

На бўлди сенга, шўрлик Исо, шишиб кетибсан?
Кўзинг кўрмас, қулоқларинг шалпанг қулоқ-ку?
Бамисоли грузиндай наҳри Курани
Ўтказмоқчи бўлган эдинг майда галвирдан.
Кули-кули патларини шамолда елпиб,
Учирмоқчи бўлдинг уни шамол бўйлаб сен!

У ҳеч тортинмасдан инқилобчиларни ҳам масхара қилаверарди. Истаган инқилобчидан куларди — большевикми, меньшевикми, эсэрми — унисига қараб ўтирмасди. Ҳатто арман инқилобчиларини ҳам кўшиб юбораверарди. Ҳатто дашноқларнинг Токанц деган фамилияли энг катталари ҳам қолмасди. Тонг чоғлари у ҳам ширин уйқуда бўлар, бироқ кундузлари эса, аксинча, судхўрлик билан шугулланарди. Асосан кинтоларни ва қорачохелиларни лақиллатарди. Исога тақлид қиларди — духанда грузинлар билан майхўрлик қиларди. Уларни ҳурмат қилмасди. Ўзига жуда бино қўйган эди.

На большевик, на меньшевик, на дашноқдир Токанц,
Кахетин шаробини стаканлаб ичаман.

Мен уни Устозга қақиб бердим ва арман пуллари мусодара этишни таклиф қилдим. Қизининг гапига қараганда, у бу пуллари айна “шароб стаканлари”нинг ичида сақлар экан. Афсуслар бўлғайким, Устоз бу таклифга кўнмади ва худди арманига ўхшаб, майшат қилишда давом этди.

Ой рангпарроқ қуёшдан, ҳаёт рангпар тушлардан,
Яшамасдим бу дунёда агар қўшиқ бўлмаса.

Бу баркуг овоз сеҳрига маҳлиё бўлган арман қиз бутун вужуди билан ғамзакор тушлар уммонига шўнғирди. Аммо Устоз нафасини ростлаб олиш учун куйлашдан тўхташи билан қиз кўйлагига тугмалар қадалиб қоларди. Чунки улар ҳам сеҳрли эди.

Ўшанда Устоз билан муносабатларимиз кўнгилдагидек бўлмади. Асосан унинг айби билан шундай бўлди. Ҳолбуки, мен яхши ўқирдим ва ҳар қадамда унга бўлган ҳурматимни намойиш қилишга ҳаракат қилардим. У эса, афтидан, мени арзимас бир одам деб ҳисоблаган кўринади. Ўшандан бери мен Исо Масиҳга ҳаққонийлик ва зийраклик етишмади деган фикрдаман. Кейинчалик у менга кўпроқ эътибор бера бошлади, албатта. Унинг менга эътибори кучайган сари турли тушлар кўриш учун менинг вақтим тобора камайиб кета бошлади. Бунинг устига, унинг иккиюзламачилиги ғашимни келтирарди. Ҳар гал у суҳбатнинг бирон аниқ мавзу доирасидан чиқмаслигига ҳаракат қиларди. Бу мавзулар кун давомида содир бўлган воқеалар доирасида бўларди.

Мен эса, аксинча, энг асосий нарса тўғрисида гаплашишни таклиф қилардим. Ҳақиқат тўғрисида. Адолат тўғрисида. Умр ва қазо ҳақида. Руҳнинг мангулиги ҳақида.

Руҳ чиндан ҳам жисмдан ташқарида сарсари юриш-юрмаслигини билгим келарди. Бу қандоқ бўлади — тагида йўқ меҳмонхонага жойлашиб олгандай бўладими? Кимсасиз, ҳувиллаган меҳмонхонага. Бу меҳмонхонада оқшомлари бирон нарса билан машғул бўлишнинг иложи ҳам йўқ.

У эса ҳамиша гапни буриб, деталлар ва тафсилотларини суриштирар эди. Шунда мен меҳмондўстлик қонунларига эътибор бермай қўйдим. Мен ҳам ўзимни “муайянчилик” дардига чалинган қилиб кўрсатдим. Нима учун Марям сенинг оёгингни бальзам мойи билан ювганида ҳамманинг қаҳри келди? Буни қандай изоҳласа бўлади? — деб сўрардим. Бальзам ёғи — ҳашамга киради. У жуда қиммат туради. “Бу қанақаси бўлди, Устоз?” — деб ҳайрон бўлган бўлса керак. Чунки сен уларни ҳашамсиз яшашга, оддий ҳаёт кечирishга ва қашшоқларни севишга ўргатгансан. Ундан кўра, бальзам мойини сотиб, пулини етим-есирларга сарфлаган маъқул бўлмасмиди? Сен бўлсанг жавоб бермай анча вақт сукутга чўмдинг. Шухратингни ўйлаб кетдинг, шекилли. Мойнинг мазасини туйиб, роҳатланган бўлсанг керак-да. Ниҳоят, тилга кириб, жўнгина сўзлар айтдинг. Улар ҳам сени шарафлашга қаратилган эди. Қашшоқлар ҳамиша теварагингизда тўла бўлади, мени эса тополмайсизлар демоқчи бўлдинг, шекилли. Мен сизларнинг ораларингизда бўлганим учун қувонинглар, менга ҳурмат бажо келтиришдан толманглар!

Мен бўлсам аёл киши оёғимни силаса хижолат чекаман. Хижолат чекишим фақат кўшалок ўсган бармоқларим туфайлигина эмас. Иштонсиз мени салбга тортсалар уялмасмидим, ахир? Уялганда ҳам иштоним пана қилиб турган жойларимда ёшим ўтиб қолиши оқибатида юз берган ўзгаришларни намоён бўлишидангина уялмайман!

Сен эса хижолат чекдинг. Ҳа, энди, сен инсониятни қутқармоғинг керак эди-да. Яхлитлигича. Мен нима бўлсам бўлай, энг муҳими — инсоният дегандек. Ва уни халос этиш — муҳим дегандек.

Менинг қай аҳволда бўлганим — бошқа масала. Нима учун Гефсиман боғида қатл арафасида Парвардигорга сенинг қазонга йўл қўйиш керак эмаслигини ўқирдинг? “Падали бузруквор. Сен ҳамма нарсага қодирсан. Бу қисмат косасини мenden нари тут”.

У ҳам чакана эмас. “Падари бузруквор” эмиш. Сендан нари тутмади-ку “қисмат косаси”ни? Биттаю битта ёлғиз ўғлига раҳм-шафқат кўрсатмади. Бу аҳволда бирорта одамни халос этиб бўладими? Ёки бошқа бир гапни олайлик. Сен ҳамиша тинчликни хоҳлашингни, мутелик тарафдори эканингни такрор-такрор айтиб юрасан. Ўзинг эса Муқаддас маъбудга эшак миниб кирасан. Кириб олиб, тўполон қиласан. Ва ҳаммага хонадонини тарк этишни, қариндош-уруғларини эсдан чиқаришни ва қўлга қурол олишни буюрдинг. Мана, кўрдинглари, мен яна бир бора ҳаммасини ўйлаб кўрдим, оқибатда сизларга тинчлик эмас, қилич кўтариб келдим.

Балки сирасини айтадиган бўлсак, сен аввал қилич кўтариб солиб, унинг кетидан тинчлик келтирмоқчи бўлгандирсан? Дарҳақиқат, гапинг тўғри, қиличсиз тинчлик бўлмайди. Қиличсиз доимий хотиржамлик ҳам бўлмайди.

Ахир, шундай ҳам бўлиши мумкин-ку – сен анчайинки нимага даъват қилишни билмай, ҳар томон бош уриб абгор бўлгандирсан ва ҳамиша ҳозир кўнглинг нимани тусаб турган бўлса, шунга даъват қилавергандирсан?

Кўнглинг эса ҳамма вақт эришиш имкони мавжуд бўлган нарсаларнигина тусаган.

Ҳозир кўпчилик сени мутаассиб бўлган деб атайди, ҳолбуки, сен мутаассиб бўлмаган бўлишинг ҳам мумкин. Эҳтимол, сен диалектик бўлгандирсан.

Қилич билан бирор иш чиқара олмаганингдан кейингина хотиржамлик ва севги ҳақида гапира бошлаган бўлишинг мумкин. Яъни, ўзингнинг энди подшо бўлмаслигингни аниқ билганингдан кейин, фақат оддий банда эканингни билганингдан кейин гапира бошлагандирсан. Оддий банданинг мурдаси бўлишга эса зинҳор-базинҳор хоҳишинг йўқ эди. Шундан кейин мангу ўлим билмай яшаш йўлини ўйлаб топдинг. Умулбаشارий муҳаббат ва хотиржамгина амалга ошириладиган муросаи-мадора...

Ахир, кимнинг ўйида нима борлигини ҳеч ким билмайди-ку!

Ҳолбуки, мен сени тушуниб турибман. Ҳаммадан яхшироқ тушуниб турибман. Рухиятингни англаб турибман.

Сен ҳам кўнглимга қараб, бир иш қилгин – тафсилотларини хаёлингдан чиқар. Ҳаммасини сенга изоҳлаб тушунтириб беролмайман. Замонлар ўзгариб кетди. Бошқа ташвишлар келди. Мен билан мангу нарсалар тўғрисида гаплаш. Энг асосий нарсалар тўғрисида.

Бироқ унинг дами ичига тушиб кетди ва худди фильм сўнигидаги Чарли Чаплинга ўхшаб, менинг сўзларим ичидан сирғалиб чиқиб, юмшоқ йўл бўйлаб юриб кетди. Унинг устидаги оппоқ либоси анчагача кўриниб турди. Мен унинг ордидан тикилиб қолдим ва олисни яхши кўролмаслигини айтиб, таъна қилдим. У одамларни яхши ажрата олмайди.

Уйғонар эканман, рост, кўнглимга унинг ҳақлиги ҳақидаги фикр келди. Бандалар билан энг асосий масала тўғрисида гаплашиш бемаъни нарса ҳамда жуда мушкул. Ҳатто улар бунга моҳир бўлсалар-да.

Бошқа бир юбилейим куни 34-йилда, мен буни, айниқса, яққол ва аниқ тушуниб олган эдим.

24. ОЛАМДА БАХТ ОДАМЛАРДАН КАМРОҚ

Ўшанда мен 55 ёшга тўлган эдим. Мен ўзимни аллақачон моҳир уста деб ҳисоблардим. Ўша кезларда одамларда ҳамма нарсдан ортиқроқ маҳоратни қадрлардим. Ўшанда онам ҳам тан олган эди – гарчи мендан роҳиб чиқмаган бўлса-да, лекин одамларнинг ҳурматини қозонган инсон бўлдим. Жилла бўлмаганда, маҳоратим учун ҳурмат қилишади. Ҳатто Лаврентий ҳам... Кеке эса ўшанда биринчи марта Лаврентий тасаруфдаги Грузиядан менинг хузуримга, Москвага, Кремлга келган эди. Менга совға қилиб эски шарфимни ва эски китобларимни кўтариб келипти. Айни шу китоблар важдан мени семинарийдан ҳайдашган эдилар.

Китобларни меникида тинтув ўтказишганда топиб олишган эди. Масалан, Дарвин тўғрисида, Маркс тўғрисида. Бироқ уларни бошқа бир китоб – Исо Масиҳ ҳақидагиси ҳаммасидан ортиқ дарғазаб қилди. Уни Реман ёзган эди.

Француз. Ҳозирга қадар менинг назаримда у Устоз ҳақидаги ҳамма гапни жуда аниқ баён қилиб бергандай кўринади. Сўроқ вақтида мен ректоримизга шу фикримни айтган эдим. Бироқ у гувоҳлар иштирокида “аниқлик ҳали ҳақиқат эмас” деб тўнгиллади.

Лекин унинг газабини қўзгаган китоб эмас, мен бўлдим. Ректор китобни, барибир, ўқиб чиққани йўқ. Фақат муқовасини кўрди, холос. Муқованинг биринчи бетида Реман Исо Масих тўғрисида янги фикрни олға суради дейилган эди. Янги нарса ҳам ҳақиқат бўла олмайди, деб эълон қилди ректор. Лекин шу гапни айтгайтиб, китобнинг орқа муқовасига бармоғи билан чертди. Муқовада менинг шеърим ёзилган эди. Мен уни дарс вақтида тўқиган эдим ва муқовага ёзиб қўйгандим. Ой тўғрисида. Лекин ректор фақат ой тўғрисидагина бўлмаса керак, деб гумон қилди.

Булут билан қопланган курраи замин узра
Аввалгидай толиқмай сузавер мағрурона.
Зулматларни парчала кумуш толаларинг-ла,
Мудроқ одамга ўхшаш заминга меҳрингни.
Фақат кўкка бўй чўзган Казбекка алла айтгум,
Бироқ унутмагилким, хўрланганлар, ҳақсизлар,
Юсак фикр нуридан шуълаланар, албатта,
Бош кўтарар чўққидай кўкка томон мардона.
Ва ҳоказо, ва ҳоказо...

Агар Кекенинг шеърятга ақли етганида, мен уни қасддан менга панд бермоқчи деб ўйлаган бўлардим. Бу сатрларни у менинг олдимга яхши ниятда олиб келмаган деб ҳисоблардим. Мен ҳамма вақт ҳам моҳир уста бўлмаганимни эслатиб қўймоқчи бўлган дердим. Ёки ҳамма нарсада ҳам моҳир эмассан демоқчи бўлганми?

Ёки менинг ҳаётим ўнгидан келмаганини билдирмоқчи бўлганми? Мен роҳиб бўлмоқчи эдим, лекин бу ниятим рўёбга чиқмади. Лекин ҳаётимнинг ўнг келмагани фақат шу ваздан эмас демоқчи бўлганми? Дунёнинг хизматини қиладиган ходим бўла олмадим. Негаки орзуимга эриша олмадим – адиб ёки ёзувчи чиқмади мендан. Аммо мен худди Устоз янглиғ мустасно тариқасидаги одамман.

Инсон шунақа разилона яратилганки, бошқа ҳамма одам бахтиёр бўлса, у бахтиёр бўла олмайди. Лекин шуниси ҳам борки, бу маромда бахт сари йўл ҳар бир одам учун очиқ, негаки, бу дунёда бахт одамларга қараганда камроқ.

Бахт ҳеч қачон ҳаммага етиб борган эмас. Ҳатто дунёда бор-йўғи тўртта одам бўлган вақтларда ҳам. Ота билан она-ю, икки ўғил бўлганида...

Ҳа, эҳтимол, мен ҳам ҳамма қатори қилиб яратилгандирман. Лекин бахт деганлари бахтнинг ўзида эмас, бахтга эришиш жараёнида тажассум топган экан, дунёда ҳамма бахтли бўлмагунча, мен бахтиёр бўла олмайман.

Менинг ишим ҳам шунақа. Яъни зиммамдаги масъулиятим шунақа. Ўша Устознинг ўзидан фарқ қилароқ. Ундан ҳеч ким ҳеч қачон ҳеч нарса кутган ҳам эмас, талаб ҳам қилмаган. Унинг ихтиёри ўзида эди. Унақа десам, менга ҳам бу ишни мажбуран юклаб қўйишганлари йўқ.

Лекин ҳарҳолда, бу - иш. Иш бўлганда ҳам машаққатли, қийин иш. Авваллари ҳеч қачон бунақа ишнинг ўзи бўлмаган. Шунинг учун ҳам агар аввал бўлмаса-да, 55 ёшимда мен бу ишни маҳорат билан амалга ошира бошлаганимни рад қилиб бўлмайди. Бироқ маълум бўлдики, ҳамма ҳам мени ҳурмат қилмас экан. Ҳеч андиша қилиб ўтирмай, мени ҳақорат қилишди. Яна ким қилди денг? Шоир.

25. ДОҲИЙ ХҲҮРОЗГА ТАҚЛИД ҚИЛГАНДИ...

Кечки овқатдан кейин одамлар қуршовида, тиррақилар орасида ўтирибман. Тамакимни чекиб, Надяни хотирлаб ўтирибман. Дафн этилганига бугун роппароса икки йил бўлди.

Ўйлайман, ўйимнинг тагига етолмайман. Қани энди Надя Бухаринга ишонмай, Устозга ишонган бўлганида... Ўша кезларда бизнинг ҳамма тиррақиларимиз “Устоз” деб атаган кимсага эмас, мен ўзимча ҳеч кимга ошкор қилмай “Устоз” деб атаган кимсага ишонганида эди. Хуллас калом, у ўшанда менинг буюрганимни қилиб, Исо ҳақидаги бу китобни лоақал варақлаб чиққанида, ҳозир ҳаёт бўларди.

Кўққисдан ўша Бухарин менга бир қоғоз узатди. Мен уни ўқиб чиқиб, ҳайрон бўлдим ва ким ёзганини сўрадим. Қоғоздаги гаплар менинг тўғримда эди, лекин уни мендан бошқа ҳамма ўқиб чиққанди. Тиррақиларнинг ҳаммаси бир оғиздан буни Мандельштам деган аллақандай шоир ёзганини айтишди. Ёки агар у бўлмаса, шунақа фамилияли бошқа бирон одам ёзгандир, дейишди. У ҳам шоир бўлса керак.

Мен кулиб юбордим, лекин бу Мандельштамни барибир бадарга қилишди. Эҳтимол, буни эмас, бошқасини сургун қилишгандир. У ҳам Мандельштам бўлиши керак. У ҳам шоир бўлса керак.

Буни билганимдан кейин даргазаб бўлишни ихтиёр этдим. Негаки, бадарга қилиш одамни беҳурмат қилишдир.

Бир одамни бадарга қилсанг, шу кўйи у қайтиб келишга фаросати етмайди деб тусмол қиласан. Ёки ўша ёқларда тилини тийиб юради деб ўйлайсан. Ёхуд суякларни чириб, йўқ бўлиб кетади деб умид қиласан. Нафақат мен, менинг кўз ўнгимда бошқа кўпгина одамларнинг қайтиб келишга фаросати етган. Фақат маҳорати етишмаганларгина қайтишга фаросати етмаган.

Бу Мандельштам бўлса... Айтганча, ўшанисими, бошқасими — бунинг аҳамияти йўқ. Мен шеър ёзган Мандельштамни назарда тутяпман. Афтидан, у моҳир уста бўлган. Шеърни қойилмақом ёзиб қўйган. Лекин хатолари билан.

Мен газабга минишим биланоқ, тиррақилар ола-говур кўтарди. Нафақат Бухарин. Унга қойил-ей — ахир бу қоғозни менга унинг ўзи етказди-ку! Уларнинг дод-войига қараганда, гўё бу Мандельштамга яна қаттикроқ жазо берадиган бўлсак, бизни қизишиб кетганликда айбашлари мумкин эмиш. Агар унинг бошига сургундан бадтар кунларни солмасак, бу билан инсонпарварлигимизни ва адабиётга муҳаббатимизни намоён қилар эмишмиз.

Мен яна кулиб юбордим: мени, яъни буларнинг ҳаммаси ювуқсиз тешик орқали онасидан тушиб улгурмасдан олдин шоир бўлган бир одамни шеърятни ҳурмат қилишга ундашяпти! Яна ким денг — умрида бирон марта икки сатрни қофияламаган тиррақилар!

Бухарин кейинроқ қофиябозликка қўл урди. Ўлимидан жиндайгина аввал. У ҳам менинг тўғримда ёзган эди. Лекин аблаҳ, кўкрагига уриб, мени яхши кўришидан охи зор қилганди. Шундай бўлиб чиқадики, бу қоғозни у яшаётган чоғида менга тиқиштирган. Яшаб турган чоғингда кўққисдан ўлиб қолишинг мумкинлигини хаёлинга ҳам келтирмайсан. Демак, чин юракдан тиқиштирган. Ёмон кўрганидан ва алаmidан тиқиштирган.

Лекин мен аллақачон маҳоратли уста бўлиб етишгандим - на у, на қолганлар мени ҳайратга сололмади. Улар фақат кулгимни қистатди, холос.

Лекин шоирлар — бошқа гап. Лекин улар менда ҳайрат эмас, нафрат уйғотди. Улар шеърларида бирон, бир тайинли гап айтишгани йўқ. Айни шуниси билан нафратимни кўзитишди.

Вақт ўтиб борапти. Вақт билан бирга шоир Мандельштамни ҳали замон шунақа жойларга жўнатишар эканки, у ерлардан қайтиб келиб бўлмас эмиш деган миш-мишлар ҳам тарқалаяпти. Маҳоратига қарамай, шоирлар эса оғизларига талқон солиб олгандай жим.

Тахмин қилайликки, уни ҳамма билмайди. Ва ким тўғрида гап кетаётганини — айни шу шоир Мандельштамми ёки яна бошқа биронта Мандельштам тўғрисида эканини тушунмайди. Лекин дўстлари уни билишади-ку! Лекин, барибир, сукут сақлашмоқда. Мен бўлганимда жим ўтирмасдим. Агар бу Мандельштамми ёки майли-да бошқасими борса келмас жойга жўнатишнинг ҳожати йўқ деб ҳисобласам, индамай ўтирмасдим. Бундан чиқадики, шоирлар ҳам бошқаларга ўхшаган тиррақи экан-да... Ва бир-бирларидан фарқ қилсалар, фақат маҳоратлари билан фарқ қиладилар.

Шоир эмаслар, лекин барибир, тиррақилар Бухариндан бошлаб бу Мандельштамнинг (ёки ановисининг) ёнини олишга тушдилар. Уларнинг бундан кўзлаганлари шу эдики, улар яна иккита миш-миш тарқалишини хоҳлар эдилар. Биринчидан, улар манави Мандельштамнинг (ёки ановисининг – барибир) тарафини олишди деган овозалар тарқалишини истардилар. Аммо бундай қилиш чиндан ҳам уларнинг қўлларидан келганда эди, улар тиррақи бўлмаган бўлар эдилар. Иккинчидан эса, мени ўч олишни яхши кўрадиган одам деб гап тарқатишни хоҳлашарди.

Шунинг учун ҳам мен гўё ўзимни грузинчасига Коба деб атаганман. Мен умрим бўйи гўё фақат ўч олиш билан банд бўлганман. Бу, албатта, яхши эмас. Русчасига эса ўзимни Сталин деб атаганман. Сталин ҳам бирон нарсада ён беришни билмайди. Бу ҳам яхши эмас, албатта.

Мен ўйлашиб қолдим ва галадондан ярамас варақни қўлимга олдим. Айни туғилган куним эди ўшанда.

Биз яшаймиз пайқамасдан ўз юртимизни
 Ўн қадамдан эшитилмас бирон жумламиз.
 Лом-мим дея оғиз очиб қолсак мабода
 Мадҳ этардик кремлик тоғлик жўраимиз.

Ҳозир менга қаттиқ тегадиган ҳеч нарса тополмадим. Тушуниб бўлмайдиган жойи ҳам йўқ эди.

Бугун мен 55 га тўлдим. Бугун мен ғолибман. Тирик бўлганим учунгина ғолибман деяётганим йўқ. Аммо ғалаба ҳали курашнинг ниҳояси эмас. Негаки, ҳеч нарса курашга ниҳоя қўя олмайди. Ҳаётнинг ҳар бир янги куни яшаш учун курашдаги ғалабадир. Бироқ душман ҳали бир марта ҳам курашни тўхтатган эмас. Шунинг учун ҳам ҳамма ўлади. Бироқ душмандан хафа бўлмайдилар, унга зарба берадилар. Агар у моҳир уста бўлса, сен ундан моҳирроқ бўлмоғинг керак. Мана бу Мандельштам – сўз устаси. Лекин хатоларини мен пайқай олмайдиган даражада маҳоратли эмас. Бу ерда эса хатолари тикилиб ётипти. Лекин шеърни тўғри бошлаган – тиррақилар ватан нималигини билмайди. Улар кўрқувдан бошқа ҳеч нарса билмишмайди. Фақат шивир-шивир қилишади, холос. Шунда ҳам чала ярим гапларни гапиришади.

Бу гал энди “Кремлдаги тоғлик” деган ибора ҳам унча қаттиқ ботмади.

Тоғлар водийлардан ёмонроқ эмас. Яхшироқ ҳам эмас. Кимга қандай? Лекин тиррақиларнинг назарида “тоғлик” дегани гирт каллаварам ва ёввойи дегани бўлади. Агар тиррақилар водийда яшаса, унда тоғликлар яна “бегона”, “ёт” ҳам бўлади. Аввалги пайтлар бўлса, “Кремлдаги тоғлик” эмас, оддий “тоғлик” бўлиб юрган кезларим бўлса, дўстни айни тоғликлар ичидан танлаган яхши, дердим. Чунки тоғликларнинг одати бўйича ҳаммаша дўстни ҳимоя қилиш керак, унинг ёнини олмоқ зарур. Ҳатто дўстинг шоир бўлмаса ҳам. Бундан ташқари тоғликлар ўртасида тиррақи бўлиш одати йўқ. Ҳис қилмаслик, пайқамаслик одати ҳам йўқ.

Ильич билан видолашиш маросимида мен тобугнинг ёнига келдим, тевааратрофга назар солиб, Доҳийни “тоғ бургути” деб атадим. Ҳолбуки, у вафотидан бироз олдин ақдан озиб қолган эди ва хўрозга таклид қилиб, “ку-ку”лаб қичқирарди.

Лекин у бургутга ўхшамасди. Ҳатто водий бургутига ҳам. Айниқса, тобутда ётганида. Ҳатто мўйлови бўлса-да. Мен тепакал бургутларни кўрган эмасман. Ёки малла бургутларни ҳам.

Шунинг учун кўпгина одамлар мендан унинг тоғ бургути бўлганини эшитиб ҳайрон бўлишган эди. Албатта, уларнинг кўнгилларига мендан икки дунёда ёзувчи чиқмайди деган фикр келгандир. Лекин мен ўша пайтдаёқ ёзувчидан бошқа касб эгаси бўлмоқчи эдим. “Кремлда яшайдиган тоғлик” бўлмоқчи эдим. Буни ҳеч кимдан яширган ҳам эмасман. Тоғдан эмас, бошқа жойлардан келганларнинг назаридан бунақа нарса яшириб ҳам бўлмайди. Айниқса, улар бефаросат бўлмаса. Ва яна “ёввойи” бўлмаса. Албатта, уларнинг ҳар қайсиси Доҳий бўлишни орзу қиларди. Масалан, Троцкий буни жуда ҳам хоҳларди, лекин айни чоқда ўзини ёзувчи қилиб кўрсатишдан тўхтамасди.

Муҳими шундаки, улар тобутга тушганларидан кейин эмас, ҳаётликлариди. Водийда юрганларида Доҳий бўлсам дер эдилар. Атрофини тоғлар қуршаб олган водийда. Шу жумладан, Казбек чўққиси ҳам.

Лекин мен Доҳий бўлдим. Тоғлик. Агар мен “бефаросат” ва “ёввойи” бўлсам, тумшукларини кафтлари билан яшириб, менинг тоғда униб-ўсганимни, энди эса водийда подшолик қилганимни алам билан гапириб юрганлар учун ҳеч қанақа сургун жойларида ўрин топилмайди. Шунинг учун уларни сургундан ҳам нарироқ жўнатаверган маъқул. Мантиқ шуни тақоза этади.

Мен доҳий бўлган бўлсам. Бунинг боиси бемаъни гапларни вайсаганим ва ханжаримни сермаганим эмас. Бунинг боиси шундаки, бошқалардан кўпроқ ишлаганман. Ишлаганимда ҳам ўзим учун эмас. Ақл билан ишлаганман. Меҳнатимдан катта фойда келган. Фойда шу қадар катта бўлганки, эндиликда кўпчилик мени ҳам “тоғ бургуту” деб атайдиган бўлишган. Шунчаки жўнгина “тоғлик” деб эмас.

Ҳолбуки, мен ҳали тобутда эмасман. Кремлдаман. Ҳолбуки, тоғларни ҳамон яхши кўраман. Ахир, тоғларнинг бирон ёмон жиҳати борми? Нуҳнинг кемаси айни тоғдан кўним топган-ку! Яна бунинг устига – Кавказ тоғларидан. Агар кема кўним топмаганда, на водий, на Кремль бўларди. Мен қоғозга қайтдим ва яна хатоларни кўрдим.

Унинг бармоқлари чуволчанг мисол,
Сўзи эса залворли тошлардек оғир.
Сувараклар мўйловидан кулади,
Этигининг калта кўнжи ялтирар.
Теграсида куймакланар бўйни йўгон доҳий.
Бу чала одамлар унга хизматда.
Кимдир хуштак чалар, кимдир миёвлар.
Ёлғиз унинг ўзи гулдирар тинмай.
Кетма-кет фармонлар чиқарар тақадай,
Кимнинг қовуғи-ю, кимнинг манглайи,
Кимнинг қоши-кўзи зарб ейди ундан.
Ҳар қайси қатлдан семирар роса
Ва улғаяр унинг грузин кети.

26. ҚОВУҒИЮ МАНГЛАЙИ, ҚОШИЮ ҚОБОҒИГА...

Ҳатто фактларда ҳам хато қилинган. Авваламбор, менинг кетим катта эмас. Аксинча. Иккинчидан, грузинлар кетининг катталиги билан шуҳрат топган эмас. Агар борди-ю, уларни ҳақорат қилиш учун уларнинг кетини, албатта, тилга олиш зарур бўлса. Водийлик тиррақилар тоғликларни бошқа ибора билан – “қора кетлилар” деб аташади. Учунчидан, бу ерда кетнинг ўзи нима қилиб юрипти? Қорами, бошқами? Семизми, озгинми? Қора бўлмаган ва семиз эмас кетда қанча кўп ёки оз маъно бўлса, қора бўлган ва семиз кетда ҳам шунча оз ёки кўп маъно бор.

Бундан ташқари, ҳаммада ҳам кет бор. Беистисно. Шоирларда ҳам. Шунақами ё бошқачами – бор-да. Сен ҳатто Мандельштам деган номга ёки бошқа шунақа бир исмга эга бўлганимда ҳам. Ёки ҳатто бошқа одам бўлсанг ҳам.

Тўртинчидан, менинг бармоқларим йўгон эмас. Менда бошқа бир нарса бор. Лекин бу энди жисмоний қусур. Унинг устидан кулиб бўлмайди. Бу нуқсон кўлимда ҳам эмас. Балки, аксинча, бутунлай бошқа жойда. Оёғимда. Агар борди-ю, албатта, кўлни тилга олиб таҳқирлаш лозим бўлса, унда уларнинг иккови баравар эмаслигини, бири узун, бири қисқа эканини айтса бўлади. Иккала кўлим ҳам бир хил озгин, лекин узун-қисқалиги ҳар хил.

Сирасини айтганда, мени аслида камдан-кам одам тўғри тавсифлаб беради. Лекин ҳаммаси ҳар хил тавсиф беради. Италия элчиси яқинда мени гавдаси узун, оёқлари калта деб ёзди. Бунинг устига, оёғим йўгон эмиш. Худди яҳудийларнинг оёғи янглиғ. Айниқса, тоғлик яҳудийларники каби. Югославиялик ўртоқ бутунлай бошқача ёзди: гавдам миқти ва калта эмиш, лекин оёқларим

узун ва ингичка эмиш. Худди яҳудийларники каби. Лекин водий яҳудийлариники каби.

Бироқ бу ҳаяжонланган вақтларимда бўлади. Масалан, урушнинг бошларида мен ўзим Доҳийнинг бўйини эслолмай қолдим. Ушанда биз ўртоқлар билан уни Москвадан қаерга кўчирсак экан деган ташвишда эдик. Шундай жой бўлсаки, бомбардимон қилишнинг имкони бўлмасин. Замбаракларнинг гумбири ҳам етиб бормасин. Бизнинг ёнимизда доктор Збарский ҳам бор эди. У Доҳийнинг ичак-чавақларини олиб ташлаб, ҳосил бўлган бўшлиқни қандайдир химикатлар, глицерин ва алкоғолдан иборат қоричма билан тўлдирган эди. Збарский ҳозирга қадар унга Мавзолейда шу “дори”дан бериб туради. Вақт таъсирида ва заҳм таъсирида уқаланиб, тўкилиб кетмаслиги учун. Ильични Тюменга жўнатишга қарор қилдик. У ер тинч. Фақат нимада жўнатиш масаласигина очиқ қолди. Доктор амортизаторлари жуда бақувват бўлган махсус вагонда жўнатишни таклиф қилди. Жасаднинг силкиниши мумкин эмас эди. Шу мақсадда уни жуда тор тобутга жойлаштириш ҳам таклиф қилинди. Шунда шалақ-шулуқсиз кетади. Мен тўлқинланиб кетиб, тобутнинг катта-кичиклиги қандай бўлишини сўрадим.

Доҳий билан бўйимиз бир хил деб жавоб берди доктор. Мен бу пақанини кўздан кечирдим-да, бошимни сарак-сарак қилдим. Ильичнинг бўйи баландроқ, дедим. Шу пайт Микоян гапга аралашиб қолди. Сталин адашяпти, доктор ҳақ дегандай. Доҳий паҳлавон келбатли одам бўлган эмас. Шундай деб кимгадир докторнинг бўйини ўлчашни буюради. Қолганлар ҳам Микояннинг гапини маъқуллашди. Мен чиндан ҳам адашяётган эмишман. Бунинг сабаби шунда эмишки, Ильични ҳаддан зиёд ҳурмат қилар эмишман ва унинг тақдири тўғрисида қаттиқ қайғураётган эканман. Мен индамадим. Кейин Микояннинг ҳам бўйи-бастини ўлчашни буюрдим. Гарчи унинг ҳам бўйи докторники билан бир хил бўлса-да.

Дарҳақиқат, ҳаяжонлансанг хато қилишинг ҳам ҳеч гап эмас. Ҳам бўйни, ҳам бармоқларнинг йўғонлигини, ҳам мўйловини шаклини тавсифлаш хато. Агар бармоқни чувалчанга қиёс қилса, мўйловини суваракникига ўхшатса, бундан ортиқ хато бўлмайди. Бу – таҳқирлашдан бошқа нарса эмас. Демак, бу – ноҳолислик.

Лекин Мандельштам ўзини хато қилган одамдай кўрсатаётгани ҳам йўқ. У – душман. Душманлигини яшираётгани ҳам йўқ. Ўз-ўзи эмас, буни қилган қандайдир ўхшаш фамилиядаги бошқа одам деб кўрсатишга уринаётгани ҳам йўқ.

Менинг фармонларим унинг гашини келтиради. Мен бу фармонларни у билан бамаслаҳат чиқармайман-да. Халқ билан ҳам. Ўзимнинг “бўйни йўғон” чала одамларим билан ҳам.

Биринчидан, ҳамма одамлар чала одамлар. Ҳатто бўйни йўғон бўлса ҳам. Иккинчидан, менинг тиррақиларим сўхтаси совуқ бўлса-да, лекин ўлғудай ишлайдиган одамлар. Хуштакбозлик қилишга уларнинг қўллари тегмайди. Учинчидан, улар душман эмас. Жилла бўлмаса, душманликларини яшириб юришади. Тўртинчидан эса, ҳар қанча амал-тақал қилма, янги фармонсиз иш битмайди. Маълум бўлишича, бу фармон мен учун гўё бир кўрол экан. У билан бу устанинг қовуғига ҳам, қовоғига ҳам, кўзига ҳам, қошига ҳам туширар эмишман.

Шундай бўладиган бўлса, бу Мандельштам дегани ёки майли-да – бошқа истаган одам ким миёвлаётганини тузукроқ эшитсин-да! Ким зорланаётганига тузукроқ қулоқ тутсин. Бу зорланаётган аллақайларда сургунда яшириниб юрган ўша Мандельштам эмас, балки унинг ўзининг ичидаги душман эмасмикин?

27. ҚАРЗДОР ДАЪВОГАРДАН КУЧЛИРОҚ

Кечга томон анча тинчиб қолдим. Кечки овқат вақтида эса суварак мўйловимни силаб, калта қўнжларимни ялтиратиб, Бухаринга ўгирилиб тўнғиллайман.

– Бухарин, мен эрталаб сен олиб келган қоғоз билан яна бир марта танишиб чиқдим. Мандельштамнинг шеъри билан. Шеър маҳорат билан ёзилган. Лекин

хатолари бор. Агар мен оддий тоғлик бўлганимда бу устани калтаклар эдим. Лекин мен “Кремлдаги” тоғлик бўлганим учун, муаллифни кўздан узокроқ жойга сургун қилиш керак деб ўйлайман. Мамлакатга моҳир усталар керак. Имкони борича, тириклари. Бироқ нима учун дўстлари унинг ёнини олишмаяпти? Ҳамкасабалари. Бошқа усталар?

Бухарин довдираб қолди. У аввалига гапимга ишонмади. Кейин эса унинг дўстлари ҳам худди Бухариннинг ўзи ўйлаган фикрда эканини айтди — ҳеч қачон устага ҳақоратни кечириб бўлмайди. Атрофдагиларнинг ҳаммаси унга қўшилишди — ҳеч кимни кечириб бўлмайди. Айниқса, агар уста душман бўлса.

— Бу душман жуда ожиз-да, — деб жилмайдим мен. — Лекин уни жазоласак, у кучайиб кетиши мумкин.

— Жазоламасак-чи? — деди кўрқиб Молотов.

— Янада бақувватроқ бўлади. Лекин дўст бўлиб қолади. Хатосини тан олган уста бўлади. Тўғри ёза бошлайди. Ва душманини яхши кўриб қолади.

Мен бу Мандельштамнинг биронтаси билан муғлақо учрашганим йўқ. Лекин у кейинчалик чиндан-да беҳато ёза бошлади. Сургундан менга жуда катта достонини юборди. Аниқроқ айтганда, қасидасини. Асарини тўғридан-тўғри “Сталинга қасида” деб атапти.

Тўғри, мен унинг ҳаммасини ўқиб чиққаним йўқ, лекин бу гал у мени беҳато тасвирлапти. Достоннинг бошланиши баайни ўтоғанинг алёрига ўхшаб кетади, аввалига грузин тоғларига миннатдорлик билдирипти. Мен қўлларим ва бармоқларим билан бирга тоғларда туғилганим учун.

Адирларга куллуқ қиламан
У тоғларда туғилгани-чун.
Зиндонларнинг захрини чекди
Жугашвили деган Сталин.

Менинг номимни тилга олиши биланоқ дарҳол синчиклаб менга назар солади.

Минбарга чиқади тоққа чиққандек,
Қарздор зўр экан даъвогарлардан.
Ўтли нигоҳида порлайди меҳр
Қопқора қошларин чимирар бирдек.
Улар ҳам жозиба, сеҳрга тўлиқ.

Қасида ана шундай кўтаринки руҳда давом этаверади.

Ҳақиқатан ҳам моҳир уста. Ҳаммасини бир-бирига боғлапти — менинг ажинларимни замин устидаги кенгликлар билан, тоғларни водийлар билан, кечаги кунни эртаги кун билан чамбарчас қилиб ташлапти. Буларнинг ҳаммасини бугунги кун орқали, менинг шахсиятим орқали бир-бирига туташтирипти. Менга, айниқса, унинг аллитерациялари ёқди.

Лекин мен ҳозир аллитерациялар ҳақида гапираётганим йўқ. Ҳатто Мандельштам ҳақида ҳам гапирмоқчи эмасман. Бу ерда гапириб ўтган нарсаларим тўғрисида гапирмоқчи эмас эдим. Мен Исо Масиҳ мен билан энг асосий нарса тўғрисида суҳбатлашишдан воз кечганида ҳақ бўлганини айтмоқчиман. Негаки, авваллари мен ҳам оддий банда эдим.

... Тамадди охирлаб қолганда мени телефон орқали Мандельштамнинг дўстларидан биронтаси билан боғлаб беришларини буюрдим. У ҳам моҳир уста бўлсин, дедим.

— Ўртоқ Пастернак! — дедим мен гўшакка. — Биз бу ерда ўртоқлар билан дўстингиз масаласини муҳокама қилиб ўтирибмиз. Ўртоқ Мандельштамнинг масаласини. Ҳар хил тарзда муҳокама қилияпмиз. Лекин сиз ташвиш чекманг ва унинг ўртоқлари ҳамда дўстларига айтиб қўйинг — улар ҳам ташвиш чекишмасин. Унинг аҳволи яхши бўлади. Аниқроғи, унча ёмон бўлмайди. Шуни ҳам айтиб қўяйки, бундан олдинроқ мен Пастернакнинг ўзини ҳам ҳимоямга олган эдим. Унинг ҳам бошига оғир кунларни солишмоқчи эди. Шунинг учун у менинг шоирларга мурувват кўрсатишимни биларди. Лекин ҳозир у бирон нарса деб индамади, кейин эса Мандельштам унинг дўсти эмас, ҳатто ўртоғи ҳам эмаслигини, шунчаки ҳамкасабаси эканини менга уқтира бошлади.

– Ахир, у шунчаки жўнгина ҳамкасаба эмас-ку, ўртоқ Пастернак? У ҳам худди сизга ўхшаган уста эмасми?

Аммо Пастернак буни тан олмади.

– Гап бунда эмас, ўртоқ Сталин.

– Нимада, бўлмаса? - деб ҳайрон бўлдим.

У яна индамай қолди.

– Нима гап ўзи, ўртоқ Пастернак? – дея мен уни ҳушига келтирмоқчи бўлдим.

Кейин у бирданига тилга кирди.

– Мен сиз билан бир учрашсам деган эдим, ўртоқ Сталин.

– Нима мақсадда?

– Гурунглашмоқ учун-да...

– Мана, ҳозир гурунглашиб турибсиз-ку? Яна нималар тўғрисида гаплашмоқчи эдингиз?

– Бошқа нарса тўғрисида. Биз – шоирлар аёлларга ўхшаймиз, жуда рашкчимиз. ҳадеб фақат Мандельштам тўғрисидагина гапиравериб бўлмайди-ку!

– Ўртоқ Пастернак! – дедим аччигим келиб. – Рашк нима қилиб юрипти бу ерда? Мен ўртоқ Мандельштам билан ишрат қилмоқчи эмасман. Мен унинг устами, уста эмасми эканини аниқлаб олмоқчиман, холос. Нима учун буни аниқлаб олмоқчи эканимни сиз жуда яхши биласиз. Лекин сиз бошқа нарса тўғрисида гурунглашмоқчи бўляпсиз. Хўш, нима тўғрисида гаплашмоқчимиз?

Шунда у дабдурустан деди:

– Ҳаёт ва ўлим тўғрисида.

Мен меҳмонларимнинг ранги-рўйига қарадим. Кейин ўзимнинг рафторимга қарадим. Китоб жавонининг ойнаванд эшигида аксим кўриниб турарди. Кейин чуқур хўрсиниб, гўшакни улоқтирдим.

Давоми бор.

*Русчадан
Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.*

АЛИШЕР НАВОИЙ

ҒАЗАЛЛАР

* * *

Куйди кўнглум шуъла ўтлуғ достонидин тушуб,
Рост ул қушдекки, куйгай ўт фиғонидин тушуб.

Борурам урён тушуб тан захмидин, нолон кўнгул
Ул қаландардекки қолгай, занг ёнидин тушуб.

Кўйидин тушган йироқ кўнглум эрур оворас,
Ким эрур девона, айру хонумонидин тушуб.

Тийғи бедодинг била борғон шаҳиди ишқнинг
Рустахези даҳр аро ҳар қатра қонидин тушуб.

Ғунчаси рангин бўлуб лаъли майидин, ўйлаким,
Ўт туташқай ошиқи кўнглига, жонидин тушуб.

Руҳи исён туфроғидин авж топмас, ўйлаким,
Бир малак журм айлабон олий маконидин тушуб.

Холи ҳажридин Навоий кўнгли оғрир, негаким,
Оғригай элнинг қаро доғи ниҳонидин тушуб.

* * *

Улки боштин то қадам бор ончаким имкони хўб,
Садъяки бўлгай бириким, халқ дерлар они хўб.

Тўкса қон ул кофир, ўзга хўбни севгил демонг,
Эй мусулмонлар, жаҳонда бир анингдек қони хўб.

Ҳури жаннат шаклидин ҳам дилрабо ҳуснунг латиф,
Хулди ризвондин доғи кўюнг саробўстони хўб.

Жонни жонон истаса, қилмоқ тааллул хўб эмас,
Найласун жон, улки, бўлгай сен киби жонони хўб,

Ҳусн офатдин эмас холи, бу дамким хўб сен,
Саъй қил, жоноки, ўтсун хўблуқ даврони хўб.

Кўз гуноҳи кўрмакинг эрдик, тўктунг қон ёшин,
Хўб эмас, жоно, тўкулмак бегунаҳлар қони хўб.

Эй Навоий, гайр рашкидин висоли базмида
Ўйладурменким, кўрунубтур манга ҳижрони хўб.

* * *

Оҳким ул ошно бегона бўлди оқибат,
Ҳажридин беҳудлугум афсона бўлди оқибат.

Ақлу дониш лофини ургон кўнгул йиглай юруй,
Ул париваш ҳажрида девона бўлди оқибат.

Қатра-қатра шодлиғ ашкинки сочтим васлида,
Барча ҳижрон қушлариға дона бўлди оқибат.

Борғоли ул ҳусн ганжи ғам бузуғ кўнглумдадур,
Аждаҳо уйи бизинг вайрона бўлди оқибат.

Соқиё, май тутки, ҳажр андуҳидин мен телбани
Фориг этган соғару паймона бўлди оқибат.

Чекма ун оҳим кўр, эй Мажнунки, Лайли кўп фиғон
Чекти, ўртанган вале парвона бўлди оқибат.

Бутқа гар бош қўймадим кўргилки диним туҳфаси,
Дайр пири оллида журмона бўлди оқибат.

Дединг аввалким Навоий, сени гаҳ-гаҳ тиргузай,
Ҳеч билмонким санга, жоно, на бўлди оқибат.

* * *

Ёр бўлмоқ тонг эмас мен зори расво бирла дўст,
Ким пари гоҳи бўлур мажнуни шайдо бирла дўст.

Лаълини севдум, кўзининг қатлидин қайгурмоғум,
Не ғам ўлмактин, киши бўлса Масиҳо бирла дўст.

Бодапаймон зоҳид ўлса душман, эрмастур ғамим,
Менки бўлдум бир ҳарифи бодапаймо бирла дўст.

Зулфи савдоси бу савдои бошинда кўптурур,
Бўлса савдо аҳли, тонг йўқ, аҳли савдо бирла дўст.

Сарв қадлиқ гулжабинлик дўстнинг айвонида
Бўлмоғум не гул била, не сарви раъно бирла дўст.

Ҳажрдин олам қоронгудур вале, ғам йўқ, гаҳе
Жилва қилса ул жамоли оламоро бирла дўст.

Хизр юз меҳр ила тутқон жоми Жамдин яхшироқ,
Титса май дурдини юз торожу яғмо бирла дўст.

Бўлма дунёдўст, гар истар эсанг осудалик,
Лек ҳар не қилсалар, бўл аҳли дунё бирла дўст.

Эй Навоий, неча душман бўлса, ёнма дўстдин,
Чун санга бўлмиштур ул юз минг таманно бирла дўст.

“СЎЗУМ МАРТАБАСИ...”

Навоний ижодхонаси ҳақида суҳбатлар...

Ҳар кимсаки сўз демак шиорида дурур,
Маъни гули нутқининг баҳорида дурур...

Алишер НАВОИЙ.

Алишер Навоний муножотлари – моҳияти эътибори-ла муқаддас “ояти карима”лар билан муштарак маъно ва оҳангда бўлиб, унинг жанр (Навонийда “синф”) хусусияти ҳам Каломи Мажид руҳини – хос пафосини эслатиб туради...

“Муножот”ларнинг илоҳий-фалсафий, ҳуқуқий-шаърий, ахлоқий-маънавий жиҳатлари – махсус тадқиқотларни тақозо этувчи катта ва жиддий мавзулардан. Биз “илми бадеъ”, “илми балоға”, “илми саноеъ” – мумтоз бадиият қонунлари мажмуи – миллий шеърятимиз поэтикаси нуқтаи назаридан Навонийнинг Сўз даҳосини унинг “муножот”лари мезони – меъёри доирасида, қай тарзда, қайси тартибда зухур этиши, қандай жиҳатлари билан улуг мураббий шоир ижодхонаси ҳақида муайян даражада тасаввур беради, деган умидда, шартли равишда етти банд (бўлим)дан иборат “суҳбат”лар шаклини танладик.

СУҲБАТИМИЗ ИБТИДОСИ

Мавзуимиз унвони – сарлавҳаси хусусида. Мен шахсан буни Навоний дунёси учун энг мақбул ва матлуб истилоҳ деб ҳисоблайман. Бу даъвонинг мўътабар далолати, мантиқий асоси шуки, жаноби Муҳаммад Расулиллоҳ(с.а.в.)нинг муборақ ҳаёт ва фаолиятларида “асҳоб”, “мусоҳиб”, “саҳобий” каби мукааррам каломлар замирида илоҳий мазмун, фалсафий маъно – ўзгача ҳикмат зухур этиб туради: жамики “аҳли зоҳир” ва “аҳли ботин” – фазлу камол эгалари (ҳазрат Навонийда “аҳли маъни”)... бир-бирларини ҳабибу анис – яқин суҳбатдош, матлаб-маслакдош деб билганлар: бу кўнгилнинг табиий ҳолати – руҳоний эҳтиёжига, умрнинг хайрли, фанимат дамлари мезонига, яна-да аниқроқ ва оддийроғи, кундалик ҳаёт тарзига, мулоқотлар меъёрига айланган. Бунинг мўътабар далолати, бевосита жонли шаҳодатини Навоний тазкираларидан “Мажолисун-нафоис”да (унинг сарлавҳаси беихтиёр ўзига тортади) ёки “Насоимул-муҳаббат”да; сўнгра, “Хамсатул-мутаҳаййирин”, “Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” ёдномаларида, деярли ҳар бир фасл-боб ва табаррук саҳифада кузатишимиз мумкин. Чунончи: “Фақир анинг бирла ҳамиша мусоҳиб эрдим”; “...ул асҳоби жовидоний била суҳбат тутубтур”; “асҳобидин сўрдиларки”; “Дебтурларки, биров била суҳбат тутмангизки, сиз – Ҳақ дегайсиз, ул ўзга нима дегай”; “кўнгил майли анинг суҳбатиға кўп бўлди...”; “...анинг суҳбатиға гаройиб нималар мушоҳада бўлур эрди...”. Ва хусусан, Баҳоуддин Нақшбандда: “Бизнинг тариқимиз – суҳбатдур... Ҳайрият – жамиятда, жамият-суҳбатда... Бир-бири била суҳбат тутсалар, анда – кўп хайру баракот...” Шунингдек, хоҳ “Насоимул муҳаббат” тазкирасида, хоҳ “Хамсатул мутаҳаййирин” ёдномасида бўлсин: “деган эрмишлар...”; “сўрди...”, “деди...” “дедим”, “дебтурки, бу сўрмоқ анинг фани (касби)дур – билур ва сўрар...” “Кўрди ва сўрди...”, “суҳбат иттифоқи...” сингари савол-жавоб заминига қурилган суҳбатлар, давомли, қизгин мулоқоту унутилмас хотирот лавҳаларида зикр этилган орифона – ҳикматли ҳикоятлар гоҳо: “асҳоб ҳозир эрдилар...”, гоҳо: “ҳар навъ сўз ўтадур эрди...” тарзидаги вобаста ибораларда ифодаланани...

Ниҳоят, бу улуг, чиндан-да маърифий ва бадиий манбалари ҳадсиз-ҳисобсиз, ижодхонага бевосита ё билвосита алоқадор шеърий (маснавий) сатрлар, асосан терма байтлар ё рубоий бандлар ила музайян насрий лавҳалар, даставвал, лирик

қуллиёт “Дебоча”ларида, сўнгра, буюк маснавиёт – дostonлар муқаддимотида, боблар таркибидаги лирик чекиниш, лирик ибтидо ва лирик хотималарда; насрий асарлардан: “Муҳокаматул-лугатайн”, “Маҳбубул-қулуб”, “Тарихи мулуки Ажам”, “Мезонул-авзон”, “Муншаот” бобларида, айрим саҳифаларида афсонавий-тарихий ва ҳаётӣ тамсил-далиллар ё ҳикматли байтлар тарзида ўрин олгандирки, уларни маълум тартиб-тизим, изчил-давомли робита асосида ўрганиш, ҳеч шак-шубҳасиз, илмий қимматга эгадир.

Шунчалар катта миқёс, кўпқиррали кўламдорлик, айниқса, фалсафий моҳият теранлиги, бадиий рангинлик, бетакрор тимсоллар эътибори-ла Навоий ижодхонасини – унинг Сўз даҳосини фақат бадиият қонунилари доирасига сиғдириб бўлмаса керак. Зотан, бу сирли-мўъжиз, том маънода илоҳий Қалам – “килки Сунъ” қудрати-ла инкишоф этилган “сўз гуҳари”нинг бутун жозиба сирри, аввало, руҳий-илоҳий таҳқиқ, фалсафий талқинни тақозо этади. Шу маънода бу қутлуг ва улуг, поёнсизу бардавом мавзунни бирмунча чегаралаш, қузатилган аниқ мақсадга монанд ва матлуб тамсиллар эътибори-ла, масалан, улуг устози Жомий вафотига битган таъриҳида абадий мунаққаш этилган қуйидаги: “гуҳари кони Ҳақиқат, дурри баҳри Маърифат, кошифи сирри Илоҳ” сўз-тимсолларни, ҳеч муболағасиз, Навоийнинг ўзига, дунёда тенги йўқ Шахсиятига нисбат беришимиз мумкин ва вожибдур...

Шу мақсадда биз, биринчи навбатда буюк маснавиёт – “Ҳамса”ни, хусусан, “Ҳайратул-аброр”, “Сабъаи сайёра”, “Садди Искандарий” дostonларини Навоий ижодхонаси учун асосий, “таянч нуқта” сифатида танладик. Бундайин комил эътиқод ва эътимодимизнинг энг муҳим икки омили бор: биринчидан, “дину иймон” – комил мусулмонлик бобида, аниқроғи: “низомул-миллати вад-дин Алишер” (Жомий баҳоси) мақомидаги шахсий сифатлари – покдоман хилқати; ҳиммат-саховат, “нафърасонлик” бобида – эл-улусга, миллати ва Ватанига (тили ва давлатига), кенг маънода, жаҳон маданиятига, башарият манфаатларига қилган беадад буюк хизматлари эътибори-ла, иккинчидан, “фалак кўрмаган ноdir” сўзи, қудратда тенгсиз қалами билан – фасоҳат, бадиият, маърифат мактаби-ла Машриқу Мағрибнинг ўлмас сиймолари қаҳқашонида энг нурафшон юлдузларнинг бири ва балким, яғонаси эканлиги, аввалан шу ижодхона лавҳаларида ўз акси – тажаллисини топганлиги аён “намудор” бўлиб (кўриниб) турадики, бу фақат анъанавий шавқу ҳайрат ифодаси – камоли васф сўзлари эмас...

Шу тариқа, юқорида қайд этиб ўтганимиздай, мушоҳада ва мулоҳазаларимизни гоҳ қутилмаган – гаройиб, гоҳ ҳаётӣ – табиий, гоҳ ҳар икки жиҳат муштарак бўлмиш “Алишерий” (Бобур) хос суҳбатлар тарзида, муайян тартибда баён этиб, шарҳлаб борамиз. Даставвал, улуг шоиримизга мўъжизакор “хомаи тақдир” (“килки Сунъ”) эҳсон этган “алимул-азим” Ярагувчи Ҳақ ила мажозий қаҳрамон (ориф-мутафаккир, шоир-“қаламзан”) ораларидаги гойибона-сирли суҳбат гувоҳи бўламиз. Бунда сирли-сеҳрли парда ортидаги фасоҳат мулкининг маъбуди – Аторуд йўллаган “мунҳийи роз” – сирлар даракчиси, илк илоҳий мужда – сўз фариштасининг нур ила йўғрилган шарпаси, руҳоний суврати – тасвири... хаёл кўзгусида жилваланиб туради. Бу – ўз меъёр-мароми ва аниқ назаргоҳдан холий миқёс – ҳудуди-ла гаройиб бир ҳолатда воқеъ бўладиган, том маънода **руҳий-илоҳий суҳбат...** яна-да аниқроғи, бу – Навоий қаҳрамонининг гайришуурий тарзда, бевосита Ҳақ таолога муножоти бўлиб (“– Қодиро!..”, “Раббано!..” “Ёраб!...” калималари, воситаси-ла), уни биз тасаввур қилган дунёвий меъёр – таомил доирасига сиғдиришимиз имконсиз... Сониян (**иккинчи суҳбат**): ўша мажозий қаҳрамон – мутафаккир шоир тимсоли бу гал энди фазовий (самовий-руҳий) ҳолатнинг мужассам тимсоли бўлмиш “толеъи саъд” (ё “қавқаби иқбол” – бахт юлдузи) ила ўзаро мулоқот асносида соdir этилган **гаройиб суҳбат** шоҳидига айланамиз (яъни ҳамон ўша сирли парда ортидан Аторуд элчиси – иқбол фариштаси шоир қаҳрамони билан макон – замон мезонларидан холий, гойиб мулоқот ҳолатини кечиради... Ниҳоят, **учинчи суҳбат** жараёнида ижодхона жонли-вуҷудий муносабат – тўла-тўқис инсоний салоҳият касб этади: бу мутафаккир шогирд

билан улуғ пир (биринчи навбатда, Маҳдуми Нуран – Жомий, сўнгра, бошқа увайс устозлар: Румий, Ҳофиз, Низомий, Деҳлавийлар, ҳатто Саййид Ҳасан Ардашер, Баҳоуддин Нақшбанд каби вали зотлар) ораларида ўтган **юзма-юз мулоқот** тусига киради, бу суҳбат гаройиб туш фонида берилади. **Тўртинчи-бешинчи суҳбатлар** бевосита ижодхона доирасида ўтади: бу ҳудуд ҳажман кичик “Ҳужра” (моҳиятда “икки жаҳон”га очилган дарича-кўзгу) ё аксинча, поёнсиз кенгликлар, чунончи, сафобахш “тоғ этаклари”, олис йўлнинг бошқа манзиллари бўлиши мумкин.. Ва ниҳоят, бой ҳаётий тажриба, азалий ва ноғиҳоний зиддиятларга тўла давр воқелиги ва саноғи номаълум китобий маърифат – тарихий ҳақиқат сабоқлари – **олтинчи-еттинчи суҳбатлар** учун бебаҳо манба – маърифий, маънавий-руҳий ва бадий заминга айланиши мумкин...

БИРИНЧИ СУҲБАТ

Бу – юқорида қайд этиб ўтганимиздай, биз одатланган аниқ назаргоҳ – макон ва замон меъзонларига сиғдириб бўлмас, ғайришуурий тарзда, руҳоний хилқатда содир этиладиган, том маънода илоҳиёна-фазовий мулоқотдир. Бундай гаройиб жараён, не ажабки, улуғ шоир-мутафаккир тимсоли мужассами (образи) нинг қутилмаган бир вазиятдаги, шунчалар “ҳақиру фақир”, гоёти шикаста ҳол-аҳволи руҳияси – **биринчи қутб** бўлса, **иккинчи қутб**, аксинча, мислсиз ва ададсиз раббоний қудрат: “алимул-азим” Зулжалол (улуғлар улуғи), имкониятлари ниҳоясиз, даҳлсиз мутлақият оламини тасарруф этадики, бу ҳақда ўйлаганда “ақл боши айланади” (Навоий). Бу икки қутб мулоқотини зоҳиран, шартли равишда фақат мавжвар уммону – нажотсиз қатра ёхуд сарҳадларсиз коиноту фоний-ўткинчи лаҳза (муҳлат) ичида бор-йўқлиги нотайин – омонат зарра билан муқояса қилиш мумкин... Бундайин улуғ тафовутли **суҳбат-мулоқот** асносида “барчани йўқдан бор” қилгувчи Холиқу қодир – бирламчи омил – “таянч нуқта” бўлса, унинг мажозий суҳбатдоши – шоир “мен”и (гарчанд бизнинг субъектив тасаввуримиз бўйича, бу зоти киромнинг руҳий хилқатида мислсиз даҳолик мўъжизаси, сўз сеҳргарига хос фавқуллода салоҳият) зимдан сезилиб турса-да, на чораки, ўз мусоҳиби қаршисида **зоҳиран** қиёслаб бўлмас даражада ожизу нотавондир... Шунга қарамай, ҳазрат Алишер ўзини фидо қилишга тайёр “улуғ муддао” олдида ўртадаги ўзаро нисбатлаб бўлмас тафовутни шундай муқобил тимсоллар орқали ифодалашга журъат топади:

– Қодиро!... Ул заифи осиймен –
 Ки, бошимдин оёқ маосиймен...
 Улки, сендек бошимда Холиқдур,
 “Мен” демаклик... не беҳаёликдур!?!..

Беихтиёр савол туғилади: нега энди “шоирлар шоири, мутафаккирлар мутафаккири, валилар валиси” қилган муножотда бу қадар мужримона узрхоҳликлар (“бошдин-оёқ маосиймен” – гуноҳлар мажмуидирман), ҳаминқадар тўзимсиз оху фарёд, руҳий изтироб бор?.. Зиддиятлар шиддатини кўринг: “барчадин шариф” инсонни яратгувчи, алаҳхусус, унинг азизу мукаррамлиги ҳаққи – мўъжизалар мўъжизаси – Сўзни кашф этгувчи (“Сўз келиб аввал, жаҳон сўнгра...” – “Ҳайратул-аброр”дан) ул Холиқул қудрат олдида ўзи бунёд этган мўъжизоту ажойибот олами – уммон қаъридан асл “дури самин” – “маъни гуҳари”, “сўз гуҳари”ни ахтариб топишга журъат этиш, шу хайрли ҳиммат – жасорат самари ўлароқ, дунёда тенги, нисбати топилмас шеъринг девонлар, улуғ маснавиёт – дostonлар яратишдек комронлик муроди... – ҳаммаси “маломат булбули”, ҳақиру бенаво Навоий кўнглида, унинг “замон ва аҳли замон” жабру андуҳи, вафосизлиги олдида... чиндан ҳам беҳуда – абас бир ҳолдир, балким?!.. Бундайин пурдард зиддиятли хаёллар замзамасини, иштибоҳ-изтироб туйғулари тугёни ва поёнини бир қадар умумий

тарзда тасаввур қилиш ўзи осон эмас. Зотан, Ҳақ таоло билан ориф инсоннинг гойибона-руҳоний мулоқоти... фақат набиуллоҳу валиуллоҳ зотларга мушарраф, ноёб бир бахтдир. Не ажабки, ҳазрат Навоий кечирган бундайин ширин изтироб – азобли ўйлар бизга сирли, номаълум руҳий ришталар – илоҳий робиталар орқали боғланмаганмикин?!..

...Нафси амморага ё бўлдум асир?!
Мен нетай, гар сендин будур тақдир...
Сен ёмон айласанг, мени, не ҳад,
Айламак сендин ўлгон амрни рад?..

Магар охир-оқибат, мудом ўша ададсиз нолавор муножотдан, зоҳиран нажотсиздай туюлган руҳий илтижодан, ҳар қалай, навмидлик туйғуси улуг зотларга шоён эмас...

Яхшилик қилки, нотавонингмен,
Ямон ўлсам, Сенинг ёмонинг – мен.
Менга не ҳад демак, Сенгаки: “Не қил”,
Неки бўлгай санга ризо – они қил!...

Бу янглиғ, моддий назаргоҳ – “олти жиҳат” чегараларини енгиб ўтган, гайришуурий ҳолатдаги суҳбат-мулоқот тарзидан қатъи назар, аслида “ўз вужудига тафаккур айлаган” (яъни мустақил инсон қиёфаси – ўзлиги, шахсиятига эга бўлган) шоир қаҳрамони – ориф-мутафаккир дунёсига йўл топиш, унинг ҳасрат-надомат сўзлари моҳияти нимада эканини идрок этишга уриниб кўриш мумкин-ку. Масалан, шайтони лаъин дағдағаси – “нафси аммора”га асир бўлган нажотсиз навмидлик ростмикин?! Бу – Навоий қаҳрамонининг покдоман хилқатига, ўзлигига, улуг шахсиятига мантиқан зид эмасми?.. Унинг шунчалар парҳезкор-валиёна ҳаётига, поклар ичра пок руҳий-ботиний дунёсига шайтон тажовуз қилиши мумкинлигига, унинг шу қадар сарбаланд иймон-эътиқоди зиддига, шу қадар сабр-қаноат, тийиқлилик қудрати зиддига, “нотавону” **ёмон отлиғ** бўлиши мумкинми?.. Бунга Навоийни бир қадар англаган одам ишонадими?!.. Навоий англаб кетган мушқилдан мушқил зиддият, тугуни, ечими имконсиздай туюлган, мураккабдан мураккаб муаммо бу! Жаҳоннинг не-не даҳоларини қийноқли ўйларга толдирмаган дейсиз?! Хусусан, Тангри билан, майли, унинг энг расо, комил бир бандаси – инсоннинг юзма-юз мулоқоти, ҳар қандай, ҳаёл-тасаввурдан ташқари суҳбати!.. Оврўпо – мағриб даҳолари таҳқиқ этишга уринган фавқулудда жумбоқли савол: “парадокс” шу эмасмикин?.. Асли қадимий Юнон заминида дунё юзини кўрган ва жаҳон миқёсида муштарак маъно касб этган бу пурдон истилоҳ ҳам Навоий англаган ҳақиқат сиррини ифшо этишга ожизлик қилар, балким?.. Не ажаб ва не ҳайратки, Амир Низомиддин Навоий бундай қийин жумбоқ – саволга энг мухтасар, мантиқан энг кучли жавоб – ечим топади: “Мен нетай гар сендин будур тақдир?!..” Чиндан ҳам бу – ҳазрат ботиний идрок этган комил иймон, исломий эътиқод тасарруфидаги яна бир хайрли неъмат – **улуг инояту мағфират** инъикоси – тажаллиси эмасми? Ҳа, зоҳиран бир бандаи гофилнинг (аслида даҳо сиймолардан бирининг!) бутун гуноҳи азмини, бори саҳву хатоларини кечиргувчи ва эҳтимолки, Навоийдек беназир улуг зотлар мушарраф бўлган жаҳоний шуҳрат – “нангу ном” фахрия мутаассирлиги зўриданми – **“мен” демаклик... не беҳаёликдур**” (узрхоҳликнинг ортиқ даражада муболағали – ифрот усулидаги “Алишерий” ифодаси эмасми бу?..) шох сатри руҳига сингдирилган “тавбаи комил” – тазарру туйғусини ҳам илоҳий меҳр-шафқат, қарам ила қабул этгувчи Аллоҳнинг инсонга кўрсатган улуг илтифоти эмасми бу?!.. Зотан:

Караминг ганжи – юз жаҳон чоғлиқ,
Баҳри фазлинг – минг осмон чоғлиқ...
Ёраб! Ошуфгамен, фигонима ет,
Қарам айлаб, хатоларим афв эт!..

Биргина охирги мисрада зуҳур этган: **“Карам айлаб, хатоларим афв эт!”**... муножот сўзларининг ахлоқий ибратини, биринчи навбатда, аҳли таъб-фузалою зурафо, зиёли зотлар, жумладан, бугун эл-юрт ардоғидаги шоир-адиб, олиму мунаққидлар **“ўз вужудларига тафаккур айлаб”** кўрсалар эди! Қанийди?! Юқоридаги банд шарҳига қайтамиз: ҳа, пири комил Нуриддин Абдурахмон Жомий ифтихор ила таъриф қилганидай, ҳазрат Алишернинг исломий эътиқод-эътимоди шунчалар юксак мақомда эдики, Аллоҳнинг **“карами ганжи”, “бахри фазли”** баробарида, унинг марҳамат ва мағфират нури ҳам ҳадсиз-ададсизлигини бор вужуди, қалби, руҳияти-ла англаб етган, идрок этган эди... Шунинг учун ҳам биз Сўз даҳосининг ифроқ каби махсус муболаға усулидан самарали фойдаланганидан ҳеч ажабланмаймиз:

Юз жаҳон журмум (гуноҳим) ўлса ҳам – не бок?
Баҳри афвинг қошиндадур – хошок.
Хаста кўнглум ишига сомон (чора) эт,
Талабинг дардини анга дармон эт!..

Шу тариқа, Ҳақ марҳаматидан умид ва нажот топган, сувратда шикаста ҳол, нотавону бесомон, сийратда мислсиз ирода соҳиби – улуғ мутафаккир кўнглидаги, эҳтимолки, бизга зоҳиран иштибоҳли туюладиган маҳзуну ҳазин кайфият ўша руҳий-самовий мулоқот жараёнининг аввалги ҳолатидан аста-аста кўтарилди, тарқала бориб, яна **“тенгри эҳсонини”** бўлмиш – яратиш дарди, рағбати самари – **“буюк муддао”** изланишлари уни батамом банд этади...

Манга Тенгридин бўлди рўзи ком –
Ки, ҳар ишгаким айладим эҳтимом (киришмоқ),
Кўруб Тенгри лутфин фалак чоғлиқ,
Нечук қилмай ўтруда туфроғлиқ?!

Бунингдай қутлуғ ва улуғ бахт – **“рўзи ком”**, **“ҳар ишга”** кушойиш бахш этувчи илоҳий Қудрат ўзи ёр, малоикаю фаришталар, руҳлар – увайс (ўтган) мудом ҳамнафас пирлар мададкор бўлгани учун ҳам бамисли **“қунда юз байти ҳалво”** бўлган, шавқу рағбат жўш урган ижодий жасорат кайфияти-ла ҳазрат Алишер (унинг мажозий қаҳрамони – мутафаккир – шоир тимсоли) энди ортиқ хоксорлик – **“туфроғлиқ”** ҳолатини кечирса не ажаб?..

...Неча шукрига сажда қилсам нажанд (қуйи) –
Мени чунки, (Ҳақ) айлар фалақдин баланд!..
Улуғ комлардин эдим бахтиёр –
Ки, йўқ эрди анда манга ихтиёр!..

Ва ниҳоят, ўша беҳад шукрона туйғулари мантиқан изҳори ифтихор – фаҳрия заминига айланади, айни чоғда, бу яна зиёдроқ илҳомий ҳолатга бадал бўлади – янги ижодий изланишларга ундайди. Шу тарзда аста-аста **“улуғ муддао”** – шоҳ асарлар бунёд этиш истак-иштиёқи шоирнинг борлигини банд этади:

Не майдон аро сурсам эрди саманд,
Ҳавосин кўнглум қилмас эрди писанд.
Бу андешадин эрди кўнглумда шайн (гашлик) –
Ки бўлди кўнглум мойили – **“Хамсатайн”**...

Илло, устоз салафларнинг улуғ **“Хамса”**лари (**“Хамсатайн”**) фақат мазмун-маъно ва қадр-баҳода нисбати йўқ дostonларгина эмас, балки ўзининг ҳудудий миқёси-ла **“икки жаҳон”** моҳияти ва сабабиятидан баҳс қилувчи тақдир китоблари, беназир бадий солномалар эдики, улар кўтарилган улуғ мартаба мақомидан туриб, Навоийнинг **“Алишерий”** таҳаййул ва таҳаййур кўзгусида

янги мўъжизоту гаройибот оламини, жумладан, дунёвий ажойибот мулкини кашф этди:

Чу машгул ўлдум тамошосига,
Ўтиб води-ю тоғу дарёсига...
Жаҳоне кўрунди кўзума ниҳон,
Ниҳон, балки, ҳар байти ичра — жаҳон,
Қаю гўшаким нозир ўлдум даме,
Назарга эди жилвагар оламе...

На хуш ва не ҳайратки, Ҳақ насиб айлаган ўша “рўзи ком — улуғ муддао”, эзгу мурод ҳосил бўлмоғи энди ортиқ шубҳага ўрин қолдирмайдиган нафақат самарадор, аини равнақ босқичига кўтарилган, балки мавжвару пурвиқор паллага кирган гаройиб дамларда ҳам, табиийки, яратиш дардию шавқи — фақат улуғ шоир ўзи биладиган нузли азоблари, изтиробли сурури ҳазратни бир нафас тарк этмаган:

Қилиб бу даъвою лофимни ҳам,
Соғиниб бурун дер газофим (беҳуда ўйлар)ни ҳам,
Уятга солиб бўйла ҳолат мени,
Ҳалок айлабон ҳижолат мени...
Гаҳе дебки: “Йўқ даҳли имкон мунга,
Тасарруф қила олмоқ инсон мунга,
Ўзимдин ишим яъси (навмидлик) жовид ўлуб,
Ишимдин кўнгул доғи навмид ўлуб...”

Фақат даҳо санъаткорлар ўзларича кечириб ёхуд нуктадон билимдонликда мураттабу ҳассос тадқиқотчилар ўзларича мушоҳада ва идрок эта оладиган бундоқ гаройиб ҳол: дам-ижодий юксакликлар сари кўтарилиш, дам гўёки унумсиз-тушкун кайфият; гоҳ улуғ зафарларга мушарраф бўлмоққа комил ишонч туйғуси, гоҳ, аксинча, ўзига ишончсизлик, иккиланиш — иштибоҳ зиддига, нафақат миллий тафаккур жавлонгоҳининг марди майдони, туркий “тил лашқарининг паҳлавони”, балки “фасоҳат мулкининг соҳибқирони”, тиниму ором нималигини билмаган буюк заҳматкашнинг азалий ва ногаҳоний зиддиятлардан холий бўлмаган шахсий ҳаёти ва ижтимоий фаолиятида... ўзига ҳар дам, ҳар жойда ёлғиз Аллоҳни ёру нажоткор, Қалам маъбуди Аторудни ва барча пири комил зотларни руҳий мададкор билиб, мудом ижод, яратиш дарди, шавқи — рағбатига содиқ қолди...

Мана ҳамини таомил деб билгани — холисона ҳаққонийлик, халқона зиддиятли ҳикмат (“яхши-ёмон”) ила жозиб, андеша ва самимият жавҳари-ла йўғрилган бошқа бир банд:

... Ҳам ёмоним лутф ила яхши қил,
Бўлди чу ул яхши — қабул айлагил.
Яхши гар ўлмаса, ёмон ҳам эмас,
Ёмонин ким яхши бўлса... демас?

Истеъдод қудрати, ижодкор шахсининг улуғлиги шундаки, у ижодда ҳамини ҳалолликни, холисона ҳукми дастурил-амал деб билади, содир этиладиган хато — нуқсонларни кўриб-билиб тургучи олий Ҳакам, энг улуғ мунаққид ҳам Аллоҳнинг ўзидир; бас, Навоийнинг ижодий эътиқоди ва эътимоди — Ҳақнинг иноят ва ҳидоят йўлидир:

... “Ҳар не килким вараққа ёзди бу кун —
“Килки тақдир” ёзмиш эрди бурун...
Сен не ёздинг — ани рақам қилдим,
Шак эмасдурки, саҳв ҳам қилдим...”

Айни шу холисанлилло муносабат — ҳақиқат ва самимият пардасида муслмонни комил (“одамийлар одамийси”)нинг, майли, иштибоҳли иқрори — саҳв ҳам қилгани”... мантиқан ҳазрат Навоийнинг ҳали навқирон йигитлик йилларидаёқ кўнглига битган “улуғ муддао” йўлида янги музаффар манзиллар шукуҳи, том маънода юксак муқофот — шоир “сўзи”нинг “овоза”си яна-да баравж, “юз”ининг яна-да ёруғ бўлишига умидворлик, комил ишонч омилига айланади:

Илоҳий!.. Боқмагил — мажнунлигимга,
 Карамдин чора қил маҳзунлигимга..
 Иноят айнидин хомам сари боқ,
 Қизил айла юзум, номамни ҳам оқ;
 Юзум лутфинг суйидин тоза қилгил,
 Сўзум кўсин баланд овоза қилгил..
 Майи нутқум тарабхез айла, ё раб,
 Найи килким шакаррез айла, ё раб!

Бу — “муножот” шакли — андозасида зуҳур этган, аслида улуғ ижодхонага ўзгача файзу виқор, илоҳий моҳият, чинакам руҳий-руҳоний салоҳият, пурмаъно фалсафий қиммат, Навоийнинг бадиият, санъат — Сўз хазинасига бирламчи жозиба — мантиқий қувват бахш этади.

ИККИНЧИ СУҲБАТ

Маълумки, жаҳон поэтикасида (чунончи, улуғ олмон шоирлари Гёте ва Шиллер замонидан эътиборан) русум бўлиб, қарор топган истилоҳ — шоирнинг умумлашма — универсал характердаги лирик қаҳрамони бир неча қиррага эга: шоир — сўз санъаткорининг ўзи; ориф — мутафаккир — файласуф; ошиқ — шайдои вола; сойир — қаландар, ринд воиз — носих в.х. Аниқ таъриф — Гётега мансуб: “Шеърларим қаҳрамони... бу менинг субъектив оламин билан “коллектив даҳо”нинг синтети”. (“Шеърят ва ҳақиқат” рисоласи). Бизнинг суҳбат-мулоқотимизда асосий қаҳрамон: ориф-мутафаккир ё шоир-санъаткор қиёфасида намоён бўлади. Демак, ҳазрат Навоийда лирик қаҳрамон тимсоли (образи) билан “толеъи саъд” ё “кавкаби иқбол”— бахт юлдузи (аниқроғи, иқбол фариштаси)нинг ўзаро ғойиб-сирли мулоқоти орқали бевосита ё билвосита ижодхонага дохил аломатлар ҳар гал “янги навъ ашкол” (Навоий)да ўзгача бадиий усуллар тамсил-ташбеҳлар тарзида инъикос этади.

Дастлаб (албатта, бу тартиб-сира шартлидир) шоир-мутафаккир санъатхонаси унинг хос “ҳужра”сида, Тангри илоҳий марҳамати-ла Қалам ва аҳли қалам маъбуди — Аторуд йўлаган элчи, ғойиб суврат, руҳий сийрат соҳибаси — фаришта... на хушки, ўша мўъжизакор илҳомий мулоқот асносида гўё атайлаб, йўқ, қалб амри-ла тун оромини тарк этган мислсиз заҳматкаш шоир ҳузурда “қулиб” пайдо бўлади:

Дедиким: “Эй, улусда нодири фард,
 Бўлмасун хотиринг алампарвард..
 Ўзни меҳнатқа солгон эмишсан,
 Бульжаб ғамға қолгон эмишсан..
 Бу — не андешай хато бўлғай?
 Сену мундоғ хато — раво бўлғай?”

Бунингдай “фарруҳсуруш” — малоиксифат ҳамдарду ҳамрозлик сўровлари, айни яратиш дардига малҳам, шоён-дилхоҳ сўзлари шоир қаҳрамонининг баъзан иштибоҳли — навмид, “хогири алампарвард” кайфиятини кўтариб, умидбахшлик туҳфа этиб, ҳатто шоир қурбига ғойибдан яна қувват бериб, ўзига ишончини зиёда қилади:

Толеъи саъд ёрлиқ қилди,
 Қаламим — дурнисорлиқ қилди..

Иқбол фариштасининг муборак илтифоти — ғойибона мадади билан улуғ шоир руҳиятида шундай мўъжиза — илҳомий ҳолат пайдо бўладики, қутилмаган тарзда янгидан-янги “сўз гуҳари” намуналари яратилиши гўё азалий хилқатнинг ҳар субҳидам нисор этадиган инъомидай, оддий ҳодисалардай туюлади:

Мен неча фикр айладим ўзума,
Ул жавоҳир (ноёб тимсоллар) кўрунмади кўзума;
Гуҳари обдори — жолача ҳам,
Лаълу ёқути — барги лолача ҳам...

Асл шеър дурдоналарининг яратилиш жараёнига дахлдор бундай “тарҳи тоза ва беандоза” (Навоий) муқояса-нисбатлар — ҳаққоний, самимий иқроп сўзларини машриқу мағрибнинг барча даҳолари шеъриятида кузатиш мумкинки, бунини қонуний ифтихор туйғуси ё ноҳақ маломатларга жавобан исёнкор қалб нидоси — мағрур янграгучи фахриядан кам бўлмаган шикаста дил изҳори деб англамоқ лозим бўлади; мана даъвомиз далилининг насрий баёни: мен неча бор ўзимча фикрлаб қиёслаб кўрмайин, яратган сара, хўб-аъло байтларимнинг ҳар бир “гуҳари обдори” (тонг шабнамидай тиниқ, тоза дурдонаси... баҳор ҳавосининг офати — жола қадарли, ҳар бир “лаълу ёқути” (ноёб конларнинг асл ва камёб қизил тошларига бергувсиз маъни дурлари, пурмаъно, дақику нуктадон тимсоллари) қир-адирларда бир муддат очилиб, баҳорий елларга дош беролмай, сочилиб кетган қадрсиз лола баргича ҳам туюлмади... Мана даҳоларнинг ўзгача дақиқ баҳо мезони!..

Навоий каби Сўз даҳолари аҳён-аҳёнда тин олган, нафас ростлаган кезларида ҳам, шоир қалби, шуури, тафаккури хаёлот, хотирот олами, унинг ўзгача мавжвар ҳиссиёти, ҳайратлари, чегара, муҳофаза, қарор, қўним билмас — бундайдун дунёвий мезонларга итоатсиз руҳий хилқати... қизгин фаолиятда, изланишда, ижодий жараённинг сирли-сеҳрли оғушида бўлади. Бундай ғойибгаройиб, том маънода мўъжиз ҳолатни ҳассос сўз даҳоси шундай тавсифлайди:

...Айладим ҳужра азми тинмоқ учун,
Кўзларим уйқудин... исинмоқ учун,
Жилва қилди назар фазосинда,
Навм (уйқу)-у уйғоқлик аросинда!
Мутаҳаййирки: не мисол эркин?..
Мана бу — тушму ё хаёл эркин?..

Ҳа, бизлар ҳам, лоақал бир неча дақиқа буюк заҳматкаш шоиримиз кечирган бундайдун руҳоний-мўъжиз ҳолатларни шахсан (вужудан) кечиролмасак-да, фақат баҳоли имкон — ожизона тасаввур этиб кўрсак!.. Қалам ва бори аҳли қалам маъбудиди — Аторуд илтифот ва шафқат кўрсатиб, фақат бир неча дақиқа “тинмоқ учун... ҳужра азми айлаган”, шунчалар улуғлиги билан чунонам “ҳақиру фақир” Навоий кечирган ажабдан булжажаброқ ҳолатни аниқроқ шарҳлашга қаламимиз ожиз. Чунончи, биргина: “назар фазосинда... жилва қилган” мўъжизакор руҳий ҳолатнинг ўзи... ўша шеър яратиш жараёнига дахлдор, яъниким — “сўз гуҳари”, маъни гуҳари”дан ноёб намуналар дарақчиси эмасмикин? Не ажабу не ҳайратки: “бу тушми ё хаёл” дея ўзи “мутаҳаййир” ҳолатини кечирган пурзавқу пурдари шоиримиз, эҳтимол, фақат закий таъб мунаққидлар, йўқ, мураббий руҳшунос, мураббий устозлар бир қадар аниқроқ изоҳлаб, тушунтириб беришлари мумкин бўлган, ҳар қалай, раббоний “мўъжиз” ҳодиса (аниқроғи, бу — ҳолат) мақомига етмаса-да, маълум маънода “сеҳр... бор”:

Тил анин васфидин эрур ожиз:
Сеҳр худ бор, агар эмас мўъжиз...

Биз айни шу байт орқали улуғ ижодхонанинг икки муҳим жиҳатини: “сеҳр” — нима-ю, “мўъжиз” ҳолат — нима, ўртадаги бор сирру синоат, оддий назар, ўзимиз кўниккан, ишонган тафаккур илғамас, илғай олмас ажаб нозик

тафовутни фақат ботиний кўз — басират (“ҳавоси хамиса” — беш руҳий сезгининг аввалгиси) нигоҳи ё ўткир-пурдон фаҳм-фаросат ажрата биладиган, фасоҳат ва балоғат илми зурафолари тасарруфидаги нозик нукта, нозик хаёл маъносини англай оламиз...

Аторуд элчиси “мунҳийи роз” (сирлар даракчиси) ё “кавкаби иқбол” (толеъ фариштаси) билан Навоийнинг мажозий қаҳрамони шоир-мутафаккир ораларида кечган гаройиб мулоқот-суҳбат давом этади:

...Мен қабул айлабон, дедим: “Де сўз!” —
Ки, оғиздин бурун очилди кўз...
Кўз очиб англадим: туш эмиш бу,
Кўз юмуб, истадим — яна уйку...

Вожаб! Улуғ ижодхонанинг биз учун бениҳоя табаррук ва муборак “ҳужра”сида даҳо шоир шахсан кечирган ва баногоҳ: “кўз очиб англаган” янада сирли ҳолатда: “кўз юмуб истаган, гаройибдан-гаройиб ҳол — туш аралаш уйку, бу — фақат даҳолар кечирадиган ва уларнинг ўзлари биладиган, ўзлари шарҳлаб, таҳқиқ этиб беришлари мумкин бўлган мўъжиз бир ҳол!.. (бундай уйку истагидан улуғ мутафаккир-шоир нималарни кутган, унинг қандай муборак таманно-ю умид-армонлари бўлган экан, афсус-надоматлар бўлсинки, бу ҳақда умумий тарзда ҳам тасаввур қилолмаймиз...). Фақат ўзимиз билганча, қурбимиз етганча бу туш аралаш уйку асосини тахминан шундай фараз қилиб, хаёл кўзгусида тиклашга ожизона уриниб кўрамиз: ҳа, Сўз даҳосида ўша мўъжизакор кеча қаърида ёлғиз ҳамнафас — шамчироқ неъмат ва раҳматидан файзиёб “ҳужра”нинг зоҳиран мўъжазгина дунёси (микромиири) ҳудудида, моҳиятда эса “икки жаҳон” хаёлоти ва мўъжизотини мужассам эта олган (бунга салгина шубҳа-иштибоҳ бўлиши мумкин эмас, бунга Навоий дунёси асос бермайди!) бу муборак даргоҳ — ижодхонада ҳазратнинг кўнгли уммониди, қалб “Каъбаси”да покзодлар ичра покдоман руҳий хилқатида нафақат исломий-илоҳий эътиқод-эътимод тақозоси бўлган муқаддас “маъни”лар ҳикмати, айни чоғда дунёвий масалалар, мавзулар: қадрдон, жафокаш, балокаш эл-улус, Ватан, давлат-салтанат гамида, қайғусида, замон ва аҳли замон ташвишида, башарият тинчлиги, омонлиги, авлодлар тақдири, маърифат, фасоҳат равнақи йўлида чеккан хайрли азоб-изтироблари, нурли, “навобахш” риёзатлари... ҳайратомуз тарзда муносиб ўрин, қадр, эътибор топганига шубҳа қилиб бўлмайди. О, бу “умри азиз” яна бир неча муддатга вафо қилганидами, айттайлик: Саъдий, Лутфийлар, лоақал Жомийларнинг улуғ ёшлари... ул зоти шарифга ҳам рўзи насиб этганида борми... эҳ-ҳе, яна қанча янги дostonлар, рисоалар, ёдномалар, газаллару қасидалар, балки солномалар битилар эди (“Вақфия”дан, “Муншаот”дан, “Хамса”дан ҳам бундай орзу-армон сатрларини кузатишимиз мумкин-ку...).

Яна “кавкаби иқбол” (толеъ юлдузи)нинг шоир қаҳрамонига гойибона йўллаган хитобига қайтамиз:

—Эй булбули зори илҳонсаро,
Вале сўз риёзида дostonсаро!
Наво ичра минг лаҳнсозинг қани?
Дасотини хотирнавозинг қани?”...

(Банд шарҳи аввалида ”лаҳнсозинг” — навосозлигинг эканини, ”дасотини хотирнавоз” изофаи бирикма: улуғ дostonларга монанд-муносиб кўнгли ва хаёлот мулқинг, руҳий-маънавий бисотинг каби маъноларни англаштишини изоҳлаб ўтиш эҳтиёжи бор...) Балким, айтиш жойиздир: Алишернинг Самарқанддан Ҳиротга, пири бузруквори Саййид Ҳасан Ардашерга йўллаган машҳур мактубида зуҳур этган улуғ армонлар яна шоир хаёлидан ўтган бўлиши мумкин. Ўша хатда, жумладан, “Шоҳнома” мақомидаги улуғ дostonлар яратиш истаги, умиди аён сезилиб, барқ уриб турарди...

Ўша сирли-сеҳрли фаришта — “фаррухсуруш” элчи мутафаккир-шоир қаҳрамонини яна-да зиёдроқ муждалар билан сийлайди:

“... Санга онча Ҳақ лутфи воқеъдурур –
 Ки то турк алфози (тили) шоеъ (шариф) дурур.
 Бу тил била то назм эрур халқ иши,
 Яқин қилмамиш халқ сендек – киши...
 Қаю ишқи бўлмиш муяссар сенга,
 Бўлурму бу андеша бовар сенга?..
 Кўнгулдин таваҳҳум (хавотир)ни айлаб адам,
 Илик ишга ур – йўлга қўйгил қадам!
 Сенга турк ақолимин айлаб рақам,
 Азалда насиб айламиш якқалам!”

Навоийдек беназиру бенисбат Сўз даҳоси ижодхонасининг, аввало, ҳудудий-иқлимий (“турк ақолими” доирасида) бепоён Туроннинг (Олтой–Сибир ерларидан Қрим хонлигигача, Шарқий Туркистондан Кавказ ортигача – бениҳоя улуғ миқёси, демографик қўламдорлик жиҳатидан халқаро-байналмилал мақом, мартабага, жаҳоний қадр-қиммат, олий баҳога мушарраф бўлмоғи учун (“... Агар бир қавм, гар юз, йўқса, мингдур, Муайян турк улуси худ менингдур. Олибмен тахти фармонимга осон, Черик чекмай Хитодин то Хуросон...”) лоақал, минтақавий тиллар, эл-элатлар сарҳадидан ўтиш, қанча солномалар, тазкираю рисоалар, баёзлар жилдини синчков назар билан мушоҳада қилиш, хулласи калом, Низомиддин Алишер Навоий кўтарилган тафаккур чўққисини забт этмоқ, теран заковат, фасоҳат – бадиият қонунларини ўрганмоқ тақозо этилади. Эҳ-ҳе!..

Бас, Навоий англаб етган Ҳақиқат биз, ҳар қалай, умумий тарзда тасаввур этганимизга нисбатан анчайин мураккаб, моҳиятда эса азалий ва ногихоний зиддиятлардан фориг эмас. Шунинг учун улуғ мутафаккир реал ҳақиқат билан юзма-юз туриб, холисанлилло мулоҳаза-муҳоҳаса юритиб, очиқ-ошкор ҳукм чиқарадики, бу, шубҳасиз, шоир ижодхонаси ҳақида ўзгача салоҳият, саъбия (характер) фавқуллода тафовутли қиёфа-аломатли манзара яратади:

”Ё раб! Агар бўлди каломим узун,
 Мундин ҳам журм (гуноҳ)им фузун...
 Ҳиммат – учуб равзаи жаннат сори!
 Нафс – чекиб чоҳи жаҳаннам сори...”

Ва ҳолбуки, биз ҳазратнинг муборак ҳаёти, табаррук меросидан фақат зоҳиран боҳабар бўла туриб (шубҳасиз, моҳият бу зотнинг боқий руҳиятига ва ёлғиз Аллоҳга аён!...), Навоий англаган ўша... “жаннат боғи” томон учган “ҳиммат” куши ўзи нима-ю, покдоману парҳезкор ориф-шоир умри бўйи (маъсум болалик чоғидан то “Фаноия” хилватгоҳида кечган, ўй-хаёли “Ансория” зиёратгоҳини супуриб–сидириб ўтказмоқ ниятидан иборат, – фақат танҳоликни қўмсаган хизрсифат кексаликкача) ўзини, ўзлигини олам ва муҳит ғавғоларидан имкон қадар маҳфуз этиб, ниҳоят, “нафс” (шайтони лаъин васвасаси)нинг бори кирдикори, оқибат-асоратлари нималигини биз ҳам бир қадар тушуниб етган ё етмаганимиз ҳолда, башарият даҳолари орасида яктоси... Навоий хаёлан кечирган сафобахш “таманно”лар, тортган алам-андуҳлар поёнини, барибир, билолмаймиз!..

Ҳар не алар солса – таманно манга,
 Турфа буқим, барча – муҳайё манга...

Не ажабки, ҳазрат кечирган шунчалар тафовут-зиддиятли ўй-хаёллар шиддатини биз ҳам озми-кўпми тасаввур этганимиз ҳолда (майли, “ҳиммат” туфайли ҳосил бўлган бори савоб амаллар ва билъакс, бу вализот доимий иштибоҳли-эҳтиёткор одатига биноан “нафс” отлиг офатдан содир этилган гайриихтиёрий гуноҳларнинг (қайси бир “гуноҳ”?) – “барчаси муҳайё эканига қарамай), ҳамма-ҳаммасини билиб, кўриб тургучи ул Алимул-азим Ҳақ таолонинг муборак мағфирати – “баҳри афви”дан нажот топган шоир қаҳрамони

(ориф-мутафаккир)га умид фариштаси яна ўша... ғойиб хилқатдан мададга келади:

...Шеър ҳам чун кишигадур фарзанд,
Кўнглига қуту бағрига пайванд.
Чун ўгил айбини ато кўрмас,
Кўрса ҳам, қилғонин — хато кўрмас...

Биз шарҳлашда давом этиб, шартли равишда тугалламоқчи бўлган ушбу “Иккинчи суҳбат”га оид шеърий тамсиллар — улуғ ижодхона лавҳаларида аввалги мулоқот таркибидаги ажаб зиддиятли ҳолатни такроран қузатишимиз мумкин: улуғ мутафаккир: “тенгри эҳсони”, “тенгри лутфи”, “Ҳақ инояти”, “тақдир хомаси”, “килки Сунъ” шаънига, “улуғ комлардин... бахтиёр” лиги, бу борада “улусда нодири фард” эканлиги хусусида, хоҳ ғойиб суҳбатдошларнинг бири — шоир қаҳрамони (ориф-мутафаккир) номидан, хоҳ Қалам ва қаламзан аҳлининг маъбуди Аторуд йўллаган малоика-фаришта — илоҳий даракчилар (“мунҳийи роз”, “толеъи саъд”, “кавкаби иқбол”) тилидан қанча фахрия — васф сўзлари айтмасин, ҳам улуғлардан улуғ, ҳам “ҳақиру фақир” шоиримизни доимо “дину иймон”, “нангу ном” (номус, шаън), “ҳаё”, “вафо”, “андеша” ҳаками, комил инсон тимсолидаги посбон-соқчилар зимдан муҳофаза этиб, кузатиб туради...

...Тенгри учун, эй кўнгил, инсоф бер!
Диндан агар нафс чиқармас, не дер?..
Менки, бу нафс илкида афғормен —
Мунча балоларга гирифформен..
Зоҳирим авқоти (вақtlари) ёмондин-ёмон,
Ботиним аҳволи ондин ёмон!..

Ҳа, тенги, нисбати йўқ улуғ ижодхонанинг соҳиб-мутасаррифи кечирган, яқин мусоҳиб, муҳибу муҳлис замондошлар учун гўё шахсий ҳаёт дамлари (“зоҳирим авқоти”), ҳар қалай, аён (“ёмондин-ёмон”) эмиш-да, руҳий-ботиний маънода, сирли-мўъжиз жиҳатлари қанчалик сафобахш ва навобахш, айни чоғда (ҳатто шу қутлуғ ижодхона ҳам тафовутдан фориг эмаски, бу — “Алишерий” рўйиростлик шаҳодати!) ”нафс илкида афғор” вали зотнинг “ботиний аҳволи”... ондин ёмон”роқ эмиш!.. (беихтиёр равишда: ”наҳотки бу иқрор рост бўлса?!” деб хитоб қиламиз ва яна ўйланиб қоламиз: ”эҳтимол, бу фақат Навоийдек наби сийратсиймоларга мушарраф бўладиган айбсиз айбдорлик — Аллоҳ олдида ”асру осийлик, мужрим маосийлик” — журм-гуноҳлар мажмуи деб ҳисобланса, бундай ”тавбаи комил” — улуғ тазарру туйғуси олдида лолу ҳайрон бўлмай иложимиз қанча... демак, биз Навоийни теран англашда мудом адашамиз...).

Бундай ўйчан-зиддиятли, сувратдан сийрат томон тобора кучайиб, чуқурлашиб борувчи ҳукм-хулоса, бизнинг Навоий ижодхонаси ҳақидаги кузатишларимиз нисбий ҳақиқат ифодаси эканидан далолат бермайдими?.. Зотан, бу улуғ ижодхонага (ҳали жудаям кам, нисбий-мўъжаз тамсиллар заминига қурилган), умуман, даҳо шоир-мутафаккир дунёсига дахлдор ҳақиқатлар, тафовутли ҳолатлар, жараёнлар, сирли-сеҳрли жиҳатлар — “Алишерий” ҳақиқатлар сабоғини қуйидаги шохбайтдан ўтказиб ифодалаш осон бўлмаса керак:

...Чу Ҳақдин эди ул саодат менга,
Бу душвор иш ичра жалолат (жасорат) менга...

Менинг назаримда, бу пурҳикмат байт “Иккинчи суҳбат”ни якунлаш учун, барибир, камлик қилаётгандай туюлди. Илло: Алишер Навоий ҳазратлари учун ҳар қандай мушкул вазъиятда ҳам фақат умидбахш руҳ муносиб — шойистадир:

...Надомат кўзини ашкнок айлабон,
Ҳам ул сув била ғусли пок айлабон...

Солиб кўнглума Сўз демак ниятин,
 Кийиб эғнима доғи сўз кисватин,
 Суҳанварлиғ асбобини соз этиб,
 Дурри назм сочмоғлиқ оғоз (киришмак) этиб,
 Тузай назм мулкида шоҳона базм,
 Ҳамул базм сари қилай ёна азм!..

Ал-қисса: танлаб олинган мазкур банднинг, лоақал аввалги байтини мухтасар шарҳлаб ўтиш ўзи кифоя: муборак исломий тоат-ибодат русумини... фасоҳат оламининг қутлуғ даргоҳи — ижодхона жараёнига бунчалар мавзуну асосли тарзда нисбат бериш бобида қанчалик пурдону нуктадон маъно-мантиқ, теран руҳий-ботиний эҳтиёж тажассуми — бетакрор ифодасини кузатиб, боз ҳайратланамиз.

*Ботирхон АКРАМ,
 ЎЗМУ профессори.*

ОЙНИНГ ЗУҲАЛ БИЛАН ҚИРОНИ

ёки

Навоий ижодида шибҳи иштиқоқ санъати

Алишер Навоийнинг ўзигача бўлган Шарқ бадиият илмини чуқур ўзлаштириб, теран фалсафий фикр, руҳий ҳолат ва пок инсоний кечинмалар тасвирида мавжуд бадиий санъатлардан кенг ва баракали фойдалангани маълум. Улуғ шоир асарларида араб, форс-тожик ва туркий халқлар адабиёти учун хос бўлган юзлаб маънавий ва лафзий санъатларнинг бемисл даражадаги мукаммал намуналарини учратиш мумкин. Ёшлик даврларидаёқ бир кунда “хосса маъно” ва “ийҳом” каби мураккаб санъатлар билан безалган юз байт айтиш, улуғ шоирнинг ўзи фахр билан қайд этганидек, ҳалво ейиш билан баробар бўлган.

Шу билан бирга, улуғ шоир ниҳоятда мушкул ва мураккаб бўлгани туфайли салафларининг эътиборидан четда қолган кўплаб тасвирий воситаларни ҳам ўз асарларида муваффақият билан қўллаб, атоқли навоийшунос Ё.Исҳоқов ҳақли равишда таъкидлаганидек, “...элементар ҳолдаги усулларни тўлиқ шакллантириб, уларни туркий шеъриятнинг қонуний усулларига айлантирди”.

Навоийга қадар “элементар ҳол”да бўлиб, Навоий ижодида “туркий шеъриятнинг қонуний усулига айланган” шеърий санъатлардан бири **иштиқоқ**. Иштиқоқ байтда ўзакдош сўзлардан фойдаланиш санъатидир (11, 83). Иштиқоқ учун ўзакдош сўзларнинг қайси тилга мансуб бўлишининг аҳамияти йўқ: улар арабча, форсча ёки ўзбекча бўлиши мумкин. Бироқ, шундай бўлса ҳам, иштиқоқ кўпроқ арабча сўзлар воситасида юзага келган. Бунга, афтидан, арабча сўзларнинг ўзига хос тузилиши сабаб бўлган: форсча ва ўзбекча сўзлардан фарқли ўлароқ, арабча сўзлар ўзаги кўпинча уч ундошдан иборат бўлиб, ўзакдош сўзларда ўзак ҳарфлар сақланиб қолгани ҳолда, унли товушлар ўзгариб кетади ва ўзакдош сўзлар мустақил сўзлардек тасаввур уйғотади. Бу ҳол, албатта, сўзнинг тасвирий имкониятларини оширган.

Қуйидаги байт улуғ шоир ижодидаги иштиқоқ санъатига бир мисолдир:

Қилса зулм ул золим, элни қилмағил, ё Раб, забун,
 Чун тазалумдур ишим доим, мени мазлум қил.

Комил инсонга хос пок ва юксак туйғулар ифодаси бўлган ушбу байтда шоир ошиқнинг не чоғли мустаҳкам садоқат эгаси эканлигини намоийш қилиш

учун ўзакдош сўзларни сатрларга маржондай тизади: **зулм**, **золим** (зулм қилувчи), **тазаллум** (зулмдан дод-фарёд чекиш), **мазлум** (зулм чекувчи). Бу сўзларнинг ҳаммаси учун умумий ўзак - **злм**. *Зулм* ва *золим* сўзлари маъшуқа, *тазаллум* ва *мазлум* сўзлари эса ошиқнинг руҳий оламига тааллуқли бўлиб, улар ёрдамида шоир маъшуқанинг жафокорлиги ва ошиқнинг вафодорлиги ҳақида гоят ёрқин ва пурмаъно бир лавҳа яратган. Зеро, лирик қаҳрамон илтижо қилиб айтадики: *Эй Парвардигор, золим маъшуқанинг зулмига ўзгаларни эмас, балки мени дучор қил, чунки ишим (қисматим) маъшуқанинг зулмини чекиш, шунинг учун доимо мени унинг зулмини чекувчи қил!*

Мумтоз бадиият илмида иштиқоқнинг яна бир тури бор: у **шибҳи иштиқоқ**, яъни иштиқоққа ўхшаш санъат деб аталади. Шибҳи иштиқоқ шунинг учун ҳам иштиқоққа ўхшаш санъат деб аталадики, шибҳи иштиқоқ бўлиб келувчи сўзларнинг ўзак ҳарфлари ҳам, иштиқоқдаги каби, бир хил бўлади. Бироқ, иштиқоқдан фарқли ўлароқ, сўзларнинг ўзи ўзакдош бўлмаслиги, яъни бошқа-бошқа ўзакка мансуб бўлиши лозим. Шибҳи иштиқоқ маълум даражада тажнис санъатига ҳам ўхшаб кетади, аммо тўла шаклдошликка асосланган тажнисдан фарқли ўлароқ, шибҳи иштиқоқ бўлиб келувчи сўзлар ўзак ҳарфлардагина шаклдош бўладилар, холос. Шибҳи иштиқоқ ўта мураккаб санъат бўлиб, ижодкордан сўзларнинг шаклино маъно нозикликлари, келиб чиқишию тузилишидан тўла хабардор бўлишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам шибҳи иштиқоқ Навоийгача бўлган туркий шеърятда деярли учрамайди.

Алишер Навоий шибҳи иштиқоқ санъатига алоҳида эътибор билан қараган. Шоир девонида ушбу санъатнинг ҳам кўплаб етук намуналарини учратиш мумкин.

Қуйидаги байтнинг мазмун ва бадииятида ҳам шибҳи иштиқоқнинг тутган ўрни беқиёс:

Недин юз гул очар ишқ ўтидин булбул киби Вомиқ,
Юзунгдин гар узори богида гул очмади Узро.

Байтда улуг шоирнинг илоҳий тажаллиёт ҳақидаги фалсафий фикрлари юксак бадиият билан баён этилган. Ушбу фалсафага кўра, олам — илоҳий ҳусн жилвагоҳи. Ҳамма нарса: еру кўк, сув, тоғу тош, гуллар ва ўсимликлар, жумладан, оламнинг гултожи бўлган инсон ҳусну жамолида, қуёш нурлари кўзгуга тушиб, унда қандай жилва қилса, Оллоҳ жамоли ҳам шундай жилваланиб туради. Улуг шоир ўз шеърларида ушбу фикрни турли бадиий тимсоллар воситасида қайта-қайта таъкидлайди: булбулнинг гул ишқида самандардек кулга ботиши ҳам, Мажнуннинг Лайли иштиёқида кўзгу аксидек беором бўлиши ҳам, Фарҳоднинг Ширин дардида тошларни қип-қизил лаълга айлантириши ҳам шундан. Вомиқ ва Узронинг ишқий саргузаштлариға ишора қилинган мазкур байтда ҳам тажаллиёт гоёси зухур этган: (*Эй Оллоҳ!*), — деб ёзади файласуф шоир, — *агар Узро узори богида юзингдан гул очмаган бўлса, нега Вомиқ ишқ ўтидан булбул каби юз гул очади?!*

Байт улуг шоирга хос бетакрор бадиият билан йўғрилган бўлиб, ундаги ҳар бир сўз рангин маънолар билан жилваланиб туради. Шоирнинг ҳайратомуз маҳорати шундаки, байтдаги юз сўзи икки хил маъно англатиб, ҳар икки ҳолатда ҳам гул очмоқ ибораси билан боғланган: *юз гул очмоқ — юзингдин гул очмоқ*. Бундан ҳам ҳайратланарлисиз шуки, *гул очмоқ* иборасининг ўзи ҳам икки маънода келган. Биринчи мисрадаги гул очмоқ булбул ишқи ҳақидаги тасаввурлар билан боғлиқ бўлиб, афсоналарда айтилишича, булбул гунчанинг очилишини кутиб тун билан унинг бошида афгон чексар, булбулнинг ноалари асар қилиб, тонг пайти гунча очилар эмиш. Гул очмоқ нола-афгонлар билан боғлиқ бўлгани учун бу ибора нола-афгон чекмоқ маъносини ҳам англатади. Шунинг учун **юз гул очмоқ** иборасини *гулни юз бор очмоқ* деб ҳам, *юз нола-афгон чекмоқ* деб ҳам тушуниш мумкин. Байтда юз гул очмоқ иборасининг ҳар икки маъноси ҳам кўзда тутилган. Юзингдан гул очмоқ иборасига келадиган бўлсак, юз бу ўринда илоҳий ҳусннинг, гул эса маъшуқа ҳуснининг истиоравий ифодасидир. **Юзингдин гул очмоқ** ибораси ҳуснингдан ҳусн олмоқ, ҳуснингдан

хусн пайдо қилмоқ деган маънони англатади. Айтилганлардан келиб чиқиб, байтнинг мазмунини қуйидагича ифодалаш мумкин: (*Эй Оллоҳ,*) *агар Узро Сенинг хуснингдан узори боғида хусн гули пайдо қилмаган бўлса, нега Вомиқ ишиқ ўтидан (Узронинг хусн гули иштиёқида) булбул каби юз нола-афғон чекади?!*

Шундай қилиб, Узро узори боғида очилган гул илоҳий хусн гулидир. Байтда ушбу фикр бирига сўз эмас, балки бутун бир сўзлар силсиласи билан ифодаланган: **юз, узор, гул**. Юз – тушунарли сўз. Узорнинг маъноси – ёноқ. Гул деганда эса шоир ёноқнинг қизиллигини назарда тутган. Шоир маънодош сўзларни бекорга кетма-кет келтирган эмас. Юз, узор ва гул сўзлари бир-бирининг маъносини тўлдириб, гоёвий мазмуннинг қайта-қайта, аммо ҳар сафар ўзгача нозиклик билан таъкидланишига хизмат қилган: Узронинг **юзи – илоҳий хусн жилвагоҳи! Ёноғи – илоҳий хусн жилвагоҳи!! Ёноғининг гули – илоҳий хусн жилвагоҳи!!** Бироқ улуғ шоир учун сўзларнинг фақат маъновий боғланишларигина кифоя эмас, улар шаклан ҳам мазмуннинг инкишофига хизмат қилмоғи лозим. Дарҳақиқат, байтдаги сўзлар орасида фақат мазмун жиҳатидан эмас, шакл жиҳатидан ҳам ажойиб алоқадорлик мавжуд. Байт илоҳий хусн жилвагоҳи бўлган юз ҳақида, юз эса Узронинг юзи. Шоир Узронинг юзини таърифлар экан, Узро юзининг маънодоши сифатида узор сўзини келтиради. Албатта, бу тасодифий эмас. Узор сўзи Узро билан шаклдош бўлиб, гарчи уларнинг маънолари бошқа-бошқа бўлса ҳам (*Узро – бокира қиз* дегани, 8, 35), ўзак ҳарфлари бир хил: **узор – Узро**, яъни **узр** (айн-зол-ро). Узро узор билан шибҳи иштиқоқ ҳосил қилиб, узор билан ўзакдошдек ва юз, гул, узор сўзлари билан маънодошдек таассурот туғдиради: **юз, гул, узор, Узро***. Узронинг узор билан бундай сохта ўзакдошлиги ва юз, гул ва узор сўзлари билан сохта маънодошлиги натижасида байтнинг мазмуни яна ҳам чуқурлашган: **Узронинг юзи, ёноғи, ёноғининг гулигина эмас, ўзи ҳам бошдан-оёқ илоҳий хусн жилвагоҳидир!!** Шундай экан, Вомиқ нечун Узро узорининг шавқида булбул каби юз нола-фигон чекмасин?!

Қуйидаги байтда ҳам шоир шибҳи иштиқоқ бобида беқиёс санъаткорлик кўрсатган:

Кўзларинг бирла лабинг андоққи урди дин йўлин,
Не балолардин Билол ўткай, не саҳбодин Суҳайб.

Байтнинг асосий гоёяси шундай: маъшуқанинг ишвакор кўз ва лаблари дин аҳллари йўлдан уришда тенгсиз. Шоир маъшуқа кўз ва лабларини васф этар экан, Билол ва Суҳайб саргузаштларига ишора қилиб, талмеҳ санъати ёрдамида ёрқин бир лавҳа яратган. Ҳикоя қилишларича, Билол ҳам, Суҳайб ҳам қул бўлганлари ҳолда, исломни биринчилардан бўлиб қабул қилган илк саҳобалардан эди. Ўз қулларининг мусулмон бўлганлигидан хабар топган мушриклар уларни Оллоҳ йўлидан қайтаришга ҳаракат қилишади. Улар кўнмагач, жуда қаттиқ азоблашади. Жумладан, Билолнинг хожаси Умайя унинг бўйнига арқон солиб, болаларига ўйинчоқ қилиб беради. Бу хўрлашлар унга кор қилмаганини кўргач, гоё даҳшатли азоблар ўйлаб топади: у ёзнинг жазирама кунларида Билолни қайнаб турган чўлга олиб борарди. Пешин чоғи чўлда ерга оёқ босиб бўлмас, товондан ўтган иссиқ миядан тутун чиқарарди. Шундай иссиқда Умайя Билолни кумга чалқанча ётқизиб, устига баҳайбат тошлар бостира ва Оллоҳдан қайтиб, санамларимизга сигинмасанг, мана шундай азобда ўлиб кетасан, деб кўрқитар эди. Бироқ қанчалик қийналмасин, Билол оғишмай: “Оллоҳ бир, Оллоҳ бир”, дея жавоб қайтарарди.

Дин душманлари Суҳайбни ҳам жуда қаттиқ қийнашади. Таъқиб ва тазийқлар Суҳайб катта мол-дунё эвазига қулликдан озод қилингандан кейин ҳам тўхтамайди. Мушриклар ҳатто Мадинага ҳижрат қилиш учун рухсат ҳам беришмайди. Суҳайбнинг сафарга отланганидан дарак топгач, унга шундай дейдилар: “Эй Суҳайб, сен ўз элингдан бизга келганингда қул эдинг, Хожа бўлиб обрўйинг ошди. Энди бизга қарши чиққанинг устига, мунча кўп мол билан душманларимиз ерига кетмоқчимисан?!” Суҳайб бор дунёсини уларга бериб, жонини зўрга асраб қолади.

*“Ғаройиб ус-сигар”да *Азро* деб ёзилган. Бироқ кўриниб турибдики, сўзнинг бу шакли тўғри эмас: *Азро* деб ёзилса, санъат йўқолади.

Билол ва Суҳайб не-не азоб-уқубатларга дучор бўлмасин, бошларига не-не балолар ёғилмасин, иймон-этиқоддан заррача ҳам чекинмаган дин аҳлларининг рамзига айланиб кетган. Бироқ, байтда айтилишича, ўз аҳдларида қанчалик мустақкам бўлишмасин, Билол ҳам, Суҳайб ҳам маъшуқа кўз ва лабларининг қудратига тоб беришга қодир эмас: *Кўзларинг билан лабинг дин йўлидан шундай урадиган бўлдики, — дейди шоир, — на балолардин Билол ўта олгай, на саҳбодин Суҳайб!*

Байтда талмеҳ санъати таносуб санъати билан қўшилиб кетган: кўз билан бало, лаб билан саҳбо ва ўз навбатида кўз ва бало Билол, лаб ва саҳбо эса Суҳайб билан боғланиб, таносуб санъатининг ғоят рангин ва сержило намунасини юзага келтирган. Маълумки, кўзнинг ранги қаро. Шунинг учун у - *қаро кўз*. Қаро кўзнинг бир қатор анъанавий сифатлари бор. Шулардан бири бало. Қаро кўз билан боғлиқ бўлганлиги учун у ҳам — *қаро бало*. Қаро кўз ва унинг қаро бало сифати Навоийнинг қуйидаги машҳур байтида ёрқин акс этган:

Кўзинг не бало қаро бўлубтур,
Ким жонга қаро бало бўлубтур.

Кўз ва бало бир-бири ҳамда қаро ранг билан мазмуний алоқага киришиб, тасвирга анчагина аниқлик киритган, яъни: *На қаро кўзнинг қаро балоларидан Билол ўта олгай!*

Бугина эмас. Кўз ва бало билан Билол ўртасида ҳам кучли алоқадорлик бор: Билолнинг ҳабаш бўлганлиги маълум. Ҳабашлар эса рангининг қоралиги билан машҳур. Шунинг учун ҳам, гарчи шоир айтмаса-да, кўз ва бало билан бир қаторда келганлиги учун Билол ҳам — *қаро Билол*. Билолнинг ҳам кўз ва бало сингари қаролиги жумланинг мазмунини яна ҳам қуюқлаштирган: *На қаро кўзнинг қаро балоларидан қаро Билол ўта олгай!*

Энди, ранглар уйғунлигидан келиб чиқиб, байтнинг мазмунини шундай ифодалаш мумкин: *Кўзларинг билан лабинг дин йўлидан шундай урадиган бўлдики, На қаро кўзнинг қаро балоларидан қаро Билол, на қизил лабнинг қизил майидан қизил Суҳайб ўта олгай!*

Шоир ижодининг ҳайратбахш томони шундаки, унинг мўъжизакор санъати лирик шеърларида ҳам, эпик дostonларида ҳам, ва ҳатто насрий асарларида ҳам бирдек намоён бўлган.

Навоий насрининг ўзига хос намуналаридан бири “Хамса”даги насрий сарлавҳалардир. Улуғ шоир асарнинг ҳар бир бобига махсус сарлавҳалар қўйган бўлиб, улар, гарчи наср билан ёзилган бўлса ҳам, шоирнинг лирик шеърлари сингари, юксак бадиияти билан ажралиб туради. Жумладан, улуғ шоир “Фарҳод ва Ширин” достонида Фарҳоднинг Қорандан тошйўнарлик, Монийдан рассомлик сирларини ўрганиши ҳикоя қилинган XVI бобга шундай сарлавҳа қўйган: *“Фарҳоднинг Қоран била хоро йўнарда муқорин бўлуб, балки ул Ойнинг бу Зуҳал била қирон қилмоғи ва бу фанда анга соҳибқиронлик эшиги очилмоғи ва Моний қалам мўйидин тасвир фанин қалам-бақалам, балки мў-бамў билмоғи ва жамии санойиъ ва ҳунар дақойиқи анинг илгига келмоғи...”*

Насрий сарлавҳа ташбеҳ, истиора, шибҳи иштиқоқ каби юксак санъатлар тилсими бўлиб, бу тилсимнинг калити — Қоран ва Моний. Бироқ Қоран ва Моний зимнига жо бўлган санъатлар нафосатини тўлиқ ҳис қилмоқ учун аввал Фарҳодга аталган тўрт боғ ва тўрт қаср қурилиши тасвирланган XVI бобнинг сарлавҳаси билан танишмоқ лозим. XVI боб сарлавҳаси: *“Мулкоронинг тўрт равзаи Эрам монанд била тўрт қасри фалак пайванд иморатин тўрт айшириб, ҳар бирига Зуҳалваши саркор ва Аторудсон меъмор таъйин қилиб, рубъи маскундек ободлиғига машғул бўлғони ва Фарҳоднинг иш тамошошига келиб, аҳли ҳунар санъатини тамошо қилиб, Қорани сангтарош ишига етишгач, ғаробатидин фаҳми тешаси ул иш идроки хорасидин кунд бўлуб, қуёш мағриб тоғига майл этгондек анинг хораси устига тушуб, метин тилидин сўз сўруб, хоро садосидин жавоб топиб, ул иш майли мумдек кўнглига “Кан-нақши фил ҳажар” бўлғони”*.

Насрий сарлавҳада вазир Мулкоронинг Фарҳод учун гўзалликда Эрам монанд тўрт боғ ва баландликда фалак пайванд тўрт қаср қурилишини бошлаб, уларнинг

ҳар бирига Зуҳалваш саркор ва Аторудваш меъмор таъйинлаб, Фарҳоднинг хунар аҳли санъатини тамошо қилиб, тошйўнар Қоран маҳоратидан ҳайратга келиб, сангтарошлик сирларини ўрганиш иштиёқи кўнглида тошга ўйилган нақшдек ўрнашиши ҳикоя қилинган.

Шоир боғ ва қасрлар таърифига киришар экан, ташбеҳлар занжирини кетма-кет тиза бошлайди: боғлар *Эрам монанд*, қасрлар эса *фалак пайванд*, Эрам монанд боғ саркорлари *Зуҳалваш*, фалак пайванд қаср меъморлари *Аторудсифат*. Боғ ва қаср тасвирига мувофиқ ташбеҳлар занжири ҳам жуфт-жуфт: 1) *боғ — Эрам қ қаср — фалак*; 2) *саркор — Зуҳал қ меъмор — Аторуд*.

Эрам, ривоятларда айтилишича, Однинг ўғли Шаддод қурдирган афсонавий боғ. Шаддод Оллоҳга иймон келтиришни истамай, ер юзидан жаннатмисол бир боғ бино қилишга киришади. Бу боғ шундай гўзал эдики, “ҳеч ким оламда андоғ боғ иморат қилмаб эди: дарахтлари олтиндин, шохлари кумушдин, барглари зумраддин, мевалари лаъл ва ёқутдин. Ариқларида сув ўрнига асалдин шароб оқизиб қўйди, туфроғ ўрнига мушк ва анбар қўйгон эрди”, “баландлиги уч юз газ эрди”. Шаддод ана шу жаннатмисол боққа Эрам деб ном беради. Фарҳод учун қурилаётган тўрт боғ ҳам боғ эмас, “тўрт равзаи Эрам монанд” — Эраммисол тўрт жаннат боғи! Қасрлар “тўрт қасри фалак пайванд”, бироқ фалакнинг ҳам етти қавати бор. Зуҳал номининг тилга олинишидан ўйлаш мумкинки, “тўрт қасри фалак пайванд” еттинчи осмондек баланд!

Тўрт боғнинг “Эрам монанд”, тўрт қасрнинг “фалак пайванд” эканлиги тушунарли. Аммо саркор билан Зуҳал, меъмор билан Аторуд ўртасида қандай алоқадорлик бор? Улуғ шоир нечук Эрам монанд боғ саркорларини Зуҳалга, фалак пайванд қаср меъморларини Аторудга ўхшатди экан? Меъмор ва Аторуд ўртасидаги ўхшашлик маълумдек туюлади: фалак баланд, Аторуд фалакдан ҳам баланд — у иккинчи фалакдаги сайёра, қасрлар баландликда ҳам фалакка, ҳам Аторудга ташбеҳ қилинган: ҳам фалак пайванд, ҳам Аторудсифат. Фалак пайванд қаср меъморларининг эса Аторудсифат бўлиши табиий. Аммо бу фикрга ишониш учун бир иштибоҳ монелик қилади: Ташбеҳлар жуфт-жуфт экан, Аторуднинг жуфти бўлган Зуҳал билан саркор ўртасида ҳам шундай алоқадорлик бўлиши лозим. Бироқ қанчалик қидирмайлик, меъморлар ва Аторудни бир-бирига боғлаб турувчи ришталар йўқ. Демак, бу фикрлар қанчалик тўғри бўлмасин, ташбеҳнинг асл сабаби эмас.

Ана энди жавоб излаб дастлабки сарлавҳага қайтамиз. Айтилган эдики, сарлавҳа, балки сарлавҳалар бадиияти тилсимининг калити — Қоран ва Моний. Қоран ва Моний калитларини ташбеҳлар занжирига солиб кўрамыз: 1) саркор Зуҳал — Қоран; 2) меъмор — Аторуд — Моний.

Зуҳал ва Қоран, Аторуд ва Моний! Зуҳал ва Аторуд — сайёра, Қоран — тошйўнар уста, Моний — рассом. Самодаги сайёралар билан оддий тошйўнар ёки рассом ўртасида қандай алоқадорлик бўлиши мумкин? Ҳақиқатан ҳам, Зуҳал билан Қоран, Аторуд билан Моний орасидаги фарқ том маънода ер билан осмонча! Бироқ улуг шоирнинг беқиёс истеъдод ва тафаккурининг қудрати шундаки, у бир-биридан беҳад узоқ тушунчалар орасидан ҳам мустаҳкам ришталар топиш ва уларни бир-бири билан занжирдек боғлашга қодир. Аввало, Аторуд ва Моний ҳақида. Аторуд, осмоннинг иккинчи қаватидан жой олиш билан бирга, бир қатор одат ва сифатларга ҳам эга. Чунончи, у гоят билимдон, айни чоғда, найрангбоз сайёра, нилуфар ранг соҳиби, фалак котиви, кенг маънода эса қалам аҳли: шоир, рассом ва меъморларнинг пири. Демак, Аторуд ва Монийнинг ёнма-ён қўйилиши бежиз эмас: Моний рассом бўлса, Аторуд мўйқалам соҳибларининг пири. Фалакпайванд қаср иморатига таъйин қилинган Аторудсон меъмор ҳам Моний. Зеро, меъморгина эмас, меъморлик санъатининг Аторудсифат пири ҳам!

Зуҳал ва Қоран ришталарини топиш учун Зуҳал тавсифномасини кўздан кечирамыз: еттинчи осмон сайёраси, ланг, яъни чўлок; жуда секин юради, тақводор обид, шу билан бирга, наҳс — бадбахт: бахтсизлик келтирувчи юлдуз, қора ранг соҳиби. Аторуд рассомлар пири эди, бироқ, кўриниб турибдики, Зуҳалнинг ҳеч бир сифати тошйўнарлик билан боғлиқ эмас, Зуҳал ва Қоран орасида на маъно ва на шакл жиҳатидан кўзга ташланиб турувчи алоқадорлик бор. Эътиборни Қоранга қаратамиз, бироқ мавжуд манбаларда унинг тошйўнар

уста эканлигидан ташқари ҳеч нарса дейилмаган. Лекин... дейилиши ҳам мумкин эмас, чунки Қоран тимсоли ҳам, Қоран исми ҳам, унга сингдирилган маънолар ҳам улуғ шоирнинг ўз ихтироси. Шунинг учун муаммонинг ечимини шоир қахрамонининг ўзидан излаш лозим. Ҳақиқатан ҳам, Қоран сўзига яхшироқ эътибор берилса, унинг икки қисмдан иборат эканлигини сезиш мумкин: **қора+н**. Демак, **Қораннинг ўзаги қора**, “н” эса унга қўшилган **қўшимча!** Қоран, худди Тўлан каби (Тўла+н), қора сўзига “-н” қўшимчасини қўшиб ясалган ўзбекча исм!

Маълум бўладики, улуғ шоир етти сайёра ичидан Зуҳални бежиз танлаган эмас. **Қоран** – аслан **қора**. Шундай экан, бадиий тасвир учун Зуҳалдан кўра мосроқ тимсол бўлиши мумкинми: **Зуҳал** ҳам Қорандек **қора**, чунки у **қора ранг соҳиб**! Ташбеҳи измор, яъни яширин ташбеҳ Қоран ва ҳатто Зуҳал фазилатларига фазилат қўшган: **Қоран Зуҳалваш**: моҳир сангтарош, шу билан бирга, **Зуҳалдек улкан ва қудратли!** **Зуҳал** эса **Қоранваш**: энг катта сайёра, шу билан бирга, **Қорандек сангтарошлар пири!**

Қора ранг фақат Қоран ва Зуҳал тимсолларидагина эмас, насрий сарлавҳанинг Фарҳоднинг Қоран маҳоратидан ҳайрати тасвирланган иккинчи қисмида ҳам сезилиб туради: **Фарҳоднинг иш тамошосига келиб, аҳли ҳунар санъатини тамошо қилиб, Қорани сангтарош ишига етишгач, ғарбатидин фаҳми тешаси ул иш идроки хорасидин кунд бўлуб, қуёш мағриб тоғига майл этгондек анинг хораси устига тушуб, метин тилидин сўз сўруб, хоро садосидин жавоб топиб, ул иш майли мумдек кўнглига “Кан-нақши фил ҳажар” бўлғони.** Жумлада тушунарсиз сўзлар нисбатан кўпроқ: **сангтарош** – тошйўнар, **ғарбат** – ажойиблик, **хора** ёки **хоро** – тош, **кунд** – ўтмас, **метин** – тош кесадиган асбоб, чўкич. **“Кан-нақши фил ҳажар”** иборасининг маъноси эса “тошга ўйилган нақшдек”. Шоир Қоран ҳақида сўзлар экан, ҳамма нарсани Қоран рангига бўйяйди: **теша (темир) қора, тош қора, тоғ (тош) қора, чўкич қора, мум қора.** **“Кан-нақши фил – ҳажар”** ибораси эса машҳур **“ҳажар ул-асвад” – қора тошга тўғридан-тўғри ишора!**

Қоран ва қора ранг, Қоран ва Зуҳал алоқаси кейинги сарлавҳада ҳадди аълога кўтарилган: **Фарҳоднинг Қоран била хоро йўнарда муқорин бўлуб, балки ул Ойнинг бу Зуҳал била қирон қилмоғи ва бу фанда анга соҳибқиронлиқ эшиги очилмоғи.**

Мазкур парча уч жумладан иборат бўлиб, илк жумлада Фарҳоднинг тошйўнарлик ҳунарини ўрганиш учун Қоран билан юзма-юз бўлиши тасвирланган: **Фарҳоднинг Қоран била хоро йўнарда муқорин* бўлуб.** Иккинчи жумлада шоир **ружуб** санъатини қўллаб, ўз фикрини рад этади: **Йўқ, – дейди улуғ шоир, – Фарҳоднинг Қоран билан эмас, балки ўша Ойнинг бу Зуҳал билан юзма-юз бўлмоғи: балки ул Ой**нинг бу Зуҳал била қирон қилмоғи.** Учинчи жумлада тасвирланишича, Қоран билан юзма-юз бўлган Фарҳодга тошйўнарлик фанида соҳибқиронлик эшиги очилган: **ва бу фанда анга соҳибқиронлиқ эшиги очилмоғи.**

Кўрииб турибдики, агар шоир аввалги сарлавҳада Қоранни Зуҳалга яширин ташбеҳ қилиш билан кифояланган бўлса, энди истиора санъатини қўллаб, уни тўғридан-тўғри Зуҳал деб атайди: **Фарҳод Ой** бўлса, **Қоран – Зуҳал!** Бироқ, шу билан бирга, Қоран сўзининг ўзгача талқини ҳам мавжуд: **Қоран** – қора билан эмас, балки **қирон** билан **ўзакдош** – унинг ўзаги **қирон, муқорин, соҳибқирон** сўзлари каби **қри !** Бинобарин, **Қораннинг** маъноси **қора** эмас, балки **қирон** каби **яқинлик!** Шоир сўз ясаш маҳоратининг яна бир мўъжизаси: **Бало ва Билол** каби, Қорандаги “-н” ўзак ҳарфга айланган!

Қоранни қирон қилган шоир энди поэтик нигоҳини шу томон – Қоран, қирон, муқорин ва соҳибқирон сўзлари ҳамда бу сўзлар ўзида жо қилган маънолар томон қаратади. Навоий давридаги тушунчаларга кўра, осмон етти қават бўлиб, унинг ҳар бир қаватида биттадан сайёра бор. Гарчи етти сайёра

* Достонда муқарни деб ёзилган (4, 88) - хато, чунки қирон сўзининг бундай шакли йўқ.

** Достонда Ой кичик ҳарф билан ёзилган (4, 88) - тўғри эмас, чунки Ой ҳам Зуҳал сингари сайёранинг номи.

самода бурждан буржга кўчиб, тинимсиз айланиб турса ҳам, икки сайёранинг бир пайтда бир бурж остида учрашиб қолиши камдан-кам учрайдиган ҳодиса. Бундай учрашув илми нужум – юлдузлар ҳақидаги илмда **қирон**, қирон пайтида дунёга келган кишилар эса **соҳибқирон** дейилган (10, 3). Соҳибқиронлик улуг бахт бўлиб, инсоният тарихида фақат уч киши: Искандар Зулқарнайн, Муҳаммад алайҳиссалом ҳамда Амир Темургина соҳибқиронлик бахтига мушарраф бўлган, ҳолос.

Жумладаги самовий тушунчалар икки маъно: ҳам ўз, ҳам кўчма маънода ишлатилиб, Фарҳоднинг тошйўнарлик касбида камолот касб этишини баланд пардаларда ифодаловчи ажойиб тамсилга айланган: Ой Зуҳал билан қирон қилганидек, Фарҳод Қоран билан муқорин (юзма-юз) бўлган; Ой Зуҳал билан қирон қилганда, самода соҳибқиронлик эшиги очилганидек, Фарҳод Қоран билан муқорин бўлганда, тошйўнарлик фанида соҳибқиронлик эшиги очилган. Соҳибқиронлик эшигининг очилиши тасвирнинг авж нуқтаси. Бу сўзнинг “қирон эгаси”дан ташқари яна бир маъноси бор: етти иқлим, яъни бутун ер юзини эгаллаган подшоҳлар ҳам соҳибқирон дейилган. Демак, Фарҳод Қоран билан муқорин бўлиб, бутун ер юзини эгаллаган подшоҳлардек, “жамии санойий ва ҳунар дақойиқин” эгаллаб, сангтарошлик фанида соҳибқиронлик даражасига кўтарилган:

Анингдек қилди хоро йўнмагин вирд,
Ки юз Қоран қошида бўлди шогирд!

Фарҳоднинг Қорандан сангтарошлик сирларини ўрганиб, бу фанда соҳибқиронлик даражасига кўтарилиши шибҳи иштиқоқ воситаси билан яна бир карра тасдиқланган: **Фарҳод - Қоран - қирон - муқорин - соҳибқирон**. Яъни улуг шоир демоқчи бўладики, Фарҳод Қоран билан, Ой Зуҳал билан қирон қилгандек, муқорин бўлар экан, унга соҳибқиронлик эшигининг очилиши табиий, чунки Қораннинг ўзи соҳиби қирондир!

Алишер Навоий ҳайратбахш, мўъжизакор маҳорат соҳибидир. У сўзни афсунгардай ўйнатади. Сирни асрор, Узрони узор, Билол ва Суҳайбни ҳам кўз, ҳам бало; ҳам лаб, ҳам саҳбо, Қоранни ҳам қора, ҳам қирон билан боғлаш, ҳам талмеҳ, ҳам таносуб, ҳам шибҳи иштиқоқ яратиш, айни чоғда, ҳам маъно, ҳам шакл, ҳам ранглар уйғунлигига эришиш улуг шоир ижодининг, ҳақиқатан ҳам, ҳайратбахш мўъжизаларидир.

Келтирилган байт ва сарлавҳалар таҳлили кўрсатиб турибдики, улуг шоир асарлари услубига хос бўлган шундай бир фазилат бор: бу фазилатни **юксак таносуб** ёки **занжирсимон алоқадорлик** деб айтиш мумкин. Занжирсимон алоқадорлик ўзига хос тарзда юзага келади. Шеъринг байт ёки насрий жумлада бир ёки икки марказий сўз бўлиб, матндаги барча сўз ва тасвирий воситалар марказий сўз билан бирор жиҳатдан: ё мазмун, ё шакл, ё ранг, ё ҳид, ё маза, ё таъсир, ё макон, ё замон, ё бошқа жиҳатдан алоқадор бўлиши лозим. Занжирсимон алоқадорлик усулларида бири сохта ўзакдошлик – шибҳи иштиқоқ санъати бўлиб, унинг вазифаси сўзларнинг маънодошлиги билан асосланган фикр ёки кечинмани шаклий муносабатлар орқали янада ишончлироқ ва жозибалироқ тасдиқлашдан иборат.

Абдулхамид ҚУРБОНОВ,
НамДУнинг катта ўқитувчиси.

“БОБУРНОМА” ВА ТАБИАТ

Хозирги кунда бутун дунёда табиат муҳофазаси ҳаётий муаммо бўлиб қолгани ҳеч кимга сир эмас. Ер юзидаги илғор фикрли фан ва маданият, санъат арбоблари, ёзувчилар, шоирлар, журналистлар ҳамда миллионлаб фидойи кишилар Она сайёрамизнинг тақдири учун астойдил қайғуриб, ер, ҳаво, сувни покиза сақлаш, тупроқни авайлаш, ҳар хил заҳарли кимёвий воситаларни йўқотиш йўлида астойдил жон қойитмоқдалар. Жамоатчиликнинг фаол саъй-ҳаракатлари натижасида экологик тарбия, экологик маданият тамойиллари шаклланиб, катта нуфузга эга бўлиб бормоқда.

Айни замонда бундай эзгу тамойиллар ва анъаналар фақат бугунги кун меваси эмас, улар қадим-қадимдан мавжуд бўлганини ҳам таъкидлаш керак. Хўш, улар қадим замонларда қандай шаклларда намоён бўлган? Бу борадаги айрим мисолларга назар ташлайлик.

Кўҳна манбалар гувоҳлик беришича, экологик тарбиянинг илдизлари Марказий Осиё минтақасида зардўштиийлар давридан бошланган. “Авесто” китоби саҳифаларида табиатга, тупроққа, ўсимлик, сувга, ҳайвонларга қандай муносабатда бўлиш ҳақида сўз юритилганини кўраимиз.

Марказий Осиёда яшаб, ижод этган улкан алломалар табиат сирлари тўғрисида турли фикрларни ёзиб қолдиргани маълум.

Нафис шеърлари билан ном қозонган Заҳриддин Муҳаммад Бобур ўзининг шоҳ асари — “Бобурнома”да табиат, ўсимликлар ва ҳайвонот олами, йилнинг фасллари ҳақида тўлиқ маълумотлар беради. Мазкур буюк асари туфайли ул мўътабар зотни улуг табиатшунос олимлар қаторига қўшиш мумкин.

Бошқа олимлардан фарқли ўлароқ, Бобур “Бобурнома”да ўзи яшаган, умр кечирган барча шаҳарлар, қишлоқларнинг табиатини, ўсимликларини, ҳайвонларини, дарё-кўлларини, ҳатто ёққан қору ёмғирларини ҳам тўлиқ тасвирлаб беради. Бобурноманинг 37-саҳифасида шундай таърифга дуч келамиз: “Жуд тоғининг орасида ҳамвор ере тушибтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуг кўлдур, атрофидаги тоғлардин ёмғир сувлари йиғилиб бу кўл бўлубтур, гардо-гирди уч куруҳга ёвушгай. Шимолида яхши ўланг воқе бўлибтур, гарбида, тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларгаким, бу кўлга мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим”. Улуг шоир ва машҳур саркарда ўша даврда жангу-жадаллар, нотинчликлар орасида яшашига қарамай, ўз асарида Жуд тоғининг ўртасида улуг кўл борлигини ва бу кўл суви тоза ичимлик суви эканлигини, у ёмғир сувлари тўпланиши натижасида ҳосил бўлганлиги ҳақидаги маълумотларни батафсил ёзиб қолдиради. Ёмғир суви тоза чучук сув, ундан ўт-ўланлар баҳра олиб, униб-ўсади, кўлда тиниқ ҳолда узоқ сақлангани учун истеъмолга ҳам ярайди. Инсоният яшар экан, ҳамма вақт тоза, чучук сув муаммоси ҳам мавжуд бўлиб келган. Бобур ўзи тасвирлаган кўл сувидан шимолдагилар ҳам, гарбдагилар ҳам фойдаланиб келганлигини айтади, гарбдан бир чашмадан сув чиқиб, шу кўлга оқиб тушади. Бу жойлар жуда сўлим, обод. Шунини эътиборга олиб ушбу ердан боғ солдим деб ёзади у. Бу сўзларни ёзар экан, у бу боғларда ширин-шакар мевалар берадиган дарахтлар ўстириб, одамларни баҳраманд қилишни кўнгли тилайди. Боғларда соя-салқин, хушҳаво жойлар, инсон боласи ором олиши учун шарт-шароитлар келишини хоҳлайди.

Албатта, подшоҳнинг қилган ҳар бир иши эл назарида туради. У катта боғ яратса, уломою фуқаролар ҳам унга эргашади. Оқибатда ташландиқ, қаровсиз ётган жойлар обод бўлади, мевалар кўпаяди, элнинг ризқ-рўзи ортади.

“Бобурнома”да сумбул дарахти тўғрисида ҳам сўз боради: “Сумбул дарахтининг таърифи эшитилиб эди, бу юртларда кўрдук. Бу тоғ доманида сумбул дарахти озроқтур. Бирор-бирор бўладур”. Бу тасвир ҳозирги Афғонистон мамлакатига тааллуқли. 49-бетда улуг шоир ҳайратланиб гулларга, гулзорга таъриф беради: “Ғаройиб гулзорлар маъжунийликда тафарруж қилдик. Сарик-сарик гуллар очилибтур, аргувоний парча-парча ерларда якдаст сарик гуллар очилибтур. Тарроҳлик қилгандек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сарик ва бир дафъа аргувоний гул ҳат-ҳаш мусаддас шаклда очилибтур. Икки тарафида гул озроқ эди, кўз кор қилгунча ушмундоқ гулзор эди”.

Бобур гулларга таъриф берар экан, етук табиатшунос, умри давомида фақат гулу гулзорлар яратиб юрган боғбондай нозик фикр юрилади. “Тепанинг олти тарафида бир қатор сарик, бир қатор аргувоний гулларни ҳат-ҳаш-мусаддас шаклда” очилишини бугун орадан қанча асрлар ўтгандан кейин тасаввур қилган кишининг қалбига ҳам мулойим, ёқимли хушбўй гуллар билан бирга кириб келгандек бўлади. Гулларнинг қатор-қатор жойлашини ҳат-ҳаш шаклида деб таъриф беради шоир. Бундай чиройли ўхшатишни ҳозирги кунда ҳам учратамиз.

Ўз даврида Бобур одамларнинг саломатлиги, соғлом турмуш тарзи учун жиддий қайғурган. Жумладан, у Ҳиндистонга келганда шундай деб ёзади: “...элида ҳусн йўқ... яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мувалар йўқ ва ях йўқ, бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва совуқ сув йўқ ва шам йўқ ва машъала йўқ, шамдон йўқ... дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва

чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ”. Ушбу қимматбаҳо ёзувлар Бобурнинг таъби нозиклигини, эл-юрт ободлиги, маъмурлиги, тоза турмуш тарзини ўзига асосий дастур қилиб олганлигини кўрсатади. Самарқанд ва Андижонда ширин-ширин меваларни, бозорлари ошу нонлар билан тўла бўлганини эслаб, Ҳиндистонда бундай ноз-неъматлар йўқлигини, мамлакат ғариб, қашшоқ ҳаёт ичида қолганини афсус билан шарҳ этади. Одамларнинг тозаланиб чўмилиб олишлари учун ҳаммом, илм олишлари учун мадраса йўқлигини ёзар экан, кўз олдимизга Бобурнинг Ҳиндистон халқи учун, табиати учун нақадар жон куйдиргани келади. Шам йўқ, машъала йўқ ва шамдон йўқ деб ёзар экан, Бобур ўзи шу ҳалққа илмий маънавий тарбиядан ташқари, экологик тарбия ҳам олиб келганига ишора қилади. Улуг шоир бу ернинг сувларига эътибор бериб, қора ифлос сувлар оқишини, одамлар яшаб турган иморатлари олдида тиниқ сувлар йўқлигини, боғлар барпо этилмаганлигини афсус билан таъкидлайди.

Экологик тарбия “Бобурнома”нинг бошдан охиригача ёзиб борилади, бир жойларда филни ўзига ўргатиш, яна бир жойларда одамга зарар етказмасдан арслон овлаш усуллари, йилнинг фасллари, дарахтлар тури, мевалар таъми, йириклиги, ҳатто ёмғирнинг қанча миқдорда ёгишини ҳам ипидан-игнасигача таърифлайди. Бобур қимматбаҳо обнус дарахти ҳақида ҳам батафсил маълумот беради.

Хуллас, китобни ўқир экансиз, аждоларимизнинг табиатга меҳри, сувларни асраб-авайлаб, улардан одамларнинг эҳтиёжларини қондириш, гуллар ва боғларни сугориш, юртни обод қилиш учун фойдаланганлари, табиат неъматларини кўз қорачуғидек асраб-авайлаб, покиза сақлашга интилганларига гувоҳ бўламиз. Бобур ўсиб-улгайган замин – она Туркистонда ана шу муқаддас анъаналар асрлардан бери барқарор яшаб, авлоддан-авлодга мерос бўлиб келмоқда эди. Саркарда ва нозиктаъб шоир ўз халқининг ана шу қутлуг анъаналарини Ҳинд диёрига ҳам

уруғлар яхши самара берди. Хароб ўлка Бобурийлар сулоласи ҳукмронлик қилган йилларда жаҳондаги йирик давлатлардан бири сифатида донг таратди. Шунинг учун ҳам ҳинд халқи Туркистон фарзанди бўлган Бобур ва унинг аждодларига ҳамон буюк эҳтиром сақлаб келади.

Хуллас, буюк шоирнинг “Бобурнома” китобини ўқир экансиз, сиз ўтган асрлар оша ҳайвонот олами билан танишасиз, йилнинг фасллари, ёққан ёмғир миқдори, одамларнинг турмуш тарзини кўз олдингизга келтирасиз. Ҳиндларда турмуш маданиятига ва экологик маданиятга эътибор бериш Бобурийлар сулоласи

даврдан бошланади. Албатта, экологик маданият бир йил ёки бир кунда одамлар онгига сингдирилмайди, бу борада йиллар, асрлар давомида шаклланган анъаналар муҳим ўрин тутди.

“Бобурнома” асари фақат адабий-бадий ёдгорлик эмас, Ўрта Осиё, Хуросон, Афғонистон, Ҳиндистон табиати ҳақида бебаҳо маълумотлар берувчи, халқнинг экологик маданиятининг юксалишига хизмат қилувчи улкан қомусий асардир. Шунинг учун ҳам бу ноёб асар асрлардан бери Шарқ ва Ғарб олимлари, адабиёт, тарих, табиат мухлислари қўлидан тушмай, севиб ўқилади.

*Ойлархон РАСУЛОВА,
Ўзбекистон Давлат Жаҳон тиллари
университети катта ўқитувчиси.*

БОБУР – АРУЗШУНОС

Халқимизнинг улуг фарзанди, шоир ва олим, атоқли давлат арбоби Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483-1530) гўзал ғазал ва рубойлар, “Бобурнома”, “Мубаййин” номли фикҳга доир шеърӣ қўлланма ҳамда таржималардан ташқари, илмӣ асарлар ҳам яратган. Унинг ҳарб иши ва мусиқага оид асарлари ҳозирча топилмаган ёки бизгача етиб келмаган. Бобурнинг туркий арузга бағишлаб ёзган илмӣ асари ўзбек шеърӣяти назариясини ўрганишда муҳим ўрин тутди. Бу рисола Алишер Навоийнинг “Мезонул-авзон”идан кейин ўзбек арузи ҳақида битилган иккинчи йирик асар ҳисобланади.

Аруз илми VIII асрда шаклланган бўлиб, араб адиби Халил ибн Аҳмад унинг асосчисидир. Мутахассисларнинг фикрига қараганда, мазкур вазн туркий адабиётлар, жумладан, ўзбек шеърӣятида тахминан IX асрдан бери қўлланиб келади. Мовароуннаҳрда арузшунослар рўйхатининг бошида Абу Наср Форобий туради. Абу Райҳон Беруний ҳам аруз билан таниш бўлган. Бу ҳақда у ўзининг машҳур “Ҳиндистон” асарида ёзади: “Ҳиндлар китобларининг ражаз вазни каби вазнлар билан ўлчанганлигини айтиб ўтдик. Кўпроқ китоблари... шлўка деб аталадиган вазнда бўлади”.

Маълумки, мумтоз адабиётимизда фақат битта вазн – аруз вазни қўлланган. Халқ оғзаки ижодида эса асосан бармоқ (ҳижо) вазни ишлатилган бўлиб, аруздан кам фойдаланилган. Адабиётимизда арузнинг бу қадар узоқ давр мобайнида сақланиб қолиши ва ривожланиши сабабларини А.Рустамов қуйидагича изоҳлайди: “... Туркий тиллар, жумладан, ўзбек тили фонетик хусусиятлари ҳижо вазнидан ҳам, аруз вазнидан ҳам фойдаланиш учун мосдир. Ҳатто аруздан туркий тилларда унлиларнинг чўзиқ- қисқалиги маънога таъсир қилмаганлиги сабабли араб назмига нисбатан туркий назмда қулайроқ фойдаланилади. Шунинг ҳам айтиш керакки, қадимги турк шеърларидаёқ вазнда бўғинларнинг очиқ-ёпиқлигига риоя қилиш ҳоллари учраб туради. Бу эса аруз вазни принципларидан биридир. Ўзбек мумтоз адабиётини аруз вазнининг ривожланиши сабаблари ҳам мана шулардир”. Э.Умаров ҳам арузнинг эски ўзбек

тили учун мослигини ўзбек тилида унли товушларнинг узун-қисқалиги мавжудлиги билан тушунтиради.

Шеърятимизда XX асрнинг 20-йилларидан эътиборан бармоқ вазни етакчилик қилаётган бўлса-да, бир қатор шоирлар (Масалан, Ҳабибий, Э.Воҳидов ва б.) арузда ҳам ёздилар. Шеърый меросимизни ўрганишда мазкур вазни билишнинг аҳамияти катта. Шунинг учун ҳам адабиёт назариясига оид асарларда аруз вазига тегишли ўрин ажратилмоқда, тадқиқот ишлари олиб борилмоқда. (Масалан, Иззат Султоннинг “Адабиёт назарияси”, 1980; Т.Бобоевнинг “Адабиётшунослик асослари”, 2000; Д.Қуронови “Адабиётшуносликка кириш”, 2004; У.Тўйчиев ва Э.Талабовнинг шу мавзудаги докторлик диссертациялари ва б.)

Юқорида айтганимиздек, Бобур арузга бағишлаб рисола яратган, бироқ у йўқолган деб ҳисобланар эди. Лекин 1923 йилда турк олими Муҳаммад Фуад Кўпрулузода Париж Миллий кутубхонасида арузга оид бир қўлёзма топади. Ном ва муаллифи номаълум бўлган 172 varaқ (344 бет) дан иборат мазкур қўлёзмани ўрганиб чиққач, олим бир қатор далиллар асосида унинг Бобур қаламига мансуб эканлигини аниқлайди.

Рисолада вазнларни кўрсатиш учун мисол тариқасида келтирилган шеърларнинг муаллифи ҳақида бундай дейилади: “...андоқ илтизом қилиндиким, жамиъ мустаъамал вазнларга ҳам форсий ва ҳам туркий байт келтурулмай, ҳар вазнким, мустаъамал бўлмағай ё улким мухтараъ бўлмай, туркий байт била иккифо қилинмай, ҳар кимнинг байтини келтурулса, отини битилмай, магар улким қойили маълум бўлмағай, қойили мазкур бўлмаган туркий байт муаллифнинг бўлгусидир”.

Парчадан англашиладики, муаллифи кўрсатилмаган шеърлар Бобурнинг қаламига мансубдир. Шундай шеърларни Бобур “Девон”и билан солиштириб чиқилганда, рисола Бобурники эканлигига ҳеч қандай шак-шубҳа қолмайди. Бунга қўлаб мисоллар келтириш мумкин. Битта мисол билан кифояланамиз: рисолада Бобур “Девон”идан ўрин олган ғазалнинг матлаи келтирилган:

Қаро зулфунг фироқда паришон рўзгорим бор,
Юзунгнинг иштиёқда не сабру не қарорим бор.

Асар Бобурнинг қаламига мансублигига яна битта далил – унда муаллиф ўзи иштирок этган айрим воқеалар ҳам мавжудлиги ва уларнинг “Бобурнома”даги баён билан деярли бир хил эканлигидир.

Таниқли бобуршунос И.В.Стеблеванинг фикрича, арузга бағишланган рисоланинг Бобур қаламига мансублигини тасдиқлайдиган яна битта муҳим далил мавжуд. У ҳам бўлса, Бобурнинг Рампур (Ҳиндистон) девонининг охирида насрда ёзилган қисми билан рисоланинг “Аруз итмомидин икки-уч йил сўнг Ҳиндустон фатҳининг сўнгги йил(и) Санбал сариға борур фурсатта...” деб бошланувчи 16 сатрдан иборат бўлакнинг мос келишидир.

Рисоланинг номи мутахассислар орасида қизгин баҳс-мунозараларга сабаб бўлган. Адабиётларда асарнинг номи уч хил учрайди. Рисола қўлёзмасини Кўпрулузодадан кейин кўздан кечирган Ризо Нур асарнинг охиридаги **мухтасар** сўзини асарнинг номи деб ўйлаган: “Чун бу мухтасар сафарда баёзга борди, ул муносабат била мусофир масоилини битилди.” Бу ерда **мухтасар** сўзи асарнинг номи эмас. Ушбу ўринда унинг маъноси **қисқа** бўлиб, гап бу ерда Бобурнинг “Мубаййин” асаридаги 27 байт (54 мисра)дан иборат “Мусофирона намознинг баёни” номли боб ҳақида кетмоқда. Мазкур **баён** аруз ҳақидаги асарда қуйидагича бошланади:

Чун киши қасди мавзиёе қилса,
Мақсадининг масофатин билса.

Уч туну кунлук ўлса ушбу вали,
Дер сафар муддати шарият эли.

Рисоладаги ва “Мубаййин”даги 54 мисрадан иборат парчани таққослаганда, уларнинг тўлиқ мос келиши маълум бўлади. Рисоладаги парчани транслитерация қилишда айрим имло хатоларга йўл қўйилганини таъкидлаб ўтиш керак. Масалан, юқорида келтирилган парчанинг 3-мисрасидаги **вали** сўзи аслида **йўли** бўлиши керак, кейинги сатрларда учрайдиган **тийва** сўзи **тева**, муқтадо эса **муқтадий** бўлиши лозим ва ҳ.к.

Э.Блошенинг 1933 йилда чоп этилган каталогига Бобурнинг арузга бағишланган рисоласи Ризо Нурнинг таъсирида **Мухтасар фил аруз** деб аталган бўлса эҳтимол.

С.Ҳасановнинг маълумот беришича, Бобурнинг рисоласи Ҳиндистонда форс тилига таржима қилинган. Бу ишни Бобурийлар хонадонига мансуб шоир, олим ва таржимон Азфарий (1760-1819) ҳам насрда, ҳам назмда ўттирган. Таржиманинг иккита қўлёзма нусхаси Ҳиндистондаги фондларда сақланмоқда. Ушбу маълумотда биз учун муҳим нуқта шуки, Азфарий асарни **Арузи туркий** деб атаган.

С.Ҳасанов Бобурнинг рисоласига бағишланган китобида асар номини **Аруз рисоласи** деб номланиши маъқулроқ бўлади, деган фикр билдирган.

Асарнинг яна бир номи **Муфассал** бўлиб, Н.Маллаевнинг “Ўзбек адабиёти тарихи” (1963), В.И.Аслановнинг мақоласи ва Ўзбекистон Миллий энциклопедияси (2001, 2-ж., 87)да шу ном ишлатилган.

Муфассал номи “Бобурнома”нинг котиб томонидан қўшилган қисмидаги қуйидаги жумладан олинган: “Ва ул подшоҳ аруз ва қофияга ҳам рисоалари бор ва ул жумладин, Муфассал деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўпдан-кўп яхши тасниф қилибтурлар”. (Бобурнома, 2002, 267.) Бизнинг фикримизча, бу ерда “Муфассал”ни кичик ҳарф билан ва қўштирноқсиз ёзилса, аруз ҳақида битилган асар ушбу фаннинг шарҳи бўла оладиган даражада батафсил битилган, деган маъно чиқади, яъни **муфассал** нинг маъноси **батафсил ёзган** деганидир.

Асарнинг учинчи номи **Рисолайи аруздир**. Собиқ иттифоқ даврида Бобур рисоласини биринчи бўлиб ўрганган ва атрофлича шарҳлаб берган таниқли туркшунос А.Шербак шу номни қўллаган. Лекин Стеблева уни танқид қилади ва асарнинг номини комил ишонч билан бундай деб бўлмаслигини таъкидлайди ҳамда Кўпрулузода асарнинг иккала номини ҳам қабул қилмаганлиги, кейинги мақолаларида уни **Аруз рисоласи** деб атаганлиги, ҳозирча мана шу ном маъқул эканлигини қайд этади.

“Аруз”нинг битилган вақти тўғрисида ҳам ҳар хил фикрлар мавжуд. А.Шербакнинг ёзишича, у ҳижрий 940 (1533-1534) ёки 945 (1538-1539) йилларда ёзилган. Стеблева қўлёзманинг охириги – 1726 варақда ҳижрий 940 йил кўрсатилганига асосланиб, уни 1533 йилнинг июл ойида ёзилган, деб ҳисоблайди. Исҳоқов ва Ҳасанов эса 1524-1525 йилларда ёзилган, деган фикрни билдиришган.

Бобурнинг рисоласи Ўзбекистонга биринчи марта 1968 йилда келтирилган, деган фикр мавжуд. С.Ҳасанов ушбу асарни унинг транслитерацияси, изоҳ ва шарҳлар ҳамда кўрсаткичлар билан нашр эттирган. Рисоланинг чоп этилиши бобуршуносликда улкан воқеа бўлди. Мазкур нашр билан деярли бир вақтда И.В.Стеблева ҳам Москвада шу рисола чоп эттирди. Унда сўзбоши, кўрсаткичлар ва асарнинг факсимилеси келтирилган.

Бобурнинг мазкур рисоласи юртимизда бундан олдин ҳам маълум бўлганми-йўқми, деган савол туғилиши мумкин. Тарихга бир назар ташлаб кўрайлик.

1949 йилда Иззат Султон Алишер Навоийнинг “Мезонул авзон” асарининг танқидий матнини яратган. Шу тадқиқотида у Бобурнинг ҳам аруз назариясига оид рисола битгани, лекин бизнинг замонамизгача етиб келмагани сабабли бу икки муаллифнинг аруз ҳақидаги асарларини таққослаб, тегишли хулоса

чиқариш имкони йўқлигини ёзган. Кейинроқ Н.Маллаев ўзининг “Ўзбек адабиёти тарихи” китобида Бобурнинг аруз ҳақида **Муфассал** номли рисола ёзгани ва унинг қўлёмаси сақланиб қолмагани ёки ҳозирча топилмагани тўғрисида маълумот беради. Шундан бироз вақт ўтгач, Мақсуд Шайхзода Москвада кутубхонада Кўпрулузоданинг асарини кўраётиб, Бобурнинг аруз ҳақидаги рисоласи тавсифини учратиб қолади ва бу тўғрида ўзининг “**Қўшиқлар ҳақида**” номли мақоласи (Ўзбекистон маданияти, 1964 й. 4 июль)да бундай деб ёзади: “Навоийдан кейин қўшиқ ва ашула навлари ҳақида энг мўътабар маъхаз Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг “**Рисолайи аруз**” асаридир. Ҳозиргача номи маълум бўлиб, ўзи адабиётшунослик оламида истифода этилмаган бу асар йўқолган, деб ҳасобланар эди. Тасодифий бир воқеа билан бу асарнинг ҳозир Францияда – Париж Миллий кутубхонасида 940 ҳижрий йилда Ҳожи Муҳаммад Самарқандий томонидан кўчирилган нусхаси борлиги маълум бўлди”.

М.Шайхзоданинг мақоласидаги маълумотлар Кўпрулузоданинг китобидан келтирилгани кўриниб турибди, бироқ у **Рисолайи аруз** деган номни қаердан олгани маълум эмас. Шу ўринда бир тахминни ўртага ташлаш мумкин – эҳтимол, Шайхзода ҳам Фитрат каби Бобур рисоласининг бирон-бир қўлёмаси билан таниш бўлгандир.

Абдурауф Фитратнинг “Аруз ҳақида” номли асарини ўрганган ва нашрга тайёрлаган Ҳ.Болтабоев унинг Навоий ва Бобурнинг арузга бағишланган асарларидан яхши хабардор бўлгани ҳамда унинг қўлида Бобур рисоласининг нусхаларидан бири бўлганини таъкидлайди. Фитратнинг бизга номаълум бир қўлёмадан фойдалангани Париж Миллий кутубхонасидаги қўлёманинг ягона нусха эмаслигини, бошқа нусхалар ҳам мавжуд эканлигини кўрсатади.

Рисоланинг бошқа нусхаси ҳам борлиги яқинда тасдиқланди. Техрондаги “Салтанат кутубхонаси”да “Куллиёт” сақланаётганидан хабардор эдик, лекин унинг тафсилоти маълум эмас эди. “Куллиёт”га кўз ташлаганимизда, унда бошқа асарлар қатори арузга доир рисоланинг ҳам борлигини кўрдик. “Куллиёт” ҳақидаги кутубхона маълумотларида унинг кўчирилган йили ҳижрий 935 (1528) йил, деб кўрсатилган. Бу деган гап қўлёма Бобур ҳаётлик даврида кўчирилган, демак, Бобурнинг назаридан ўтган, яъни у автограф (асл нусха)га деярли тенг дегани эди, лекин қўлёмани синчиклаб ўрганганда, ундай эмаслиги маълум бўлди. “Куллиёт”нинг охирида “Волидиййа” асари келтирилган, унинг сўнги: “**Бил, тугатганда бу сўз бекам-у, беш, Йил тўқуз юз эди ўтгуз беш**” байтидаги санани куллиётнинг ёзилган йили сифатида хато талқин қилинган.

Мазкур нусха Бобурнинг ягона куллиёти сифатида аҳамиятлидир. У анча кейинги даврда кўчирилган. Профессор С.Ҳасановнинг ёзишича, “Бобурнома” қўлёзмаларини Техрон нусхаси билан солиштириш натижасида унинг матни тўла эмаслиги ва айрим нуқсонлари ҳам борлиги маълум бўлди. Айниқса, “Бобурнома”да Афғонистонга оид воқеалар баён қилинган матннинг катта қисми бу нусхада йўқ экан.

“Куллиёт” бобуршуносларимиз олдида бир қатор масалаларни қўяди – ундаги асарлар қайси қўлёмалардан кўчирилганини аниқлаш, “Бобурнома”нинг мавжуд нусхаси, хусусан, ҳозирги кунда энг ишончли деб ҳисобланадиган Ҳайдаробод (Ҳиндистон) нусхаси ва унинг асосида япон олими Э.Манў тайёрлаган танқидий матнни **Куллиёт**дагиси билан солиштириш, “Бобурнома”нинг тадқиқидаги энг жумбоқли масала – ундаги кемтик жойларини аниқлаш, Бобурнинг арузга доир рисоласининг ҳозир илмий истеъмолда бўлган Париж Миллий кутубхонаси нусхаси билан қиёслаш, Париж нусхасининг нуқсонли эканлиги, котибнинг хатолари ва бошқа масалаларга аниқлик киритиш ва ҳ.к. шулар жумласидандир.

Рисоланинг Париж нусхасини Ҳожи Муҳаммад Самарқандий исмли котиб кўчирган, лекин мутахассисларнинг фикрига қараганда, у аруз илмидан мутлақо

беҳабар шахс бўлган. Қўлзмадаги кўплаб хатолар, тушиб қолган ерлари, қайтариқлар, айниқса, атамалардаги хатолар шундай дейишга асос беради. $\dot{\text{I}} \text{ a}\ddot{\text{n}}\ddot{\text{a}}\ddot{\text{e}}\ddot{\text{a}}\text{f} : 4\acute{\text{a}} \text{ \grave{a}}\ddot{\text{a}}\ddot{\text{b}}\ddot{\text{a}}^{\text{3}} \text{ \grave{a}}\grave{\text{a}}$ **ақс** зиҳофи **ақл** деб, **мажзу** музоҳифи етти жойда **мажду** деб хато ёзилган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Шу ерда бир нарсани таъкидлаб ўтишни зарур деб ҳисоблаймиз: Бобурнинг ўзбек арузи ҳақидаги рисоласи яратилгандан кейин XX асрнинг иккинчи чорагигача ўтган тўрт асрдан ортиқроқ давр мобайнида (яъни Фитратнинг “Аруз ҳақида” асаригача) ўзбек арузи бўйича унга тенг келадиган рисола у ёқда турсин, бирон эътиборга лойиқ асар ҳам яратилмади.

Алишер Навоий **“Мезонул-авзон”** да “биринчи бўлиб ўзбек назми вазнини текшириб, ўзбек арузининг асосчиси бўлди ва бу унинг улуг хизматидир. Бобур эса аруз ҳақидаги рисоласи билан умуман аруз илмининг ва хусусан, ўзбек арузининг ривожига улкан ҳисса қўшди”.

Бобурнинг асари бир қанча жиҳатлари билан ўзига хосдир. Навоийнинг “Мезон”и билан солиштирилганда шу нарса аниқ кўринадики, Бобурнинг асари аввало, аруз назарияси баёнининг мукамаллиги билан, иккинчидан, вазнларни кўрсатиш учун келтирилган мисолларнинг ниҳоятда мўллиги билан ажралиб туради. Бобур асарида шеъринг мисолларни ўзбек ва форс тилларида келтиради. **Асарнинг фақат ўзбекча қисми (насрий ва шеъринг) ва фақатгина Бобурнинг ўз қаламига мансуб шеърларда ишлатилган сўзлар, уларнинг қайтарилганини ҳам қўшиб ҳисоблаганда, йигирма беш мингдан зиёд сўз қўллангандир.** Рисоланинг бундай ҳажми унинг номи Мухтасар, яъни **қисқа** бўлолмаслигига тагин битта далилдир.

“Аруз” иккита йирик бобдан иборат. Биринчи боб рукн ясовчи ҳижолар ва уларнинг навлари, рукнлар ва зиҳофлар, баҳрлар ва доираларга бағишланган бўлиб, иккинчи боби вазн ва тақтиъ масаласига бағишланган.

“Адабиёт ва санъат дунёсида энг теран қараш эгаси бўлган машҳур Бобур Мирзо” (А.Фитрат ибораси) аруз илмидаги тадқиқотларида катта муваффақиятларга эришди, бир қанча янгиликлар яратди. Хусусан, С.Ҳасановнинг ёзишича, у арузнинг янги 248 вазнини аниқлади. А.Ҳожиаҳмедовнинг фикрича, Бобур шеърятимизда қўлланилиши мумкин бўлган 537 ўлчовдан 400 га яқин мутлақо янги вазнларни кашф қилган.

Бобур жузвлар ҳақида ҳам янги фикрга келади, фосила жузвининг рукнлар ясашда ҳожати йўқлигини исботлаб беради. Жузвларни иккита ва уларнинг ҳар бирини уч навга ажратиш керак, деган хулосага келади.

Бобур арузда номаълум зиҳофларни излаб топади ва уларнинг сонини 44 тага етказди. У тақтиъ бобида ўзбек тили фонетик меъёрлари асосида “Мезонул авзон”да ишлаб чиқилган ўзбек арузининг қонун-қоидаларини бир тизимга солиб, арузни янада такомиллаштириш фикрига келади. Бобур қўллаган доиралар ҳам “Мезон”дагидан фарқ қилади. “Мезон”да 7 та доира бўлса, “Аруз”да уларнинг сони 9 тадир (Солиштиринг: аруз илмининг асосчиси Халил ибн Аҳмадда – 4 та, Воҳид Табризийда эса – 6 та доира келтирилган).

“Аруз” рисоласининг яна битта хусусияти – унинг антология ҳам эканидир. Шу жиҳатдан ҳам асарнинг аҳамияти ниҳоятда каттадир. Бобур рисоласини яратишда қайси манбалардан фойдалангани ҳозирча маълум эмас. Лекин “Бобурнома”да “Аруз” асари учун Алишер Навоийнинг девонларидан газаллар танлагани қайд этилган: “Одина кун, ойнинг йигирма учиди Алишербекнинг тўрт девонидан бухур авзон тартиби била газаллар ва абётким, интиҳоб қилиладур эди, итмомиға етти”.

“Аруз” да мумтоз форс адабиётининг йирик вакиллари Рудакий, Низомий, Аттор, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Салмон Савожий, Ҳофиз, Жомий ва бошқаларнинг асарларидан парчалар берилган. Туркийдаги мисоллар Бобурнинг ўз қаламига мансуб шеърларидан ташқари, Навоий, Лутфий, Ҳайдар Хоразмий,

Султон Ҳусайн Мирзо ва бошқаларнинг асарларидан ҳам иқтибослар олинган. Жами 70 га яқин шоирнинг қарийб 50 та асаридан мисоллар келтирилган.

Бобурнинг рисоладаги айрим шеърлари унинг “Девон”идан ҳам ўрин олган. Баъзи шеърларни Бобур фақат шеър вазнини кўрсатиш учунгина битган, шу сабабли улар “Девон”га киритилмаган. Шундай бўлса-да, рисолада “Девон”га киритилмаган айрим гўзал мисралар ҳам бор. Масалан, Бобур аруз ва зарб маҳзуф вазнини изоҳлаётганда қуйидаги байтни келтиради:

Юзунг уза қаро зулфунг недур бил, эй дилафрўз,
Йилоне ганч узра ётиб ани сақлар шабу рўз.

Шеърларидан парча олинган шоирлар ичида исмлари “Бобурнома”да зикр этилган Суҳайлий, Биноий, Сайфий Бухорий, Ҳилолий каби қалам аҳли, Навоийнинг “Мажолисун-нафоис” асарида санаб ўтилган Абул-Барака, Биноий, Хаёлий, Риёзий Самарқандий, Султон Али Мирзо, Санойий, Орифий, Котибий, Вали Қаландар каби шоирлар мавжуд.

Рисоладаги шеърий парчалар хусусида А.Шербакнинг қуйидаги фикри эътиборга лойиқ, деб ҳисоблаймиз: “Асарларидан мисоллар келтирилган шоирлар таркиби, вазнларни қамраб олиши ва мисолларнинг хусусияти жиҳатидан на туркий тилдаги ва на форсий тилдаги адабиётда унга тенг келадиган асар йўқдир”.

“Аруз”нинг яна битта аҳамияти бор – айрим шоирларнинг ижодидан намуналар фақат шу асар орқали бизгача етиб келган. Рисолада Мавлоно Лутфийнинг ижодидан 30 та байт келтирилган. Улар орасида бошқа қўлёзма ва нашрларда учрамайдиганлари ҳам бор. Масалан, “Аруз”нинг 1226 varaғидаги:

Ой юзунг оллида ҳижл ҳусн эли Руму Чин аро,
Валвала солди кўзларинг кофиру аҳли дин аро –

матлаи билан бошланувчи газалидаги қуйидаги икки байт ҳозирча бошқа қўлёзма нусха ва нашрларда учрамаган:

Нуктае мушкдур бу ё хаёл энг жабин аро,
Куфр саводини не хуш сиздин баёзи дин аро.

Жону кўнгул неча деди асрала ўзни келгач ул,
Ваҳ яна кўзғалишлар кўргач ани чин аро.

Бундай мисолларни яна келтириш мумкин.

Бобур ҳазрат Навоийнинг шахси ва ижодига катта ҳурмат билан қараган. Унинг Навоий ҳақидаги фикрини классик таъриф дейиш мумкин: “Алишербек назари йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтибтурлар, ҳеч ким онча кўб ва хўп айтқон эмас...”.

Бобур ўз рисоласини яратишда аруз вазнига бағишланган асарларни, хусусан Навоийнинг “Мезонул авзон”ини синчиклаб ўрганган. Бобурнинг рисоласига ижодидан намуналар киритилган шоирлар орасида Алишер Навоий биринчи ўринда туради. Унинг рубоийлари, “Садди Искандарий”, “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун,” “Сабъаи сайёр”, “Лисонут-тайр” дostonларидан катта парчалар, газал ва туюқларидан олинган мисоллар Бобур Навоий истеъдоди ва ижодини юксак қадрлаганини кўрсатади.

Навоийнинг асарларига қайта-қайта мурожаат қилиш билан унинг ижодига катта ҳурмат ва ишонч билдирган Бобур айни вақтда айрим асарлари хусусида

танқидий фикр ҳам айтиб ўтган, йигирма тўрт рубоий вазнидан тўрт вазнда янглишганини, баъзи баҳрларнинг вазнида ҳам хато қилганини қайд этган.

Бизнинг фикримизча, аруздай мураккаб илмда турли нуқтаи назарлар бўлиши мумкин. Бобур танқидини Навоий ижодига ижодий муносабат, деб баҳолаш тўғридир.

Бобур туюқ жанрини батафсил баён қилади: “... Мир Алишер Навоийнинг “Лисонут-тайр”и нечукким ажам шуъароси рубоъий вазнига ҳадди муъайян муқаррар қилибтурлар, турк фусаҳоси ҳам бу вазнга ҳадди муъайян муқаррар қилиб икки байт айтибтурлар **“туюқ”**қа мавсумдур, бу вазнлар мўгул хонлари била турк салотинининг мажолисида **“туюқ”**нинг кўп иштиҳори бор экандур”.

Бобур мазкур жанрнинг қуйидаги турларини таърифлайди: уч қофияда тажнис риоя қилинган, қитъага ўхшайдиган, тажнис риоя қилинмай икки қофияли, тажнис риоя қилинмай уч қофияли. Бундан ташқари, Бобур туюқнинг “ҳеч ерда кўрулмаган” янги учта турини ҳам келтиради:

1) ҳар тўрт қофияда тажнис риоя қилинган:

Васлдин сўз дерга йўқ ёро манга,
Ҳажр аро раҳм айла, кел, ёро манга.
Ўқунг этти кўб ямон ёро манга
Марҳами лутфунг била ёро манга.

2) уч ерда тажнис радиф ўрнида бўлиб, тажнисдан олдин келадиган сўз қофиялашади:

Меҳрким кўкка қилур оҳанг тонг,
Оллида бўлса эмас беранг тонг.
Холию икки лабидек бўлмагай,
Ҳинду ар келтурса, шаккар танг тонг.

3) тажнисдан илгари уч жойда ҳожиб риоя қилинган:

Не бало бийиктурур давлат боғи,
Кўҳи ғамни не билур давлат боғи.
Ҳиммате тут, дағи давлат истагил,
Ҳимматинг бўлса, бўлур давлат боғи.

Бу ерда шуни таъкидлаш лозимки, Навоий “Мезон”да туюқ жанрига бу қадар батафсил тўхтамаган ҳамда Бобур таърифлаган турк шеърый шаклларида **тархоний** ҳақида ҳам маълумот бермаган.

Кўшиқнинг ўланг (ўлан) тури рисоланинг икки жойида зикр қилинади. Бобур асарининг охирида бундай деб ёзади: “Атрок аросида бир суруд борким, ўланг дерлар, аксар тўйларда айтурлар. Бу вазн анча махсусдур. Аввал сурудга тақсим қилурда ҳар мисраъдин сўнг ёр-ёр лафзин келтирурлар”.

“Аруз” рисоласида ўзбек шеър шаклларига бағишланган батафсил маълумотлар Бобурнинг ўзбек адабиёти назариясига кўшган катта ҳиссасидир.

Хулоса қилиб айтганда, Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг “Аруз” рисоласи икки жиҳатдан муҳим: биринчидан, у ўзбек шеър назариясини бойитгани, тақомиллаштиргани билан беқийёс аҳамиятга молик бўлса, иккинчидан, антология сифатида ҳам улкан эътиборга сазовордир.

*Ансориiddин ИБРОҲИМОВ,
филология фанлари номзоди.*

БОБУР ВА МЎҒУЛ ҚАВМЛАРИ

Олимлар орасида Заҳридин Муҳаммад Бобурнинг она томонидан мўғул қавмига мансублиги тўғрисида турли-туман фикр-мулоҳазалар мавжуд. Ҳатто Бобурийларнинг Ҳиндистондаги ҳукумронлик даври ғарбда “Буюк мўғуллар империяси” (“Империя великих монголов”) деб аталиши бунга ёрқин мисол. Кейинги пайтда “бобурийлар сулоласи” атамаси илмий муомалага киритилганига қарамай, баъзи тадқиқотларда ҳамон “буюк мўғуллар” ифодаси ишлатиб келинмоқда. Шунинг учун бу борада айрим аниқликлар киритишга эҳтиёж бор.

Заҳридин Бобур ўзининг “Бобурнома” асарида отаси Умар Шайх ҳақида маълумот берар экан, она авлоди томонидан мўғулларга мансублигини алоҳида таъкидлаган. У “Умар Шайх хотинлари” рукни остида ёзади: “Қутлуғ Нигорхоним эди, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди. Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхоннинг наслидир”. Кўрганимиздек, Бобур Қутлуғ Нигорхонимнинг тўнғич ўғли ёки Чингизхоннинг ҳам набираси ҳисобланган.

Заҳридин Бобур ота томонидан теурийлар хонадонига мансублиги аниқ. У отаси Умар Шайх авлоди ҳақида ёзади: “Султон Абусаид Мирзонинг тўртунчи ўғли эди... Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Теурубекнинг учинчи ўғли эди”.

Заҳридин Бобур ўз қўл остидаги кишиларга миллати, қавми ва элатидан қатъи назар, одамга пок инсоний хислати, садоқати ва салтанатни асрашдаги фидойилигига қараб муносабатда бўлар эди. “Бобурнома”да муаллиф бирон шахснинг қайси миллат ёки элатга мансублиги ҳақида сўзлар экан, энг аввало, унинг инсоний фазилатларига эътиборни қаратади. Шу жиҳатдан, унинг мўғул бек ва аскарларига, уларнинг муҳораба майдонидаги сифат ва камчиликларига берган баҳоси муҳим.

Заҳридин Бобур 12 ёшга кирганда отаси Умар Шайх тўсатдан вафот этиб, Андижон тахтига ёш шаҳзода ўтиради, “Бобурнома”да таъкидланишича, Бобур салтанат юритишда Умар Шайхнинг жуда кўп бекларини ўз хизматида қолдирган. Уларнинг бир қисми онаси Қутлуғ Нигорхонимнинг қариндош-уруғлари бўлиб, мўғул қавмига мансуб кишилар эди. Бобур отаси Умар Шайхга нисбатан эҳтиром юзасидан уларга катта ишонч билдирган. Асарда тилга олинган Бобурнинг тоғалари Али Дўст, унинг ўғли Муҳаммад Дўст, Мир Ғиёс ҳамда Қанбар Али мўғул ва бошқаларни кўрсатиш мумкин.

“Бобурнома”даги маълумотлар шундан далолат берадики: Бобур онаси томонидан бўлган бу бекларга қанчалик яхшилик қилмасин, улар ҳамиша салтанатнинг таназулга юз тутишини истаб иш кўрган ва унга хиёнат қилганлар. Бобур уларнинг сотқинлиги, мансаб ва бойлик йўлида ҳар қандай қабиҳликдан қайтмасликларини алоҳида таъкидлайди.

1499–1500 йилги воқеалар. Бобур Аҳмад Танбал билан Андижон ҳокимияти учун кураш олиб бораётган пайт. Али Дўст ва Қанбар Алилар Бобурга Шайбонийхон билан сулҳ тузишни таклиф этадилар. Бобур уларнинг ҳурмати боис (“Чун икки улуг бек бу икки мардак эди, агар буларнинг сўзига кулоқ солмай сулҳ бўлмаса, ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди, зарурат бўлди, бу йўсинлиқ сулҳ бўлди...”) сулҳга имзо чекади. Лекин ҳаял ўтмай маълум бўладики, Бобурнинг бу суянган беклари Аҳмад Танбал билан келишиб, унинг ҳимоясига ўтиб, Бобурга бўйсунмай, ўзбошимча бошқарувга киришадилар: “Андижонга келгандан сўнг Али Дўстнинг атори тамом ўзгача бўлди... Ўғли Муҳаммад Дўст худ подшоҳона бунёдлар қўйди. Суҳбат ва шилон ва девон ва дастгоҳ барчани салотин дастури била бошлади. Бу оталиқ, ўғуллиқ Танбалга орқаланиб, мундоқ ҳаракатлар бунёд қилдилар”.

Ушбу матндан сўнг Бобур ўзининг сиёсий ва иқтисодий ҳолати жуда аянчли, нозик эканлигини, бу мўғул қавмидан бўлган қариндошларига “ҳеч нима деб бўлмаслигини” алоҳида таъкидлаб “бу оталиқ, ўғулликтин ул муддатда ғалати хорлиқлар тортилди”, дейди.

Бобур шу кезларда умрининг энг мушкул дамларини, хўрликлар билан суғорилган кунлари, бедор тунлардан иборат ҳафта, ойларни бошидан кечирар, тақдир уни имтиҳонидан ўтказар эди. Ҳали анча ёш бўлишига қарамасдан юрт бошқаришда юксак уқуви борлиги, зийрак, тийра тафаккурдан чўчиган ганимлари, ҳатто дўслари, қариндош-уруғлари ундан хавфсирар эдилар. Уларга қарши кураш эса осон кечмасди. “Бобурнома”дан ташқари у ўз дарди, ташвишу ички оламини газаллари, қитъа ва рубоийларида ҳам аниқ баён этган. Эҳтимол, тоғалари, уларнинг Бобур билан тенгдош ўғиллари томонидан ўтказилган зуғумлар, хиёнатлар боис, шоир сукут ҳукмрон ҳужрада бу рубоийни яратгандир:

Бобур неча бу даҳр мени зор айлар,
Сабримни каму ғамимни бисёр айлар.
То даҳрдурур будур анинг расмиким,
Айириб кишини азизидан хор айлар.

“Бобурнома”ни мутолаа қилган ўқувчи шунга гувоҳ бўладики, бу шахслар бутун умрлари давомида Бобурга хиёнат қилиб келадилар. Бобур Самарқанддан Андижонга қайтаётганида иситма касалидан азият чекади, ётиб қолади. Андижонга ундан олдин етиб келган Али Дўст унинг ўлим тўшагида ётганлиги, қазоси яқинлашганини айтиб, шаҳар дарвозасини ганимларга очиб беради. Ёки Мовароуннаҳрдаги жуда кўп жангларида ҳам шу хиёнатни такрорлаган бу “тағойилар” шаҳарни Бобур ганимларига топширишади.

Заҳириддин Бобур Али Дўст ва унинг ўғли Муҳаммад Дўст, Қанбар Алилар сиймасида мунофиқ шахсларни кўради. Шу билан мўғул қавмига маълум даражада муносабатини билдирган муаллиф, уларнинг вафотига оид маълумотни келтирар экан, Оллоҳ иродаси билан ёмонга жазо келишини таъкидлайди. Аслида тоғалари вафотига оид бу сатрларда ачиниш, оддий инсоний куюниш ўрнини нафрат сўзлари эгаллайди. Бу матнда Бобурнинг шахс руҳиятини таҳлил этиши, ёмон ҳеч кимга вафо қилмаслиги ва охири жазо топишини ифода этган. “Бир-икки йилдан сўнг Али Дўстнинг илигига қорт чиқиб ўлди. Муҳаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филжумла ёмон эмас эди. Андин ҳам кўрнамаклик қилиб, қочиб, Андижоннинг кўҳ пояларига бориб, ёғилиқлар ва фитналар ангиз қилди. Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар. “Кўзларини туз тутти”нинг бу маънисини бор эмиш”.

Биз “Бобурнома”да муаллифнинг фикрларини таҳлил этар эканмиз, кўпинча буюк адиб кўнглида айтолмай қолган, наср имконияти чекланиб билдирмаган фикрларни шоир асарларини варақлаб, англашга ҳаракат қилдик. Қуйидаги рубоий гўё атайин Али Дўст, Муҳаммад Дўстларга — аслида дўст исмида қолиб, душманликни шоир айлаган хоинларга нисбатан айтилгандек. Бу сатрлар Бобурнинг темир иродасидан дарак беради. Турмушдан маълум: ёмон жазосини топгунича неча-неча яхшиларни руҳан қийнайди, синдиради, беозор кўнгилларга ниш уради. Қуръони Карим, Ҳадиси Шарифда ҳам мўминнинг сабрли бўлиши, сабр исталган натижага бешак етказиши таъкидланган. Бироқ сабр этиш, чидам метин иродани тилайди. Оллоҳ уни ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. “Бобурнома”даги беҳисоб далиллар муаллифнинг ўта сабрли эканлиги, шу туйғайли комил мусулмон сифатида умргузаронлик қилганлигини кўрсатади. У ҳеч вақт ўч олиш пайига тушмаган, ганимларни Оллоҳ ҳукмига ҳавола этган. Юқоридаги мисолдек, улар ўз қилмишларига яраша жазога мустаҳиқ бўлганлар. Қуйидаги рубоий эса буюк Бобурнинг ҳаёт фалсафаси, умр мантиқи сифатида ҳамон жаранглаб турибди:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.

Яхши киши кўрмагай ямонлиғ ҳаргиз,
 Ҳар кимки ямон бўлса, жазо топқусидур.

“Бобурнома”нинг жуда кўп ўринларида муаллиф мўғулча тартиб, қоида, давлатчилик низоми ҳақида фикр юритган. Уларнинг барчасида Бобур бу хусусиятлар ўзига нисбатан на уруғ-аймоқ, на насаб жиҳатидан мансуб эканлигини билдирмайди. Аксинча, фикрларини мутлақо бегона халқ ва элат ҳақида ҳикоя қилгандек баён этади. У бундай пайтда, одатда, “мўғул дастури юила...”, мўғул черикиким...”, “мўғул одати била...” ва бошқа ибораларни қўллайди. Яъни “мўғул” сўзи учинчи шахс сифатида келиб, биринчи шахс “Бобурнома” муаллифидан айрим ҳолда ўз ифодасини топган. Бобур мўғул урф-одати, тартиби ҳақида фикр юритар экан, унинг ҳикоя услуби Ҳиндистон, Афғонистон, Жалолободдаги халқлар (Мовароуннаҳр қавмларидан узоқ) ҳаётига оид тасвирлардан фарқ қилмайди. “Тонгласи кичик хон додам (яъни мўғул авлодидан бобоси – Қ.Ҳ.) манга мўғулча расмлик бош-оёқ ва кўрини эгарлик хосса отини иноят қилди. Мафтуллуқ мўғули бўрк ва сочма тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи кўр, бурунғи расмлик тоши чиноти била хитойини сўл сари, яна уч-тўрт нима хотун кишининг ёқосига осар анбардан харитасидек нималар осибтурлар, ўнг сарида ҳам ушмундоқ уч-тўрт нима осибтурлар”.

Матнга эътибор берайлик. Мўғул урф-одати, кийим-кечаги ва унинг хилларини Бобур мутлақо ўзига бегона ҳолда тасвирламоқда. Уларнинг айримларини чериклар бўйнига осадиган хариталарга ўхшатиш бундан яққол гувоҳлик беради. Мўғуллар кийган кийимлари ҳам Бобур учун янгилик, томоша. Шу мисол ҳам Бобурнинг темурийзодаларга мансублиги, мўғул қавмига узоқ қариндошлиги шартли эканлигини билдирмоқда.

Ушбу даъвоимизни тасдиқлаш учун “Бобурнома”даги яна бир-икки мисолга мурожаат этамиз. 1506 йил воқеалари. Заҳририддин Бобурни отаси Ҳусайн Бойқаро вафотидан сўнг Ҳиротга даъват этган Бадиуззамон Мирзо қабул маросимини ташкил этади. Ушбу маросимни узоқдан-узоқ тасвирлаган Бобур Мирзонинг уйи, унда меҳмонларнинг жойланиши, дипломатик муносабат ва ҳаракатлар, кийим-кечак, тўшакларнинг хили, рангида мўғулча “дастур” аломатларини кўради ва бу унга хуш кўринмайди. Бобур шу манзарани тасвирлар экан, “бурунлар бизнинг ота-оға Чингиз тўрасини ғариб риоят қилурлар эди, мажлисда ва девонда, тўй ва ошда, ўтурмоқда ва кўпмоқда хилофи тўра иш қилмаслар эди”, дейди. Бунда Бобурнинг “бурунлар” сўзини ишлатиши мўғуллар салтанати даврининг ўтганлиги, энди давлатчилик ишида, расм-русум ва муомалада “темурийлар дастури” бўйича иш тутиш расм бўлгани, мўғуллар одатига оз бўлса-да, Бадиуззамондек тақлид қилиш ўринсиз эканлигига ишора қилинмоқда. Фақат бу эмас, Бобур шоҳ сифатида Чингизхон амр берган қонун ва тартибнинг темурийлар салтанатида амал қилиши ёт бир ҳодиса деб билади, Чингизхонни “ёмон иш қилган ота” қаторига қўшади. Бемалол айтиш мумкинки, бу сатрлар – Бобурнинг мўғуллар сиёсати, – давлатчилигига эътирози, очик муносабатидир: “Чингизхоннинг тўраси насси қатий эмастурким, албатта киши анинг била амал қилгай. Ҳар кимдин яхши қоида қолган бўлса, анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ёмон иш қилган бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак”.

Заҳририддин Бобурнинг мўғул қавмига муносабатини унинг мўғул аскарлари ҳаракати ва ахлоқига берган баҳосидан ҳам билиш мумкин. Бобурнинг Шайбонийхонга қарши кураши учун мўғул чериклари ёрдамга юборилади. “Бобурнома”да ўқиймиз: “Мўғул черикиким, кўмакка келиб эди, урушқа худ тоқатлари йўқ эди. Урушмоқни кўюб, бизнинг элни ўқ талаб, оттин тушира киришдилар. Бир бу эмас, ҳамиша бадбахт мўғулнинг одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, босгурса ҳам ўз элини талаб, тушуриб ўлжа олур”.

Мана бу мисолга эътибор берайлик. Бобур Фарғона, Андижонда Аҳмад Танбал билан урушиб юрган пайтида ҳам мўғуллар, ҳатто унинг хизматида бўлган, онаси қошида бўлган мўғуллар унга қарши ҳаракатлар зоҳир этадилар, бунда “ҳамиша ёмонлиқ ва бузукчилик мўғул улусидин бўла келгандур”. Бобурнинг

улар ҳақида бундай хулосага келишига асос бор, бу биринчи навбатда уларнинг босқинчилик ва талон-торож этиш қонларида борлиги боис амалга оширилишини Бобур қайта-қайта такрорлаган. Бу матндаги яна бир жиҳат муҳим: ҳали 20 ёшдан ошмаган Бобур билан улар беш марта урушганлар, Бобур таъкидлашича, бу урушлар унинг мўғуллар билан душманона муносабати боис эмас, мулкгирликка уларнинг даъвои заминида амалга оширилган. “Менинг онам қошига минг беш юз, икки мингга ёвуқ мўғул улусидин бор эди. Яна Ҳисордин Ҳамза Султон ва Маҳдий Султон ва Муҳаммад Дуғлат алар била ушмунча чоғлиқ мўғул келиб эди. Ҳамиша ёмонлиқ ва бузуқчилик мўғул улусидин бўла келгандур. Ушбу тарихқача беш навбат менинг била ёғиқтилар. Андоқ эмаским, менинг била бемуносабатлиқ жиҳатидин ёғиқмиш бўлғайлар”.

Таъкидлаганимиздек, Заҳириддин Бобур она томонидан Чингизхон авлодига мансублигини ўзи таъкидласа ҳам, на қавм жиҳатидан, на характер ва улус жиҳатидан, на саркардалик ва лашкарбошилик бобида унинг мўғулларга дахли йўқлиги, улар Бобур табиатига мос келмаслигига “Бобурнома”да кўп мисоллар бор. Юқоридаги бир қатор далиллар унинг мўғуллар ҳаракатларидан ор қилиши, уларнинг урф-одатидан тортиб, уруш услуби, туриш-турмуши унинг учун бегоналигини билдирганлигини кўрдик. Бундай мисолларни яна истаганча келтириш мумкин. Улар орқали Бобур ўзининг темурий шаҳзодаларга бевосита дахлдорлигини яна бир карра исботлайди. Бобур очиқдан-очиқ отаси туркий қабиллага мансублигини, шароит тақозоси боис Юнусхон авлодига аралашганини алоҳида таъкидлайди.

Аслида онасининг насаби, Юнусхоннинг асли келиб чиқиши ҳам туркистонлик қипчоқ бекларига мансублигини очиқ айтган Бобур яна бир карра мўғул қавми унга бегоналигини, у бор вужуди билан темурийзодаларга мансублигини билдирган: “Юнусхоннинг онаси туркистонлик қипчоқ бекларидан Темурбек риоят қилгон Шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур”.

Хуллас, Заҳириддин Бобур шахсияти ва насл-насабини мўғуллар қавмига нисбатан бериш ҳам маънавий, ҳам сиёсий жиҳатдан асоссиздир. У бутун умр давомида Амир Темур салтанатини тиклаш учун курашди. Темурийзода сифатида шу қавм шухратини ҳимоя этиб, ўзига муносиб, шарафли ҳайкал қўйди, қисқа, аммо баракали умрини Ватан манфаатларига бағишлаб ўтди.

*Ҳасан ҚУДРАТИЛЛАЕВ,
филология фанлари доктори.*

Наим КАРИМОВ

Атоқли журналист ва дипломат

Ўзбек халқи табиатида ажабтовур хислатлар оз эмас. Ўзбек халқидек бошқа миллатлар билан элакишиб кетадиган, уларнинг вакиллари ни ўз фарзандидек ардоқлайдиган халқ оз бўлса керак, бу ёруғ оламда.

... 1917 йил Февраль инқилобидан кейин чор ҳокимиятининг ағдарилиши ва Муваққат ҳукуматнинг юзага келиши билан тарих ўзбек халқининг, кўҳна Туркистоннинг мустақилликка эришиши учун муайян шароит яратгандек эди. Мустақиллик орзуси билан яшаган зиёлилар Февраль инқилобининг дастлабки кунлариданоқ “Шўрои ислом” ташкилотини тузиб, халқнинг соғлом кучларини ўз атрофига бирлаштиришга ҳаракат қилдилар. Большевиклар инқилоби билан изма-из Қўқонда Ўлка мусулмонлари IV фавқулудда қурултойини чақириб, Туркистон Мухторият ҳукуматининг тузилганини эълон қилдилар. Бу, ўзбек зиёлилари, умуман, ўзбек халқи орзу қилган, мустамлакачилик йилларида сўлиб-сарғайиб қолган умид гулларининг қайта нафас олиши, тирилиши эди. Аммо буни қарангки, Мухторият ҳукуматига раис этиб дастлаб қозоқ халқининг фарзанди Муҳаммаджон Тинишбоев сайланди; кўп ўтмай, у истеъфога чиққач, унинг бошқа бир миллатдоши Мустафо Чўқаев Мухторият ҳукуматига раис этиб белгиланди. Кимдир ўша пайтда ўзбек зиёлилари орасида Мустафо Чўқаев ёки Муҳаммаджон Тинишбоевга тенг келадиган давлат арбоби бўлмагандир, деб ўйлаши мумкин. Йўқ, ундай эмас. Мухторият ҳукуматига қозоқ миллатига мансуб кишиларнинг раис этиб сайланиши ҳам, мазкур ҳукумат таркибига турли миллат вакиллариининг киритилиши ҳам ўзбек миллатининг бағри кенг, байналминал, умумбашарий қадриятлар негизида шаклланган миллат бўлганидан шаҳодат беради. Ўзбек халқи 1917 йилга қадар ҳам, ундан кейин ҳам Туркистон заминида яшаган бошқа барча миллат ва элатларни чин қалбдан ҳурмат қилиб, улар билан аҳилликда тинч-тотув турмуш кечирган ва ҳозир ҳам кечирмоқда.

Умуман, жуғрофий жиҳатдан кичик бир худудда, ҳатто бир мамлакатда яшаган миллат ва элатлар ўртасида нега тенглик, аҳиллик, ўзаро ҳурмат ва меҳр-муҳаббат гуллари чаман бўлиб очилмаслиги лозим?!

* * *

Атоқли журналист, дипломат ва жамоат арбоби Назир Тўрақулов 1892 йили Қўқоннинг Бойбўта-кўприк маҳалласида пахта савдоси билан шуғулланувчи қозоқ оиласида туғилган. Унинг отаси Тўрақул ака ўқимишли ва билимдон кишилардан бўлиб, рус ва маҳаллий тиллардаги газета ҳамда китобларни бемалол ўқиган. Назир ёшлигида отаси ёрдамида савод чиқариб, китобга, маърифатга муҳаббат руҳида тарбияланган. У 1903-1905 йилларда Қўқондаги мадрасаларнинг бирида, сўнгра рус-тузем мактабида таҳсил олгач, отасининг хоҳиш-иродаси билан тижорат билим юртига ўқишга кирган. Назир 1913 йили саккиз синфлик мазкур билим юртини тугатиши билан Москвага бориб, тижорат институтининг иқтисод факультетида ўқишни давом эттирган.

Назир Тўрақулов 1928 йил 10 июнда Ташқи ишлар халқ комиссарлигининг масъул ходими сифатида анкета саволларига жавоб бериб, миллатини “қозоқ”, она тилисини эса “ўзбек” деб қайд этган. Туркистон ўлка партия қурултойи делегатлари учун тузилган анкета саволларига жавоб бериб эса, француз, немис, араб, форс ва турк тилларини билишлигини айтган. Н.Тўрақулов мадрасада уч

йил давомида сабоқ чиқарган кезларида араб ва форс тилларини озми-кўпми ўрганган. Эҳтимол, у рус-тузем мактаби ва тижорат билим юртида ўқиган кезларида француз ва немис тиллари билан ҳам озми-кўпми ошно бўлгандир. Аммо Н.Тўрақуловнинг ҳаёти ва фаолиятига бағишланган мақолаларда айтилишича, у Москвадаги талабалик йилларида савдо ва тижорат илмидан ташқари, Шарқ ва Фарб тилларини ўрганишга ҳам алоҳида эътибор берган.

Биринчи жаҳон уруши Россия ҳаётини бутунлай издан чиқариб юборди. Урушда мағлубиятга учраш ва бутун дунё олдида шармандаи шармисор бўлиш ҳавфи “оқ подшо”ни 1916 йили нафақат мусулмон ўлкаларидаги 19 ёшдан 43 ёшгача бўлган эркакларни мардикорликка олишга мажбур этди, балки Марказий Россиядаги олий ўқув юртларида таҳсил кўраётган мусулмон талабаларнинг ҳам ҳарбий хизматга чақирилишига сабаб бўлди. 1916 йил июлида учинчи курс талабаси Назир Тўрақулов ҳам Минск бўсағасидаги гарбий фронтга йўриқчи сифатида сафарбар этилди. Ўрта Осиёдан мардикор сифатида келган ватандошларига таржимонлик қилиш, йўл-йўриқ кўрсатиш унинг вазифасини ташкил этди ва у бу вазифани сафарбарлик бекор қилингунига қадар сидқидилдан бажарди.

Н.Тўрақуловнинг отаси узоқ-яқин қишлоқлардан ҳақиқат ахтариб келган бева-бечораларга улар тилидан шикоят ва аризалар ёзиб берар, бундай ғарибу гураболарнинг арз-додларини эшитавериб, жигари хун бўлган Назир маҳаллий бой ва амалдорларнинг ҳам, чор маъмуриятининг ҳам халққа зулм ўтказиб келаётганини яхши билар эди. Гарбий фронтдаги мардикор ватандошларининг аянчли қисматларини кўриш Назирдаги чор ҳокимиятига бўлган нафратни алангалатиб юборди. У Туркистоннинг мазлум аҳолисига амалий ёрдам кўрсатиш мақсадида Минскда “Вольная степь” (“Эркин дала”) деган ташкилотни тузади. Инқилобий кайфиятдаги ўқитувчилар ва талабалардан иборат бу жамият Туркистон халқларининг миллий-озодлик ҳаракатларига ёрдам беришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Ким билсин, агар 1917 йил Февраль инқилоби содир бўлиб, чор ҳокимияти ағдарилмагани ва мардикорлар ўз ватанларига қайтиб кетмаганларида бу жамият нима қилган, қандай ишларни амалга оширган бўларди — бу бизга қоронғи.

1917 йил Февраль воқеаларидан кейин хизмат вазифасидан бўшаган Н.Тўрақулов ўқишни давом эттирмай, ватандошларига мадад бериш истагини дилига жо қилади. У мардикорлик ишлари бошқармасидаги собиқ хизматдошлари билан бирга 1917 йил июнида Оренбургга, 1-Умумқозоқ қурултойига делегат бўлиб боради. Сўнг қурултойда қабул қилинган қарорга кўра, ўша йилнинг июл ойида Бугунроссия миллий марказлар уюшмаси (“Земсоюз”)нинг йўриқчиси сифатида Тўрғай вилоятига йўл олади. Унинг бу ерга келишдан муроди Тўрғай вилояти миллий уюшмасини ташкил этиш эди. Уюшма раҳбарлигига даъвогарлар орасида Н.Тўрақулов ҳам бўлган, аммо қозоқ бойлари ўзаро келишиб, унинг номзодини ўтказишмаган. Шунга қарамай, у 1918 йил апрелига қадар шу ерда ишлайди ва “Қозоқ мунгы” газетасига муҳаррирлик қилади. Ниҳоят, 1918 йил март ойининг охири — апрель ойининг бошларида, Туркистон Мухторият ҳукумати аъзолари ва тарафдорлари тазйиқ остига олинган бир замонда Н.Тўрақулов она шаҳрига қайтиб келади.

Бир томондан, большевикларнинг миллий зулм ва зўравонлик сиёсатининг таянчи — чор ҳокимиятини ағдарганларини кўрган, иккинчи томондан, уларни Туркистонга Европа маданиятини олиб келаётган кишилар, деб ўйлаган Н.Тўрақулов ўлкада кечаётган ҳаёт-мамот курашининг асл моҳиятини тушунмай туриб, “ғолиблар” сафига келиб қўшилади. Унинг бундай қарорга келишига Тўрғай чўлидаги қозоқ бойларининг хатти-ҳаракатлари ҳам сабаб бўлади. Хуллас, у Қўқонга келиши билан мухториятчилар эмас, балки большевиклар томонини олади. Шу пайтда уларга маҳаллий халқнинг худди Назир Тўрақуловдек гумроҳ вакиллари сув билан ҳаводек зарур эди. Улар Назирни дастлаб Қўқон шаҳар депутатлар совети қошидаги инқилобий кўмитага котиб ва шу советнинг “Халқ сўзи” газетасига муҳаррир этиб тайинлайдилар (1918 йил, апрел). Орадан тўрт-беш ой ўтар-ўтмас, у Фарғона вилояти инқилобий кўмитасига раис ўринбосари, сўнг раис этиб тасдиқланади.

Совет давлати шу вақтда большевиклар ва дашноқларнинг Фарғона водийсидаги инсон зоти кўрмаган хунрезликларини унуттириш ва уларнинг Туркистонга гуё маърифатпарварлик миссияси билан келганликларини кўрсатиш учун халқ маорифига эътибор бермоқчи бўлади.

Хуллас, Назир Тўрақулов Фарғона вилояти халқ маорифи бўлимига мудир этиб тайинланади. Н.Тўрақулов бу лавозимда ташкилотчилик қобилиятини намойиш этиб, мактабларга тажрибали ўқитувчиларни жалб этиш, ёш авлоднинг билими ва маданиятини ошириш, саводсизликни тугатиш сингари хайрли ишлар билан бирга, маҳаллий газеталарда “босмачилик ҳаракати”нинг аксилинқилобий моҳияти ва уни тугатиш йўллари ҳақидаги мақолаларини эълон қилади.

Худди шу вақтда Туркистон АССР маориф халқ комиссари С.Эфендиев “Рус халқининг ёрдамсиз халқ маорифини ривожлантираммиз!” деган шиор остида баъзи бир ишларни амалга ошираётган эди. Совет давлати С.Эфендиевнинг бундай қарашларини пантуркизмнинг даҳшатли кўриниши сифатида баҳолади ва 1920 йил апрелида унинг ўрнига Н.Тўрақуловни Туркистон АССР маориф халқ комиссари этиб тайинлади. Н.Тўрақулов маориф халқ комиссари сифатидаги фаолиятини комиссарлик ишини бутунлай қайта қуришдан бошлади. 1920 йил 26 апрелда Н.Тўрақулов раислигида ўтказилган ҳайъат йиғилишида комиссарликнинг янги тузилмаси тасдиқланди. Бу тузилмага кўра, ишлар бошқармасидан ташқари, комиссарликда молия, таъминот, мактаб, мактабдан ташқари таълим, майда миллатлар, тасвирий санъат, театр, музика, фотокино, нашриёт, статистика, вақф бўлимлари, шу билан бирга архив, ўқитувчилар тайёрлаш, мактаб-коммуналар, ягона меҳнат мактаби, қадимий ёдгорликларни сақлаш, матбуот ва кўчманчи аҳоли ўртасида таълим масалаларини ишлаб чиқувчи комиссиялар ташкил этилди. Н.Тўрақуловнинг саъй-ҳаракати билан ўша йилнинг 22 май – 6 июнь кунларида Тошкентда халқ маорифи бўлимлари мудирларининг 1-қурултойи ўтказилди. Қурултой қатнашчилари Н.Тўрақуловнинг Маориф халқ комиссарлигининг вазифалари, унинг ўринбосари П.Н.Лепешинскийнинг эса комиссарликнинг умумий сиёсати тўғрисидаги маърузаларини тингладилар. Шундан кейин “Туркистонда умумий таълим муаммоси”, “Комиссарлик ва унинг маҳаллий идораларини тузишнинг умумий тамойиллари”, “Мактаб қурилишининг умумий қоидалари ва ягона меҳнат мактаби асосларини амалга ошириш тамойиллари”, “Мактабгача тарбиянинг асосий қоидалари тўғрисида”, “Касб-ҳунар таълими тўғрисида” сингари турли мавзуларда маърузалар ўқилди. Н.Тўрақулов қурултойда халқ маорифи ишини кенгайтириш эмас, балки чуқурлаштириш зарур, деган шиорни ўртага ташлади. У шу лавозимда ишлар экан, очлик, иқтисодий аҳволнинг ёмонлиги, маблағ, бино ва ўқитувчи кадрларнинг етишмаслигига қарамай, нафақат катта ташкилотчилик қобилияти, балки пухта билимга, ўлканинг иқтисодий ва ижтимоий аҳоли ҳақида аниқ тасаввурга эга эканини ҳам намойиш этди. Н.Тўрақулов мактабларни ўқитувчи кадрлар билан таъминлаш муаммосини ҳал этиш учун, бир томондан, эски мактаб ўқитувчиларини янги мактабларга таклиф этган бўлса, иккинчи томондан, бу мактаблар учун замонавий билимга ва педагогик қобилиятга эга бўлган кадрларни тайёрлашга киришди. У янги мактабларда хизмат қилаётган ўқитувчиларга маош тўлаш учун қўшимча маблағлар ажратиш ва уларни турли-туман иккинчи даражали ишлардан озод қилиш чораларини кўрди. Н.Тўрақулов хизматдан бўш соатларида фалсафий ва тарихий адабиётни, Шарқ шоирлари ва олимларининг асарларини мутолаа қилди.

Москвада тузилган ва Шарқ халқлари тақдири билан боғлиқ масалаларни ҳал қилишга ўзини ҳақли деб билган Турккомиссия 1920 йил 19 июлда Туркистон Компартияси ўлка кўмитасини тарқатиб юборди ва қурултой чақирилгунига қадар фаолият олиб бориш учун Туркистон Компартияси Муваққат Марказий Кўмитасини тузди. Н.Тўрақулов Муваққат Марказий Кўмитанинг масъул котиби этиб сайланди.

Н.Тўрақулов давр ва лавозим тақозоси билан йилдан-йилга советлашиб, коммунистлашиб борди. Шунга қарамай, халқ ва ўлка манфаати йўлида турли хайрли ишларни амалга оширди. У қаерда хизмат қилмасин, ёрдам сўраб, шикоят қилиб келган кишилар жароҳатига малҳам бўлди, ваъдасида қатъий турди,

улар билан мулоқотда шарқона юксак маданият соҳиби эканини кўрсатди, масъул котиб сифатида эса европача барча мактабларда маҳаллий тилларни ўрганишни мажбурий қилиб қўйди. У халқ ва давлат олдидан ҳурмат қозонгани учун сентябрь ойининг сўнгги кунларида Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси ҳайъатига раис этиб сайланди. Н.Тўрақулов пайтида Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасида ўзбек, қозоқ ва туркман миллий бўлимлари ташкил этилди. Бу бўлимлар гарчанд бирор маъмурий-ҳуқуқий ваколатларга эга бўлмаган эса-да, улар фаолияти туфайли зикр этилган миллатларнинг иқтисоди, маиший турмуши, маданияти ва урф-одатлари ўрганила бошланди. Энг муҳими, бу бўлимлар туфайли маҳаллий халқ вакилларининг совет идоралари фаолиятидаги иштироки сезиларли тус олди. Аини пайтда у Туркистон Компартияси Марказий Қўмитаси раиси вазифасини ҳам бажарди.

Бу, мураккаб давр эди. Бир томондан, янги иқтисодий сиёсат (НЭП)нинг, иккинчи томондан, ер-сув ислоҳотининг амалга оширилиши туфайли ўлкада оғир вазият юзага келган эди. Н.Тўрақулов шундай мушкул бир даврда республикага раҳбарлик қилишга мажбур бўлди. Н.Тўрақулов МИК раиси ва партия ташкилоти раҳбари лавозимларида олиб борган ишлари билан Москвага маъқул бўлган бўлса керакки, 1922 йил июлида XI Бутунроссия партия конференциясидан кейин у Москвада олиб қолинди.

* * *

XX асрнинг 10-йилларида Назир Тўрақулов билан танишган Заки Валидий ўз хотираларида у ҳақда қўйидаги маълумотни берган: “Туркистонда танишганим шахслар орасида Назир Тўрақулов билан Абдулҳамид Сулаймон (Чўлпон) менинг, айниқса, яқин дўстларим эди. Назирнинг отаси Тўрақул Фарғона губернаторининг таржимони бўлган. У баъзи қимматли қўлёзма асарлар тўплаган... Назир ўша пайтда ватанпарвар туркчи эди. Истанбулда чиқадиган “Турк юрти”ни ўқирди. Кейинчалик коммунист бўлди... Турк тили масалаларига бағишланган мақолалар эълон қилди, миллий маданиятга содиқ қолди, шунинг учун ҳам советлар тарафидан қатл этилди”.

Назир Тўрақулов билан 20-йилларда Самарқандда танишган профессор Сиддиқ Ражабов эса устози атоқли журналист ва дипломатни эслаб, бундай деган: “Бу одам новчадан келган, қотма ва бикр, оқ юзли, қирғизқовоқ киши эди. Жуда кўп тилларда сўзлаша оладиган ўткир тилшунос эди; араб билан араб тилида, тожик билан тожик тилида, инглиз дипломатлари билан инглиз тилида бемалол мулоқот қила олар эди”. Сиддиқ Ражабов Назир Тўрақуловнинг инсоний қиёфаси ва ижодий фаолияти тўғрисида баъзи бир умумий маълумотларни бергач, яна бундай деган: “Мен матбуотда мақола ёзиш сирларини шу ҳурматли ва ташаббускор журналистдан ўрганганман”.

Замондошларнинг Назир Тўрақулов тўғрисидаги хотиралари билан танишар эканмиз, Лазиз Азиззоданинг бир қимматли хотирасини ҳам ёдга олиш жоиз. Унинг айтишича, Назир Тўрақулов 1919 йил кузида Мусбюронинг нашриёт ва таҳрир бўлимида мудар, Чўлпон эса унинг ўринбосари бўлиб ишлаган; шу пайтда Мусбюро томонидан Тошкентда “Шарқ” журнали, Олмаотада “Учкун”, Ашхободда эса ўзбек ва туркман тилларида “Сафи фуқаро” газеталари нашр этилган ва бу нашрларга Назир Тўрақулов раҳбарлик қилган. Л.Азиззоданинг бу хотираси илмий адабиётларда ҳам тасдиқланади. Н.Тўрақуловга бағишланган илмий мақола муаллифи Ф.С.Бакировнинг уқдиришича, 1919 йилнинг октябр ойида Мусбюро ўлка қўмитаси қошида таржима ва таҳрир сифатини назорат қилиб туриш учун Н.Тўрақулов раислигида таҳрир ҳайъати тузилган. Шу йилларда Н.Тўрақулов таҳрири остида ўзбек тилида бир қатор китоблар нашр этилган.

Афсуски, таниқли адабиётшунос олимлар Ш.Турдиев ва Б.Дўстқораевнинг айрим мақолаларини истисно этганда, Н.Тўрақуловнинг журналистик фаолияти яхши ўрганилмаган.

Бизга шу нарса маълумки, Н.Тўрақулов юқорида зикр этилганидек, 1918 йил мартда Тўрғай вилоятида “Қозоқ мунгы”, ўша йилнинг декабрида Кўқонда “Халқ сўзи”, 1919 йили эса “Иштирокиюн” газеталарига, 1920 йил май-июль ойларида “Вестник просвещения и коммунистической культуры” (“Маориф

ва коммунистик маданият хабарлари”), 1922 йил феврал-сентябр ойларида “Инқилоб”, 1923 йил февралда эса “Темир қозик” журналларига муҳаррирлик қилган. У мазкур газета ва журналлардан ташқари, “Қизил байроқ”, “Эл байроғи”, “Туркистон” ва бошқа газеталарда, Москвада нашр этилган “Новый Восток” (“Янги Шарқ”), “Коммунистическая революция” (“Коммунистик инқилоб”) журналлари, “Жизнь национальностей” (“Миллатлар ҳаёти”) каби тўпламларда адабий, публицистик ва илмий мақолалари билан иштирок этган.

Агар тақдир Н.Тўрақуловни сиёсатнинг кирса-чиқмас кўчаларига олиб кирмаганида, у, эҳтимол, таниқли шоир, публицист, адабиётшунос ва тилшунос олим бўлиб етишган бўлармиди. Унинг 1919 йили “Иштирокиюн” газетасида Дарвеш тахаллуси билан эълон қилинган шеърларидан бири буюк немис шоири ва драматурги таъсирида ёзилган бўлиб, унга “Мавзуи Шиллердан” деб изоҳ-сарлавҳа қўйилган. Олти сатрдан иборат бу шеърда Н.Тўрақулов ўзининг ўша кезлардаги кайфият-кечинмаларини бундай ифодалаган:

Кўп кўрқинч, кўп мудҳишдир
Қилса агар ҳамла арслон!
Тошса сув, босса юртни,
Юракларни этар ларзон!
Ундан-да мудҳиш азимдур
Уйгонса тутқундан инсон!

Бу сатрларни бугун турлича талқин этиш мумкин. Аммо шоир, бизнингча, арслон-сув-инсон образларини мудҳиш воқеаларни келтириб чиқарувчи муштарак кучлар сифатида талқин этган. Бу шеър ёзилган 1919 йилда октябрь тўнтариши туфайли “уйгонган” йўқсиллар большевиклар раҳнамолигида мамлакатни вайронага айлантириб юборган, халқ ҳаётидан ҳаловат, дастурхонидан эса файз-барака кўтарилган эди. Н.Тўрақулов, бизнингча, мазкур шеърда ана шу ҳолатни тасвирлаб, инсондаги табиат ва жамиятни вайрон этувчи кучни ҳамла қилган арслон-у юртни босган сувга муқояса қилган.

Н.Тўрақулов “Иштирокиюн” ва “Қизил байроқ” газеталари саҳифаларида “Жонлар орасидан”, “Фақирга”, “Ҳисоби муҳаббат”, “Шоирга”, “Омон бўлсун Фарғона!” сингари бир неча шеърлар чоп этган. У шу даврдаёқ ўзини сиёсат оламининг бандаси, деб ҳис қилган. Шунинг учун ҳам унинг шеърят майдонидаги изланишлари дарвешона кайфият меваси эди. Аммо Н.Тўрақулов самимий, камтар ва қулгисевар кишилар қавмидан бўлгани важдан лирик шеърларгина эмас, ҳажвиялар ҳам ёзган ва бундай асарларига “Дарвеш”, “Намакоб”, “Обнамак”, “Обшур” тахаллусларини бежиз танламаган.

Суронли ва долгали давр Н.Тўрақуловдан ҳаётга, воқеаларга, кишиларга сиёсий кўз билан қарашни, ижтимоий муҳим ва жиддий мавзуларда қалам тебратишни талаб этди. У “Қозоқ ва муҳожир масаласи”, “Қўқон мухторияти”, “Турк тили” (1920), “Нўноқлигимиз”, “Ислом ва коммунизм” (1921), “Жасорат”, “Қиморхона” (турк-юнон уруши муносабати билан), “Ўзбек қариндошларимизнинг диққатларига” (1922) сингари қатор мақолалар ёзди. Бу ва бошқа мақолаларида ўша даврнинг ижтимоий, адабий-бадий тафаккурига таъсир этувчи муҳим масалаларни кўтаришга интилди. У 20-йилларнинг фаол публицистларидан бири бўлгани учун ўзбек адабиёти ва тили масалалари бўйича Абдулла Қодирий, рус адабиёти ва маданияти муаммолари бўйича эса Юсуф Оқчурин ва бошқа таниқли ёзувчилар билан баҳс-мунозара қилди. Ҳақиқат баҳс жараёнида тугилади, деган ҳикматомиз сўзлар унинг шиорига айланди. У ҳатто ўзларини Туркистон ҳақида ёзишга ҳақли деб билган рус олимларининг Москва журналларида эълон қилинган ғайриилмий ва ғайритарихий мақолаларига қарши кескин раддиялар билан чиқди. Бу билангина кифояланмай, ўзи ҳам Москва нашрларида Шарқ халқлари ҳаёти, дини, тарихи ва маданиятига оид мақолаларини эълон қилди.

Н.Тўрақулов фақат журналистгина эмас, балки давлат ва жамоат арбоби ҳам эди. У арбоб сифатида республика, минтақа ва собиқ иттифоқ миқёсидаги турли анжуманлар, кенгаш ва қурултойларда ўқиган нутқ ва маърузаларида ҳам Туркистон халқлари ҳаёти учун муҳим бўлган масалаларни кўтарди.

Н.Тўрақуловнинг бу нутқ ва маърузаларида унинг публицистик мақолаларида олға сурилган масалалар ўз ривожини топган, десак хато бўлмас.

Н.Тўрақулов туркологларнинг 1926 йил 3 мартда Боқуда бўлиб ўтган 1-умумиттифоқ қурултоида сўзга чиқиб, бошқа қатор долзарб масалалар билан бирга араб ёзувидан лотин ёзувига ўтишдаги айрим нуқсон ва мураккабликлар тўғрисида ҳам жон куйдириб гапирди. У нотиклардан бирининг араб ёзувига ўтишда меҳнатни илмий асосда ташкил этиш ҳақидаги фикрига жавобан бундай деган эди:

“Мен араб алифбосига нисбатан меҳнатни илмий асосда ташкил этиш қандай бўлишини кўрсатиш учун қуйидаги рақамларни келтиришни хоҳлардим. Мен бу рақамларни босмаҳона ишлари бўйича мутахассис татарлардан олганман ва улар қуйидагилардан иборат: рус миллатига мансуб ҳарф терувчи рус тилида, рус алифбосида кун мобайнида 7.500-8.000 та ҳарф терса, рус миллатига мансуб ҳарф терувчи хорижий тилларда лотин ҳарфлари билан ўша вақт мобайнида 5.500-6.000 та ҳарф теради. Татар миллатига мансуб ҳарф терувчи татар тилида араб ҳарфлари билан кун мобайнида 5.500-6.000 та ҳарф теради, яъни рус ҳарф терувчиси хорижий тилларда лотин ҳарфлари билан қанча ҳарф терса, у ҳам шунча ҳарф теради. Татар ҳарф терувчиси ўзига озми-кўпми яқин бўлган қозоқ ва ўзбек тилларида кунига, ўша вақт давомида 4.000 та ҳарф теради...” Н.Тўрақулов ана шу тарзда турли-туман рақам ва далилларни келтиргач, бундай фикрни айтган эди: “Биз босмаҳонадаги фаолиятимизда, маданий-оқартув ишларимизда дуч келаётган ва меҳнат маҳсулининг қийматига таъсир этадиган бу рақамлар у ёки бу алифбонинг афзаллигини белгилашда инобатга олиниши даркор. Модомики, алифбо инсон фикрини ифодалаш воситаси экан, бу масалага даставвал у ёки бу восита бериши мумкин бўлган техник қулайликлар нуқтаи назардан ёндашиш лозим...”

Н.Тўрақулов шу фикрини давом эттириб, алифбони ислоҳ этишда, масалага, биринчи навбатда, техник қулайликлар ва меҳнат маҳсулотининг нарх-навоси нуқтаи назаридан ёндашишни маслаҳат берган.

У миллий масала ва мактаб мавзуидаги маърузаларида ҳам умумий ва фойдасиз гаплардан қочиб, масалага аниқ-тайин мақсад асосида ёндашади, чоризм давридаги ғайримиллий сиёсатнинг устувор йўналишларини рўй-рост кўрсатиб, бу йўналишлар Совет ҳокимиятининг миллий сиёсатидан ўрин олмаслигига умид билдиради. “Чор самодержавиясининг бутун дастури бошқа миллатларга мансуб кишиларни эътиборга олмаслик, уларни ё жисмонан маҳв этиш, ёки руслаштириш сиёсатини ўтказишдан иборат бўлган. Баъзи бир халқлар ўтроқ ҳолда яшашга мажбур қилинган бўлса, бошқаларнинг, масалан, украин, белорус ва бошқа бир қатор миллатларнинг она тилиси борми, украин ва белорусларнинг эса дуономалари борми, барча миллий белгилари тақиқланган. Учинчи бир гуруҳ эса мустамлака тузумининг барча даҳшатларига мубтало этилган. Уларнинг энг яхши ерлари, энг яхши яйловлари тортиб олиниб, ўзлари, Кавказ, Қирғизистон, Ўрта Осиёда бўлганидек, ёввойи дараларга ҳайдаб чиқарилган. Аёнки, бундай шароитда миллатларнинг маданияти тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас...”

Н.Тўрақуловнинг бу сўзлари айtilган 20-йилларнинг бошларида Совет давлатининг миллий сиёсати билан чор ҳокимиятининг миллий сиёсати ўртасида катта фарқ бўлмаган. Шунинг учун ҳам бу сўзларни бўлажак дипломатнинг сўзлари сифатида, “қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит” қабилида айtilган сўзлар тарзида тушуниш жоиз.

...Сир эмас, 20-йилларнинг бошларида Ўзбекистонда фан ва маданиятнинг турли соҳалари бўйича мутахассислар оз бўлган. Шунинг учун ҳам Н.Тўрақулов 1921 йилнинг куз ойларида Қозондан Шариф Бойчурга деган журналистнинг келганини эшитиб, хузурига таклиф этган.

Шариф Бойчурга кейинчалик ана шу учрашувни эслаб, бундай ёзган эди:

“...Қаршимда бўйи баландроқ, қозоқ-мўғул келбатли, қоратўридан келган, зийрак кўзли, ўттиз ёшлар чамасидаги киши жилмайиб турарди. Ўтроқ Назир Тўрақулов шу экан. Кўришдик. Мени ўтиришга таклиф қилди.

— Сизни журналист деб айтишди. Мен ўзбек тилида сиёсий, ижтимоий, адабий ойлик журнал чиқаришни ўйлаб юрибман. Муҳаррирликни ўз зиммамга

олсам керак. Журнал партия Марказий Қўмитасининг органи бўлади. Мана шу журнални ташкил этиб, йўлга солиб юбориш учун матбаа ишлари билан таниш бўлган тажрибали журналист, яъни масъул котибликка лойиқ бир киши керак. Шу вазифага сизни таклиф этмоқчиман, — деди ўртоқ Н.Тўрақулов.

Мен унга 1918-1921 йилларда Москва ва Қозонда татарча “Ишчи” ва “Қизил Армия” газеталари таҳририятларида масъул котиб бўлиб ишлаганимни, инқилобга қадар ҳам журналистика соҳасида бирмунча вақт хизмат қилганимни, лекин бу шаҳарда вақтинча меҳмон бўлиб турганимни айтдим. Бу ерда узок туриб қолиш ниятим йўқ. Бундан ташқари, журнал ўзбек тилида чиқар экан. Мен илгариги турк тилини билсам ҳам, араб, форс ва ўзбек тиллари билан бирмунча танишлигим бўлса-да, ҳозирги ўзбек тилида ёзиб кўрмаганман, дедим.

— Тил масаласига келганда, — деди кулиб Тўрақулов, — мен ҳам ўзбек эмасман. Миллатим қозоқ. Туркистонда туғилиб, Қўқонда ўсганман. Яъни бирмунча ўзбеклашган қозоқман. Ҳар қалай, ўзбек тилини ёмон билмайман, деб ўйлайман. Лекин камчиликларим бўлиши мумкин. Журнал материалларини тил хиҳатидан таҳир қилиш ва корректура ўқиш учун котиб ёрдамчиси қилиб ёш ўзбек ёзувчиси Абдулла Қодирийни ишга олмоқчиман. У лаёқатли йигит кўринади. Ҳозир ишни уюштириб юборишгина қолди...

Шундай қилиб, 1922-1924 йилларда чиқиб турган ўзбекча “Инқилоб” журналининг ишини йўлга қўйиб юбордик. Журналнинг биринчи сони 1922 йилнинг феврал ойи бошида чиқди”.

“Инқилоб” журналининг ташкил этилиш жараёнига махсус тўхталганимизнинг боиси шундаки, Н.Тўрақулов мазкур журналда қисқа муддат ишлаганига қарамай, журналга А.Қодирий, С.Айний, Чўлпон сингари машҳур ёзувчиларни таклиф этди. С.Айнийнинг “Бухоро жаллодлари” қиссаси, Чўлпоннинг “Ойдин кечаларда”, “Айрилиқ йўли”, “Бинафша”, “Кишан” сингари ҳикоя, очерк ва шеърларини шу нашр саҳифаларида эълон қилди. А.Қодирий қаламига мансуб биринчи ўзбек романи — “Утган кунлар”нинг “Инқилоб” журналида нашр этилиши ҳам Н.Тўрақулов номи билан боғлиқ.

* * *

1922 йилнинг октябр ойида Назир Тўрақулов Москвага РКП(б) Марказий Қўмитаси ихтиёрига чақириб олинади ва у СССР халқлари адабиёти марказий нашриёти бошқарувига раис этиб тасдиқланади.

Шариф Бойчуранинг хотирасида Н.Тўрақулов ҳаёти ва фаолиятининг ушбу даври тўғрисида бундай маълумот бор:

“1922 йилнинг сентябрида мен, олдиндан келишиб олганимиздек, оилам билан бирга Тошкентдан Қозонга қайтиб келдим...”

Биз Тошкентдан кетадиган кунларда ўртоқ Тўрақуловнинг Москвага чақириб олинishi тўғрисидаги хабар тарқалган эди. Бу хабар кейинчалик тўғри бўлиб чиқди. Қозонга келганимдан кейин Тошкентга, Тўрақуловга хат ёзиб, жавобини Тошкентдан эмас, балки Москвадан олдим. 1922 йил 19 ноябрда ёзилган бу хатда Тўрақулов ўзининг Раҳимбоев ва Отабоев ўртоқлар билан бирга Москвага чақириб олинганини хабар қилган эди”.

Шариф Бойчуранинг бу хотирасига асосланган ҳолда айтиш мумкинки, Н.Тўрақулов билан бир вақтда Абдулла Раҳимбоев ва Қайғусиз Отабоев ҳам Москвага ишга чақириб олинган. Шу нарса ажабланарлики, бу учала раҳбар 1922 йил 25 сентябрда РКП(б) Марказий Қўмитаси ташкилий бюросининг қарори билан бири Туркистон Компартияси Марказий Қўмитаси котиби, иккинчиси ТАССР Марказий Ижроия Қўмитаси раиси, учинчиси эса ТАССР Халқ Комиссарлари Совети раиси лавозимларидан “қўпол хатолари учун” озод этилган эди. Аммо катта ташкилотчилик истеъдодига эга бўлган ва республика аҳолиси ўртасида обрў-эътибор қозонган бу раҳбарларни сиёсат оламида четлаштириш республикада Совет давлатига қарши норозилик кайфиятини келтириб чиқариши мумкин эди. Шунинг учун ҳам, бир томондан, ана шу хавфнинг олдини олиш, иккинчи томондан, уларни Москванинг доимий назоратида ушлаб туриш ва партияга садоқат руҳида тарбиялаш мақсадида улар марказга ишга таклиф этилган эдилар. Н.Тўрақуловни СССР халқлари марказий нашриёти раҳбарлигига тавсия этишдан мақсад русийзабон пролетар

ёзувчиларининг асарларини қардош халқлар тилларига, қардош халқлар адабиётининг шу руҳдаги намуналарини эса рус тилида таржима ва нашр этиш, шу йўл билан кўп миллатли пролетар адабиётини яратиш ва марксизм-ленинизм гояларини шу адабиёт ёрдамида кенг халқ оmmasига сингдириш эди.

Н.Тўрақулов бошқарма раиси лавозимида хизмат қилар экан, ҳам ташкилотчилик, ҳам журналистлик истеъдодини тўла намойиш этди, бу лавозимдан миллий республикалардаги аҳолининг маърифий ва маданий савиясини кўтариш йўлида фойдаланди. Унинг раҳбарлигида миллий тилларда кўплаб нусхаларда ўқув қуроллари ва кўргазмалари нашр этилди. Лотин ёзувидаги турк-татар тилларида қатор дарсликлар, ўқув қўлланмалари ва илмий-оммабоп адабиётнинг нашр этилиши янги ёзувнинг бу халқлар маданий ҳаётига кириб боришида муҳим омил бўлди. Нашриёт беш йил ичида 60 миллионга яқин нусхада китоблар чоп этди. Қисқа муддатда 50 тилдаги даврий нашрлар билан бирга, ўқув, илмий-оммабоп, ижтимоий-сиёсий, бадиий ва қишлоқ хўжалигига оид кўплаб китобларнинг нашр этилиши мисли кўрилмаган воқеа бўлди ва нашриёт китоб маҳсулоти бўйича жаҳонда биринчи ўринга чиқиб олди.

У шу йилларда қозоқ тилшунос олими А.Бойтурсунов билан ҳамкорликда биринчи қозоқ алифбосини яратди ва бу алифбо Н.Ф.Яковлевнинг “Алифбо тузишнинг математик формуласи” деган машҳур тадқиқотида ўқори баҳоланди.

Кези келганда айтиш жоизки, Чўлпоннинг бир ўзи 1927 йилда Елена Зартнинг “Девона”, “Кўҳи малак”, “Мироб”, А.Мордвинкиннинг “Дехқон билан большевик, буржувой билан генерал тўгрисида ҳикоя”, П.Орешиннинг “Янги домудла”, А.Серафимовичнинг “Хотин-халаж қишлоғи” ва А.Яковлевнинг “Октябрь” ҳикояларини ўзбек тилига ўгириб нашр этди. Н.Тўрақулов бугун на бадиий, на маърифий қимматга эга бўлган бу асарлар таржимасига Чўлпонни бежиз таклиф этмаган. У бу сабъ-ҳаракати билан, бир томондан, шу йилларда Москвада ночор аҳволда яшаётган шоирга моддий мадад берган бўлса, иккинчи томондан, унинг мутаржимлик қаламининг чархланишига имконият яратди.

Н.Тўрақуловнинг марказий нашриётдаги фаолиятдан яхши хабардор бўлган Шариф Бойчура бундай ёзади: “Шундай қилиб, у ўзи яхши кўрган матбуот ва нашриёт ишларига қайтади. Аммо у нашриётда фақат маъмурий раҳбаргина бўлиб қолмасдан, балки туркий (ўзбек, қозоқ ва бошқа) халқлар тилларида чиқадиған адабий асарларни таҳрир қилар, баъзи бир алоҳида эътиборга эга бўлган асарларга сўзбоши ёзиш ишларини ҳам бошқарар эди. Ўзбек ва тожик тилларидаги адабий асарлар билан танилган, кейинчалик Тожикистон Фанлар академиясининг президенти бўлган Садриддин Айнийнинг “Бухоро инқилобчилари” деган асарига ёзган катта сўзбошиси Тўрақуловнинг ана шундай хизматларидан биридир”.

С.Айнийнинг Шариф Бойчура тилга олган асари “Бухоро инқилобчилари” эмас, балки “Бухоро инқилоби тарихи учун материаллар” деб номланган. Бу ва Фитратнинг “Қиёмат” ҳаёлий ҳикояси Н.Тўрақуловнинг дебоcha сўзи билан 1926 йили Москвада нашр қилинган.

* * *

Назир Тўрақулов марказий нашриётда хизмат қилиш билан бирга, лотин ёзувига асосланган янги турк алифбоси бўйича тузилган комиссия ишига раҳбарлик қилди; 1924 йили Оренбургда ўтказилган олимлар қурултойи, 1926 йил мартада Бокуда ўтказилган туркологлар қурултойида фаол иштирок этди; 1928 йили лотин ёзувига ўтиш бўйича тузилган Марказий комиссия таркибига кирди. 1928 йил 10 июнда эса у СССРнинг Ҳижоз ва Нажд (ҳозирги Саудия Арабистони)даги дипломатия Агенти ва Бош консули этиб тайинланди.

Тарихий адабиётдан шу нарса маълумки, Биринчи жаҳон уруши тугагач, Ибн Сауд Арабистонни бирлаштириш мақсадида 1921 йили Шаммарни забт этгач, 1924-1925 йилларда Ҳижозни Наждга қўшиб олган, 1926 йил январида эса ўзини Ҳижоз қироли, Нажд ва бошқа қўшиб олинган вилоятларнинг

султони, деб эълон қилган. 1926 йил 16 февралда Совет давлати янги араб давлатини биринчи бўлиб тан олган ва у билан дипломатия муносабатларини ўрнатган. 1932 йилдан бошлаб Ҳижоз ва Нажд Саудия Арабистони деб атала бошлаган.

Назир Тўрақулов дипломат сифатидаги фаолиятининг дастлабки даврида халқаро ҳуқуқ ва халқаро муносабатлар, ислом таълимоти, Яқин Шарқдаги сиёсий вазият, Ҳижоз ҳамда Нажднинг яқин ва узоқ тарихи, ўша кезлардаги раҳбарлари, уларнинг СССРга муносабати сингари масалаларни пухта ўрганди. Ўша кезларда Англиянинг Яқин Шарқдаги сиёсий ўйинлари натижасида СССР - Ҳижоз муносабатлари ҳийла мураккаблашган ва бу нарса, айниқса, савдо соҳасида сезилмоқда, СССРнинг бу борадаги мавқеи эса тобора заифлашиб бормоқда эди. Шунинг оқибатида Ташқи ишлар халқ комиссарлиги СССРнинг Ҳижоз ва Нажддаги Агенти ва Бош консули Карим Ҳакимовни чақириб олиб, унинг ўрнига марказий нашриётдаги фаолияти билан эътибор қозонган Н.Тўрақуловни Агент ва Бош консул этиб тайинлашни лозим топган.

СССРнинг Ҳижоздаги консулиги томонидан 1928 йил сентябр ойининг сўнгги кунларида тайёрланган “Матбуот бўйича маълумот-ҳисобот” да мавжуд вазият бундай тавсифланган:

“Ҳижоз-Нажддаги ҳолатни белгиловчи асосий нарса Англия билан Ибн Сауд қироллиги ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ғоят кескинлашганидир. Англиянинг Наждга қараган Ироқ чегарасини қатор брокгаузлар қуриш йўли билан мустаҳкамлаши бу кескинликнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Англиянинг шу йўналишдаги фаолиги Ироқни Яқин Шарқдаги ҳужум операциялари учун база сифатида мустаҳкамлаш ва бир қисми Нажд чегараси яқинида ўтажак Хайфа-Бағдод темир йўлини қуриш стратегик режалари билан боғлиқ. 1927 йил ноябрида Нажд бедуинларининг бир неча йирик отрядлари Ироқ ҳудудларидан ўтиб, қурилаётган блокгаузлардан бирини вайрон қилиб ташлади. Инглизлар бунга жавобан Нажд шаҳарларига бир неча марта ҳужум қилиб, Ироқни Нажд томонидан бўлажак ҳужумлардан ҳимоя қилиш мақсадида Форс кўрфазида анчагина кучларни тўплади. Шу вақтдан бошлаб Англия билан Ҳижоз-Нажд ўртасидаги муносабатларда шу қадар кескинлик вужудга келдики, натижада урушнинг келиб чиқиши муқаррар бўлиб қолди...”

15 майда ўрт. Ҳакимов қирол Ибн Сауд билан учрашиб, унга СССР ҳукуматининг Ҳижоз-Нажд билан дўстона муносабатларни шартнома тузиш йўли билан мустаҳкамлаш, шунингдек, вақимиз мақомини ўзгартириб, уни элчи қилиш ҳақидаги истагини етказди. Ибн Сауд айтдики, у ҳозир Англия билан қарийб уруш ҳолатида, СССР билан шартноманинг тузилиши инглизларни сергаклаштириши ва уларни Ҳижоз-Наждга нисбатан шундай тadbирларни амалга оширишга туртки бериши мумкин ва бунинг оқибатларини башорат қилиш маҳолдир...”

Назир Тўрақулов 1928 йил 10 июл куни йўлга чиқиб, 29 сентябрда Жиддага етиб келади ва 3 октябр куни Маккада, дўстона вазиятда қирол ўринбосари Фейсалга ишонч ёрликларини топширади. Шундай қилиб, янги Бош консул ўзининг Ҳижоз қироллигидаги фаолиятини Англиянинг Ироқ нефти билан боғлиқ стратегик режалар туфайли Яқин Шарқда вужудга келган сиёсий танглик шароитида бошлайди. У Ҳижоз ташқи ишлар вазири Фуод Ҳамза, унинг ёрдамчиси Юсуф Ясин сингари нуфузли давлат арбоблари билан, кейин эса қирол Ибн Сауд билан учрашиб, суҳбат нишабини СССРнинг асосий дарди — савдо муносабатларини яхшилаш масаласига буради. Аммо қирол мавжуд сиёсий вазиятда бу масаланинг кўтарилиши Ҳижознинг нафақат Англия, балки бошқа Шарқ мамлакатлари билан муносабатларига ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигини айтади.

СССР Ташқи ишлар халқ комиссарлиги Н.Тўрақуловнинг Бош консул сифатидаги фаолиятдан қаноат ҳиссини ҳосил қилмай, унга қуйидаги масалалар бўйича мулоҳазалари ва расмий маълумотни юборишни сўрайди:

“1. Ҳижознинг ҳамма чегаралари бўйича халқаро аҳволи, унинг Англия, Йемен билан ўзаро муносабатларидаги сўнгги аҳвол, Ироқ ва Трансординия чегараларидаги шароитни маҳсус ёритиш. Шунингдек, Форс-Ҳижоз

муносабатлари ҳолатини Ҳижоздан туриб ёритиш мумкин бўлганлиги учун бизни бу муносабатларнинг муфассал ҳолати қизиқтиради. Ҳорижий миссияларнинг Жиддадаги сўнгги вақтдаги фаолиятининг муҳим нуқталари.

2. Ҳижознинг ички аҳволи ҳамда ҳукумат билан қабилалар ўртасидаги асосий муносабат. Ҳукуматдаги ўзгаришлар ва уларнинг сиёсий аҳамияти.

3. Бизнинг Ҳижоздаги вазиятимиз ва ишимиз, хусусан, савдо тармоқларини кенгайтириш учун янада курашимиз истиқболлари.

4. Бу йилги ҳаж масаласи.

5. Агентлигимиздаги иш тақсимооти ва ташқи олам билан алоқа аҳволи”.

Н.Тўрақулов дипломатик фаолиятининг дастлабки даврида ана шундай масалалар бўйича СССР Ташқи ишлар халқ комиссари ўринбосари Карахан ва Яқин Шарқ бўлими мудири Пастуховга мунтазам равишда маълумот-ҳисобот бериб турди; таниқли давлат арбоблари ва хорижий мухбирлар билан учрашиб, бир томондан, Ҳижоз атрофидаги, иккинчи томондан, мамлакат ичкарисидаги вазият тўғрисида чуқур танишиб борди. Аммо у Караханга йўллаган хатида ёзганидек, Совет-Ҳижоз муносабатлари шундай бир босқичга кирган эдики, бу босқичда Арабистон ва унинг теварак-атрофидаги сиёсий вазият ёмонлашган, советларга гайрли муносабатда бўлган кучларнинг Ҳижоздаги мавқеи эса кучайган эди. Шунга қарамай, Москва Бош консулдан Совет-Ҳижоз музокараларининг тезроқ бошланиши учун замин ҳозирлашни, Ибн Сауд билан Англия ўртасида бошланган ўта яширин музокаралар ва бошқа кўплаб нозик масалалар бўйича шошилиш равишда ахборот бериб туришни талаб этади. Ҳатто минтақадаги вазиятни тезроқ ўз фойдасига ўзгартириш учун собиқ Бош консул Карим Ҳакимовни савдо миссияси билан Ҳижозга юборади. Ҳижоздаги вазият Совет давлати ташқи сиёсатининг муҳим бири қисмини ташкил этгани ва бунда Н.Тўрақуловнинг хизмати катта бўлгани учун 1930 йил февралда Бош консуллик Дипломатия миссиясига айлантирилиб, Н.Тўрақулов СССРнинг Қирол ҳазратлари ҳузуридаги Фавқулодда элчиси ва мухтор вазир этиб тайинланади.

Н.Тўрақулов фаолияти шу қадар қизгин ва ҳар томонлама кенг тус оладики, ҳатто Озарбайжон давлат илмий-текшириш институтида ташкил этилган Хорижий Шарқ бюроси унга мурожаат этиб, нашр этмоқчи бўлган бюллетенига мухбир аъзо бўлишни, академик И.Т.Крачковский эса академиянинг Этнограф музейига Ҳижоз аҳолисининг ҳаётий даражаси ҳақида тасаввур берувчи маиший турмуш буюмларини сотиб олиб юборишни сўрайди ва ҳ.к.

Н.Тўрақуловнинг дипломатик фаолияти Ўзбекистонда мутлақо ўрганилмаган. Унинг Ҳижоз ва Нажддаги фаолиятида, шубҳасиз, ошкор қилиш мумкин бўлган ва мумкин бўлмаган жиҳатлар йўқ эмас. Аммо шу нарса аниқки, у Фавқулодда элчи ва мухтор вазир сифатида Совет давлатининг Яқин Шарқдаги ташқи сиёсатида эътиборли ишларни амалга оширди. У саккиз йил давом этган дипломатик фаолияти билан СССР ва Саудия Арабистони ўртасида дўстона алоқаларнинг ўрнатилишига муҳим ҳисса қўшди. У 1936 йилда Саудия Арабистони қироллигини тарк этар экан, қирол Абдул Азиз Ал Сауднинг шахсан ўзи икки мамлакат ўртасидаги муносабатларни яхши изга тушириб юборгани учун унга чин юракдан миннатдорчилик изҳор этган.

Назир Тўрақулов туғилган куннинг 110 йиллиги арафасида Москвада Тоир Мансуровнинг “Элчи Назир Тўрақуловнинг Арабистондаги эпопеяси” деган китоби рус, қозоқ, инглиз ва араб тилларида нашр этилди. Муаллиф “Труд” газетаси мухбирида шу муносабат билан туғилган саволларга жавоб бериб, бундай деди: “Ўттизинчи йиллар даври ҳозирги кун билан узвий равишда боғлиқ. Мана, шундай боғлиқликка доир бир мисол: савдо-иқтисодий ҳамкорлик масалалари бўйича асосий ташвишлар юки элчи Тўрақуловнинг зиммасига тушган. У эришган энг ёрқин ютуқлардан бири бензин борасидаги битимдир. Саудия Арабистони қиролининг шахсий илтимосига кўра, у СССРдан ўша ерга нефть маҳсулотларини етказиб беришни ташкил этган. 1931 йили — бензин бўйича битим тузилган вақтда нафақат Саудия қироллиги, балки бутун Яқин Шарқда “автомобил даври” бошланган эди. Ўша даврда дунёдаги энг бой нефть қазилмаларидан бири — Саудия нефти ҳали топилмаган эди. Шунинг учун ҳам Тўрақулов томонидан ташкил этилган “нефть битими” нафақат иқтисодий,

балки сиёсий аҳамиятга ҳам молик бўлган. Бу нарса пировардида гарблик анъанавий нефть етказиб берувчилар монополиясининг сусайишига сабабчи бўлган”.

Бу сўзларга илова тарзида шуни айтиш жоизки, шаҳзода Фейсалнинг 1932 йили СССРга қилган ташрифи ҳам Н.Тўрақуловнинг дипломатия соҳасида эришган жиддий ютуқларидан бири бўлиб, томонлар шу ташриф натижасида ўзаро савдодаги барча чеклашларни бекор қилиш ҳақида бир битимга келганлар. Бу, ўша вақтда иқтисодий танглик ҳолатини бошдан кечираётган СССР учун нажот йўлларида бири эди.

* * *

Назир Тўрақулов Мунаввар қори Абдурашидхонов, Чўлпон сингари машҳур жамоат, фан ва маданият арбобларимиз билан гоят яқин эди. Аммо у давлат идораларида хизмат қилар экан, истар-истамас улар муҳитидан узоқлаша бошлади. Ҳатто бутун ўзбек халқи Чўлпоннинг доҳиёна таржимасидаги “Ҳамлет”ни хурмат ва муҳаббат билан қарши олганида, у “Ҳамлет”га тўхмат” деган мақола билан чиқди. Мунаввар қори унинг Совет давлатига ортиқ даражада ишонгани ва бир кўни бу ишончи учун панд ейишини билган.

Чўлпоннинг хотирлашига кўра, Москвага ишга чақирилган Назир Тўрақулов хайрлашиш учун устози Мунаввар қорининг уйига борган. Улар шоҳмот устида гурунглашар эканлар, Мунаввар қори рақиб шоҳига мот эълон қилиб: “Назир, ютқаздинг!” деган. Унинг бу сўзлари Назир Тўрақуловнинг шоҳмотдаги эмас, балки сиёсат тахтасидаги ўйинига қараб ҳам айтилган сўзлар эди...

1936 йили Назир Тўрақулов Арабистондан чақириб олинди ва СССР билан Саудия Арабистони ўртасидаги дипломатик муносабатлар узоқ муддатга узилди. Совет давлати Н.Тўрақуловдан Ташқи ишлар халқ комиссарлиги тизимидаги муассасаларда фойдаланишни истамади. У Москвадаги Шарқ халқлари тили ва ёзуви институти ҳамда Ленинграддаги СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтида илмий ходим бўлиб хизмат қилди. Таниқли дипломат ва шарқшунос олимнинг бу илмий масканлардаги фаолияти ҳали бирор китоб ёки жиддий мақола билан яқунланмаган ҳам эдики, қатагон дарёсининг қонли гирдоби уни ўз домига тортди. Назир Тўрақулов 1937 йил 15 июл кўни қамоққа олиниб, ўша йилнинг 3 октябрида Москвада отиб ташланди.

Назир Тўрақулов гарчанд қозоқ миллатига мансуб бўлса-да, Ўзбекистонни ўзининг ватани, ўзбек тилини эса она тили, деб атаган эди. Ўзбекистон ҳам ўз фарзанди хотирасига чуқур ҳурмат билдириб, Тошкент ва Қўқондаги кўчалардан бирига, шунингдек, Тошкентдаги 283-сонли умумтаълим мактабига унинг номини берган.

Терроризм – XXI аср вабоси

ДОН ДЕЛИЛЛО

КЕЛАЖАК ВАЙРОНАЛАРИ АРО

Сентябр шартаси: террор ва талафотлар ҳақида ўйлар

1

Кейинги ўн йилликда бозорнинг кўтарилиб кетганлиги на фақат бутун дунёда қизгин муҳокама қилинди, балки у глобаллашув сари ҳаракатнинг кучайишига ҳам сабаб бўлди. Яшаш лаёқати ва таъсирига кўра мамлакатлараро корпорациялар давлатларникини қувиб ўтди. Доу-Джонс рақамининг танг қоларли парвози ва Интернетнинг тарқалиш тезлиги бизни келажак томон — ҳеч кимнинг зерикашига имкон бермайдиган, бозорлари назорат қилинмайдиган, сармоя инвестициялари чегара билмайдиган хаёлий киберкапитал дунёси сари тинимсиз даъват этди.

Буларнинг барчаси 11 сентябрда барҳам топди — дунё тарихини яна террорчилар ёза бошладилар. Бироқ Пентагон ва Жаҳон савдо марказига ҳужум қилганларнинг асосий нишони дунё иқтисодиёти эмас эди, уларнинг газабини Американинг ўзи қайнатганди. Бунга унинг модернлаштиришга, технологияни мукамаллаштиришга бўлган иштиёқи сабаб эди. Бу даҳрийликдек бўлиб туюлганди. Ташқи сиёсатимизнинг шафқатсизлигини кўрсатарди. Америка маданияти деярли ҳар бир уйга кириб бориб, ҳаётни, одатларни, дунёнинг турли бурчакларидаги одамлар тушунчасини ўзгартириб, уларга ўз таъсирини ўтказганди.

Терроризм илгаридан, кўп йиллар давомида етилиб келган жавоб жараёни бўлди, бироқ биз энди у ҳақида ўйламасдан туrolмаймиз: қалбимиз ва юрагимиз унинг ҳукми остидадир. Содир бўлаётган воқеалар кун сайин, ҳафта сайин фикримизни ва хагги-ҳаракатимизни ўзгартирмоқда ва, ким билади, бу борада олдимизда яна қанча ҳафтаю ойлар бор. Бизнинг дунёмиз, тўғрироғи, унинг бир қисми энди шуларнинг биз яшаётган хавfli ва жунбушли дунёсига айланиб, қулаб тушди.

Турли мамлакатлар ва шаҳарлар — Генуя, Прага, Сиэтл фуқаролари глобаллашувга қарши бош кўтариб чиқдилар. Чунки бу жараён турли халқларнинг манфаатларига зид бўлиб, робот — истеъмолчиларни вужудга келтиради. Миллатларнинг мустақиллигига зомин бўлади. Бундай намоийшлар баъзан меъеридан ташқари бўлса-да, кўп ҳолларда мудҳиш келажакнинг яқинлашишига йўл қўймасликка интилиб, шароитни нормаллаштиришга, туйғулар жунбушини пасайтиришга хизмат қилади.

Бироқ 11 сентябр террорчилари бошқа нарсани — бизни ўтмишга қайтаришни хоҳлайдилар.

2

Ўзларини қурбон қилишга тайёр террорчилар, афтидан, бизнинг фикрларимизни, эркин алмаштириш анъанамизни ва бизнинг судланувчилар ҳуқуқини ҳимоя қилувчи суд тизимимизни ўзларига нисбатан ҳақорат деб қабул қиладилар. Бойлик, куч-қудрат ва кўплаб бошқа имкониятлар биз томонда, улар эса — ўлишга тайёрлар. Уларнинг қуроли — таҳқирланган эътиқод

оташи. Бизни кенг, турфа хил олам ўраб турибди: биз ишлаймиз, мулоқот қиламиз, фарзандларни ўстирамиз, ўз туйгуларимизни ошкор билдирамиз. Айни чоғда Флориданинг қай бир бурчагида яшаётган террорчининг ҳаёти сира ундоқ эмас. У ҳам биз каби супермаркетда аравачасини мева-чевалар билан тўлдиради, кўшнисини кўриб бош силкийди. Бироқ унинг паймонаси тўлган, кучи ҳам айнан ана шунда. Фитналар ва низолар унинг дунёси сарҳадларини ўта торайтириб кўйган. Бизнинг бепарқлигимиз ва унинг қаҳр-ғазаби фитналарга тутантириқ бўлиб хизмат қилади. У қалбини бировга очмасдан, қийналиб яшайди ва чор-атрофга аланглайди. У чуқур ўйга толган инсон эмас, балки башанг кийинган, ўз муаммоларидан шунчаки чалғиш учун бировга ўқ ёғдиришдан тоймайдиган, феъли тез, жиззаки йигит. Террорчининг ўз сири бор, у буни ҳеч кимга ошкор қилмай ўз ичида сақлай билади. Эҳтимол, унга ва унинг ўртоқларига биродарлик туйғулари қаҳр-ғазабдан устувор бўладиган пайтлар келар. Уларнинг бари учун қонун битта, йўриқлар ҳам бир хил, бироқ уларни бир туйғу — суд ва ҳукмнинг қанақа бўлиш кўрқуви бирлаштириб туради. Ундай одамнинг юраги кўчада болалар аравачаси етаклаган аёлни кўрганда титрайдимиз, унинг боласига нисбатан раҳми келадими, бошқа одамларни кўрганда ҳамдардлик туйғусини туядими?

У асло кўчадаги бу аёлни сезмайди, унинг устунлиги ҳам мана шунда. У бу ерда ўз мақсадини кутиб анча йилдан бери яшайди; ёзги мактабда ўқийди, банкда ҳисоб рақамини очади, кредит картаси ва почта абонент кутисига эга, ўзини ҳамма каби тутуди — яшайдиган уйи бор, танишлари бор. Ҳаммаси олдиндан ўйланган, ипга тизилгандек пухта ишланган. У бу мамлакатнинг қанақа эканини, дунёда қандай ўрин тутишини билади ва шу билишлиги билан қаҳр-ғазаб ўтида ёнади. Унинг узоққа қаратилган нигоҳи ҳимоясиз инсон ҳаётидек кичкина нарсани фарқлаб ўтирмайди.

Бугунги руҳдаги “биз ва улар” сўзида мужассам бўлган ноякдиллик — уни ҳар бир томон баравар ирод этмоқда ва у ҳар қачонгидан ҳам яққолроқ кўзга ташланмоқда.

Америка ўзига ўзи агар гуноҳ қилган бўлсак — кимгадир алам ўтказиб, кимлардандир қаҳр-ғазаб кўзгаган бўлсак, ўч ва қасос бундан ҳам шафқатсизроқ бўларди, дейиши мумкин эди. Лекин бу издиҳом мантиқдан холидир. Гап, ҳар қанча бешафқат бўлмасин, қасосда ҳам эмас. Бунда жаннат ва дўзах бир-бирига қоришиб кетди — қўлига қурол олган жафокашлар ўзларини бамисли қиёмат қойим даҳшатини элтувчилар ўрнида ҳис этмоқдалар.

Улар қон тўкиш ўй-фикри билан банд ҳолда Тангри олдида соме турибдилар.

3

Илгари Буш ҳукумати ич-ичидан “совуқ урушни” кўмсарди. Энди бундай кўмсаш йўқ. Гўё кўп нарсалар баргараф бўлгандай. Йиқилаётган биноларнинг улкан парчалари тарих маромига путур етказди — энди бошқа бир солномани ижод қилиш керак.

Нью-Йоркда ва Вашингтонда ва ҳамма ерда содир бўлган даҳшат ҳақида минглаб ҳикояни эшитиш мумкин. Биз қаерда бўлганимиз, кимни кўрганимиз, танишу нотанишга нималарни эшитганимиз ҳақида сўзлаймиз: кимдир шифокор ҳузурига борган ва бу уни кутқариб қолган, кимнидир қўл телефони орқали огоҳлантиришга улгуришган ва ҳ.к. Бу миш-миш иккинчи миш-мишни тугдиради. Биз гўмбурлаган садолардан, тутун ва қурумдан одамларни шаҳарнинг шимол томонига қочганлиги: кўча либосидаги бўйинбоғ таққан эркаклар, югураётиб туфлисини йўқотган аёллар, осмондан қулаётган пўлат парчасидан ўзларини олиб қочган полициячилар ҳақида ҳикоя қиламиз.

Қочиб, ўзларини омон сақлаб қолган одамлар ҳақидаги гап-сўзлар ҳаммамизнинг оғзимиздан тушмайди.

Кўрсатилган жасорат ва кўз кўрган даҳшат ҳақида ҳам ҳикоялар бисёр. Воқеаларнинг гаройиб тарзда бир-бирига мос тушиши; аломатлар, юракдаги сезгилар ҳақида ҳам ҳикоялар кўп. Улар бизга қурбонлар ва ном-нишонсиз кетганлар ҳақидаги рақам қанақалигини билиш ва даҳшат ривожининг илк дақиқаларини илгаш учун зарур. Юзлаб қурбонлар ҳаққи, Тангри каромати

туфайли омон қолганларни ахтариб топишга уринамиз, қисматларнинг ўзгача тугашуви ҳаммамизни бирдек даҳшат ва титроққа солади. Икки аёл, ҳар хил самолётда учаётган икки дугона қисмати бир хил ўлим билан якунланди: бири – биринчи бинога, бошқаси иккинчи бинога ҳужум пайтида. Бундоқ бир-бирига ялакат тақдирнинг фожеасини қайси бир қисса ўзича сиғдира олади? Бу қандай бир қўш фожеанинг шарофатли қонуниятиники, икки дугона бир-бирининг алам доғидан беҳабар ҳаётдан кўз юмдилар? Бироқ айни чоғда улардан бирининг туғишган акаси Жаҳон савдо марказида ишлаб турган ва омон қолган.

Кейинги эллик йил давомида воқеа жойидан узоқда бўлганлар ҳам ҳаммасини ўз кўзимиз билан кўрганлик дея қасам ичадилар. Вақт ўтиши билан айримлари ўзларининг бу сўзларига ишониб ҳам қоладилар. Кимлардир ҳеч кимини йўқотмаган бўлса ҳам, ҳалок бўлган дўстлари ва қариндош-уруғлари ҳақида сўзлайдилар. Бу ҳам бир тарих – уйдирмали хотиралар ва содир бўлмаган йўқотишлар тарихидир.

Бу борада Интернет ҳам ўз солномасини ёзади. Уларнинг деярли ярми миш-мишлар, тахминлар, илмигайб борасидаги тахминлардан иборат бўлиши, шубҳасиз.

Улоқтирилган қўл телефонлари, югураётганда тушиб қолган пойабзал, юзларни тўсиб олиш учун қатланган рўмолчалар, девонхона қайчилари-ю, кредит карталари, Минорадан улоқтирилиб шамолда дарё ортидаги Бруклиннинг энг узоқ сарҳадларига чақиб борган қоғоз қуюнлари: иш ҳисоб-китоблари, сугурта ҳужжатлари, ишга кириш ҳақида аризалар. Шоҳидларнинг сўзларига қараганда, қоғозлар бетонларга шувалиб, юк машиналари гилдиракларига ёпишиб, илашган. Бироқ хотира парчаларига инган майда ашёвий далиллар ҳам, росмана инсоний тарих ҳам биз учун террорчиларнинг англаб етишимиз душвор бўлган даҳшатга реал тус бериш учун қандай хатти-ҳаракат қилишларини мушоҳада этишдан кўра зарурроқдир.

4

Деразаларни кул-қурум қолади. Кийимларини устига шоша-пиша илган Карен, болаларини қўлтиқлаб, уларни кийинтиришга уринар, эрига нималарнидир уқдирмоқчи бўларди. Ўзи билан олиб кетмоқчи бўлган лаш-лушларни бир тўп қилиб эшик олдига улоқтиради. Эгизак қизлари унинг хатти-ҳаракатларини кўрқув билан кузатишарди.

Кейин бир неча муддат айвонда яна содир бўладиган портлашга қулоқ тутиб туриб қоладилар. Портлаш содир бўлмайди, улар бироз хотиржам бўлиб, хонага қайтиб кирадилар.

Иккинчи зарбанинг тўлқини уларнинг уйига қадар етиб келганди. Марк иккинчи бинога ҳам самолёт келиб урилганини пайқади. Улар воқеа содир бўлган жойдан икки мавзе нарида яшар эдилар, у биринчи портлашни авиаҳалокат деб ўйлади.

Улар яна айвонга чиқишди, у ерда ўн беш-йигирма қўшни тўпланганди.

Карен қўл телефони, радиотелефон ва зарядлаш ускунасини олиш учун яна хонага отилиб кирди. Болаларга иссиқ кийим ва егулик ҳам олиш керак эди. У ётоқхонага югуриб кириб, никоҳ узугини олволди.

Деразадан боқиб, кўплаб одамларни кўрди. Бировлар кўча бўйлаб югурар, учиб тушаётган парчалардан паноҳ тополмай оломон қуршовида қолганча тек турарди. Югураётганлар йиқилганларни босиб ўтар, ҳамма ерда кул ва қоғоз қуюнлари ўйнади. Қоғозлар ҳавога учар, қуёш нурлари тўсилиб, осмон қоронғилашганди.

Қўл телефонлари ўчиб қолганди. Одамлар радиотелефонлар орқали гаплашиб, йиги-сиғи қилардилар. Кўчадаги аҳвол ичкаридагидан бешбаттар эканлигини ҳамма ҳис этарди.

Айвонга тутун оқиб кира бошлади.

Биринчи бино йиқилганда, Карен бомба портлади деб ўйлади. Нима содир бўлганини телефон орқали билиб, у бирмунча энгиллик ҳис этди. Демак, бу бомба ташлаш эмас. Урушмас. Ҳарҳолда – ҳозирча шундай.

Марк стулларни олиб чиқиш учун ичкарига кириб кетди: айвонда қўплаб кексалар тик турар, улар орасида қуймичидан операция қилинган аёл ҳам бор эди. Бўғиқ гумбурлаш садосини эшитиб, юраги орқага тортиб кетди. “Ё худо, бу нимаси?” – ўйлади у. Бироқ садо бошқача бўлиши мумкин эмасди, зеро, белидан қирқилган бино йиқилаётганди.

Деразаларни қора қурум қоплаб олди, кўчада нималар содир бўлаётгани Маркка кўринмасди. Балки, кўришга ҳеч нарса ҳам қолмагандир?

Улар, яшовчилар, зина томон чопишиб, ёнгин пайтида чиқиладиган йўлакка ёпирилишди, бироқ тутун қуюқлашгандан қуюқлашиб борарди. Кулга қум араллашиб, тишларда гичирларди.

Марк ичкарига югуриб кириб илгакдан сочиқни юлиб олди, жавондан якандозни суғуриб, сувга намлади, велосипеднинг пластик шишасига сув қуйиб олди-да, болаларнинг ички кийимларини қўлтиғига урди.

Ҳаммасидан ҳам уни эгизак биноларнинг йиқилиши кўрқитарди. “Унда ҳаммаси тамом бўлади”, – ўйлади у.

Карен ўйларидан унча узоқда бўлмаган туман адвокатурасида ишловчи дугонасига кўнғироқ қилди. Ёлворди, тавалло қилди, кейин гўшакни илиб қўйди. Кейинги соатда полициядан тинмай кўнғироқ қилишди, руҳлантиришди, маслаҳатлар беришди.

Марк айвонга қайтди. “Омон қолмаймиз, шекилли”, – деди у ўзига ўзи, кейинги дақиқада нима содир бўлиши ҳақида ўйламасликка тиришиб.

Каренга полициядан кўнғироқ қилишиб, бино ичидан чиқишини айтишди.

Иккинчи минора қулаганда гўё юрагим узилиб тушди, чунки Марк жияним эди. Мен унинг радиотелефонига кўнғироқ қилдим. Миноранинг баландлигини чамалаган ҳолда ундан уларнинг уйигача бўлган масофани аниқлашга уриндим. Марк мендан ниманидир суриштирди, мен жавоб қилдим. Ҳеч бир сўз эсимда йўқ, ёдимда қолгани гапимизнинг узилгани эди, холос, унга бошқа алоқа воситаси билан боғланишиб, ёрдам ваъда қилишарди.

Лифтнинг шахтасидан тутун бурқсиб кира бошлади. Карен Орегонадан кўнғироқ қилган отаси билан хайрлашди. Мангуга видолашди. “Биз энди бошқа кўришмаймиз”, дегандек бўлди. У ҳамма тутундан бўғилиб ўлади деган хавотир-да эди.

Тўпланганлар деворга тақалиб, ўтириб олишди. Сукут қилмасликка ҳаракат қилиб, нималарди ҳақида гапиришар, болаларга кўшилиб кўшиқ айтишарди. Болалар эса катталарнинг кўрқиб кетганини кўриб, асабийлашишарди. Кейин кўнгилли кутқарув командаси етиб келди. Кареннинг дўсти ва танишлари Марказ-кўчадан бу ерга на фақат келиб улгуришган, балки кўчада икки полициячини учратиб, улардан чангдан ҳимоя қилувчи ниқоблар ундиришиб, жабрланганларни қаерга олиб боришаётганини ҳам билиб олишди. Кутқарувчилар бутун бинони қаватма-қават айланиб чиқишиб, ҳамма тўпланганига ишонч ҳосил қилгач, аҳолини кўчага олиб чиқишди.

Чор-атрофни кул босиб, тутуннинг зулмати қоплаб, кўчалар мутлақо одамсиз эди. Машиналар ва йўлқалар кул остида қолганди. Паға-паға кулранг қурум ҳавода сузиб юрар, шамол қоғозларни ҳамон ўйнар, пойабзаллар, портфеллар, болалар аравачалари ҳар жойда сочилиб ётарди. Ниқоб тақиб ва юзини ҳўл сочиқлар билан тўсиб олган тўда дастлаб шарқий йўналиш бўйича ҳаракатланди, кейин Нассау-стритга етгач, шимолга қараб бурилди. Одамлар болаларни қўлларида кўтарганча секин олға силжирди. Улар атрофга алангласликка ҳаракат қилар, оёқлари остидан кўз узмас эдилар. Чуқур сукут ичида илгарилаб борардилар.

Улар бошдан-оёқ кулга кўмилиб, Пейс-Юниверсити бомбапанасига етиб бордилар ва у ерда уларни озиқ-овқат ва сув, синчков ва тажрибали кутқарувчиларнинг ёрдами кутарди. Бир пайт қувур ёригидан чиқиб ётган газ туфайли қаттиқ саросима бошланди. Уларнинг устларига сув урдилар. “Уст-бош нам бўлиши керак”, – дедилар уларга. Дастлабки ярим соат шу тарзда кечди.

Бир неча муддатдан кейин овқат столи олдида навбат пайдо бўлди.

Ёш жувон ветчинали эмас, пишлоқли бутерброд сўради. Бошқа аёл қизариб пишган нонни қайтариб берди. Ва бу ҳолатларда сира андишасизлик ёки ножўялик йўқ эди — шунчаки ҳамма жонланиб, ўзига кела бошлаб, очликни ҳис этганди.

5

Нақлиётлашган ҳаёт — ҳаммамизнинг тақдиримиз ва турмуш тамойилларимиз эди. Хусусан, нақлиёт тараққиёти бизни кучли ва қудратли давлатга айлантирган эди.

Жаҳон савдо маркази биноси на фақат техника тараққиётининг рамзи эди, балки ўзида кенг миқёсдаги назарий жиҳатдан мумкин бўлган нарсани ҳам мужассас қилганди. Агар тўғри ёндашадиган бўлсак, амалга ошмайдиган нарсанинг ўзи йўқ. Деворни бошдан-охир қоплама билан қопланганлиги одамларда осмонга юксалган буюк иншоот олдидаги қўрқувни бартараф этиш туфайли эди. Йиллар ўтиши билан унга одамлар кўникишди, ундан қўрқмай қўйишди ва ҳатто яхши кўриб қолишди.

Бугунги кунда одамларнинг озгина гуруҳи том маънода уфқларимиз чизигини ўзгартиришга муваффақ бўлди. Биз замонда ҳам, маконда ҳам ортга улоқтирилдик. Энди ҳаётимиз узоқдан бошқариладиган, детекторлар ўрнатилган мўъжаз радиоприёмниклардан тортиб, ўзимиздан ўғирланган ва ичидаги одамлари снарядларга айлантирилган йўловчи қалбимиздаги улкан самолётларга қадар уларнинг ўлим келтирувчи техник ютуқларига боғлиқ бўлиб қолди.

Балки буларнинг ҳаммасида ёвуз бир фикр мужассамдир. Техникани улар ўз табиатига кўра вайрон келтирувчи деб ҳисоблайдилар: у уларнинг одату анъаналари ва эътиқодига ўлим келтиради. Модомики, у ўлдираар экан, ундан ажал қуроли сифатида фойдаланмоқ керак.

6

Деярли ўн бир йил муқаддам Форс кўрфазидаги амалиётлар пайтида ҳақиқий уруш оммавий воситалар орқали ёритилганидан фарқлироқ бўлганди. Дастлабки кунлар жунбуши ўтиб кетгандан кейин радио ва телевидение хабарларга хасисроқ бўла борди. Ва телевизор орқали ваҳимага солувчи яшил роликларни томоша қилган одамлар уруш на фақат телеэкранда, балки ҳаётда бўлаётганини дафъатан англаб етмадилар. Бироқ англаб етишгач, ҳаяжонга тушишиб, бақир-чақир қила бошладилар. Уларни уруш билан яккама-якка қолдиргандилар.

11 сентябр ҳақидаги репортажларни жуда кам бўлди дейиш ножоиз. Бу гал телевидение ўз вазифасини жуда ўринли адо этди. Бироқ ҳақиқий воқелик — бир иш, уни ёритиш — бошқа бир иш. Хуллас, содир бўлган воқеа ахборот нуқтаи назаридан қайта ишлашга муҳтож эмасди. У шу даражада кўзни қамаштирадиган, эсни оғдирадиган эдики, кўпчилигимизга бу ҳаётда содир бўлмайдиган рўёдек бўлиб кўринди. Уни биз рўё деб атарканмиз, уни ўта реал воқеа ҳам дегимиз келади, зеро, рўё айни чоғда шундоқ объектив омиллар билан айтилган эдики, бизнинг идрокимиз калиги бунга торлик қилиб қолганди.

Дастлаб самолётлар бинони тешиб ўтди—бунга биз бир неча муддат ўтгандан кейин ишондик. Бироқ, мана, бинолар қулаб тушди. Мана, тутун қаватма-қават сузиб пастга йўналди. Бу шу қадар даҳшат эдики, кўзимиз кўрганни ақлимиз идрок этишга ожиз эди. Тасаввуримиз бунга ўзига сиздирилмасди. Шу билан бирга ҳаммаси рисоладагидек кечди: физика қонунларига асосан иншоот ҳавода бўшлиқ қолдирганча қулаб, ўтириб қолди; улкан антенна ортага қайтган ёй ўқидек тўмтоқ учи билан пастга қараб учди.

Бу даҳшатга ҳеч қандай таскин бўлиш мумкин эмас, йўқ ҳам. Бу даҳшат ва фожеага шундайича тан бериш керак бўлади. Бироқ бу ўринда сўз билан таърифлаш имконини истисно қилмаслик керак. Мен бир ёзувчи сифатида ушбу кун бошимизга не қулфат ёғилганини англагим келади. Ўта ошиқиб кетмаяпманми? Йўқ, чунки бизда вақт жуда кам. Деярли йўқ. У жуда

тақчиллашиб кетди, режалар шошилинич равишда тузилади, вақт учиб ўтаркан, ўз қиёфасини ўзгартирмоқда. Бироқ жонли одам уни яратган муҳитдан ажратиб кетолмайди ва ёзувчи хотирасини таранглаштирган ҳолда ўз сўзини айтгиси келади. Сўзни сиёсатдан, тарихдан ёки диндан эмас, балки илк ҳис этилган даҳшатдан бошлаш керак. Одамлар бир-бирларига қўл беришиб осмонўпар бинодан пастга сакрадилар. Биз кўзимиз кўрган нарсага мана нимани қарама-қарши қўйишимиз мумкин – қийшайган пўлат устунлар фониди туташган қўллар ва қалбларни, инсоний гўзалликни.

Бизда бу борада шунга ўхшаш ҳеч бир тажриба бўлмаганлиги сабабли, содир бўлган воқеа ҳақида гапиришни билмаймиз. Бироқ осмонда нимадир етишмайди. Зеро ёзувчи хотираларни заволдан сақлаб қолишга, мазкур бўшлиқни ҳислар ва фикрлар билан тўлдиришга ўзини ҳаммадан ҳам бурчли сезади.

7

Бизга Америка келажакни яратаяпти деган сўз жуда хуш ёқади. Биз бунга яшаб ўтилган нимагадир ёндошгандек, яхши тасаввур этилган нарсага муносабат билдиргандек ёндошамиз. Бироқ эндиликда ўта бисёру катта тасаввур ҳам, кичиги ҳам бирдек хавотирга солади, зеро ҳаммасини қайтадан идрок этиш керак. Масалан, қаерда яшаш керак? Дам олишга қаерга бориш зарур? Болаларни нималар кутмоқда?

11 сентябр кўп одамларнинг яшаш тарзини ўзгартириб юборди.

Осмонўпар биноларнинг қулаши деярли ҳамма нарсада бевосита акс этди.

Янгигина сотиб олинган “палм-пайлот”¹, меҳмонхона девори тагига қўйиб қўйилган узун лимузин; шаҳар марказида инвестиция банкларининг бири рамзи билан кўтарилаётган осмонўпар бино – энди буларнинг бари бошимиздан ўтган даҳшатни ёдга туширади ва техника тараққиётнинг ютуқлари сифатида ҳеч биримизни ҳайратга солмайди.

Терроризмнинг бошқа кўринишлари ҳам мавжуд: биологик кимёвий қуроллар муҳитни ифлослантириши, ҳавони ва сувни заҳарлаши мумкин. Илгариги террорчилик ҳаракатларида буларнинг ҳеч бири ҳақида ўйламасдик. Энди эса, келажакка нигоҳ ташларканмиз, биз унга ортиқ одатий ишонч билан қарай олаемиз, бунга қўрқув ҳалал беради.

Бошимиздан ўтган даҳшат ички дунёемизни қоронғилаштиришга улгурди. Биз ўлим муҳри қолган кўйи Манхэттен ҳавоси билан нафас оламиз – уни дарёнинг енгил шабадаси олиб келади ва ўлим муҳри биноларнинг томонлари ва деразаларида акс этади, унинг ҳиди сочларга ва кийимларга ўтириб қолади.

Биз келажакни ўзимизча шундай тасаввур қиламизки, унда микросхемалар атомдан катта эмас, бизнинг умримиз кунларини ўлчайдиган ускуналар эса асл ахборотнинг идрокка лаёқатли квантли кенгликлари билан бошқарилади. Ва шу аснода қаҳр-ғазаб ўтида ёнган ва қасосга ташна минглаб кишилар оломони тасаввуримизда жонланади. Шифокорларнинг ва мўътабар кишиларнинг катталаштирилган фотопортретлари балконларга илинади ва энг катта портретдан бизга террорчиларнинг раҳнамоси нигоҳ қадайд.

Дунёда иккита куч бор – ўтмиш ва келажак. Коммунистик ғоялар даври тугатанидан кейин, замонавий демократия тамойиллари ўзининг барча қусур ва нуқсонларига қарамадан ҳаётда рўйирост ўз ўрнини мустаҳкамлай бошлади. Ҳозирча бу мавқе сақланиб турибди. Бироқ халқаро руҳоний асосларга қурилган давлат пайдо бўлди. У ўз умрини яшаб бўлган эса-да, улкан ва судралувчан бўлиб, ўз мақсадига жон талвасасидаги жунбушлик билан эриша олади.

Ғоялар пайдо бўлади ва умрини яшаб тугатади, тарих эса олға қараб интилаверади.

8

Умидли кунлар бошланганига ҳам бир ҳафта бўлди. Жума куни машиналарнинг узлуксиз қарвони Канал-стрит бўйлаб ғарбга ҳаракат қилди. Ағдарма машиналар,

¹ “Palm Pilot” – қафтга сиғадиган мўъжаз компьютер.

улкан юк автомобиллари, ахлат ташувчи машиналар ўтиб бормоқда. Ер сурувчи машиналар кучаниб ўкиради. Кўчада одамлар сийрак. Уларнинг айримларида чангдан ҳимоя қилувчи ниқоблар, бошқа бировлари эшик кесакилари ва уй деворларига суянганча шунчаки туришибди ва худди ёввойилардек, сотувчиси ҳам, пули ҳам йўқ машиналарга тикилишади... Ўт ўчириш машинаси, унинг ортидан патруль ва полиция машинаси сирена чалиб ўтади. Тахта тўсиқ атрофига тизилган йўл ҳаракати бошқарувчилари йўлни транспорт учун бўшатишга ҳаракат қилишади. “Тез ёрдам” машиналари, мўъжаз кўтарма кранли автомобиллар, “Кон Эд”¹ юк машиналарининг катта карвони ўтиб боради, буларнинг барчаси бир томонга қараб ҳаракат қилади.

Яна бир неча мавзе ўтганидан кейин улар қум ва кул булутлари ичига кириб кўздан йўқолади.

Бир ой илгари мен бу ерларда сайр қилган эдим. Эндигина шом қоронғиси туша бошлаган ва мен ўзларига керакли нарсаларни харид қилган одамларнинг кўп миллатли оломони ичра, сотувчилар, ерлик аҳоли, тасодифий йўловчилар, бир неча нафар сайёҳлар орасида борардим. Йўлка чеккасида ўзига жой ажратиб олган тан уқаловчи ишларди, калапўшини бостириб кийган велосипедчи учиб ўтди. Буларнинг бари доимий издиҳом ва шовқин-суронга тўла Канал-стрит учун бир одатий ҳол эди ва у ресторону рассомлар устахоналарига бой юқоридаги Сахо кўчасидан фарқ қиларди. Бу ерда, Канал-стритда компьютерлар радиоприёмниклар, пенопластлар, саноат пластмассалари арзон нарҳда сотилар, ширинлик дўконлари ишлаб турарди.

Эътиборимни жойнамоз устида ибодат қилаётган аёл тортди. Мен дўстимни учратишим керак бўлган шаҳарнинг жанубий қисмига йўлимни бурар эканман, уни, шойи рўмолдаги ёш жувонни ўша муюлишда кўрдим. Аср намозини ўқиш пайти эди, у тиз чўкиб, бошини жойнамозга теккизиб сажда қилмоқда эди. Сотувчиларнинг аравачалари ортида у деярли кўзга ташланмас, у билан бировнинг иши ҳам йўқ эди. Бошқа бир аёл йўлка четида йигма курсида ўтирарди. Ибодат қилаётган жувон юзини кунчиқарга бурганди, мен унинг товонлари ва кифтини кўрдим, холос. Унинг нақ рўпарасида дўкон пештахталари бўлиб, четдан қараганда, у гўё худди шуларга қараб ибодат қилаётгандай эди. Аслида эса у исломнинг муқаддас шаҳри Маккага юзланиб намоз ўқимоқда эди.

Баъзи жойнамозларда масжидлардаги меҳроб рамзи туширилган бўлади ва у Маккага қаратилади. Шарқ қайси томонда эканлигини билиш учун жувонга Манхэттен ўтиш йўлагидagi қуёш нури тушадиган томонни кўрсатувчи кўрсаткич кифоя қилди, холос.

Мен ибодатдаги жувонга қараб туриб, одамларнинг бир-биридан фарқли туйғусига бегона бўлган Нью-Йоркнинг саховати ва олижаноблигига амин бўлдим. Бунда исталган одатга, ибодатга ва эътиқодга ўрин бор. Зотан 11 сентябр қурбонлари рўйхатида ҳам ҳеч ким истисно қилинмаган, барча бир хил тарзда даҳшат ва олов комига рўпара бўлганди. Кўпларнинг таналари шу чоққача топилгани йўқ. Омон қолганларнинг насибаси эса фақат алам доғи бўлади. Бироқ ўлганлар — ёшлар ва қарилар, тақводорлар ва даҳрий доҳийлар орасида миллий, ирқий, шахсий айирмачиликлар йўқ, уларда фақат бир яхлитлик — қалблар қовушуви бор, холос. Маккага ҳар йили бўладиган ҳаж зиёрати чоғида мусулмонлар жамиятидаги мавқеларни, бойлигу мулкани ва миллатини билдириб турадиган ҳамма нарсани эгниларидан ечадилар. Эркаклар бир хил ридо киядилар, шунингдек, юзларини беркитиб олган аёллар ва барча ҳаётдан ўтганлар билан биродарлигини ёдга олишиб, ибодат расмини адо этадилар.

Аллоҳу акбар. Аллоҳ буюқдир.

2001 йил, декабр.

¹ “Con Ed” - Нью-Йоркни электр энергияси, газ ва иссиқлик билан таъминловчи Con Edison компанияси.

ТЕРРОРЧИНИНГ ПСИХОЛОГИК ҚИЁФАСИ

Польшада чиқадиган етакчи журнал мухбири Кишиштоф Бурнешко саволларига Ягеллон университети қошидаги Жамоатчилик муаммолари институти ходими, психология фанлари доктори Дорота Кубацкая-Ясецкаянинг жавоблари

Виждон азобини билмай

Кишиштоф Бурнешко. Одатда, террорчиликка кимлар мойил бўлади? Нима, у — алоҳида тушунчага эга шахсми?

Дорота Кубацкая-Ясецкая. Бу ўринда саволни сал бошқачароқ қўйиш керак бўлади. Шубҳасиз, терроризм ҳодиса сифатида тажовуз ва зўравонликнинг ўртасида бўлиб, айни чоғда у ижтимоий, сиёсий, гоъвий моҳият билан узвий алоқадордир.

К.Б. Барибир тажовузкор одамнинг ўз истагига эришиши учун юмшоқ табиатли шахсга қараганда террорчилик йўлига ўтиши осон-да. Ёки психологик нуқтаи назардан мен ноҳақманми? Яъни, демокриманки, ҳар ким ҳам террорчи бўлиши мумкинми?

Д.К.-Я. Гапни тажовуз ўзи нима эканидан бошлай қолайлик. Бу нима ўзи — бошқа одамга уни йўқ қилиш даражасида зиён-заҳмат етказадиган ахлоқми ёки ҳаракатми? Албатта, ўша тажовузкор ёки у қадар тажовузкор бўлмаган одамлар мавжуд. Тажовуз — биологик инстинкт бўлиб, жами ҳайвонот дунёсига хосдир ва бундан инсон ҳам истисно эмас. Тажовузга мойиллик бизнинг қонимизда бор. Фақат фарқ шундаки, буни биз, одамлар, бирдек ошқора зоҳир этавермаймиз, қолаверса, ундан бирдек фойдаланмаймиз. Бундан ташқари, тажовузнинг турли кўринишлари орасида яна шундай хиллари ҳам борки, бунда шахс ўзини тажовузга мулқ шайлантириб, ҳаракатда ўта шафқатсизлик йўлини тутати. Бунга тажовуз уларнинг хоҳиши ёки табиатига боғлиқ бўлмаган аскарларни, полициячиларни ва бошқаларни мисол келтириш мумкин. Бу улар зиммасидаги вазифанинг зоҳиридир.

Демакки, бундай тажовузни кўнглида ёвузлиги бўлмаган одамлар тоифаси ҳам амалга ошириши мумкин. Баъзилар тажовузкор бўлса, бошқаларда бундай феълнинг ўзи йўқ. Лекин улар табиатан қанақа шахс бўлишмасин: барчаси душманни йўқ қилиш шарт, шахарни бамбардимон қилиш керак, деганга ўхшаш топшириқлар олишади. Баъзилар буни ҳеч бир иккиланмай қабул қилади, баъзилар учун эса бунга амал қилиш жуда азобли кечади.

К.Б. Ҳа, бу борада Хиросимага атом бомбасини ташлаган самолёт экипажини эсга олиш мумкин: уларнинг қай бирлари буни оддий буйруқ сифатида қабул қилган, қай бирлар эса — ақлдан озиб қолаёзган.

Д.К.-Я. Гап ҳудди мана шунда: Полициячининг “нима ҳам қилардик, “керакми-керак”далиги ёки ички қаршилиқнинг ҳаракатга келганлигидадир. Қуролли тажовуз совуққонликни, қатъий ҳисоб-китобни тақозо қилади. Яъни, менинг бу давлатга ёки ушбу одамларга ҳеч қандай қаршилигим йўқ, бироқ уларни йўқ қилишим керак, чунки буйруқ шундай, деган мулоҳазага таянади. Зеро бу мақсад шахсий эҳтиёж туфайли эмас, балки буйруққа асосланган. Бундан ташқари одамларни ўзгалар буйруғини ўз хоҳиш-истаклари сифатида қабул қиладиган қилиб ҳам тарбиялаш мумкин. У чоғда қуролли тажовуз сезиларли даражада фаоллашади. Гитлер аскарлари шу тарзда тарбияланган эдилар — уларга виждон азоби деган нарса ёт эди. Америкаликларда эса тамомила бошқа анъана шаклланган — муаммолар замини ҳам худди мана шунда. Қуролли тажовуз учун кўпроқ тарғибот усули қўлланилади. Гитлер ўз аскарларига: биз олий ирқмиз, қолганларнинг ҳаммаси инсон зотига мансуб эмас, агар биз уларни йўқ қилсак, инсониятга фақат ёрдам берган бўламиз, дея уқтирган эди.

Бу нарса туйғуларни қаттиқ жунбушга келтирган эди, яъни қуролли тажовуз ички эҳтиёж тусини олганди. Террорчи худди шу тамойилда фаолият кўрсатади. Террор – зўравонликнинг кўринишларидан бири. Зеро тажовузга шахсий гараз хосдир: бир инсон иккинчи инсон билан курашади. Аини чоғда зўравонликнинг башқача, яъни ижтимоий кўриниши ҳам бор: бир гуруҳ бошқа гуруҳларга ёки бутун бошли бир гуруҳ алоҳида шахсга қарши зиддиятга тушади. Бу ўринда ҳамма ишга балоғардонни топиш борасида жамоатчилик орасидаги миш-мишни ёки гоёвий мақсадни ҳам назардан соқит қилмаслик керак. Яхудийларга қарши қиргинлар айнан шу тарзда юзага чиққан, яъни уларга кўз кўриб, қулоқ эшитмаган жиноятлар тақилган ва бу билан жамиятда етилиб келаётган исён бартараф этилган. Модомики, тажовузнинг мақсади душманни тағ-томири билан йўқ қилиш экан, зўравонликда эса уни на фақат йўқотиш, балки ўзига бўйсундириш, юзтубан йиқитиш борасида ҳам гап боради. Муддао уни таслим қилиш, бўйсундиришдир. Албатта, бу ўринда қатъий чизик тортиб бўлмайди. Зеро, кимдир қатъий қаршилик кўрсатса ва бўйсунишни истамаса, бундай ҳолларда зўравонлик тажовузга айланади.

Ўзининг ҳақлигига ишонтариш

К.Б. Шу тарзда террорчилик усуллари кўп деган мулоҳаза тўғри бўлар эмиш?

Д.К.-Я. Шубҳасиз. Бу худди зўрлаш ҳолатига ўхшайди: аёл қанчалик жон-жаҳди билан қаршилик кўрсатса, зўрловчи шунчалик кучини кўрсатиб, баттар тажовуз қила бошлайди. Худди шу боисдан айрим жабрдийда қурбонлар даҳшатли даражада қийноққа солинган бўлади. Айнан шунингдек, террорчи ҳам ўзининг гаразини бошқаларга дохил қилишга, тўғрироғи, ўз мақсадини бошқаларга ўтказишга астойдил киришади. У одамларни ўз Ишининг ҳақлигига ишонтаришга интилади. Бироқ у аминки, бунга тинч йўл билан эришиб бўлмайди: яъни ҳеч бир жамият ҳибсга олинганларни қўйиб юборишга рози бўлмайди, ҳукм ўқилган террорчиларни эса, инчунин, худди мана шунга кўра ҳам тажовузкор шахс ёвузлик йўллари танлайди. Агар бу билан мақсадга эришишга кўзи етмаса, унда биргина йўл қолади – курашни янада кучайтириш...

К.Б. Бироқ кўп ҳолларда унинг қаҳру ғазабига асл сабабчи бўлган ҳокимият эмас, балки ҳеч бир гуноҳи йўқ одамлар дучор бўлади.

Д.К.-Я. Худди мана шу ўринда босқинчиликнинг мақсадсиз йўналиши – қуролли тажовуз намоён бўлади. Бундай ҳолда тажовуз мақсадга эришиш воситаси бўлиб қолаверади, бироқ диққат мақсадга эмас, бошқа одамларга қаратилган бўлади. Зеро, террорчилар аксарият ҳолларда кимнидир ўлдиришни ёки йўқ қилишни ўз олдларига асосий мақсад қилиб қўймайдилар, балки кучларини, қатъийликларини намоёиш қилиб, ўзларининг ҳамма нарсага қодирлигини кўрсатиб қўйишни хоҳлайдилар. Нима бўлганда ҳам бу, барибир, зўравонликдир, чунки улар ҳаракатнинг тажовузкор усуллари билан фойдаланиб, бошқаларни ўзининг хоҳиш-истакларига бўйсундириш иштиёқида ёнадилар. “Биз беғуноҳларни ўлдиришни истамаймиз, бироқ...” – дейишади улар одатда. “Яхши” террорчилар бомбаларни одамлар йўқ жойга қўядилар ёки уларни кечалари портлатадилар.

К.Б. Умуман олганда, террорчининг мулоҳазакорлиги ҳақида гапириш мумкинми?

Д.К.-Я. Режалаштира олиш қобилияти, аниқ ҳаракат қилиш, вазминлик ёки натижага ошиқиш, тезкор фаолият – булар шахснинг индивидуал хислатларининг муаммоларидир.

К.Б. Одатда қандай террорчилар хавфли бўлади?

Д.К.-Я. Ҳамма гап уларнинг қандай ҳаракат қилишларига боғлиқ. Файри-ихтиёрий равишда фаолият кўрсатувчи террорчиларнинг ҳаракатларини олдиндан билиш мумкин эмаслиги сабабли, улар хавфли, фикр қилувчилари эса – ўзларининг имкониятларини баҳолайдилар: ҳозир ҳаракат қилиш керакми ё кейинми – ҳисобга олишади. Қоидани менсимайдиганлари ҳеч қачон ўйлаб-нетиб ўтирмайдилар. Айнан шунақалар террорчиларнинг ўзларига ҳам ноқулайлик туғдирадилар: тўданинг бундай аъзоси мустақил ҳаракат қилишни маъқул

кўриб, ўзларининг мана шу саркашлиги билан белгиланган иш режасига путур етказадилар. Бироқ, айти чогда бу энг қийин ҳолатларда, ўз-ўзини қурбон қилиш вазиятларида фойдали бўлиши ҳам мумкин. Бунақа “қизиган калла”ларга ҳаётда кўплаб мисоллар топилади – ундай шахслар одатда руҳий хасталиклари – бунга параноик жиҳат, бадгумонлик, ўз-ўзига баҳо бера олмаслик киради, билан ажралиб туради.

К.Б. Террорчиликни касб қилиб олганларни қандай тоифага киритиш мумкин?

Д.К.-Я. Булар асосан қуроли тажовуз қилувчилардир: бундай одам топшириқ олади ва бу ишга пул топиш манбаи ва ҳаётини муаммоларини ҳал қилиш воситаси деб ёндашади. Топшириқ олгандан кейин, бунинг қанақа ўйинлиги уни мутлақо қизиқтирмайди. Унинг ўй-фикрини маълум жойда қўлга киритилганидан, – албатта шартлашилган хизмат эвазига, – пул банд этади, холос.

Муҳими – ён-атрофда “талотўп бўлиб турса, бас”

К.Б. Шу, холосми? Наҳотки, бундай террорчига қаҳрамон бўлиш ёки жафокашга айланиш туйғуси ёт бўлса?

Д.К.-Я. Унақаси ҳам бўлади. Лекин умумлаштиришга ҳожат йўқ. Террорчилар – энг турфа феъл одамлардир. Уларнинг ичида нима борлигини билиш ниҳоятда қийин. Улар хорижий легион аскарларига ўхшайди. Унга аслида нима учун кирадилар? Баъзилар – пул ишлаш мақсадида. Уларда мактаб маълумоти йўқ, ҳарбий хизмат улар учун, худди бошқа ишлар сингари одатдаги иш, лекин кўпроқ маош тўланадиган иш. Бу борада бошқа – кўпроқ пинҳоний, гайришуурий майллар ҳам роль ўйнайди: гўё ундайлар наздида бундан бошқа ишлар уларга сира муносиб эмасдек. Бундай террорчи тўдаларга курашнинг мақсадига мутлақо бефарқ, ўй-хаёлида фақат пул ишлаш, айти чогда бунақа ҳаёт тарзи кўнгилларига маъқул тушадиган шахсларнинг уюшиши эҳтимолдан холи эмас. Бундай ҳаракат усули уларга хуш келади, зеро ундайлар кабинетларда ўтираверишдан ёки почта дарчаси олдида туравериш шими тешилишини хоҳламайдилар. Улар таваккалчиликни ёқтирадилар, эркакча жасоратни улар шунда деб биладилар ва ҳ.к. Айти чогда шуни ҳам эътиборга олиш керакки, бажарилаётган топшириқ хусусияти ва шахс табиатининг бир-бирига мос келиши натижа самарасини кўпроқ таъминлайди. Руҳшуносларда рағбат назарияси деган нарса бор, шунга мувофиқ равишда турли одамда рағбатга эҳтиёж турлича бўлади. Бировнинг эҳтиёжи бунга кўпроқ – у тоққа ўрмалайди, бокс билан шуғулланади... Бошқа биров китоб ўқиш ва мусиқа тинглаш билан кифояланади. Баъзан унда ҳатто ташқаридан кўрсатилувчи рағбатлар сонини камайтириш истаги ҳам туғилади ва у жамият билан алоқасини ниҳоятда қисқартиради, ёлғизланади ёки ўз дунёси ичига мутлақо қамалиб олади. Террорчи шундай одам турига мансубки, унга ўта ўткир кечинмалар зарур. Қачонки ён-атрофда “талотўп бўлиб турса”, у ўзини бемалолроқ ҳис қилади. Бир маромдаги ҳаёт эмас, унга кўпроқ таҳликали шароит, кескин ўзгаришлар маъқул келади. Шу боис у аввал бир томонда, кейин бошқа томонда бош кўтариб чиқади. Унга ким учун хизмат қилаётганининг аҳамияти йўқ. Унинг учун муҳими – яшаш услуби.

К.Б. Аёлларнинг, ўртоқларининг ундан ҳайратга тушиши-чи?

Д.К.-Я. Унга муҳими ўзидан-ўзи ҳайратланишидир...

К.Б. Оммавий ахборот воситаларининг диққат-эътибори-чи?

Д.К.-Я. Террорчилар айнан шуларга умид қилишади. Оддий одамга ўзини кўрсатиш учун ҳамиша ҳам катта имкониятлар берилавермайди. Ҳаммамизга ҳам ҳаётда қилишимиз керак бўлган ишни қилолмаганимиз туйғуси таниш. Бироқ ёлланганлар ва кўнгилчилар ўзлари танлаган йўлдан мамнундирлар. Улар ҳаётда ўз йўлини топиб олишган. Албатта, гайриоддий равишда. Бу фақат руҳшунослар назарида шундоқ. Уларнинг ўзи учун бу мутлақо одатий ҳолат. Яна бир жиҳат – руҳий хаста кишиларнинг террорчиларга “илашиши” ҳам табиий, чунки улар ўзларини ана шу муҳитда жуда яхши ҳис этадилар.

Террор – бирдан-бир восита

К.Б. Унда маълумотли, “яхши оилаларда” тарбия кўрган одамларнинг террорчига айланганини қандай изоҳлаш мумкин? Тўппа-тўғри университет курсларидан, бошларини китобдан кўтаришлари биланоқ, одам ўлдиришга борадиганлар-чи? 1968 йилдаги Фарба – Францияда, Германияда содир бўлган воқеаларни эсга олайлик. Ғоявий террорчилар йўқ дейсизми?

Д.К.-Я. Бор, албатта. Миллий мустақиллик ғояси, жамиятда адолат ўрнатиш учун кураш – булар ҳам террорга даъват этиши шубҳасиз. Мутлақо ғоявий нуқтаи назардан ҳам одам шу йўлга кириши мумкин. Агар ғояга ишонсанг, мақсадга эришиш йўлида ҳамма воситалар маъқул эканлигига ройиш билдирасан. Айниқса, бошқа кураш усуллари самарасизлигини очиқ-ойдин сезиб турганинда... Худди мана шу ўринда йиғилган билимлар қўшимча асосга айланади. Боз устига тарихдан қачондир қаердадир музокаралар олиб борилганлиги, лекин улардан ҳеч бир иш чиқмаганлиги борасидаги далилларни истаганча топиш мумкин. Бундай мулоқот ҳеч бир иш бермайди, у муваффақиятсизликка маҳкум деган хулоса келиб чиқади. Демак, бирдан-бир йўл – зўравонлик йўлигина қолади. Бундай воситалар террорчилар, террор – бирдан-бир восита, деган қарорга келишади. Зотан террорчи тажовузкор бўлмалиги ҳам мумкин, лекин унга босқин, тажовуз курашнинг бирдан-бир самарали усули деган тушунчанинг ўзи кифоя. Мисол учун узоққа бориш шарт эмас: Жанубий Польшанинг Подгал қишлоғида тоғлиқлар ҳали-ҳануз қиз учун уришишади ва ким голиб келса, қиз ўшаники бўлади. Бунда асл биологик қонун ишлайди: энгган – қандини урсин. Мен тажовузкор одамларни, масалан, қотиллиги ва босқинчилиги туфайли ҳукм этилган жиноятчиларни ўрганганимда, улар лўндагина қилиб, ўз ҳақлигимни яна қанақа йўл билан исботлашим керак эди, дейишганди. Музокара олиб бориш, мулоқотга киришиш мумкинлиги уларнинг ҳатто хаёлига ҳам келмаганди, аксинча, ҳақ эканлигини фақат куч билангина исботлаш мумкин деган эътиқодда эдилар. Чаптастлик ва қатъиятни намоиш этиш борасида тажовуз ва босқиндан аълороқ чора йўқ эди улар наздида. Демак, ким ҳақлигини билиш борасида ҳам.

К.Б. Ҳа, бироқ мулоқот ва музокара учун фарб демократиясидан ҳам соз жамият шароити бўлиши даргумон. Лекин айтиш чоғда 1968 йилдан бошлаб, хусусан Фарб террорчилик ҳаракатларининг асосий саҳнасига айланди, яъни унда эллик фоиздан ортиқ террор босқинлари содир бўлди. Албатта, уларнинг айримларида қачонлардир Москванинг қўли бўларди, лекин ҳарҳолда мазкур муҳит хуфиёна тажовузлар учун энг мақбул замин эди. Афтидан, очиқлик, ошкоралик ёрдам бермайди, зеро унда ҳаммиша террорни афзал кўрувчилар топилади.

Д.К.-Я. Бу демократик жамиятнинг номукамаллигидан бўлса керак. Бунинг устига, қаттиқ назоратнинг унда тақиқланганлиги ўз-ўзидан кўпдан-кўп террорчилар юзага келиши учун қулай замин ҳамдир. Кирди-чиқди эркинлиги – ҳамма ва ҳар ким учун эркинликдир. Айтиш чоғда тоталитар жамиятда мияси айниганлар на фақат давлат назоратида туради – уларни ҳаммадан айириб ҳам қўйишади. Террорга бош қўшган шахслар чиққан тақдирда ҳам йўлини топишади: ғоянинг ҳар қандай қурбондан, курашдан аяло эканлигини пеш қилишади. Ҳайвонот бошқача – биологик қонуният асосида талқин қилинади, яъни уларнинг кураши емиш учун, яшаш ва насл қолдириш, наслини давом эттириб, жуфтини ҳимоя қилиш учун. Бундан ортиқ нарса эмас. Инсон эса инсонлик қадри: пул, ўзига муқаддас нарсалар ва ҳ.к. учун курашади. Азбаройи шулар ҳаққи террорга қўл уради. Жумладан, Фромм инсон ўз тажовузини маданият, дин ва бошқа шунга ўхшаш олий тушунчалар орқали оқлашга интилади, дея таъкидлаганди. Бунга мисол қилиб, салиб юришларини келтиришимиз мумкин. Терроризмда кишини хушёрликка чорлайдиган яна иккита кўриниш бор. Биринчисининг тимсоли сифатида Патриций Хёрстни айтишимиз мумкин...

Тўппончани оласан-у, отасан-қўясан

К.Б. ... Америкалик газета магнати Рандольф Хёрстнинг қизи. 1974 йили 4 февралда “Озодлик армияси” ташкилоти томонидан Берклида ўғирланган эди. Икки ой ўтмасидан қиз ўзини террорчилар тўдасига қўшилганлигини эълон қилади. Кейинчалик у тўданинг энг бешафқат аъзоларидан бирига айланади.

Д.К.-Я. Бу тасодиф эмас: гап бу ерда жабрдийданинг таъқибчилар томонига ўтиб кетганлигида кетаётибди. Руҳшуносликда бундай ҳол одамнинг мулоқотга бўлган кучли интилиши билан тушунтирилади. Агар ўғирланган шахснинг ёнида террорчилардан бошқа ҳеч ким бўлмаса, у уларга талпинади. Қолаверса, улар ҳар доим ҳам ваҳшиёна ҳолатда бўлмайдилар.

К.Б. Бу ўринда Пэтти Хёрст “Озодлик армияси” гоёсига қизиққанлиги шубҳасиз, зеро у ўзига ўхшаш талаба-қизлар, ушбу тўда “полковниклари” билан бир ёшда бўлган. Бироқ уни бунга ундаган иккинчи сабаб-чи?

Д.К.-Я. Бу – қуролли тажовуз. Бунинг амалиёти содда: йиртқич тирноғи, тишидан фойдаланади, одам эса – агар шароит кўтарса – қўли ёки оёғи билан, ёки таёқ билан ҳаракат қилади. Яъни, сиз кимнингдир таъзирини бермоқчи бўлсангиз, таёқни қўлга олишингиз керак бўлади. Бироқ бу ерда ҳам одамни қалтис ҳаракатдан чеклаб турувчи биологик қонун ишга тушади. Ўзингизга ўзингиз айтасиз: “Нима? Мен кимнидир таёқ билан калтаклайманми? Асло!” Яхшиши тўппончани олиш-у, отиб қўя қолиш...

К.Б. ... шуниси осонроқ.

Д.К.-Я. Худди мана шу қуролли тажовуздир. Зеро, совуқ қуролдан ўт очувчи қуролга ўтиш ҳал қилувчи палла бўлган. Замонавий террорчи ҳақида нима дейиш мумкин? Сиз бомбани қўясиз...

К.Б. ... ва жимгина кетасиз.

Д.К.-Я. Бу ҳам кам: машина ёки самолётга ўтирасиз, бас, сизни бошқа ҳеч нарса қизиқтирмайди. Бир-икки соатдан кейин сиз бошқа бир қитъага бориб қўнасиз. Бундай ҳолат миллатчи жиноятчилар учун ҳам ҳеч бир гуноҳсиздир. Ахир буйруқни улар беришган-да. Деярли ҳеч бири қурол тутиб, ўқ узмаган. Агар улардан бирортаси ўз қўли билан кимнидир ўлдирганидами, бироз иккиланган бўларди. Ҳайвонот дунёсида бутун бир маросим, ахлоқнинг рамзий тизимлари мавжуд. Қовушиш давридаги олишувларни эслайлик: агар ҳайвон бошини қуйи эгса ёки думини қисса, ёки қандайдир бошқа усул билан енгилганлиги ҳақида ишора берса, рақиби шу заҳоти ҳужумни тўхтатади. Ҳаммаси қон тўкилишсиз якунланади. Инсонда бу тугма инстинктлар йўқолиб кетган. Айтайлик, биргина, у ҳам ҳаммасида эмас, – ҳамдардлик туйғуси қолган, холос. Кимдир раҳм-шафқат сўраса, энг ашаддийлар ҳам шаштидан қайтади. Уларнинг қонида азалий бир туйғу уйғонади: душман таслим бўляптими, уни ўлдириш мумкин эмас. Бироқ сиз қурол воситасидаги тажовузга киришган бўлсангиз, рақибингизнинг таслим бўлишига, ўзингизда эса – раҳм-шафқатга асло имкон қолдирмайсиз. Сиз қуролни оласиз-у, тепкини босасиз. Тажовузнинг бундай кўриниши ўз ҳаракатингизни руҳий “мен” лигингиздан айириб ташлайди. Герман фашистлари яхши эрлар ва оталар бўлишган. Бетховенни тинглашган. Ва айна чоғда одамларни газли камераларга ҳайдашган. Улар бамисоли икки дунёда мавжуд бўлишган. Бу уларнинг даҳшатли шароитларда ишлашлари учун ҳимоя амали бўлган. Террорчиларда ҳам худди шу ҳол кечади. Зотан ҳимоя тизимининг ўта тараққий этгани ҳам, шубҳасиз, гайритабиийдир. Инсон яхлитлигини сақлаши керак. Зеро, ичдан парчаланиш оқибати ўта хунук бўлиши мумкин.

ЧАРЛЬЗ СИМИК

ДАҲШАТ СОЛНОМАСИ

Мен ҳали-ҳануз бувимнинг ўтган аср бошидаги журналлар сақланадиган уйини эслайман, ҳолбуки бунга олтмиш йил бўлган. Журналларни варақлашни жуда яхши кўрадим! Бу журналлар саҳифаларида бирорта фотосурат бўлмаганлиги — фақат гравюра ва расмлар берилганлиги билан ажралиб турарди. Айниқса, менга уруш манзаралари тасвирланган расмлар кўпроқ ёқарди. Ҳозир идрок қилишимча, бу расмларнинг аксариятида сўнгги Болқон уруши ва исёнлари лавҳалари акс эттирилган эди. Расмлар уруш қаҳрамонлиги ифодаси эди: унда аскарлар тутун ва аланга орасидан матонат билан ўтиб борардилар; қўйлаги пораланиб, қўкрагидан яраланган қаҳрамонни ўртоқлари жанг майдонидан олиб чиқишмоқда, у бир нарсага амин: душман маҳв этилган ва шундан унинг юзида бахтиёрлик нури товланади. Бу расмларни кўргандан кейин “уруш-уруш” ўйинини ўйнамай бўлармиди! Ва мен уй ичини гир айланиб, кўринмас милтиғимдан ўт очардим, қайтадан сакраб туриб, душманни ер тишлатиш учун яраланиб ерга йиқилардим. Бувим “бас” демагунларига қадар бу жангим давом этаверарди. Унинг асаби шундоқ ҳам таранг эди: дераза ортида бир дақиқа ҳам тинмасдан ҳақиқий отишма борарди.

1944 йил эди, руслар Белград остонасида туришар, немислар уларга қарши зарба бериш учун шаҳар чеккаси бўйлаб траншея қавлашганди, америкаликлар ва инглизлар эса бизга туну кун бомба ёғдиришарди. Бироқ кимдир шаҳардан омон чиқиб олгудек бўлса, у баттар хатарга гирифтор бўларди: пойтахт шаҳар ташқарисида фуқаролар уруши авжида эди; коммунистлар, қирол ҳокимиятини ёқловчилар, худо биледи яна кимлардир ҳаёт этагидан эмас, ўлим этагидан ушлаб бир-бирлари билан курашишарди; тинч аҳоли ўртасидаги қурбонлар ҳеч кимнинг ўйига келмасди. Ота-онам мени етаклар олганча дам қишлоққа талпинишса, дам шаҳарга қайтишарди, — шу боисдан мен олти ёшимдаёқ кўплаб мурдаларни кўриб, даҳшатга тушганман. Бироқ мен ўзимни ҳар қанча англашга ҳаракат қилмай, кўрган расмларим ва теграмдаги воқелик билан сира ўхшашлик, уйғунлик тополмасдим. Кўчаларда ётган мурдаларнинг мен ўртоқларим билан ўйнаган “уруш”га сира алоқаси йўқ эди. Бироқ мен бир неча йиллар ўтгандан кейин ҳарбий фотосуратларни ва ўша уруш ҳақидаги ҳужжатли фильмларни кўрганимдан кейин юрагимдан шундай кечинмалар кечдики, уларни дафъатан шарҳлаб беришим душвор.

Кунлардан бир куни — мен ўшанда учинчи ё тўртинчи синфда ўқирдим — дарс ўрнига бизни ўша фотосуратлар кўргазмаси очилган музейга олиб боришди. Афтидан, бизнинг мураббийларимиз “биродарлик ва яқдиллик” шиори остида камол топаётган ёш авлодга фашистлар ва уларнинг шериклари қандай қабиҳликлар содир қилганлигини билишлари зарур деб ҳисоблаганлар. Биз кўришимиз мумкин бўлган суратларни мутлақо одатдаги, яна зериктирадиган инқилоб қаҳрамонларининг навбатдаги портретлари деб ўйлагандик. Аксинча, биз кўргазмада ялтироқ портретлар ўрнига жазо ҳамда оммавий қатллар лавҳалари туширилган суратларни кўрдик. Уларда дорга тортилганлар ҳам бор эди. Девор тагида отилишини кутаётган одамлар суратлари ҳам. Биз одамларнинг бўғизланиш лавҳаларини ҳам кўрдик... Музейларга ташрифлар, одатда, қизларга гап отиш ва тегажонлик қилиш учун яхши имкон бўларди, бироқ ўша куни бунақа шўхликлар ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмади. Шундай расм эсимда қолди: бир одам ерда ётган қурбони кўксига пичоқ санчган ҳолда, суратга яхшироқ тушиши учун объективга қараб турибди.

Тасаввур бундоқ даҳшатни идрок этишга бўйсунмаганлигидан ундан айрим деталаргина хотирамда қолган: қурбонларнинг биттасининг устидаги пальтога тугма ўрнига қадалган нина тўғноғич; қон ҳалқобига юзтубан йиқилган одамнинг оёғидаги тешилиш даражасидаги пошнаси ейилган ботинка; теварак-атрофни синчиклаб қузатиб, бир чеккада қулоқларини динг қилиб турган пешонаси қашқа оқ кучук. Умумий таассурот худди уятсиз фильмни кўргандагидек, одамлар бир-бирига шундоқ муносабатда бўлиши мумкинми деган дафъатан — қарахт қилиб қўювчи кечинмадан иборат эди. Кўргазмадан

кейин мен у ҳақда мутлақо сўз очгим келмади, айнан шундоқ ҳолат синфдошларимда ҳам бўлиб, улар ҳам маҳзун сукутга чўмгандилар. Эҳтимол, кейин ўқитувчиларимиз кўргазмада кўрганларимиз борасида бизга маъруза ҳам ўқишган бўлса керак, бироқ уларнинг бирон сўзи ёдда қолмай, бари хотирадан ўчиб кетганди. Бироқ менга бир нарса мутлақ аён эдики, бу туйғу мени бугун ҳам холи қўймайди.

Ўйлайманки, Сьюзен Сонтаг китоб ёзишга ўтирганида, бу китоб унга бошқача тарзда кўринган, бироқ тасаввуридагина ифода қилиши учун унда куч топилмаган. Фотоаппарат объективи муҳрлаган ялпи хунрезлик борасида муфассал гапирилса мумкиндек туюлган, бироқ тавсиф учун сўзларнинг бир-бирига қовушиши мушкул бўлган. Бу кўз билан олинган кучли таассуротда содир бўладиган ҳолдир, яъни кўриб турганинг тил билан айтиш мумкин бўлган туйғуларингни ўз комига ютиб юборди. Масалан, мен Рон Хавив томонидан олинган фотосуратни энг майда деталаригача эсламан: Босниядаги Белжин шаҳарчаси, кўча ва йирик планда туширилган аскардан ўз ҳаётини сақлаб қолишни ёлвориб сўраётган мусулмон қиёфаси. Мен фожиа олдидан ҳозиргина юз берадиган ҳолатни аниқ ҳис этиб турибман, ҳатто шўрликнинг титраб-қақшаб айтган сўзларини ҳам эшитаётгандекман – ва аниқ биламанки, автомат тутганлар раҳм-шафқатга мутлақо бегона бўладилар. Бироқ мен суратдаги аламдан буришган юзга боқар эканман, кўнглимдан кечган туйғуларнинг бири дафъатан қимматини йўқотади: гўё у ҳозир фарёддан ёрилиб кетадигандек, юзини шашқатор кўз ёшлари тўсиб оладигандек.

Буни суратга олмоқ учун ким бўлмоқ керак? Фотографнинг кимдир ҳаётининг сўнгги дақиқаларига шохид бўлишига қанчалик ҳуқуқи бор? У бу ерга қандай келиб қолган? Ё шунчаки ўтиб кетаётганмиди? У камера тугмасини босганидан кейин нима содир бўлдийкин? Нима учун қотиллар ўз жиноятлари далилининг олиб кетилишига йўл қўйилган? Улар фотографни қўйиб юборишларидан олдин унга қандай сўзлар қотишдийкин? Ёки Сонтаг бошқа “Фотография ҳақида” (1977) китобида ёзганидек, камера ахлоқ чегараларидан ўтишга изн берувчи ҳужжат саналадими ва бу ҳужжатга эга бўлиш уни камерага тушаётган одамлар ўз олдидаги ҳар қандай бурчдан соқит қила оладими? Бу савол идрокка зирапчадек ўрнашиб олади ва унга жавоб бериш жоиз бўлса, бунга фақат Сонтагнинг ўзигина жавоб бериши мумкин. У аввалги китоби билан бу доирада ўткир сўз танқидчиси эканлигини исботлаган эди.

“Ўзганинг дардига назар” – мазкур мавзу бўйича яна бир китоб... унда бирорга расм йўқ. Китоб муқаддимаси Сонтагнинг Виржиния Вулф “Уч олтин танга” бадиасига ёзган мулоҳазаларидан иборат бўлиб, унда урушнинг илдизлари таҳлил қилинади. Вулф бизнинг бир-биримизни ўзаро тушунишимизга, ўзаро мулоқотга лаёқатсизлигимиз ҳақида гапиради. Ўз фикрини исботлаш учун у ўқувчига диққатини Испаниядаги Фуқаролар уруши майдонларидан олинган фоторепортажларга қаратишни тавсия қилади. Кейин шундай саволни ўртага қўяди: бизлар бу хунрезликдан мутаассирликда бир-биримизга ўхшашимизми? У ёки бу суратга қарар эканмиз, кўнглимиздан бир хил туйғулар кечадами? Сонтаг Вулф шундай хулосага келганлигини далиллайди: бу суратлардан юракда кечадиган кечинма шундай кучлики, бу ҳамиша фотограф ғояси учун “хизмат қилади”, зеро эркин фикрли инсонларни бир-бирига хайрихоҳ қилмай қўймайди.

Дардни ҳис этишда, бундай даҳшатларни ортиқ кўришни истамай кўзни юмишда, бу қирғинни, бу хунрезликнинг сабабларини бартараф этишга интилишда уларни бирлаштиради. Бундан бошқа ҳар қандай кечинма Вулф нуқтаи назаридан гайритабиий ва ахлоққа зиддир. Бироқ, дейди у, биз галати инсонлар эмас, онгли синф вакиллариديمиз. Бизнинг муваффақиятсизлигимиз – бу бизнинг тасаввуримиз, ўзаро ҳамдардлигимиз муваффақиятсизлигидир: биз *бундоқ воқеликни* идрокимизга қабул қилиш лаёқатига эга эмасмиз.

Бу “бизлар” – кимлармиз ўзи? Бундай фоторепортажлар ўзининг бор шафқатсизлиги ила кимга қаратилган? – шу саволни қўяди Сонтаг. 1924 йилда Эрнст Фридрих Германияда “Урушга уруш!” (“Krieg dem kriegel!”) китобини чоп эттирди. Китобдан немис ҳарбий ва медицина архивларидан қўлга

киритилган 180 дан ортиқ фотосурат ўрин олган. Уруш бораётган пайтда цензура уларни эълон қилишни ножиоз деб топган: улар ўта кучли таъсир этиши мумкин эди. Эндиликда, дейди Сонтаг, ўқувчи тўрт йиллик оммавий қиргин ва вайронгарчиликнинг қанақалигини ўз кўзи билан кўриши мумкин. Унда снарядлар билан илма-тешиқ қилинган биноларнинг ва талон-торож қилинган черковларнинг, ер юзидан супуриб ташланган қишлоқларнинг фотосуратлари бор эди. Торпеда ҳужумидан портлаётган кемалар, ҳарбий хизматдан бош торггани учун осилган пацифистлар, ресторанлардаги ярим яланғоч фоҳишалар, ўлимолиди азобидан юзи буришган аскарлар, чириётган мурдаларнинг жасаdlлари, йирик пландаги осколкадан афти тескари бўлиб кетган ярадорлар, буларнинг бари одамларга таъсир этиш, уларни даҳшатга солиш ва қалblларда урушга нисбатан нафрат уйғотиш учун суратга олинганди. Кўринг, уруш дегани нима, дея қичқиргандек бўларди бу суратлар. Мана, унинг таъсир кучи: 1930 йили “Урушга уруш!” Германияда ўн марта чоп этилди ва кўплаб тилларга таржима қилинди. Иккинчи жаҳон уруши ёвузликларидан келиб чиққанда эса бу китоб таъсири мулақо чиппакка чиқиб кетди. Сонтаг ёзади:

“Бизнинг ҳозирги замон ва яқин ўтган замон ҳақидаги тасаввуримиз фотография орқали танишган сиймоларга таянади. Хусусан, улар тотем бурчини ўтаган ҳолда бизнинг туйғуларимизни ва хатти-ҳаракатларимизни ўз йўналишига солади ва шу доирада жамият бирлашади, зеро шиорлару чақириқлар эмас, айнан фотосуратлар бўлган ҳис-туйғуларимизнинг шаффоф инъикосига айланади. Айнан фотосуратлар ўтмиш ҳақидаги тасаввуримизнинг шаклланишига ёрдам беради. Қайсидир даврларни ўзида акс эттирган суратларни кўрганимизда бизни дафъатан ўткир ҳаяжон чулғаб олади ва шундай дақиқаларда уларга нисбатан муносабатимизни қайтадан идрок этамиз. Ҳар кимга ва ҳар бир одамга таниш бўлган фотосурат бизнинг давримизда жамият танлаган йўлни ўзида “муҳрлайди”: бу ҳақда ўйлаб кўрса бўладими ёки бу “бунга эътибор қилинг” деган шиорнинг ўзгинасимми? Жамият буни, гарчи теран ғоявийлик билан суғорилган бўлса-да, “хотира” деб атайди, лекин биз бунга кенгроқ ёндошиб, бундай хотира ёлгон ва уйдирмадан бўлак нарса эмаслигини кўраемиз. Жиддий қилиб айтганда, жамоавий хотира деган гапнинг ўзи йўқ, зеро бу тушунча “жамоавий айбдорлик туйғуси” дегандек сохталик ва ясамаликдан бўлак нарса эмас. Жамоавий хотира йўқ, фақат мазкур жамоага йўлланган йўриқ, баҳо бўлиши мумкин, холос”.

Хотира масаласига келсак, у ҳамиша хусусий бўлади, ундан нусха кўчирилмайди ва у ўз эгаси билан бирга ўлади. Жамоа хотираси деган нарса эса, хотира эмас, балки жамоавий шартномадирки, мана бу муҳим, мана бу шундай содир бўлган, деган гаплар бизнинг шууримизга хизмат қилади. Идеологлар “архив далилларини” – аччиқ ва шафқатсиз фикрларни ўзида мужассам қилган образлар ва воқеалардан четга тортувчи тимсоллар серияларини яратадилар.

Ишонаманки, 90-йилларда Босния ва Хорватияда ўтказилган этник тозалашлар ташкилотчилари Иккинчи жаҳон уруши даври фотосуратларини кўрганлари шак-шубҳасиз, лекин не тонгки, уларнинг амалга оширган қабоҳатлари “босиб ўтилган йўлнинг такрори” бўлди. 90-йиллар жиноятларидан олдин миллий эҳтирослар жунбушга келган палла бўлган эди. Ва бу эҳтирослар тўлқинига тушиб қолган Югославия телевидениеси бир этник гуруҳларни бошқа бир этник гуруҳлар қандай қийратганлигини тасвирловчи фотосуратларни кўрсата бошлаганди. Сонтаг ҳақ: фуқароларга нисбатан қилинган қабоҳатни акс эттирган расмлар душманга бўлган қаҳр-ғазабни зудлик билан аланга олдиради. У ёзади:

“Исроиллик яҳудий учун Қуддуснинг “Сбарро” ширинлик сотувчи масканидаги бомбадан парча-парча қилинган гўдак фотосурати, шак-шубҳасиз, фаластинлик террорчи-худкуш томонидан ўлдирилган яҳудий гўдак фотосуратидир. Фаластинлик учун Исроил танки снаряди билан тилка-пора қилинган Ғазо секторилик бола фотосурати, бу Исроил босқинчилари томонидан ўлдирилган бола фотосуратидир”.

Хорватиядаги сербларнинг қилган ваҳшийликлари фотосуратларини кўриб, мен кўнглимда бу кадрлар сербларда қониқош туйғуларини уйғотган бўлса

ажаб эмас, деган фикрдан фориг бўла билмадим. Улар хорватлардан эски аламлари ўчини олиш истагида эдилар. Агар улар бугун суратларни кўришни хоҳламаётган бўлишса, бундан ҳеч ким ҳам ажабланмасди. Ахир, буларнинг барчаси серб халқи номидан амалга оширилмаганмиди? Бироқ, Сонтаг ёзишича, энди серблар бу суратларни сохта дея аташиб, “Бизнинг аскарларимиз бундай қабиҳлик қилишга қодир эмаслар”, деган тушунчани ўқтириш иштиёқидалар. Афтидан, ашаддий миллатчилар ҳар жойда ва ҳамма ерда, бошқаларга қилган адолатсизлиги борасида афсус-надомат чекиб ўтирмаган — бу ўз ожизлигининг илк аломатидир, деган ақидага қатъий амал қилиб келадилар.

Фотосурат — уни бошқалар кўриши, томошабин қўлига олиб, унга нигоҳ ташлашига мўлжалланган. Шундай саволни ўзимизга бериб кўрайлик: зўравонлик ва қабоҳат телеэкран ёки кино орқали ўз таъсирини ўтказадими ёки фотосурат орқалими? Сонтаг, фотосурат орқали кўпроқ таъсирини ўтказди, дея ҳисоблайди ва мен унинг фикрига қўшиламан. Зеро 2001 йил 11 сентябрь воқеаларининг барча шохидлари деярли осмонўпар Жаҳон савдо маркази биносининг кулаши уларга “ёлғондакам”, “қандайдир сюрреализм” талқини бўлиб, “худди кинодагидек” йиқилганлигини таъкидлашади. На фақат профессионал, ҳатто ўша куни ҳаваскорлар олган фотосуратлар ҳам кучли таассурот қолдиради: фожианинг қотиб қолган, ҳаракатдан тек қотган образлари уни кўрганларни тўғридан-тўғри ўз таъсири комига тортарди. Вьетнам урушида ҳам худди шундай бўлган эди: биз ўлим ва вайронагарчиликни телеэкран орқали кун-бакун кўриб борардик, бу урушни кўплаб телемуҳбирлар деярли дақиқама-дақиқа қайд этишганди. Бироқ телемуҳбирлар олган тасвирлар таъсирини ушбу урушда олинган бир неча фотосурат таъсири даражаси билан қиёслаш қийин эди. “Хотира — ҳамisha муҳрланган суратдир: унинг замирида биргина образ мужассам”, — деб ёзади Сонтаг. Сонтаг таъбирича, воқеликни муҳрловчи фотография кинога қараганда “соддароқ” ва аниқроқдир. Фотосурат, бу шундай бир ҳодиса чиндан ҳам бўлиб ўтган, деган ўзига хос тасдиқнинг аниқ шаҳодатномасидир.

Биз бадиий ёки ҳужжатли фильмни томоша қилаётганимизда бизга тавсия этилаётган материал таҳрир қилинмаганмикин, у ё бу эстетик, ёки сиёсий нуқтаи назар билан туширилмаганмикин деган шубҳа ўз-ўзидан тугилади. Фотография ҳам “таҳрирдан” эркин бўлолмайди, бироқ бу ўринда, бизга нимани кўрсатишмоқчи бўлишган, деган саволни ўзимизга кам берамиз. Испаниядаги фуқаролар уруши давридаги энг машҳур сурат — республикачи аскарнинг душман ўқидан яраланган дақиқасидаги, унча тиниқ олинмаган оқ-қора тасвири бўлган. Фотограф Роберт Кап истеъдоди туфайли тонг чоғидаги бу керакли кадр танланган ва бу бизга шаҳодатнома сифатида қолган. Биз суратга олувчилар маҳоратидан ҳайратланишга тайёرمىз. “Фотография билан шугулланувчи ҳар ким ҳаётдан нусха кўчирувчи — ҳарфхўрга айланади”, — дейди Сонтаг. Бироқ китобдан биз айрим суратлар оддий “саҳналаштирилиши” ҳам мумкинлигини ўқиб билиб, бундан кўнглимиз беҳуд бўлишлигини ҳис этамиз. Шугина эмас: тарғибот-ташвиқот мақсадида шундай усулларга кўп бор мурожаат қиладилар ва ўтмишнинг кўплаб мумтоз фотосуратлари махсус ўйналган саҳналардан бошқа нарса эмас.

Ёвузлик ортидан яқин масофадан кузатилган одамийлик шаънига номуносиб, моҳиятини сўз билан ифодалаб бўлмайдиган лавҳалар ҳам борми? Ҳа, бор. Унга титрамасдан боқиб бўладими? — дея сўрайди фотограф. Баъзан бунга куч етмай қолади, Вьетнам уруши даврида Хун Конг Ут томонидан олинган машҳур фотосуратни эслайлик: унда напалм бомбаси тушиши олдида қишлоқдан қочиб бораётган юзи азоб ва қўрқувдан бужмайиб кетган болалар акс эттирилган. Бироқ томошабин бундан нафратли ва ҳижолатли аҳволга тушади, бу фотосурат уни на фақат дардли ҳаяжонга солади, балки у ўз ҳолича ажойиб ҳамки, сурат қандайдир жафокашнинг гўзал изтироблари ифодаси сифатида беназирдир. “Эстетика воқелик замирида акс этади”, деган эди бир пайтлар фотограф Хелен Левитт. Хўш, бундан бизга на фақат ҳужжатли далиллар қолдирган, балки уларни ажойиб суратларга айлантира олган, елкасига камера осган одамни алқаш керак деган фикр келиб чиқмайдими?

Сонтаг ёзади:

“Кўзни қамаштирувчи қизил қон билан бўялган жанг майдони ўзига хос улғувор, даҳшатли, фожиавий гўзалликка эгаки, биз бунни уруш манзараларини тасвирловчи рассомлар асарларида кўрганмиз. Бироқ бу мезон фотоаппарат объективи муҳрлаган образларга нисбатан ножоиздир: ҳарбий суратларда кадр гўзаллиги — фотогаф шафқатсиз юрагининг ижоди демақдир. Зотан, манзара, гарчи хувиллаб турган бўлса-да, асло манзаралигини йўқотмайди. Вайронаю харобалар баъзан гўзаллик касб этади... Фотографияга тасвир объектини, у қандай объект бўлишидан қатъи назар, узатиш хусусияти хосдир; суратда муҳрланган тасвир гўзал ёки даҳшатли — қабул қилиш мумкин ёки мумкин бўлмаган бўлиши мумкин, бироқ моҳият шундаки, бу реал объектга эмас, балки фотографияга хос хусусиятдир.

“Фотография уни кўрувчида бир-бирига зид, қарама-қарши туйғулар уйғотади, — деб ёзади Сонтаг. — Бунга чек қўй, — дея ҳайқиради сурат. Айни чоғда: — Қандай ажойиб томоша! — ҳам дейди у.” 1975-1979 йилларда қизил кхмерлар эркалар ва аёлларни қатл этишларидан олдин минглаб суратларга олганлар. Қурбонлар тўппа-тўғри камерага қараб туришибди, кўйлақларида — лагерь рақами. Юзларида жиддийлик, ишончсизлик, ўта чарчоқ ва қандайдир: “Ҳозир мени нима қилишаркин?” деган савол акс этган. Бу кўзларга қараш оғир — бироқ айни чоғда улардан нигоҳни узиш ҳам қийин. Биз ҳаммамиз у ёки бу даражада кулфланган қудуқ ичига қарашга мойилмиз, деб ёзади Сонтаг. Бу борада баҳсга ўрин йўқ... “Ҳамма жафокашлар юзи бир хил бўлади”, — дея такрорлашни яхши кўрарди бир танишим. Маълум даражада шундай ҳам — токи камера бу “ҳамма” орасидаги фарқни топиб муҳрламагуни қадар шундай туюлади. Фотогаф ҳузуримизга ташриф буюради, кичкина чироқчасини ёқади — ва бизнинг ҳаётимиз ўзининг бетакрор чизгилари билан қоронғулик қаъридан чиқиб келади. Бизнинг хотираларимиз зулматга йўғрилган: улар бамисоли музейнинг аҳён-аҳёнда кўрсаткичи ёки бошқа бир тимсоли ёритилиб турадиган чигал йўлакларидир.

“Бешафқат суратларга ўта кўникиб кетганлигимиз ҳақида сўз очиш мумкинми?” — дея савол беради Сонтаг. Дарҳақиқат, хунрезликлар ҳақидаги суратларни кўрмай қўя қолганимиз маъқул эмасми? Ёки биз бундан олижаноброқ, ахлоқлироқ бўламизми: у бизда хайрихоҳлик, қаҳр-ғазаб туйғуларини уйғотиб, бизни адолатсизликка ва бу дунёнинг азоб-уқубатларига қарши шижоатлантирадими? Ва, охир-оқибат, биз кўрганларимизни ўзимизга жо эта оламизми? Сонтаг, ялпи маданият шусиз ҳам “чекланган зўравонлик” ва садизмга тўлиб-тошиб ётибди, дея таъкидлайди. Биз зўравонлик билан кинода, телеэкранда, компьютер ўйинларида тўқнаш келаемиз. Қирқ йил аввал томошабин юз буриб, жирканч деб ҳисоблаган саҳналарни бугунги кунда ўсмирлар сира иккиланмай томоша қилмоқдалар. Бизнинг бугун дунёга бўлган муносабатимизда ҳам аҳвол худди шундай. Одамлар бомбаларга, оммавий хунрезликларга ва урушнинг бошқа даҳшатларига кўникиб кетдилар. Мен бугун қачонлардир немис аскар мурдаси ёнидан ўтаётим, унинг бошидаги каскани тегиб юборганимга ишонгим келмайди — лекин бу ҳақиқат эди. Бизнинг барча хотираларимиз онгуидрокимиз туб-тубига яширинганлиги ҳақида ҳар қанча гапирмайлик, лекин не тонгки, даҳшат ва ҳаяжоннинг ҳам сақланиш муддати бўлар экан! Ҳар бир манфур қиёфа эвазига, эслашимча, юзлаб унутилган сиймолар тўғри келар экан. “Фотография ҳақида” деган мазкур кўҳна китобда Сонтаг таъкидлашича, фотосуратлар орқали бизга таниш бўлган воқеалар улар матбуотда ва телеэкранда кўп кўрсатилгани сайин биз учун воқелик кучини йўқотиб бораркан. Фотосуратлар қурбонларга нисбатан қанчалик шафқат ҳиссини уйғотса, айни чоғда шунчалик сўндиради ҳам.

Янги китобида у бу борада фикридаги қатъийликдан анчагина чекинади. “Фотография содир бўлаётган воқеалар аҳамиятини сусайтиради, бизнинг фотосуратларга нисбатан одатий ёндашувимиз хунрезликни муҳр этган суратлар қимматини пасайтиради деган далилнинг ўзи қани?” Шунинг эса тутайликки — ҳарбийлар худди шу тарзда фикрлашади. Ҳар ҳолда улар Сонтаг мушоҳадаси янглиш эканлигини биздан яширишга уринишади ва фотогафларни ҳарбий ҳаракатлар саҳнасида эркин ҳаракат қилишларига монелик қилиш пайидан

бўлишади. Форс кўрфази уруши давридаги ўлганларнинг суратлари қани? Биз уларни кўрмадик. Ироқ аскарлари жасадлари устида базми жамшид уюштирган қашқирларнинг тарихи-чи? Афғонистон урушлари пайтида бир кеча “шафқатсиз” суратлар цензурани четлаб ўта олди, бироқ оммавий ахборот воситалари сиёсати тўла-тўкис ҳарбий ҳаракат таассуротларини юмшатиши ва айниқса, тинч аҳоли мусибатларини чуқурлаштирмаслик томонига қаратилган эди. Ҳарбийлар Вьетнам уруши сабоқларини ўзлаштириб олдилар. “Энди уруш олисларда олиб борилади: “нуқтали зарбалар” берилади, улар учун нишонлар энди олис масофадан, бошқа қитъаларда туриб олинган ахборотлар асосида танланади ва етказилган зарарлар ҳам шу масофалардан туриб баҳоланади”, – деб ёзади Сонтаг. Агар “душман” телевидениеси тинч аҳоли ўртасидаги қурбонларни кўрсата бошласа, биз шу заҳоти ҳеч иккиланмай зарбани телестудияга йўналтирамиз: НАТОнинг Югославиядаги амалиёти чоғида шундай бўлганди, Кобулдаги “Аль-Жазира” идораси шундай зарбага учраганди. “Уруш жанг майдонларидан суратларга кўча бошлаган пайтда воқеликка айланади”, – деб ёзади Сонтаг. Зеро серблар томонидан Хорватия, Босния ва Косовода ўтказилган “тозалашлар”ни акс эттирган фотосуратлар бутун дунё бўйлаб сербларга қарши кайфият уйғотиб, жамоатчилик фикрини жўшдирганди. Афсуски, фотография бундай таъсирини ҳамиша ҳам кафолатлай олмайди: Руанда ва Камбожадаги воқеаларни бутун дунё кўрди – бундан бирон нарса ўзгардимиз? Аламлими бу? Бироқ ҳужжатларию далиллари силлиқлаштирилган, фотоплёнкаларда асл изини қолдирмаган уруш ҳақида ўйлаш бундан-да даҳшатлидир.

Сонтаг ўзининг “воқеликка ўлим” шиори остида чиққан француз зиёлиларига қарши даъватларида мутлақо ҳақ эди. Уларнинг фикрича, “воқелик” томошанинг ўзи эмиш¹. Бундай йўсиндаги гоёлар айниқса, академиклар муҳтида оммалашган. “Уларнинг таъкидига кўра, гўё дунёда азоб-уқубатлар мавжуд эмасмиш. Буни масъулиятсизлик ва айниганликдан бошқа нима деб аташ мумкин?” – деган саволни кўяди Сонтаг. Бу борада ходис бўлайлик: бир пайтлар унинг ўзи ҳам шу нуқтаи назарга мойил бўлган эди. Ўша пайтлар у, фотография – воқеликнинг ўзи эмас, унинг тимсоли, холос, дея таъкидлашга тайёр эди. Сонтаг фотографияни шунда айблаган эдики, унингча у виждонни “аллалаб”, айни чоғда ҳаракатга ҳам чоғлантиради. Ўша йиллар у шундай ёзган эди: “Фотография шундай сеҳрга эгаки, агар биз фотоплёнкадаги ёлгонни қабул қилолсак, ўзимизни дунё ҳақидаги бир қадар билим билан бойитган бўламиз”. Менинг кўлимга Сонтагнинг янги китобига ёзилган бир неча тақризлар тушди, уларда унинг ўз ақидасидан воз кечганлиги қаттиқ танқид остига олинган эди. Лекин айни ўринда улар унинг фотография ҳақидаги эски китобида баён этилган тимсоллар дунёси ва воқеликнинг ўзаро боғлиқлиги борасидаги гоёсини охиригача англаб етмаган эдилар. Сонтаг мушоҳадаси нафақат нозик ва кенг миқёсли эди – у узок тарихга эга бўлиб, Платонга бориб туташарди. Юқорида таъкидланган воқеликнинг ҳаётда ўз ўрнини топишига даъваткор бўлган ҳолда Сонтаг редукционизмга қадар, яъни ҳақиқат ва гўзаллик ўртасида танлов кетганида натижани улардан биринигина фойдасига ҳал қилмоқ керак, деган содда ақидага бормайди.

Сонтагнинг ёнимизда кўриб турганимиз уруш тўфайли туғилган теран фикр-мулоҳазалари ҳар қачонгидан кўра бугун керакдир. Бироқ “Ўзганинг дардига назар” китобини шафқатсизларча ёзилган ноҳўя китоб дея санагучи ўқувчилар ҳам топилиши, шубҳасиз. Шундай мавзулар борки, ўзга кишилар ундан юз буриб кетишни ўзларига эп кўрадилар. Сонтагга жуда яхши аёнки – ҳар куни зўравонликка рўпара бўлувчилар юксак туйғуларга кучли истехзо билан ёндашадилар. “Ўзганинг дардига назар” эса бошдан-оёқ газаб тугёни билан суғорилган. Сонтаг бу дунёда аблаҳлар ва разиллар борлиги ҳақида гап кетганда ҳайратдан қошини чимирадиган, яқинларига шафқатсизлик борасида гап очилса, суҳбат мавзусини буриб юборишга ҳаракат қиладиганларга нисбатан мутлақо тоқатсиздир.

¹ Ги Деборнинг “Томоша жамияти” номли машҳур трактатида шаклланган гоёни давом эттирган файласуфлар назарда тутиляпти.

Сонтаг ахлоқ тарғиботчисидир. Лекин ҳеч бир гуноҳи йўқ қурбонларга қилинган зўравонлик ҳақида ўйлаганингда ахлоқдан ваъз ўқиб бўладими? Биргина Сараеводаги ўқлар ёмғири остида бўлганлигининг ўзи ҳам унинг бизга маълум маънода талаб қўйишига маънавий ҳуқуқ беради. Бизнинг ерли аҳоли олдига қандай етиб борганлигимизни камдан-кам одамгина тасаввур қила олади, деб ёзади Сонтаг. Ҳа, бизнинг бисотимизда фақат фотосуратлар бор, холос. Улар гарчи воқеликнинг нишонларигина бўлса ҳам, уларнинг вазифаси — ҳаётни кўрсатмоқликдур, дейди астойдил муаллиф. Менинг учун бу, шубҳасиз, шундоқ. Менинг учун фотография — уйдирма эмас. Бу фикримга бир неча йил муқаддам кўрганим — Жил Переснинг суратлари далил бўла олади: Сараевонинг гавжум кўчаларидаги кўзи боғлиқ кичкина болакай, уни онаси қўлидан ушлаб оломон орасидан олиб ўтмоқда. Ёки бошқа сурат: ўликхонада эркак замбил олдида турибди, замбилда — мурдалар; у юзини кафтлари билан беркитиб олган — қадрдонларидан ёки дўстларидан бирини таниб қолган, шекилли; уни санитар лоқайд кузатиб турибди.

Бундай вазиятларга тушган одам ҳеч қачон воқеликдан юз буриб, бурнини жийирмайди. Фотография алоҳида одамни туссиз, исмсиз қурбонлар орасидан айириб олиб, унинг изтиробларини ўзида муҳрлайди. Биз Сьюзен Сонтагдан бизга шу ҳақда эслатиш учун ўз зиммасига шунча заҳматни олганлиги ҳаққи миннатдор бўлишимиз керак. Модомики фотография дунёни англаш воситаларидан бири экан, бу борада билим ва эҳтирос билан ёзган шахс ҳам — Сонтаг айнан шундоқ ёзади, — интеллектуал ва сипо риёкорларнинг ҳаловатини бузиб, оромларига путур етказиши табиийдир.

*“Иностранная литература”
журналининг 2004 йил
9-сонидан олинди.*

*Рус тилидан
Мирнўлат МИРЗО
таржималари.*

Е.Э.БЕРТЕЛЬС

Зулф ва юз

Тасаввуф шеърятини ўрганиш жараёнида, сўфий шоирлар фойдаланадиган тимсоллар (образлар) унча кўп бўлмаганини билиб олиш қийин эмас. Бу тимсоллар қисқа иборалар (формулалар)дан ташкил топган бўлиб, бир неча турлардан иборатдир. Улар шеърнинг яратилишида бир бошланғич нуқта вазифасини ўтар экан, деяри ўзгаришлар, шунчаки, ўзаро ўрин алмашган ҳолда, шоирнинг фикрини маълум бир йўлга солиб боради.

Агар бу тимсоллар сўзнинг ўз маъносида тушуниладиган бўлса, бундай тушунча шоир фикрининг ночорлигини ва унинг ўз ижоди доирасига янги мазмун киритишга хуши йўқлигини ифодалаган бўларди. Аммо сўфийлар шеърятинида аҳвол бугунлай бошқача. Унда тимсолнинг ўзи мустақил қимматга мулақо эга эмас; унинг вазифаси – ҳақиқий фалсафий маънонинг юзасига парда бўлиб турувчи иероглиф сўз – белги бўлиб хизмат қилишдир. Тасаввуф шеърятининг асосий мавзуси аввалдан белгилаб қўйилгани ва унда *тавҳид* ҳамда ва *вахдати вужуддан* бошқа ҳеч нарсани мадҳ этиш мумкин бўлмагани учун, тимсолнинг ранг-баранг бўлишига эҳтиёж қолмайди. Шундай экан, фалсафий таълимотни ўрганишга киришаётган сўфий шоирга аввалдан маълум унсурлар бирикмасининг мақсадга мувофиқ таркибини кашф этиш асосий ўринга ўтади. Энди диққат маркази ўзгаради, яъни янги воситалардан фойдаланиб, янги бадий тимсоллар яратиш эмас, мавжуд воситалардан сўфийлик фалсафаси муаммоларига аниқлик киритиш учун иложи борича яхшироқ фойдаланиш асосий вазифа бўлиб қолади.

Рефлексияни (ўз руҳий ҳолатини таҳлил қилишга мойилликни) сўфий шеърятдаги зарурий интеграцияловчи (бирлаштирувчи) куч деб тан олганимиздагина сўфийлар шеърятини шундай тушунишимиз мумкин бўлади. Шарқ манбаларида келтирилган маълумотлар кўпроқ бу жиҳатни инкор этишга олиб келиши мумкин: кўпинча бизга, фалон шоир ўз асарларини кучли эҳтирос жўшган пайтда ёзган, у ўз фикрларини баён этмай, балки ақли кулнинг зоҳир бўлишига воситачи бўлиб хизмат қилган, холос, дейишади. Баъзи ҳолларда шарқ адабиётшунослари албатта ҳақдирлар – Жалолиддин Румийга ўхшаган шоирларнинг лирик асарлари кучли эҳтирос натижаси, – деб тан олса

Мумтоз шеърятимизда шоирлар гўзалларнинг қошу кўзини, хатту хол ва зулфини, қадду рухсорини васф этиб, уларни бадий акс эттиришда турли тимсоллардан фойдаланганлар. Бу тимсоллар баъзан ўзларининг асл маъноларидан ташқари, мажозий маъноларга ҳам эга бўлиб, маълум бир фалсафий нуқтаи назарни, руҳий ҳолатни яширинча изҳор этишга ҳам хизмат қилганлар. Бундай мажозий маънони ўзида мужассам этган тимсоллар, асосан, тасаввуф руҳидаги шеърларга мансуб бўлиб, улар орифона руҳдан ташқари, дунёвий туйғуларни ҳам ифодалаганлар. Гарчи бу тимсоллар асл маъносида тушунилганда ҳам, китобхон асардан завқланса-да, лекин унинг яширин маъносининг мағзини тоганида ва ўша яширин маъно асосида асарни уққанида ўқувчи ундан бекиёс кўп завқ олади, шоирнинг маънавий дунёсини имкони даражасида кашф этади.

Сўфиёна рамз ва тимсоллар адабий меросимизга ўзининг чуқур изини босган бўлиб, доимо нафис адабиёт мухлислари ва тадқиқотчиларининг диққат марказида турган. Бунинг натижаси ўлароқ, сўфий истилоҳларининг бир қатор луғатлари ва шарҳлар ёзилган. Саййид Нейматуллонинг (вафоти 1431 й.) “Рисола дар истилоҳоти аҳли суфия” (“Тасаввуф аҳли қўллайдиган атамалар ҳақида рисола”), Абдурахмон Аҳмад Сурнинг (XVII а.) “Кашф ул луғот ва ислоҳот” (“Сўзлар ва атамалар кашфи”), Шайх Рузбехон

арзийдиган асарлардир. Бир-бирига боғлиқ бўлмаган сўзларни ишлатиш, битта сўзни такрорлашга мойиллик, кўпинча, ҳатто маъноси бўлмаган хитоблар — буларнинг ҳаммаси гўёки шундай нуқтаи назарни тасдиқлайдиганга ўхшайди. Аммо, бу ўринда шуни таъкидлаш керакки, агар шу хилдаги ижод ҳақиқатга тўғри келса, у ҳолда унга мослаб жўшқин эҳтиросли ҳолатни яратишнинг ҳам имкони бўлиши мумкин. Фарб адабиётида “шоирона тартибсизлик” деган техник усул ҳам бор-ку! Тадқиқотчи, муаллифнинг энг нозик туйғуларини оча билиши, ижодхонасининг энг яширин ерларигача кўра билиши зарур. У шундай қилиши керак, аммо ҳозирча бундай иш унинг қўлидан келиши амри маҳол. Бу йўлда бирор ишончли мезонга эга бўлиш учун форс тасаввуф шеърятни ҳақидаги билимимиз ниҳоятда камлик қилади, шунинг учун бунга ўхшаш масалаларга туйғу билан эмас, балки мутлақо онгли ёндашувимизга ҳали анча бор. Бунинг учун аввало, ушбу асарларга сўфийлар қандай назар билан қараган бўлса, биз ҳам худди шундай назар билан қарашимиз зарур, яъни бу асарлардаги фикрлар у ёки бу даражада ёрқин анъанавий тимсолларнинг оддий алмашуви эмас, балки, тасаввуф фалсафаси талабларига асосланган фикрларнинг мантикий силсиласи бўлиб қолиши керак. Тимсол образлар фақат тимсолларгина бўлиб қолмай, балки, маълум бир фалсафий тушунчаларга айланишлари керак, яъни маъноларни беркитиб турган (иероглифик) парда олиб ташланиши зарур.

Тимсоллар пардасини очиш билан, биз унинг ордидан тушунчаларнинг янги силсиласини — тасаввуф фалсафасининг шартли техник атамалари — истилоҳотни топамиз. Уларни идрок этиш эса янада чуқур қатламларга кириб боришимизга, тасаввуфнинг негизини топиш учун унинг фалсафий заминини излашимизга имконият беради ёки кейинги ишларда фойдаланмоқ учун, олинган натижалар билан қониқтишимиз керак бўлади.

Бу тимсоллар маъносини очиш, уларни таълимот тилига айлантириш зарурлигини сўфийларнинг ўзлари ҳам сезганлар. Шеърый асарларга ёзилган беҳисоб шарҳлар шуни кўрсатади. Аслини олганда, тимсолларнинг унчалик кўп эмаслиги, уларни тартибга солиб, бир неча асосий турларга бўлиб тўплаш мумкинлиги ҳам сезилиб турар эди. Ўзига хос бир код (ихчам шартли белги) яратиш, яъни бундай *истилоҳот уш-шуаро* тузишга бўлган уринишлар ҳам шундан далолат беради. Афсуски, менга маълум бўлган бундай ишларнинг аксарияти сифат нуқтаи назаридан унча юқори даражада эмаслиги тан олиними керак.

Осиё музейида қўлёзма ҳолида сақланувчи шундай луғатлардан менга маълум бўлган учтаси ҳам бир хилда тўла эмас, сўзларни тушунтириш ниҳоятда қисқа ва ҳамма вақт ҳам аниқ эмас. Уларнинг иккитасида ёзилган йиллари келтирилган, уччаласида ҳам муаллифларнинг исмлари кўрсатилмаган, шунинг учун уларнинг қиммати анчагина паст. Маҳмуд Шабистарий (вафоти 720/1320-21) ўзининг “Гулшани роз” асарида келтирган, шарҳ қилинган тимсолларнинг нисбатан унча катта бўлмаган рўйхатини энг қадимий нусхалардан бири деса бўлади.

Мир Ҳусайн Саодатнинг саволларига жавоб бериб, у қуйидаги атамаларни тушунтиради:

Бақлий Шерозийнинг (вафоти 1209 й.) “Аройис” ва “Китоб ул анвор фи кашфил асрор” (“Келинчаклар” ва “Сирларни очиш учун нурлар китоби”), Лоҳижийнинг “Шарҳи гулшани роз”, Абдурахмон Жомийнинг “Лавомеъ” ва “Лавоех” (“Ярқироқ нарсалар” ва “Равшанликлар”), булардан ташқари яна “Луғоти маслаки муттақин” (“Тақводорлар маслаки луғати”), “Миротул-ушшоқ” (“Ошиқлар кўзгуси”), “Истилоҳоти шуаро” (“Шоирлар қўллайдиган истилоҳлар”) каби луғатлар ва шарҳлар шулар жумласидандир.

Ўтмишдошларимиз маънавий муҳит жиҳатидан тасаввуф таълимотига бизга нисбатан яқинроқ турганларига қарамай, бу шеърятни тушунишда кўшимча маълумотлар, ўзига хос “калитларга” шунчалик эҳтиёж сезганлари ҳолда, биз тасаввуф ғояларидан узоқлашиб кетган бўлсак-да, маълум муддат ушбу масала тадқиқотида жиддийроқ қарай олмадик. Фақат бир неча олимларгина бу хусусда изланишлар олиб бордилар, холос. Албатта, бунинг давр билан боғлиқ ўз сабаблари бор.

Ҳозирги кунларда бу соҳа қайта жонланган кузатувлар, аввало, юқорида зикр этилган луғат ва шарҳларга, тасаввуф фалсафаси ҳақидаги жуда кўп асарларга бориб уланиши керак бўлади ва уларни ўрганиш, таржима қилиш ҳозирги долзарб масалалардан биридир. Зиёли аждодларимиз форс тилидаги бундай асарларни жуда яхши тушунганлари учун таржимага эҳтиёж сезмаганлар. Аммо туркийда қалам сурган шоирлар ижодида ҳам тасаввуф билан боғлиқ рамз ва тимсоллар форс шеърятдаги каби кенг қўлланилиб келган. Туркий тилда ижод қилган аксарият буюк шоирлар ўз

1. кўз (чашм), 2. лаб, 3. зулф, 4. хат, 5. хол, 6. шароб, 7. шамъ, 8. гўзал (шоҳид), 9. харобот, 10. бут, 11. зуннор, 12. тарсо.

Рўйхат унча катта эмас, лекин барча зарурий жиҳатларни қамраб олган. Фақат тасаввуф шеърятини мутолаа қилишда учраган барча мураккаб масалаларга жавоб топиш учун бу рўйхатга яна бироз қўшилса етарли бўлади.

Аммо бошқа бир жиддий мушкулот мавжуд. Қўлёзма XIV асрнинг бошларида ёзилган, яъни у тасаввуф назариясининг энг ривожланган даврига мансуб. Бундан аввалги давр шеърятини таҳлил қилишда ундан фойдаланишга ҳақлимизми, йўқми?

Тимсолни таҳлил этишда асосий эътибор, аввало, бутун таркибни яхлит ҳолда кўтариб турувчи асос *tertium comparationis*, яъни *нисбий оралиқ бўғинини* топишга қаратилиши керак бўлади. *Tertium comparationis* мантиққа асосланиши шарт. Акс ҳолда тимсол унмайди, шеър лугатлари таомилига кириб боролмайди, ривожланмайди ва бошқа ўсмайди. Бу шарт сўфийларга ҳам таниш. Лоҳижий “Гулшани роз”га ёзган шарҳида, кўпинча у ёки бу мавзуни киритиш учун қонуний асос сифатида ваҳҳ-и шибҳ (нисбий оралиқ бўғин)ни далил қилиб келтиради. Сўнгра, тимсолларни таҳлил қилишда, уларнинг ишлатилиши одатда ўзига хос дихотомия (бир бутун нарсани аввал иккига, сўнг уларнинг ҳар бирини яна иккига ва ҳоказо... бўлишга айтилади) шаклида юз беришини доимо эсда тутиш керак. Ижобий тимсол одатда инкори ҳисобланган тазоди билан биргаликда келади. Агар *тавҳиднинг* асосий маъноси бир-бирига зид бўлган иккита қийматнинг у ёки бу тарзда бирикувидан иборатлиги назарда тутилса, бундай дуализм (икки хиллилик, иккига бўлиниш. Бу ерда шу иккита зид жиҳатни баробар тан олиш демакдир – *тарж.*) галати туюлмайди. Бош зиддият, яъни *вожиб-мумкин* (зарурат-имконият)дан келиб чиқиб, бу иккига бўлинишни барча сўфиёна таълимотларда, руҳий оламларнинг қарама-қаршилигидан тортиб то воқиф шахснинг руҳий изтиробларигача ўтиб келишини кўрамиз ва қуйидаги жуфт ибораларни учратамиз:

ҳавф-рижо (умид)

баст (ёйилиш) – қабз (биқиқлик)

сахв (хушёрлик) – сакрон (мастлик) ва ҳ.к.

Шеърят атамаларида қуйидаги жуфт сўзлар доимий қарама-қаршиликда бўлади:

габр (оташпараст) – мўмин

сарв – сунбул

дарё – қатра

зулф – ру (юз)

офтоб – моҳ (ой)

офтоб – абр (булут) ва ҳ.к.

Бу жуфт сўзларни осонгина бир тартибга келтириш ва маълум бир жадвалга солиш мумкин, бу жадвал эса айнан шу муаллифнинг ушбу асарида уларнинг

фалсафий қарашларини, ана шу мажозий маъноларга эга бўлган тимсоллар ёрдамида бадиий ифода этганлар. Биз туб маъносини тушуниш қийин бўлган бу тимсолларни онгимиз тўғри қабул қилгандан кейингина улар воситасида мураккаб мантиқий мушоҳадалар силсиласини туза оламиз, бу хилдаги асарни давр ва муҳитни ҳисобга олган ҳолда иқтидоримиз етганича тушунамиз ва ундан завқланамиз.

Мақсадга кўчайлик. Тасаввуф атамаларига бағишланган тадқиқотларнинг салмоқлиларидан бири шарқшунос олим Е.Э.Бертельс томонидан форс-тожик адабиёти мисолида амалга оширилган илмий ишдир. Олим тасаввуф тимсолларига бағишланган бир қатор махсус мақолалар ёзишни ният қилган экан, афсуски, шу туркумдан фақатгина битта мақола ёзиб қолдиришга улгурган. Бу – зулф ва юз тимсолий сўзларига бағишланган мақола. Айтиб ўтишимиз керакки, ушбу мақола ниҳоятда мураккаб услубда ёзилган ва бу муаллифнинг ихтиёридан ташқари равишда шундай, чунки, тимсолларнинг ўзлари идрок этиш мушкул бўлган маъноларни мужассам этганлар.

Таржимани амалга оширишдан ниятимиз, ушбу мақолада шарҳланган тимсоллар туркий шеърятдаги, жумладан, Навоий ижодидаги тасаввуф гояларини тушунишга бироз ёрдам берар деган умиддир.

Урфон ОТАЖОНОВ,
Алимулла ҲАБИБУЛЛАЕВ.

ишлатилиши қанчалик қонуний эканлигини кўрсатади. Албатта, ҳеч нарсага бирикмаган, жуфти йўқ тимсоллар ҳам бўлиши керак. Бу, заруратга қараб, *тавҳиддаги* вазифанинг ўзидан келиб чиқади. Бунда мазкур тимсоллар ҳаёлот оламининг шартли бўлинишларидан юқори турувчи умумий қоидани ифода этиш учун хизмат қиладилар ва мана шу алоҳидаликни қайд этиш, ақл-идрокдан ташқари эканлигини таъкидлаш зарур бўлганда ҳамда муриднинг сўнгги мақсади – фано заминига ўтишини маълум қилиш керак бўлгандагина ишлатиладилар. Сўнгги мақсадга етишмоқлик тасаввуф шеъриятдан кўриниб турганидек, ҳаётда камдан-кам амалга ошувчи, кўпроқ интилиш, изланиш, йўқотилган нарсага дард чекиш руҳидаги ва айрим ҳоллардагина исталганни топиб шодланиш, завқланиш туйғулари руҳидаги ҳолат бўлган.

Шунинг учун, тимсолни ўрганишга киришишдан олдин уни атрофлича кўриб чиқиш, унинг кўпроқ ишлатилиши сабабларини аниқлаш, агар унга жуфт тимсол борлиги маълум бўлса, уларни бир-биридан ажратмай, биргалликда тадқиқ этиш зарур, чунки мусбат қутубнинг тузилиши манфий қутуб тузилишини тушунишга ёрдам беради, муаммони ойдинлаштиради.

Мен шундай тимсолларни таҳлил этишга бағишланган, шундай тимсолларни мантиқан асослаб, уларни онгли равишда қўллашга имконият берувчи мақолалар ёзишни мақсад қилиб қўйдим. Тадқиқот зарурат юзасидан, тарих оқимига тескари йўналишда олиб борилиши керак бўлади. Аввал, луғат тузган ва шарҳ ёзганларнинг фикрларини назарда тутиб, улар тақлиф этган тимсолларнинг тузилиши ҳақидаги тушунчаларни ўрганиб, сўнгра олинган натижалардан фойдаланган ҳолда қадимий, асарларига шарҳ ёзилмаган муаллифларни тадқиқ этиш зарур. Тимсолнинг ички моҳиятини чуқур ўрганиш, шарҳ натижасида идрок этилган тушунчани янада қадимийроқ муаллифларнинг асарларига тадбиқ қилиш қонуний эканлигини аниқлашга ва шу йўл билан бизга, насрда ёзилган фалсафий асарлар етиб келмаган сўфизм даври фалсафий асосини топишга имконият беради.

Тимсолнинг генезиси (келиб чиқиши ва тараққиёти – *тарж.*)ни таҳлил қилишдан мен онгли равишда воз кечаман, чунки, биринчидан, қадимий замонлардан қолган мавжуд маълумотлар етарли эмаслиги ва ниҳоятда озлигидан бу ишни амалга ошириш мушкул, иккинчидан эса (бундай ёндашиш – *тарж.*) тарихий-адабий масалаларга эмас, балки, жуда нозик тарихий-руҳий (психологик) масалаларга олиб келган бўлар эди, бунга эса менинг куч-қувватим, имкониятим етарли даражада эмас.

Шунда тимсоллардан мен ўзим тузган узун рўйхатдан тасодифан олинган бир жуфти, яъни зулф ва унинг тазоди (зидди) бўлган юз ушбу мақолага мавзу бўлади.

* * *

Гапни Осие музейида кўргазма шаклида сақланаётган учта тасаввуф шеъриятида атамалари луғатида берилган таърифлардан бошлайлик. Бизни қизиқтираётган атамалар уларда қуйидагича изоҳланган.

А – Nov. 29 (В 1810), в. 2466 – 251а мажмуасидаги муаллифи номаълум луғат:

Зулф ғайбати ҳувиййатро гўянд ки касро бадон роҳ нист.

Мазмуни: *Зулф* деб асл моҳиятни яширувчини айтадилар ва у томонга ҳеч ким учун йўл йўқ.

Рух тажаллиётти маҳз ро гўянд.

Мазмуни: *Юз* деб холис (ҳеч нарсага аралашмаган) соф тажаллиётга (жилваланишига – *тарж.*) айтилади.

Б – Атторнинг газалига ёзилган шарҳдаги кичкинагина луғатча (ўша қўлёзманинг ўзи):

Ва чун рухсор зикр кунанд, мурод аволами мавжудот бошад.

Мазмуни: *Юз* деганда эса ҳақиқий мавжуд бўлган оламлар кўзда тутилади.

Ва чун зулф зикр кунанд, мурод аволами маъдумот бошад.

Мазмуни: *Зулф* деганда эса, ҳақиқатда мавжуд бўлмаган оламлар кўзда тутилади.

В – “Мирот ул ушшоқ” атамалар луғати:

Зулф сифоти жалоли ва тажаллиёти жамолиро гўянд, ки мужиби иститори ваҳдати жамоли мутлақ шавад.

Мазмуни: *Зулф* деб жамоли мутлақ (баркамол гўзаллик)нинг яхлитлигига парда бўлиб турувчи сифоти жалолий (гўзалликнинг жилваси)га айтилади.

Рух ва рухсор мазҳари ҳусни зоти ва тажаллиёти жамолиро гўянд.

Мазмуни: *Юз* ва *рухсор* деб ҳусни зотий ва тажаллиёти жамолийнинг зуҳур бўлиш жойига айтилади.

Ушбу учта манбадаги таърифлар аниқ-равшан берилган, деб бўлмаса ҳам, аммо бу уч хил таърифлардан бир хулоса чиқарса бўлади. Дарҳақиқат, “юз” уларнинг уччаласида ҳам чин ҳақиқатга, яъни, таркибий бўлмаган, яхлит, мутлақ, рухга, “зулф” – бўлса – ҳақиқий қимматга эга бўлмаган, хаёлот аралаш тажаллиёт (жилваланишлар)га тўғри келади. Фақат, ушбу истилоҳга А манбанинг муносабати унча тушунарли эмас. Б ҳам В ҳам рухсорга ҳақиқийлик, зулфга эса мавҳумлик маъносини берадилар. А *зулфни* “ғийбати ҳувиййат” (“асл моҳиятни яширувчи”) деб таърифлайди, ушбу истилоҳ “олами аҳадиййат”ни, яъни иложи борича реал воқелик раг exellence ни англатади.

Ушбу англашилмовчиликни аниқлаш учун Лоҳижий шарҳлаган Шабстариий матнига марожаат қиламиз.

Зулф истилоҳини тушунтириб, Шабистариий бундай дейди:

Мапӯрс аз ман ҳадиси зулфи пурчин,
Мажунбонид занжири мажонин.

(Мендан у жингалакларга тўла соч ҳақида ривоят сўрама, телбаларнинг занжирини тортиб силкитма).

Лоҳижийнинг тушунтиришича, *зулф*, – “тажалли жалолий” – “илоҳий кудратнинг жилваланиши”дир. Унинг натижасида мутлақ бирлик (“аҳадият”) пастлаб тушиб, нозил бўлиб, бизнинг атрофимиздаги табиий дунёнинг ҳақиқий бўлмаган, хаёлий бисёрлигини яратади. “Зулфнинг узунлиги” – бу борлиқнинг беҳад кўп шаклларда намоён бўлиши ва тайин нарсаларнинг беқиёс кўплигига ишорадир. Зулф ва тайин нарсалар (таъаййунот) ўртасидаги нисбий оралиқ бўғин *tertium comparationis* (важҳи шибҳ), – деб давом этади. Лоҳижий, – қуйидагича: зулф маҳбубанинг юзига тортилган парда бўлганидай, унинг ҳар бир тайин ҳолга кириши (таъййун) ва кўплиқдан алоҳида ҳодиса шаклида индивидуаллашиши (ташаххус) ягона моҳият (яъни, ҳақиқат)ни яширади ва ниқоб остига олади.

Бундан юз, рухсор нимани билдириши равшанлашади, табиийки, у тажаллиёт (жилвалар) пардаси остидаги мутлақ ҳақиқатни англатади. Ушбу таърифни биз кейинроқ, юз ҳақидаги бобнинг бошланишида учратамиз. “Юз, рухсор – илоҳий зотга ишорадир” – дейди Лоҳижий.

Шундай қилиб, тимсолнинг асосий таркиби бизга бироз равшанлашди. Энди, моҳиятни чуқурроқ ўрганиб, моддий тимсолнинг ривожи фалсафий талабларга қанчалик мос келишини кўрайлик. Зулфнинг қандай хоссалари бор? Нозик жингалак сочлар гўзалнинг ҳар бир ҳаракатидан тўлганиб, гоҳ унинг юзини беркитиб, гоҳида очиб турадилар.

Наёбад зулфи у як лаҳза ором
Гоҳи бом озарад, гоҳи кунад шом.

Мазмуни: Унинг зулфи бир лаҳза ҳам тиним билмайди,
Гоҳ тонг олиб келади, гоҳида шом қилади.

Мутлақлик (абсолют) – ўзгариш унинг учун ёт бўлган олам, барқарорлик олами, у ерда фақат турғунлик, ҳаракатсизлик бор. Тажаллиётнинг (жилваланишнинг) мавҳум олами бўлса, аксинча, доимо ўзгариб турувчи, беқарорлик олами, у бирор сония ҳам бир ҳолатда бўлмайди, ҳар дақиқада пайдо бўлиб яна йўқолиб туради. Демак, моддий тимсол ва фалсафа талабларида мутаносиблик, параллел (мутавозий) ҳолат, ўхшатиш мавжуд.

Яна зулфга келсак, у жингалак, эгри-бугри, эгрилик-тўғрилиқнинг зидди, инкори, демак, зулф моҳияти бўйича икки хил тушунчани – тўғрилиқ ва уни

инкори – эгриликни ўзида мужассам қилган. Олами воҳидийятда қарама-қаршилик бўлиши мумкин эмас, у ерда ҳамма нарса бир бўлиб қўшилган, у ерда “ниҳоя” “аввалига” тенг, “зоҳирий” “ботиний”га тенг. Тушунчаларнинг намоён бўлиши учун эса, аксинча, сифат (атрибут)ларнинг қарама-қарши қисмларга бўлиниши зарурати бор. Бинобарин, бу сифатларнинг гўё бир ишораси тарзида Оллоҳнинг ташқи белгиси ҳисобланган номлари пайдо бўлади. Натижада бир-бирига бутунлай қарама-қарши тасаввурлар пайдо бўлади, жумладан, **музилл** (йўлдан оздирувчи) ва **ҳодий** (тўғри йўл кўрсатувчи), **зоҳир** (очиқ равшан), **ботин** (сирли, яширин) каби. Бундай ёндашув зулфнинг эгри-бугрилигини эслатиш орқали ифодаланади. “Зулф эгрилиги – номий ва сифатий қарама-қаршиликларнинг намоён бўлишидир”, – дейди Лоҳижий.

Ҳалқа шаклидаги гажакнинг эгрилиги, ошиқона шеърятга тааллуқли бўлган дом тимсолини эсга олади, унга маҳбубасига интилаётган ошиқнинг қалби илиниб қолади.

Чу дом фитна мишуд чанбари ў,
Ба шўхи боз кард аз тан сари ў.

Унинг (яъни зулфнинг – Е.Б.) ҳалқаси фитна доми бўлгач, шўхлик қилиб унинг бошини танидан жудо қилади, – дейди Шабистарий.

Аммо сўфийлар тажаллиёт оламини охирги якунловчи бўғини одамда туташувчи ҳалқа сифатида тасаввуф қиладилар. Шундай қилиб, айтиш мумкинки, худога талпинаётган сўфий тубан оламлар ҳалқасига тушиб қолган ва ундан кутулишга интилиши зарур. Бу ҳолат юқорида келтирилган тимсолга тўлалигича тўғри келади. Оламнинг кўринишлари – бисёр, уларнинг ҳар бири инсонни ром этиши, тўғри йўлдан оздириши ва асосий мақсаддан чалғитиши мумкин, залф эса шунчалар серҳалқаки, уларнинг ҳар бири тажрибасиз, содда қалб учун қўйилган тузоқлардир.

Муаллақ сад ҳазорон дил зи ҳар сў,
Нашуд як дил бўрун аз ҳалқаи ў...
(Шабистарий)

Мазмуни: Юз минглаб дил ҳар ерда муаллақдир,
Улардан биронтаси ҳам бу ҳалқадан чиқиб кетолмадилар.

Яъни, ушбу фантазмагорик (хаёлий) оламда ҳар бир қалб ўзга бирон нарсага шайдо бўлиб қолган, у билан занжирбанд этилган. Бу шайдолик эса унинг учун маҳбубнинг юзини беркитиб турувчи пардага айланган.

Лоҳижий номаълум бир шоирдан шундай иқтибос келтиради:

Сухани зулфи мушавваш бигзор.
Дил аз ин шифтагар нотавон кард.
Ибтило нист дар ин кор маро
Ки аз ин ҳеч хабар нотавон кард.

(Чигал сочлар ҳақидаги сўзларни қўй,
Дилни бундан ортиқ ошуфта этиб бўлмайди.
Мен бу ҳолга мубтало эмасман,
Чунки бу ҳақда гапириб бўлмайди).

Юқорида айтиб ўтилганлар инобатга олинса, бу сўзлар мутлақо тушунарли. Олам – мавҳумот, ҳақиқий эмас, у бир фантазмагория (шарпа), чигил, уни охиригача ўрганиб бўлмайди, ўрганмоқ – дилни ошуфта этмоқ, мен бу оламини билмайман, билишим ҳам керак эмас, чунки мен фақатгина яхлит ҳақиқатга интилмоқдаман.

Мутлақ оламда қарама-қаршиликлар йўқ, иймон – бизнинг номукамал коинотимиз учун яратилган, тааййунот (ғоялар) пардасини олиб ташласанг, иймон куфрга тенг бўлиб қолади. Сўфийлар кўп қайтарадиган қуйидаги одийгина сўзлар энди анча тушунарли бўлади:

Иймон ва куфри ман ҳама рухсору зулфи туст,
Дар банди куфр мондау иймонам орзуст.

Мазмуни: Менинг иймоним ва куфрим ҳаммаси сен (яъни, худо — Е.Б.)инг рухсор ва зулфингдан (иборатдир), мен куфрга банди бўлиб қолганман-у, аммо иймонни орзу қиламан.

Яъни, мен ҳақиқий моҳият, мазмун кўринмайдиган ушбу оламдаман, аммо ваҳдат оламига киришни орзу қиламан. Ёки мана бу мисол:

Аз руйи уст ин ҳама мўмин аён шуда,
Ва-з зулфи уст ин ҳама куффор омада.
Он як зи руйи уст ба тасбеҳ муштағил
В-ин як зи муйи уст ба зуннор омада.

Мазмуни:

Унинг юзи туфайли ҳамма мўминлар аён бўлдилар,
Унинг зулфи туфайли ҳамма кофирлар юзага келдилар.
Бири унинг юзи ёдида тасбеҳ билан машғул,
Бошқаси эса унинг зулфи ёдида зуннор боғлади.

Шўх гўзал баъзан ўзининг қоп-қора зулфини кесиб ташлашни ихтиёр қилиб қолади, яъни, ҳақиқий бўлмаган олам боқий эмас, мутлақлик (абсолют) уни йўқотиб юбориши ва ҳақиқий ваҳдат (бирлик) нурига ғарқ этиб юбориши мумкин. Гўзалнинг жингалак сочлари ҳаммиша тун каби қора, юзи қуёшдек нурафшон; бисёрлик (ҳаддан ташқари кўплик) зулматини ёритувчи ваҳдат тажаллиётини (файзи, жилвасини) қуёшга ўхшатилиши тасаввуф шоирларининг девонларини бир марта бўлса ҳам варақлаб кўрганлар учун яхши таниш.

Бундай таққосларни давом эттириш мумкин, тимсоллар мазмуни ҳаддан ташқари теран, тасаввурлар ниҳоятда муваффақиятли топилган ва уларга фалсафий моҳият назокат билан сингдирилган. Бу масалани янада чуқурроқ таҳлил этишнинг ҳожати бўлмаса керак, чунки Лоҳижий фикрларини қувватлаш учун қилган уринишларимиз муваффақият билан яқунланди. Шунинг учун зулфдан энди иккинчи мавзу — унинг моҳиятан қарама-қаршиси (антитеза) юз тўғрисида фикр юритаёлик. Агар қарама-қаршилиқлар бисёрлик, кўплик олами ҳақида анчагина мулоҳаза юритиш, унга турли жиҳатлардан назар ташлаш мумкин бўлса, мутлақот (абсолют)ни таърифлаб бўлмайди. Унда йўқ нарсанинг ўзи йўқ, лекин шу билан бирга, ҳеч нарса ҳам йўқ. Мен унинг ҳақида қандай сўзлар айтмайин, агар ўз фикримнинг аксини ҳам айтмасам, у ҳолда гапларим ёлгон бўлиб чиқади. Шу сабабдан юз (рухсор) тасвир тимсолининг тузилмаси оддийроқ ва бир неча асосий нуқталардангина иборатдир.

Биринчидан умумийлик:

Рух инжо мазҳари ҳусни худоист.

(Юз бу ерда — илоҳий ҳусннинг зуҳур бўлиш ўрнидир), — дейди Шабистарий. Лоҳижий келтирган бошқа бир шоир бундай хитоб қилади:

Эй, жумлаи жаҳон дар рухи жонбахши ту пайдо,
В-эй, рӯи ту дар ойинаи кавн хувайдо.

(Эй, жумлаи жаҳон сенинг жонбаш рухсорингда намоён бўлган зот, юзинг эса мавжудлик, борлик кўзгусида хувайдо (аён) бўлган зот).

Яъни, ҳамма нарса мутлақликда мужассам, аммо, мавҳум, ҳақиқий бўлмаган олам мутлақликнинг инъикоси бўлиб, у фақатгина ҳақиқий оламнинг бир соясидир, холос.

Иккинчидан, дўст жингалак сочлар — ниқобини олиб ўзининг ҳуснини ошиққа намоён қилади:

Чун ниқоби зулфи мушкин аз жамоли худ гўшуд
Субҳи содиқ дар шаби дайжур ногаҳ рӯ намуд.

Ҳам бачашми дўст дидам чун жамолаш жилва кард,
К-офтоб аз машриқи ҳар зарра тобон гашта буд.

(У ўзининг мушкин зулфи ниқобини жамолидан олиб ташлагач, қоронги тунда субҳи содиқ юз кўрсатди. Дўст кўзи билан мен унинг жамоли жилвасини кўрдим ва ҳар бир зарранинг шарқидан офтоб чарақлаб чиқди.)

Борлиқнинг ҳар бир шакли мутлақликнинг инъикоси бўлганидан кейин, ваҳдати мавжудни ҳар бир заррада, гарда топса бўлади.

Ўша асрдан бошқа бир мисол:
Сад қиёмат гашт ҳар дам ошкор.
То жамолаш парда аз рух баргушод.
Чун ниқоби зулф аз рух баргирифт,
Жони ошиқ гашт восил бар мурод.
То ба зулфаш сарфарози микунам,
Сояи ў аз сари мо кам мабод.

(Ҳар дамда юзлаб қиёмат намоён бўлиб турди, то унинг жамоли пардани рухсоридан олгунча. У зулфининг ниқобини юзидан олганида (эса) ошиқнинг жони васл муродига етишди. Мен зулфидан то сарфароз бўлар эканман, унинг сояси менинг бошимда кам бўлмасин.)

Барча тимсоллар равшан ва тушунарли. Шеърда қуйидаги маъно бор: мен бу омонат дунёга ортиқча шайдо бўлмаслигим керак, агар мен шайдо бўлсам, бу дунё ботқоғига бутунлай ботиб, мутлақлик нури (нури илоҳий)дан баҳраманд бўлмай ўтай.

Яна бошқа мисол:

Агар якбор зулфи ёр аз рухсор бархизад,
Ҳазорон оҳи муштоқон зи ҳар су зор бархизад.
Агар ғамзаш камин созад дил аз жон даст бафишонад,
Ва гар зулфаш бар ошубад зи жон зинҳор бархизад.

(Агар ёр зулфи бир зум юзидан кўтарилса (юзини тўсмаса), муштоқларнинг ҳар тарафдан қилган оҳлари эшитилади. Агар унинг ғамзаси тузоқ кўйса, дил жондан (умид узиб) кўлини ювади ва агар зулфи тўлганса, жон ҳам шафқат сўрайди).

Яна бошқа мисол:

Ҳар дам баёди рўяш жамъ оварам дилу жон,
Бозам кунад паришон савдои зулфи дилбар.
Аз рух ниқоби зулфат бардор то номонад,
Ному нишони олам аз мўмин в-аз кофир.

(Ҳар дам юзининг ёдида дил билан жонни бир жойга қўяман, аммо дилбарнинг зулфи савдоси яна менинг ҳолимни паришон этади. Юзингдан сочинг ниқобини олиб ташла, токи бу оламда на мўмин ва на кофирдан ному нишон қолмасин.)

Бу шеърда ҳам мутлақликка интилаётган, аммо атроф-муҳит чангалидан чиқа олмаётган сўфийнинг изтироби мантиқан пишиқ ва ёрқин ифодаланган.

Худди шундай тасвир мана бу мисолда ҳам намоён:

Ошиқи девона чун хоҳад ки бинад рўйи ёр,
Зулфи ў ошуфта гардад, печу тоби микунад.
То жамоли ў аён бинанд муштоқон, агар —
Парда бардорад зи рух, фикри савоби микунад.

(Телба ошиқ ёр юзини кўришни хоҳлаганда, унинг (ёрнинг Е.Б.) зулфи тўлганиб-чулганади. Муштоқлар унинг жамолини яққол кўришлари учун, у юзидаги пардани олмоқчи бўлса, савоб фикр қилинган бўлади.)

Бу ерда муштоқликнинг бошқа бир кўриниши акс эттирилган. Одатда, ҳамма сўфийлар, ташқи олам, киши ундан қўл силташга интилганида у яна-да жилваланиб намоён бўлиши ва шайдо этишидан нолийдилар. Масихий авлиёларнинг ҳаммага маълум бўлган васвасалари тасвири ҳам шундай изтироблар ифодасидир.

Тимсолнинг кўринишини кўриб чиқди, энди тадқиқотимиз бошида айтиб ўганимиз таърифга анчагина ишонч билан қайтиб, уни қанчалик тўғрилигини аниқлаб олсак бўлади. Шу нарса равшанлашадиги, Б ва В ўз фикрларини унча аниқ ифодаламасалар ҳам, ҳозиргина биз шарҳлагандаги каби талқин этмоқчи бўлганлари шубҳасиз. Аксинча, А янглиш таъриф беради, бу хато, ушбу ҳолда қиёслаш мумкин бўлган ягона *tertium comparationis* (нисбий оралиқ бўгин) – сочининг қора ранги тасаввуридан келиб чиққан хатоликдир. Қиёслашни давом эттираверишнинг иложи йўқ, бу ўринда параллелизм ҳам имкон бермайди. Бу хатони шундан ҳам билса бўладиги, А да берилган таъриф бошқа лугатларда ҳам бор бўлиб, фақат улар бу таърифни зулфга эмас, *халга* нисбатан келтирадилар ва бу таъриф тимсолни тўғри ифодалайди, ўз ўрнида тўғри ишлатилади. Буни мен вақти келганда иншо этарман.

* * *

Ўқувчиларни чарчатиб қўймаслик учун мен бу тимсолларни янада чуқурроқ шарҳлашдан ўзимни тияман. Уларнинг тузлиши тўлалигича ойдинлашди ва мантиқийлиги асосланди. Энди янада батафсилроқ таҳлил қилиш мумкин ва бу таҳлил тимсолларнинг қатлам-қатлам очиб боришдан иборат бўлади, ҳолос. Форсигўй шоирларнинг гўзал юзини (атр) гулга, зулфини сунбулга ўхшатишлари ҳаммага маълум. Сўфийлар тимсолнинг кўп қатлам бўлишидан мантиқан тўғри фойдаланадилар ва уни янада мураккаблаштирадилар, мавҳумлаштирадилар. Юзнинг мунавварлиги ва зулфнинг қоралиги тун ва кун тимсолини киритиш имконини беради, бундай ёндошликларни эса орттириб боравериш мумкин. Аммо уларни ҳам кўриб чиқиш бизни асосий мавзудан чалғитган бўлар эди. Ҳозир бизнинг олдимизда муҳимроқ масала турибди. Биз, энг қадимий шоирларнинг ушбу тимсолларга муносабатларини аниқлаб олишимиз зарур. Юқорида эътибор берганимиздек, ушбу тимсоллардан фойдаланиш мукамал ишлаб чиқилган метафизик таълимот асосини тақозо этади. Акс ҳолда улар ўзлари ифодалаётган тасаввурга мос тушмайдилар, тимсол бўлиш ҳуқуқидан маҳрум бўладилар.

Аммо, бошқа нуқтаи назарлар ҳам мавжуд, масалан, тасаввуфнинг Фарбдаги тадқиқотчилари (мен асосан, Р.А.Никольсон ва Э.Броунни назарда тутмоқдан) форс тасаввуфининг биринчи даврида фақат “тариқат”нинг барқарорлашган таркибинигина кўришга, метафизик асос бўлмаган руҳий изтироблар, хаяжонларнинг ифодаси деб тушунишга мойилдирлар.

Дасглабки давр сўфийлари баъзан, бу фикрни қуйидаги ҳадистга асосланиб, ҳатто таъкидлаб ҳам ўтадилар:

Ла тафаккиру фи зоти Аллоҳи ва тафаккиру фил аъйхи.

(Аллоҳнинг зотини (моҳиятини) ўйламанг, унинг меҳрини, марҳаматини ўйланг).

Учта илк сўфий шоирлар девонини кўриб чиқиш Фарб олимларининг фикри тўғрими ва ҳақиқатан ҳам қадимги форс сўфийлари метафизик мулоҳазалардан ўзларини тийганларми, йўқми, эканини аниқлашга имкон беради. Агар метафизика уларга бегона бўлса, у ҳолда уларнинг шеърый асарларига нисбатан мулоҳазаларимиз ноўрин бўлиб чиқади. Лекин, биз таъкидлаб ўтган асосий ҳолатлар уларда ҳам мавжуд бўлса, бу билан уларда ўхшаш метафизик таркибот борлиги исбот қилинади.

Бизгача тўла ҳолда етиб келган энг қадимий учта девонни тадқиқот учун энг маъқул манба сифатида танладим, булар: Бобо Кўхий Шерозий, Санойи ва Аҳмади Жомларнинг девонларидир. Ўз-ўзидан маълумки, бу девонлардан ўша атамалар учрайдиган барча парчаларни келтиришга имконият йўқ, чунки бу парчаларнинг форсий матнининг ўзи, ҳеч қандай қўшимча ва изоҳларсиз

салмоқли бир жуфт бўлур эди. Мен фақат бир неча, энг ёрқин мисоллар билан кифояланаман, шуларнинг ўзи олдимга қўйган мақсад учун етарли бўлади.

Аввало ушбу уч муаллифдан энг қадимийси сифатида Бобо Кўҳий девонини оламан. Унда биз зулф эслатилган қуйидаги байтни ўқиймиз:

Дар хаами зулфи саёҳкори ту чун дарбандам,
Зор чун мурғи шаби тор бинолам чи ажаб.

(Қора ишлар қилувчи зулфининг чигалига банд бўлганимдан,
агар мен қуш каби қоронғу тунда нолалар қилсам не ажаб?)

Тимсол, биз юқорида кўрганимиз, Лоҳижий келтирган мисолга мутлақо мос келади. Ҳақиқий бўлмаган оламдаги муштоқлик, изтироб қуйидаги мисолда ҳам ўз ифодасини топган:

Чун паришонаст зулфи ёри мо,
Жуз паришони набошад кори мо.

Мазмуни: Бизнинг ёрнинг зулфи паришон бўлганидан, бизнинг ишимиз ҳам фақат паришонликдир.

Зулфининг паришонлиги (чигаллиги)ни биз юқорида кўриб, нисбий тушунчалар оламининг қарама-қаршиликлари сифатида тушунтирган эдик.

Яна бошқа мисол:

Дар шаби торик пеши зулфи ёр
Раҳнамои ошиқон омад сабо.

Мазмуни: Ёр зулфи олдида, қоронғи тунда сабо (баҳор шаббодаси) ошиқларга раҳнамо бўлди.

Яъни илҳом – биз яшаётган оламнинг пардасини кўтарувчи шаббодадир.

Яна мисол:

Шаб рафтаим дар сирри зулфи ту чун сабо
Зулфат ба тоб гуфтқи: дарвеш марҳабо.

(Тунда биз шаббодага ўхшаб зулфининг орқасига кирдик, сочлар тўлганиб “дарвеш кел, марҳабо”, – деди.)

Яъни парда, орқасига ўтишга, руҳ асрорини билишга жазм қилинганда, мавҳумот истовчини ушлаб қолишга, уни ўзига пайдо қилишга уринади.

Яна мисол:

Ба зулфи ҳўд баровар жонам аз тан –
Ки, Юсуф дар таки чоҳаст имшаб.

(Зулфининг илмоғида танамдан жонимни суғуриб ол, чунки Юсуф бу тунда чоҳ тубида ётибди.)

Яъни, тан жонни, руҳни банди қилиб турибди, сен унга озод бўлишга ёрдам бер, унга тажаллиёт оламининг сирларини билиб, ундан юксакларга кўтарилишига имкон бер. Бу тимсол “Юсуф” ва “чоҳ” истилоҳларини тушунтиришни талаб этади. Аммо мен вақтни тежаш учун улар ҳақида тўхталиб ўтирмайман. Фақат, айтиб ўтишим керакки, Кўҳий чоҳга (қудуққа) сочини тушириб, у ердан Юсуфни тортиб олаётган дўстнинг тимсолини хуш кўради ва бу мазмунда сочни ҳаблул-матин (мустаҳкам арқон) сифатида тушунтиради. Бу билан у Қуръоннинг машҳур оятига ишора қилади.

Накарда сажда агар ихтиёр зулфашро
Лаъин дар дили Одам надид зоти худо.

Мазмуни: Агар унинг зулфига сажда қилишни ихтиёр этмаган бўлса, лаънати (яъни, шайтон-Е.Б.), одам дилида худонинг зотини кўрмаганидандир.

Шайтоннинг лаънатланиш сабаби тўғрисидаги машҳур ривоятга ишора қилинмоқда. У одамга сажда қилиши керак эди; бу ерда тенглик аломати

қўйилган: инсон-зулф. Яъни одам тажаллиёт силсиласининг охирги нуқтаси ва сўнгги мақсади сифатида кўрилади.

Манам холи сиёҳи рўйи моҳаш
Миёни чини зулфайин мусаммо.

Мазмуни:

Икки зулфи деб аталмиш ғажаклар орасида
Мен, ой юзининг қора холиман.

Бу ерда зулф, тасаввуф таълимотида, тажаллиёт йўли билан исмдан келиб чиққан нарсани англатувчи мусаммо ибораси билан аниқ тушунтирилади, асмоъ — худонинг номлари — яъни олам.

Мазмуни:

Муҳаммади ки ду зулфаш бувад шаби Меърож...

Икки зулфи Меърож туни бўлган Муҳаммад...

Бу, дастлабки тимсолнинг янада мураккаблаштирилишидир. Туннинг тимсолий мавзуси киритилиб, Муҳаммад — комил инсон — аҳадия-и жамъ (бисёрликдаги бирликлар) ўртасида тенглик аломати қўйилган.

Бу мисра Муҳаммад ҳақида демиург (бунёдкор куч) сифатида тасаввур ҳосил қилишни назарда tutади.

Энди рухсор ҳақидаги мулоҳазаларга ўтаман. Биз олдин тахмин қилганимиздек, рухсор анча кам эсга олинади.

Сўхтама парвонасон аз шамъи рухсори шумо.

Мазмуни: Мен парвона қаби сизнинг рухсорингиз шамъидин куйдим.

Яъни, у ваҳдати мутлақда фанога эришган. Тимсол шамъ мотивини киритиш билан мураккаблаштирилган.

Дар зарра-зарра бин рухи ўро дар офтоб.

Мазмуни: Ҳар бир заррада унинг офтобдай ёрқин юзини кўр.

Яъни, бутун олам-ваҳдати мутлақнинг (абсолют бирликнинг), битта аҳадийятнинг ифодасидир. Бу ерда офтоб тимсолий мавзуси киритилган.

Ба ҳавои гули рухсори ту, эй сарви баланд,
Ҳам чу булбул бачаман зор бинолам чи ажаб.

Мазмуни: Эй сарви баланд, гул рухсоринг ҳавасида агар мен чаманда булбулдай зору нола қилсам не ажаб?

Бу — гул ва булбул тимсолларини киритиш билан мураккаблаштирилган бизга таниш мавзу.

Келтирилган мисоллар, Бобо Кўҳийнинг ушбу истилоҳлардан биз юқорида келган хулосаларга тўла мос равишда фойдаланганига ҳамда унинг фалсафий қарашлари, умуман олганда, кейинги давр муаллифларининг нуқтаи назарлари билан бир хилда эканига ишонч ҳосил қилиш учун етарли бўлса керак.

Аҳмади Жом девонидан олинган мисоллар ҳам шу фикрни тасдиқлайди.

Агар аз зулфи ту як ҳалқа падидор ояд,
Эй басо пир ки аз хирқа базуннор ояд.

Мазмуни: Агар зулфингдан бир ҳалқаси намоён бўлса, Бир талай пирлар хирқасини ташлаб, зуннорга ўгадилар.

Бу юқорида айтилган фикрга бутунлай мос келади. Бу тимсолий мавзуга Аҳмади Жомнинг анчагина мойиллиги кўриниб турибди.

Ҳама хўбон ва шоҳони жаҳонро
Зи ҳолат донау зулфи ту дом аст.

Мазмуни: Жаҳоннинг барча яхшилари ва шоҳлари учун сенинг холинг дон, зулфинг — домдир.

Жуз каманди зулфи ёрам дар жаҳон
Ошиқонро пойбанду дом нист.

Мазмуни: Бу жаҳонда ёр зулфи сиртмоғидан бошқа, ошиқлар учун тузоқ ва дом йўқдир.

Зулфи ў доми балоу халқи олам сайди ў,
Ҳар яки жон мидиҳад то худ ки ёбад донаи.

Мазмуни: Унинг зулфи — бало доми, халқ эса унинг — ўлжаси,
Ҳар ким ҳам донни топиш учун жонини беради.
Яъни, одамлар бирликни (ваҳдатни) истаб бисёрлик (кўплик) домига
илинадилар.

Кофири жуз дар миёни тоби зулфи ёр нист,
Габраги жуз дар бар он нарғиси хунхор нист.

Мазмуни: Ёрнинг тўлганган зулфидан бошқа ҳеч ерда кофирлик йўқ, ушбу
қонхўр нарғиснинг кўкрагидан бошқа ҳеч ерда мажусийлик йўқ.
Шундай изчиллик билан юз истилоҳи ҳам қўлланилади.

Баски жонам зи таманнои руҳи ёр бисўхт
Дили ҳар сўхта бар зорие ман зор бисўхт.

Мазмуни: Ёр юзининг таманноси билан жоним шунчалар қуядики, ҳар бир
қуйганнинг дили менинг зорланишимдан зорланиб қуяди.

Бо вужуди дарди ҳўд дармон чикор ояд маро,
Бе жамоли рўйи ту бўстон чикор ояд маро.

Мазмуни: Менинг дардим бор экан, дармон менга не керак?! Юзингнинг
жамолисиз бўстон манга не керак?!

Бу ерда бўстон сўзи жаннат сўзининг маънодоши сифатида келтирилган.
Яъни жаннат — ҳар ҳолда бисёрлик, кўплик, шунинг учун мен ундан воз
кечаман ва ваҳдатни (бирликни) истайман.

Айнан шунга ўхшашлик Санойи девонида ҳам бор. Ундан бир неча мисол
келтираман:

Аз фитнаи зулфи мушкбораш
Гўйи ки ҳамиша дар хуморим.

Мазмуни: Мушкин зулфининг фитнасидан биз гўёки доим хумормиз.
Бу — тасаввуфда суқрон (хуморлик) деб аталадиган ҳолатга ишора.

Чи расмаст он ниҳодан зулф бар дўш
Намудан рўзро дар зери шаб пўш.

Мазмуни: Сочни елкага тушириш қандай расм бўлди, кунни тун чодираси
остида кўрсатиш (қандай одат?!)

Фитнаро дар олами ошубу шўр
Бо сирри зулфайни ту асрорҳо.

Мазмуни: Фитнанинг, тугён ва галаёнли оламида сенинг икки зулфинг
сирларига ўхшаш сири кўпдир.

Гарчи ҳўбаст багирди руҳи ту зулфи дароз
Хат баче ҳўбтар аз зулфи дароз оварди.

Мазмуни: Юзинг атрофидаги узун сочларинг гўзал бўлса-да, аммо сен узун сочингдан ҳам гўзалроқ хатингни намоён қилдинг.

Яъни, ваҳдати мутлақ (абсолют бирлик) бу гўзал дунёдан афзалроқ.

Андар хаами зулфи бутпарастат,
Ҳожат наояд барўшноийи.

Мазмуни: Сенинг бутпараст зулфинг гажаги ичра ёруғликка ҳам ҳожат қолмайди.

Яна соч гажаги билан боғлиқ куфронийликка ишорат. Юзга мисол:

Мо ошиқи рўйи он нигорим
3-он хаставу зору дилафгорим.

Мазмуни: Биз ул нигорнинг юзига ошиқмиз, шунинг учун биз бемору зору дилафгоримиз.

Шу девондаги диққатга сазовор яна бир байтни келтирмай иложим йўқ. Биз кўриб чиққан истилоҳлар, Маҳмуд Ғазнавий шарафига ёзилган қасидада Санойи томонидан тасаввуфий маънода қўлланмаган. Аммо тасаввуф ғоясига яқин бўлса ҳам, бу тимсоллар юқорида белгиланган усулимизга тўла мос тушмайди.

Қиблаи худ сохта аз пойи имону куфр
Зулфи нигуни туро, рўи стони туро.

Мазмуни: Имон ва куфр ўзи учун қўйи тушган сочинг ва юқори кўтарилган юзингни қибла қилиб олди.

Парда занон рўзу шаб ҳалқаи зулфи туро.
Ғошиякаш чархи пир бахти жавони туро.

Мазмуни: Тун ва кун, зулфинг ҳалқасига парда тортиб туради, (гўё) Кўҳна чарх хизматкори сенинг навқирон бахтинг ёпинчигини кўтариб юргандек.

Эҳтимол, бу ўринда ушбу истилоҳлар ривожининг бошланишини, дунёвий, кўпроқ халқ ишқий лирикасидан тасаввуф шоирларга ўтган деб билиш лозим бўлар.

* * *

Бу тимсолларнинг мукамал рўйхатини тузиш ва уларнинг тузилиши, таркибини диққат билан ўрганиш ўз-ўзидан зарур вазифа. Одатдагидек, ёндашилганда фақат ташқи жиҳатдангина қабул қилинадиган ва овруполик ўқувчиларга умуман тушунарсиз бўлган мисралар бундай ўрганилганда тушунарли бўлади, муаллифнинг асл нияти равшанлашади ва унинг ҳақида тўғри мулоҳаза юритишга имконият беради. Яна бир нарсани таъкидлаб ўтишим жоиз. Мен ҳеч ҳам, юқорида ўзим ишлаб чиққан услуб ҳамма тасаввуф шоирларига мажбурий ва улар ўз фикрларини билдиришнинг бошқа имкониятларига эга бўлмаганлар, демоқчи эмасман. Айрим сиймолар, мавжуд анъанавий шаклни бузиб янги йўллар излаган бўлишлари мумкин. Албатта, анъаналарга катта аҳамият берувчи Шарқ учун бу кам учрайдиган ҳолат, аммо у ерда (Шарқда-тарж.) ҳам бундай бўлиб туради. Бундай анъаналардан онгли равишда четга чиқиш ҳолатига яхшигина қизиқарли мисол келтиришим мумкин.

Турк шоири Шаҳидий Дэдэнинг анча катта бўлмаган маснавийси бор. У, Мавлавий мазҳабига мансуб дарвеш, Ментеше номли вилоятнинг Муэлэ деган ерида тугилган. “Гулшани ваҳдат” деб аталувчи бу маснавий 927 / 1520-21 йилларда ёзиб тугатилган ва у, гўзал юзининг айрим қисмлари баҳси ҳақидаги тимсолий ҳикоятдан иборат бўлиб, мукамал дoston даражасидаги ўзига хос бир мунозарадир. Асарга ёзилган насрий сўз бошида муаллиф бу маснавийни Агторнинг машҳур “Мантиқут-тайр”и таъсирида ва унга назира сифатида ёзилганини таъкидлайди. “Мантиқут-тайр” мавзуси – турли даражадаги сўфийларнинг қиёси, уларнинг тавҳидга етишдаги йўл ва услубларининг

ифодаси бўлиб келган. Шу билан бирга асарда айрим йўналишдаги сўфийлар турли қушлар сифатида мажозий тасвирланганлар. Шаҳидий ҳам ўз олдига худди шундай вазифани қўяди, фақат қушлар ўрнига гўзалнинг юзини турли қисмлари: зулф, хол ва шунга ўхшашларнинг баҳсини ёзади.

Агар анъанавий тимсоллардан одатий маъносида эмас, бошқа маънода фойдаланса, қандай мушкулотга дуч келишини Шаҳидий яхши тушунганини айтиб ўтиш даркор. Англашилмовчиликни четлаб ўтиш у ўз маснавийсига форс тилида батафсил сўз боши ёзди (маснавийнинг ўзи турк тилида ёзилган) ва унда ўз истилоҳларининг қандай маъноларда тушуниш зарурлигини айтиб ўтди. “Юз, – деб ёзади у, – сўфийларнинг мажлисини машъалдай мунаввар қилувчи маҳбубни англатади”. Зулф олдида ваҳдат асрорининг моҳияти намоён бўлган, тавҳидга интилувчи ошиқнинг тимсолидир. Бу ошиқ намоён бўлган сирни ўзида сақлаб тура олмайди ва беихтиёр худди Мансур (яъни, ал-Ҳаллож)дек “Анал-Ҳақ” (“Мен – ҳақиқатман”) – деб хитоб қилади.

Тан олиш керакки, ташбеҳ анчагина муваффақиятли танланган ва маълум бир даражагача тўғри келади. Аммо, фақат маълум даражагача, чунки биз бу ерда мукаммал мосликни топа олмаймиз ва худди шу ўринда муаллифимизнинг асрлар давомида камол топган тасаввуф анъаналари олдида ожизлиги намоён бўлади. Ҳозир мен ушбу асарни тўла таҳлил қилмайман, бундай таҳлил бизни асосий мақсадимиздан четга тортган бўлур эди.

Хулоса қилиб яна бир нарсани айтмоқчиман. Биз нисбатан озгина ишни бажардик, тасаввуф шеърини бизнинг ихтиёримизга берган бой материалдан жуда кам қисминигина кўриб чиқдик. Шунга қарамай (бу иш) ўз мевасини берди. Биз дарҳол оёғимиз остида ишончли заминни сездик ва энди мулоҳазаларни комил ишонч билан айтишга қодирмиз. Бу ишларсиз ҳеч бир асосга эга бўлмай, ҳавода муаллақ қолиб кетган бўлардик. Бу эришилган муваффақият, бошланган ишни худди шу йўналишда давом эттиришининг жуда зарур эканини айтиб турибди. Кейинги қўйилган ҳар бир қадам янги зафарларга олиб келади ва охир-оқибатда биз яхши ҳамда ишончли, тўғри йўл кўрсатувчи дастурга эга бўламиз. Бу дастур бизларни йўлдан адашишдан ва тасаввуф мажозлари зулматининг кўчки қумларида ҳалок бўлиб кетиш хавфидан сақлайди.

*Русчадан
Урфон ОТАЖОНОВ,
Алимулла ҲАБИБУЛЛАЕВ
таржимаси.*

“Хуқуқ фалсафаси” рисоласи ўзбек тилида

В.С.Нерсесянц. “Хуқуқ фалсафаси”.
Қисқача ўқув қўлланма. “Адолат” нашриёти, 2003 й.

Ўзбекистон Республикаси Инсон ҳуқуқлари бўйича Миллий Маркази томонидан тайёрланган таниқли ҳуқуқшунос олим В.С.Нерсесянцнинг “Хуқуқ фалсафаси” номли рисоласининг ўзбек тилидаги нашри мамлакатимиз илмий ҳаётида катта воқеа бўлди.

Бу хайрли ишнинг аҳамияти шундаки, мамлакатимизда шакллантирилаётган ҳуқуқий, демократик давлат ва фуқаролик жамияти учун методологик асосга эга бўлган илмий тадқиқот натижалари ўзбек китобхонига етказилди, шаклланиб келаётган янги фан тармоғи – ҳуқуқ фалсафаси учун дастурий мақомдан фойдаланиш имконияти юзага келди.

Хуқуқ фалсафаси фани ҳозирда Ўзбекистон Республикаси И.И.В. Академиясида ва Тошкент давлат юридик институтида ўқитиб келинмоқда. Бу фаннинг ўзак муаммолари муайян ўқув дастурларда ўз аксини топган. Бу ишда С.Абдуҳолиқов, А.Саидов, Б.Туйчиев ва бошқа кўзга кўринган олимларнинг хизмати салмоқлидир. Улар тузган ўқув дастурлари ўзига хос даражада ҳуқуқ фалсафасининг асосий муаммоларини акс эттиради. Бироқ таниқли олим, Россия Фанлар академиясининг академиги, юридик фанлари доктори, профессор Владик Сумбатович Нерсесянцнинг “Хуқуқ фалсафаси” китоби мавзулари характери, муаммолар қамрови, илмий-назарий савияси ва ўқув-услугий жиҳатдан қулайлиги билан мавжуд ўқув қўлланма ва дастурлардан фарқ қилади. Диққатга сазовор томонларидан бири шундаки, қўлланмада илк бор икки ижтимоий фан соҳаси – фалсафа ва ҳуқуқ диалектикаси таҳлил қилинади. Энг муҳими, ҳуқуқий муаммоларнинг илмий-методологик таҳлили

фалсафий қонуниятлар билан узвий боғланиш ва ўзаро алоқадорликда берилган. Қўлланманинг асосий икки муҳим таркибий-назарий даражасини таъкидлаш лозим. Бу даражалар мазкур қўлланмага муқаддима ёзган ҳуқуқшунос олим А.Саидов томонидан ҳам қайд қилинган.

Биринчиси – ҳуқуқий фанларга алоқадор бўлиб, унда ҳуқуқ фанининг умумий назариясига таянган ҳолда ишлаб чиқилган ҳуқуқ фалсафаси муаллиф томонидан ҳуқуқ ва давлат назарияси, ҳуқуқ социологияси, ҳуқуқ ва давлат тарихи билан бир қаторда умумий илмий мақомга ва аҳамиятга эга бўлган мустақил юридик фан сифатида қараб чиқилган.

Иккинчиси – ҳуқуқий-ижтимоий фалсафа даражасидир. Муаллиф ижтимоий-тарихий жараён ҳам аслини олганда ҳуқуқий тараққиёт эканлигини таъкидлайди. Бошқача айтганда, ҳуқуқ фалсафаси инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминловчи ижтимоий ҳуқуқий макон вужудга келтириш муаммолари билан боғланади.

Қўлланма фалсафий-методологик жиҳатдан теран илмий мазмун билан суғорилган. Унда собиқ марксизм ленинизм фалсафаси – диалектик ва тарихий материализмнинг бирёқлама қоидалари четлаб ўтилган. Ҳуқуқ феномени уч асосий кўламда – онтология, аксиология ва гносеология кўламида таҳлил этилади. Ҳуқуқнинг моҳияти, уни легистик, табиий-ҳуқуқий ва либертал-юридик ўлчамларининг фалсафий таҳлили, айниқса, ҳуқуқ онтологияси вазибалари герменевтикасини яратиш учун ҳам бениҳоят қимматлидир.

Ўқув қўлланмасининг олтинчи боби ҳуқуқий аксиология масалаларига бағишланган. Унда легистик, табиий-ҳуқуқий ва либертал-юридик

аксиология нуқтаи назаридан ҳуқуқни инсон ва жамият фаолиятига хос муҳим қадриятлардан бири эканлиги ёритилади. Муаллиф ҳуқуқнинг юксак қадрият эканлигини исботлаш орқали қадимги юнон файласуфи Арасту каби (Арасту “инсон ўз табиатига кўра сиёсий мавжудот”, деб айтган эди) ҳуқуқ инсон табиати ва моҳиятининг туб сифатий фазилати, деган хулосага келиб, “инсон, ўз табиатига кўра, – ҳуқуқий мавжудот”, – дейди.

Ҳуқуқнинг моҳияти – расман тенглик билан боғлиқ. Буни исботлаш учун муаллиф тенг ўлчов – адолат ва эркинлик мезонларининг ижтимоий воқеликда қарор топишидан иборат эканлигини фалсафий жиҳатдан таҳлил қилади. Адолат ва адолатлилик, муаллиф таъкидлашича, ҳуқуқни ифодалайдиган, унга мувофиқ келадиган ва амал қиладиган нарсалардир. Ўқув-услубий ва дунёқараш нуқтаи-назаридан бу фикр ва мулоҳаза чуқур фалсафий-методологик аҳамиятга эга бўлиб, ҳуқуқий, демократик давлатни туб белгиларидан бири сифатида адолат мезонлари ҳаётда қарор топиши – ҳуқуқнинг пировард мақсади эканлигини англаш имкониятини беради.

Ўқув-услубий ва илмий-назарий жиҳатдан қўлланманинг ўн биринчи боби алоҳида аҳамиятга молик. Ушбу бобда ҳуқуқий давлат концепцияси фалсафий таҳлил этилган бўлиб, унда

ҳуқуқий давлатчилик ғоясининг шаклланиши ва ривожланиши, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинлик-лари, ҳуқуқ ва давлатнинг тарихий шакллари типологияси ёритилади.

Бўлажак ҳуқуқшунослар учун асарнинг учинчи бўлими муҳим ўқув-услубий эътиборга лойиқ. Ушбу қисмда олийгоҳларимизда ўқитилаётган “Ҳуқуқ фалсафаси” курсидан фарқли ўлароқ, ҳуқуқ фалсафасининг тарихий эволюцияси ёритилади. Унда антик даври ҳуқуқ фалсафасидан тортиб, ҳозирги замондаги турли ҳуқуқий концепциялар (непозитивистик, экзистенциал ва ҳ.к.) кенг ёритилган.

МДҲ миқёсида танилган академик В.С.Нерсесянцнинг “Ҳуқуқ фалсафаси” ўқув қўлланмаси ўқув дастури билан илова қилинганлиги мазкур курсни, мамлакатимизнинг “юрис-пруденция” мутахассислиги бўйича таълим берадиган олийгоҳлари ўқитувчилари учун ҳам катта аҳамиятга эга.

Қўлланмада ҳуқуқ фалсафасига доир янги ечимлар ва ёндашувлар анъанавий қарашлардан (Хусусан, Керимов, Кузенцовларнинг ҳуқуқ фалсафаси концепциялари) қатор жиҳатлари билан фарқ қилади ва мунозарага ундайди. Шунинг учун ҳам мазкур қўлланма файласуфлар, ҳуқуқшунослар ва шунингдек, кенг илмий жамоатчилик томонидан яхши кутиб олинди.

*Анвар ҚОДИРОВ,
фалсафа фанлари
доктори, профессор.*

Вильям БЕКФОРД

В а т е к

ХАЛИФА ВОСИҚ ҚИССАСИ

Аббосийлар сулоласидан тўққизинчи халифа Восиқ – Муътасимнинг ўғли ва Ҳорун ар-Рашиднинг невараси эди. У айна қирчиллаган вақтида тахтга минди. Ундаги буюк қобилиятлу салоҳиятлар узоқ йиллар тахтни бошқаришга ва раиятнинг доруламон ҳаёт кечиришига кафолат эди. Чехрасидан нур ёғар, салобатидан кўрганнинг ақли лол қоларди; аммо ғазаб отига мингудек бўлса, унга одам боласи дош бериши амри маҳол эди: ғазабнок нигоҳига илинган зот борки, ўша заҳоти жон таслим қилиб, ёруғ дунё билан хайрлашиб қўя қоларди. Шу боис салтанатини фуқароларидан холий қилиб, уни кимсасиз биёбонга айлантириб қўйишидан кўрққанидан Восиқ иложи борича ўзини ғазабдан тияр, кечиримли бўлишга тиришарди.

У соҳибжамол аёллару анвою ақсом таомлар, тўкин-сочин базми жамшидларни жонидан севарди. Унинг саховат бобидаги фазлу камоли қанчалик таърифлу таҳсинга сазовор бўлса, айшу ишратга бўлган ҳирсу ҳавоси ҳам дучандон эди. У Умар Бин Ажал-Азиз каби, у дунёда жаннатга ноил бўлиш учун бу дунёда жаҳаннам азобини тортмоқ керак, деб ўйлагувчилардан эмасди.

Дабдабаю асъасада у ўзидан олдин ўтган жамики халифаларни ярим йўлда қолдириб кетди. Самарро шаҳрининг ҳоқими падари бузруквори Чавкар От тепалигида қурдирган Ал-Қурмий саройи унга торлик қилиб қолди. У яна беш бино, тўғрироғи, беш қаср бунёд этиб, уларнинг ҳар бирини инсоннинг беш туйғусидан бири номи билан атади.

Биринчи саройдаги дастурхонлар ҳар доим сархил таомларга тўла бўларди. Улар совиб-совумай бошқаси билан алмаштириларди. Энг хуштаъм шароблар

МУАЛЛИФ ВА УНИНГ АСАРИ ҲАҚИДА

Вильям Бекфорд 1760 йилда Лондонда Англиянинг энг бой одамларидан бири, лорд-мэр оиласида дунёга келди. Бу оиланинг Вест-Индияда бепоён экин далалари, минглаб қуллари бор эди. Ямайка оролининг талай қисми шу бой хонадонига қарашли бўлган. Ёш Бекфордга буюк меъмор Чемберс меъморчиликдан, Моцарт эса мусикадан таълим берди. Шу боис Бекфорд қобилиятли бастакор, хушовоз хонанда ҳам эди. Ёшлигидан у араб эртақларига вобаста бўлиб қолади. Ҳатто оиладаги яқинлари унинг бу шайдолигидан ваҳимага тушиб, араб эртақларини йўқотиш пайига тушиб қоладилар, бироқ зехндор Бекфорд аллақачон уларни ёдлаб олган эди. “Ватек” қиссасини у 22 ёшида француз тилида ёзди. Унинг дўсти Хенли эртақни инглиз тилига таржима қилди. Бундан хабар топган Байрон Бекфорднинг бу ва бошқа эртақларини қўлэмасидаёқ ўқиш учун келтириб беришларини сўрарди.

Ҳатто Пушкин даврида ҳам “Ватек” қиссаси кутубхоналарнинг беағи бўлган экан.

“Ватек” – Аббосийларнинг тўққизинчи халифаси, Ҳорун ар-Рашиднинг невараси ва Муътасимнинг ўғли Восиқнинг европача талаффузи. Араб эртақларидаги фасоҳат ва нафосатдан илҳомланган Бекфорд бу халифа ҳаётини умумлаштириб, эртақ-қисса шаклига солган. Ёзувчи ислом

*Русчадан
Амир ФАЙЗУЛЛА,
Ғолиб ФАЙЗУЛЛА
таржимаси*

ва энг аъло мусалласлар кечаю кундуз бир зум тинмасдан фаввора каби отилиб турарди. Бу сарой Айём ул-абад, яъни Абадий байрам деб аталарди. Иккинчи сарой Раҳмат ул-лаҳн, яъни Раҳмат куйи деб аталар, иккинчи номи Обихаёт эди. У ерда ўша давр муганнию мутриблари истиқомат қилар эдилар. Саройда ўз ҳунарларини камолга етказиб, янги куй ва наволар ижод этардилар-да, кейин раиятнинг дилини хушлагани мамлакат бўйлаб кезиб кетар эдилар.

Тарвих ал-айн, яъни Кўз роҳати ёки Зеҳн ар-рукн, яъни Хотира таянчи деб аталувчи сарой бошдан-оёқ сеҳрга тўла эди. Унда дунёнинг ҳар тарафидан тўплаб келтирилган энг ноёб буюмлар кўзни олар, ақлни шоширарди, барчаси бағоят тартиб ила дид билан териб қўйилганди. Машҳур мусаввир Моний сувратларию сангтарошлар юрак қўри билан йўнган санамлар дейсизми – барча-барчаси шу ерда эди. Бир саройда кенг фазо манзараси кўзни яшнатиб, руҳни кўтарса, бошқа саройда мўъжизий кўзгулар киши нигоҳига панд беради. Ундан кейингиларида эса табиатнинг минг турфа хазиналари мужассаму муҳайё. Қисқа қилиб айтганда, бани одам зумрасида худо беқиёс иштиёқлар соҳиби қилиб яратган Восиқ бу саройга томошабин кўнглини лоқайд қолдирадиган бирон нарсга қўйилишидан оғоҳу эҳтиёт бўлган эди.

Қаср ул-нақха, яъни Хушбўйликлар саройи яна Рағбат ул-ҳис деб ҳам аталарди, унда бир қанча кенг танобий хоналар бор эди. Ҳатто кундузлари ҳам уларда хушбўй тутатқилар билан бир қаторда машъалалар ёниб турарди. Бу жойда сархушлиқдан бошлари оғриган меҳмонлар хуморларини тарқатиш учун кенг боққа ўтишарди, боғдаги анво гуллар иси шу қадар димоққа хуш ёқардики, асти қўяверасиз.

Байт ул-фараҳ, яъни Севинч маскани деб аталадиган бешинчи сарой Махуф, яъни Хатарли деган иккинчи номга ҳам эга эди. У ерда сон-саноқсиз дуркун қизлар истиқомат қиларди. Уларнинг бари хуриликлар каби бири-биридан соҳибжамол ва тавозекоҳ бўлиб, халифа уларнинг жамоасига дохил бўлганларнинг шунақанги яхшилаб кўнгилиларини олар эдиларки, заррача ҳам эътирозга ўрин қолдирмасдилар.

Восиқ ҳар қанча ҳою-ҳавасларга берилмасин, фуқаролари уни қаттиқ севар эдилар. Улар айшу ишратга муккадан кетган ҳукмдорларининг ҳеч бўлмаганда ўзини уларнинг душмани деб билувчи одамдек тахтни бошқара олишига ишонар эдилар. Бироқ халифанинг бесаранжом ва жўшқин хулқи аста-секин чегарадан чиқиб кета бошлади. Отаси ҳаётлигида эрмак учун бўлса ҳам жуда кўп нарсаларни ўқиб ва ўқиб олишга улгурганди; энди эса бу иштиёқи аланга олиб, ўзи аслида бўлмаган илму фанларни ўрганишга ҳам шахд қила бошлади. У олимлар билан тортишишни яхши кўрарди, бироқ улар ортиқ эътироз билдириб ўтирмасдилар – ахир кимсан халифа билан тортишишнинг оқибати ҳаммага ҳам маълум-ку. Баъзи олимларни у инъому эҳсонлар билан оғзига уриб жим қилиб қўя қоларди: аммо ўзини яхши билган айрим уламолар илмни инъому эҳсонга алиштиришни истамасдилар, ундайлардан қутулишнинг бирдан-бир

динининг ижобий хусусиятларидан ҳаяжонга тушганини яширмайди, инсон ҳамиша шайтон (Иблис) таъқибида яшашини, ҳар қадамда уни бир-биридан оғир синовлар қарши олишини гўзал рамзлар орқали ифода этар экан, ҳаётда Иблисга ўхшаб яшашдан ҳазар қил, чунки Иблиснинг кўлидан фақат ёмон ишлар келади, қачонки ислом қавмида бўлсанг ё унинг адолатпарвар йўриқларига риоя қилсанг, жамиятга ҳам, ўзингга ҳам манфаат етади, деган тўхтамга келади. Бинобарин, ҳақ йўлни ихтиёр этибгина халифа Восиқ (Ватек) рўшноликка эришади. Эртақ-қисса ғоят кўтаринки руҳда ёзилган бўлиб, гўзал ташбеҳу истиораларга бой. Ҳаммадан ҳам унинг маърифий аҳамияти ибратлидир. Ўзи оқсуяк зодагон европалик бўла туриб, ислом динининг ўзга динлардан афзал жиҳатларини англашдек фазилат ҳар қандай мутафаккирга насиб этавермайди. Ушбу ихчам асарнинг тарихий воқеликка боғлиқлиги эса унинг қимматини янада оширади. Вильям Бекфорд 1844 йилда қисқагина бетобликдан сўнг 84 ёшида оламдан ўтади.

Таржимонлар.

осон йўли – зиндонга тиқиш бўларди, вассалом.

Восиқ яна хурофий баҳсларга ҳам аралашидан ўзини тиёлмасди ва ҳақ йўлини энг яхши ифодалаб берган фирқа тафаккурига зид фикрларни баён қилар эди. Бу билан у ашаддий диндор-мутаассибларни ўзига қарши қилиб қўйди, оқибатда у салтанатидаги ҳақпарастларни таъқиб қилишга тушди, зеро у ҳар қандай ҳолатда ҳам ва ҳамма вақт ўзининг ҳақ бўлиб чиқишини, ҳақ деб тан олинишини истарди.

Ўзидан кейин ер юзида кўплаб халифаларни ворис қилиб қолдирган Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи васаллам еттинчи осмонда ўтирар экан, ворисларидан бирининг аста-секин даҳрийлик кўчасига кириб бораётганидан ва ажибу гариб қилиқлар кўрсатаётганидан газабга минди. “Қани, кўрайликчи, – деди у ҳар бир амрини кўз очиб-юмгунча ижро этишга ҳозир нозир фаришталарга, – бу Восиқнинг фосиқ ва куфр ишлари қай даражага етар экан: агар у жудаям ҳаддидан ошиб кетадиган, ўзини тиёлмайдиган бўлиб қолса, уни бошлаб жазолаймиз. Намрудга ўхшаб, унинг ҳам бир минора қуришига кўмаклашиб юборинглар, бу буюк саркарда каби Нуҳ тўфонидан омон қолиши учун эмас, йўқ, осмон сирларини билишга жудаям қизиқаётгани учун шунга изн беринглар. Минора қурадим, ундан бошқа қароматлар кўрсатадим, барибир, у ҳам бир банда – пешонасига ёзилганидан бошқа нарсани кўриш зинҳор насиб этмагай!”

Фаришталар таъзим бажо келтиришди: қурувчилар бир кунда бир қулоч баландликда минорани кўтарган бўлсалар, тунда икки қулоч кўтарар эдилар. Минора шитоб билан қад кўтарган сайин Восиқнинг димоғи ҳам кўтарилиб борарди. Ҳа, деб ўйлади Восиқ, ҳатто жонсиз буюмлар ҳам жонлидек амримга итоат этмоқда. Шунча илму ҳикмати сув қилиб ичиб юборган аллома бўлишига қарамай, бу ҳукмдор бор нарсани хотирдан фаромуш қилганди: ёвузлик ва калтабинлик билан қўлга киритилган югүк бориб-бориб унинг ўзини ер билан битта қилади.

Миноранинг охириги – ўн биринчи пиллапоясига қадам қўйиб туриб, пастга қадам ташлаганда унинг кибру ҳавоси ҳам ўзининг энг юқори нуқтасига етганди. Одамлар унга чумолидай, тоғлар – бор-йўғи чиганоқдай, шаҳарлар эса – асалари инидай бўлиб кўринди. Бу юксаклик бутунлай унинг бошини гангитиб қўйди, бўлмаса-чи, ахир осмони фалакка кўтарилганди-да. У Тангри таолони ҳам оёғи тагига келиб тиз чўктиришни хаёлидан ўтказиб, осмонга қаради, эвоҳ, юлдузлару сайёралар ердан қараганда қандай олис бўлиб кўринса, бу ердан ҳам худди ўшандай олисдан жимир-жимир қилиб турарди. Барибир мен бошқаларнинг назарида бўлак бўлиб қолавераман, деди у ўзича, беихтиёр ожизлигини ҳис қилса ҳам сир бой бермай. Бу ҳам етмагандай, менинг ақлу заковатим қудрати олдида кўз билан кўриб турганларим ҳеч нарсага арзимайди, деган ўй билан ўзига ўзи далда берди ва юлдузларни ўз иродасига бўйсундиришга аҳд қилди.

Бунинг учун у кўп вақтини минора учиди ўтказа бошлади, чунки у ўзини етук мунажжимман, осмон сирларини мендан яхши билувчи йўқ, деб биларди-да. Чиндана юлдузлар ҳолати унинг келажақ тақдири гаройибдан-гаройиб ҳодисаларга тўлиқ бўлишини башорат қилар эди. Номаълум юртдан бир номаълум одам келиши керак экан; айти шу одам унга келагини баён этар экан. Шунда Восиқ ажнабийларни янада синчиклаб кузатадиган бўлди ва Самарро кўчаларида бурғу садоси эшитилиши билан фуқароларидан ҳеч бири сайёҳларни қабул қилмасин ва уйига қўймасин деб буйруқ берди, уларнинг ҳаммаси аввал саройга келтирилсин, деди.

Бирмунча вақт ўтгандан кейин шаҳарда бир одам пайдо бўлди, унинг афт-ангори шунақанги хунук, бадбашара эдики, ҳатто тунқоровуллар ҳам уни кўриши билан афтларини буриштиришибди. Халифанинг ўзи ҳам унинг хунуклигидан озмунча таажжубга тушмади; бироқ кўп ўтмай бу ҳайрату таажжуб ўрнини хушчақчақлик эгаллади. Ажнабий унинг рўпарасига шунақанги ноёб нарсаларни ёйиб ташладики, бундай нарсаларни у умрида кўрмаган ҳам, қаерда бўлишини билмаган ҳам эди. Нима бўлганда ҳам ажнабий келтирган қимматбаҳо буюмларнинг қиёси йўқ эди. Уларнинг кўпчилиги шу қадар бежирим бўлиши билан бирга, пухталиги ҳам яққол кўриниб турарди. Бундан ташқари, улар

осиб қўйилган хитой қоғозларида кўрсатилган алоҳида хусусиятларга ҳам эга эди. У ерда юришга ёрдам берадиган кафшлар бор эди, пичоқларининг дами шунақанги ўткир эдики, тушиб келаётган пат унинг дамида қоқ иккига бўлиниб кетарди: шамширларини қўлга олиб сермашингиз билан темирни мумдай кесарди — бу буюмларнинг барчаси аллақандай исми бору жисми йўқ — қўли гул наққошлар томонидан қадама нақшлар билан безатилган эди.

Бу мўъжизакор буюмлар ичида бир шамшир кўзини олиб ялтирарди. Халифа Восиқ шу шамширни сочиб олишга қарор қилди ва бўш вақтларида унга ўйиб ёзилган қандайдир англаб бўлмас ёзувларнинг маъносини чақмоқчи бўлди. Сотувчидан буюмнинг нархини сўраб ҳам ўтирмай у хазинасидаги барча тилла тангаларни келтиришга амр қилди ва шундан истаганингча ол, деди. Сотувчи тиллалардан озроқ олди-да, сукут сақлаб тураверди.

Восиқ ажнабийнинг сукут сақлаши унга кўрсатилган эҳтиром ва иззат белгиси эканлигига заррача шубҳа қилмади. Тавозе билан яқинроқ келишга изн берди ва очиқ кўнглилик билан унинг кимлиги, қаерданлиги ва мана бу гаройибдан-гаройиб буюмларни қаердан олганлигини сўради. Халифи одам, тўғрироғи, одам эмас, дев — жавоб бериш ўрнига ўзининг тўсдай қоп-қора манглайини уч бора артди, кажаводай қорнига тўрт марта шапатилаб қўйди, лаққа чўғдай қип-қизил, катта-катта кўзларини очди ва моғор босган ёқутранг сўйлоқ-сўйлоқ ўттиз икки тишини кўрсатиб, қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Халифа бироз ташвишлангандек саволини такрорлади; тагин ўшандай жавоб бўлди. Шунда Восиқнинг жаҳли чиқа бошлади ва деди: “Ҳой бадбахт, сен менинг кимлигимни биласанми? Кимни калака қилаётганингдан хабаринг борми?” Сўнг посбонларига юзланиб, “Эшитдиларингми унинг овозини?” деб сўради. Улар, ҳа, эшитдик, аммо нима деганини яхши англамадик, деб жавоб беришди. “Айтинглар, бошқатдан гапирсин, — эътироз билдирди Восиқ, — қандай хоҳласа шундай гапирсин, фақат айтсин — қаердан келган, менга таклиф қилаётган бу ноёб нарсаларни қаердан олган? Қасам ичиб айтаманки, агар у гапиришни хоҳламаса, бу ўжарлиги учун дунёга келганига пушайман қилдириб юбораман.” Шундай деб халифа нотаниш одамга ёмон ўқрайиб қаради, бироқ у пинагина ҳам бузмади, даҳшатли ва жон олгувчи нигоҳ унга ҳеч қандай таъсир кўрсатмади.

Ботир савдогарнинг бу синовга бардош берганини кўриб, сарой аъёнлари ҳайратдан ёқа ушлаб қолишди. Улар таппа-таппа ўзларини ерга ташлашиб, дамлари ичига тушганча миқ этмай ётаверишди. Халифа газабдан қичқирди: “Тур ўрнингдан ҳамманг, кўёнюраклар, ушла анови бадбахтни! Зиндонга ташла! Энг сара жангчиларим уни кўриқлашсин. Мен унга ҳозиргина олган пулини ўзига олиб қолишига изн бераман, майли, бош-кўзимдан садақа, фақат гапирса бўлгани”. Бу гапни эшитиши ҳаманоқ ҳамма ажнабийга ташланди, уни оғир занжирлар билан боғладилар ва катта минор тагидаги зиндонга олиб кетдилар. Бу зиндон учлари игнадек ўткир узун-узун темир харилардан ясалган етти қатор девор билан ўраб олинган эди.

Халифа ҳамон газабини босолмаётганди. У деярли овқат ейишни ҳам унутиб, хомуш ўтирарди. Одатда, унга тортиладиган уч юз хил таомдан атиги ўттиз хилини татиб кўрибди, холос. Шу уч юз хил таомдан биронтаси дидига хуш ёқмай қолса, унинг уйқуси келмас эди. Бунинг устига, мана бу нохуш воқеани айтмайсизми! Каллаи саҳарлаб у ўжар ажнабийдан бирон гап олиш ниятида зиндонга қараб йўл олди. Бироқ ажнабийнинг зиндонда йўқлигидан дарак топгач, унинг қай аҳволга тушганини не тил билан айтса бўлади! Ё бафармони худо, йўғон симли панжаралар парча-буриш қилиб ташланган, посбонлар ерда чўзилиб ўлиб ётар эди. Халифанинг бутунлай боши қотиб қолди. У ерда ётган ўликларни оёғи билан тепа кетди. Шундан кейин ҳар куни шу ерга келадиган ва мурдаларни тепадиган бўлиб қолди. Сарой аъёнлари ва вазирлар уни тинчйтиш учун жонларини жабборга бериб уринар эдилар, бироқ бундан ҳеч нарса чиқмаётганини кўриб шундай дер эдилар: “Халифа ақлдан озди! Халифа ақлдан озди!”

Халифанинг ақлдан озгани ҳақидаги хабар яшин тезлигида Самарро кўчалари бўйлаб тарқалди. Бу хабар ниҳоят Восиқнинг онаси малика Каратис қулогигача бориб етди. У капалаги учганча бир зумда етиб келди ва оналик меҳри билан

ўглига тасалли бера бошлади. У кўз ёши тўкди, эркалаб-суйди, нима бўлганда ҳам халифа сал ҳовуридан тушди ва онасининг гапларига кириб, саройга қайтишга рози бўлди.

Каратис ўглини ёлғиз қолдиришга қўнгли бўлмади. Уни тўшакка ётқизишни амр қилди-да, ўзи ўглининг қошига ўлтириб, тасалли беришга, яхши сўзлар билан қўнглини олишга ҳаракат қила бошлади. Восиқ бир томондан она сифатида уни бошига кўтаришга тайёр бўлса, аёл сифатида ҳам ундаги бекиёс фазилатларни эъозлаш пайида бўларди. Онаси асли юнон қизи бўлиб, ундан мўмин-мусулмонларнинг зўр ҳурматини қозонган бу халқнинг кўплаб илм-фан сирларини ўрганиб олган эди.

Шундай фанлардан бири мунажжимлик эди, Каратис бу фанни сув қилиб ичиб юборганди. Шундай қилиб, унинг ўгли билан қилаётган биринчи иши у ҳақда осмондаги сайёралар не қаромат қилганларини эслатиш бўлди. Сен сайёралар билан яна бир бор тиллашиб кўр, деди она ўглига “Эвоҳ! – деб юборди халифа, ниҳоят, тили калимага келгач, – мен ғирт тентак эканман! Ўзлари осонгина ҳурбон бўлган посбонлар мурдасини тепкилаганим учун бундай деётганим йўқ, ҳамма гап шундаки, бу одам сайёралар менга қаромат қилган ғаройиб инсон эканини ҳадеганда фаҳмлай олмадим. Унга кўполлик билан муомала қилмасдан, яхши сўзлар билан қўнглига йўл топишим керак эди”. “Ўтган ишга салавот, – жавоб берди Каратис, – энди бу ёгини ўйлаб кўриш керак. Эҳтимол, бу одам бошингга кўп мусибатлар ёғдирар, эҳтимол, шамширдаги мана бу ёзувлардан сен унинг ким эканини билиб оларсан. Овқатингни егин-да, ётиб ухла, кўзичоғим, нима қилиш кераклигини эртага бирга ҳал қиламиз”.

Восиқ онасининг бу доно маслаҳатига ҳўп деди, кайфи чоғ бўлиб ўрнидан турди ва ҳалиги ажойиб шамширни келтиришларини амр қилди. Шамширнинг ялтирашидан кўзи қамашмаслиги учун унга қора ойна тутиб қаради ва ёзувни ўқишга уринди, бироқ, бефойда: шунча ҳаракат қилса ҳам ундаги биронта ҳарфни тузук-қуруқ ажратолмади. Бундан у яна аввалгидек газаб отига минмоқчи бўлиб турган эди, бироқ шу жойда онаси Каратис унинг жонига ора кирди: “Сабр қил, болажоним, – деди у, – сен барча фанлардан воқифсан. Тилларни билиш – бу унчалик қийин иш эмас, эрмакчиларнинг иши. Сен фармон бер, мана бу ёзувни ўқиб, маъносини чақишсин ва хизматларига яраша мукофотларга сазовор бўлишсин. Шундагина сен тасалли топиб, кўнглинг жойига тушади”. “Эҳтимол, – деб жавоб қайтарди халифа, – лекин мен бир насадан хавотирдаман, мол оласи ташида, одам оласи ичида деганларидай, тагин уни ўқимоқчи бўлганлар мени алдашса-чи? Ёлғон-яшиқ сўзлар билан қўйнимни пуч ёнғоққа тўлдиришиб, мукофотни олиб жуфтакни ростлаб қолишса-чи?” Бир зум хаёл суриб, у давом этди: “Бунинг бир осон йўлини топмасам бўлмайди. Ёзувдаги сўзларнинг чин маъносини айтмаган одамнинг калласи кетади, дейман. Худога шукурки, рост айтаяптиларми ё ичларидан тўқиб чиқараяптиларми, шуни англашга етарли ақл-фаросатим йўқ эмас”.

“Нималар деяпсан, болажоним, бунга шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас, – жавоб қилди Каратис. – Бироқ маъносини чақолмаганларнинг калласини олиш ҳаддан ташқари оғир жазо. Бунинг устига ўзингга кўп душман орттириб оласан. Яхшиси, соқолини куйдиришга фармон бер; чунки салтанат учун соқол одамларчалик муҳим нарса эмас”. Халифа онасининг гапига рози бўлди-да, ўзининг бош вазирини чақиртирди. “Мароқанобод, – деди у бош вазирга, – доруссалтана Самарро ва салтанатдаги барча катта-кичик шаҳарларда жар солдир: кимки шамширдаги номаълум ёзувни ўқий олса, бемисл саховатимдан баҳраманд бўлур; аммо ўқий олмаса, соқолидан битта ҳам тук қолдирмай, куйдириб ташланур. Яна шуни жар солдирки, мен кўрмоқчи бўлган ҳалиги ғаройиб одам ҳақида кимки бирон хабар топиб келса, мен унга эллик нафар гўзал канизагимни ва Қирмит оролидан келтирилган зардолудан эллик саватини инъом қилтурмен.”

Ҳукмдорларига ўхшаб халифанинг фуқаролари ҳам Қирмит оролидан келтирилган зардолуни жонларидан яхши кўрар экан. Халифанинг шартини эшитиб, барчаларининг оғизларидан сув келди, аммо бирон хабар келтиришнинг уддасидан чиқолмадилар, чунки ажнабийнинг қаёққа гойиб бўлганини ҳеч ким билмас эди. Шундай қилиб, халифанинг биринчи

илтимосини ҳам бажара олишмади. Олимлар, чала олимлар ва турли-туман жоҳиллар соқолларини гаровга қўйиб шартни бажаришга бел боғлар, бироқ ҳаммалари соқолидан айрилиб, иякларини куйдириб олгани қолаверибди. Ахта оғаларнинг қўли соқол куйдиришдан бўшамабди; куйган соқол ҳиди қўл ва баданларига уриб, ҳарам ичида юрганларида улардан нуқул куюк ҳиди тарқайверибли, малика ва канизлар бунга чидай олишмабди, охири соқол куйдириш ишини бошқаларга юклашибди.

Бир вақт бир чол пайдо бўлибди, унинг соқоли олдинги барча соқолчилардан бир ярим тирсак узун экан. Сарой зобитлари уни ичкарига киритаётиб, шундай дейишди: “Ҳай аттанг! Шундай ажойиб соқол увол бўладиган бўлди-да!” Халифанинг ҳам ичи ачиди, лекин чол бунга заррача парво қилмади. Чол ҳеч қийналмай ёзувни ўқиди ва ундаги сўзларни биттама-битта мана шундай таржима қилиб берди: “Бизни ҳамма нарса энг аъло даражада ясаладиган жойда ясаши; биз — мамлакат мўъжизалари ичида энг кичигимиз, бу мамлакатдаги ҳамма нарса ер юзи ҳукмдорининг мўъжизалари бўлиб, унинг ўзига гоят муносибдир”.

“Офарин, жуда зўр таржима қилдинг, — деб қичқириб юборди халифа, — бунинг маъноси нималигини мен биламан. Бу чолга нечта сўз ирод қилган бўлса, ўшанча зарбофт чопон ва қимматбаҳо буюмлар инъом қилинлар: у юрагимдаги гашликни битта қўймай аритди”. Кейин Восиқ уни зиёфатга таклиф этди ва бир неча кунни ўз саройида ўтказишини сўради.

Эртасига халифа уни ҳузурига чорлади ва шундай деди: “Кеча ўқиганларингни бошқатдан ўқиб бер, бу сўзларнинг маъносини яхши тушунмадим, чамаси, унда мен интиқлик билан кутаётган катта бир хазина сири борга ўхшаяпти”. Чол дарҳол яшил кўзойнагини кўзига илди. Бироқ кечаги ёзув ўрнида бутун бошқа ёзув турганини кўриб, кўзойнаги бурнидан тушиб кетди. “Нима бўлди сенга? — сўради халифа ундан, — бу ҳайратинг боиси не?” — “Жаҳонпаноҳ, шамширдаги ёзув ўзгариб қолибди!” — “Нима-нима?! — деди халифа аввалига, бироқ ўша заҳоти буюрди: — Дарвоқе, менга барибир эмасми, агар тишинг ўтса, буни ҳам ўқиб, маъносини чақиб бер”. “Улар шундай маънони англадики, олампаноҳ, — деди чол, — билиш мумкин бўлмаган нарсани билмоқчи бўлган, кучи етмаган нарсага чиранган манман одамнинг ҳолига вой”. “Сенинг ўзининг ҳолинга вой! — қичқирди халифа газабдан бутунлай ўзини йўқотиб. — Йўқол кўзимдан! Бунинг соқолининг ярмини куйдиринлар, зеро у кеча яхши таржима қилган эди. Инъомларга келганда эса, ўзида қолақолсин, чунки мен берган нарсамни ҳеч қачон қайтариб олган эмасман”. Чол ўзига етганча доно эди, шу боис ўз нодонлиги учун унча қаттиқ жазо олмаганини англаб етганди — ахир, ҳукмдорга нохуш ҳақиқатни очиқ айтиш мумкин эмасди-да, — ўша заҳоти жуфтакни уриб қолди ва бошқа бу ерга изини босмади.

Восиқ ўз қизикқонлигидан жуда тез оғзи куйди. Шамширдаги ёзувларга синчиклаб разм солиб қараркан, уларнинг ҳар куни ўзгариб турганини пайқади, нега бундай бўлишини эса тушуниб бўлмади. Ҳар куни шамширда тикилиб ўтиравериш унинг зардасини қайнатиб юборди, боши айланиб, кўзи тина бошлади, тинкаси кўриб, оёқда зўрга турадиган бўлиб қолди. Энди у бир амаллаб минора учига кўтариларди-да, бирон-бир яхши мужда айтармикин деган умидда юлдузларга боқарди, бироқ унинг бу умиди ҳам пучга чиқмоқда эди. Ҳаёл сураверганидан кўзлари тиниб, яхши кўрмайдиган бўлиб қолди, қоп-қора қалин булутдан бошқа нарса назарига тушмасди — бу, албатта, яхшилик аломати эмасди.

Ана шундай ташвиш-ўйлардан халифа бутунлай ўзини олдириб қўйди. У безгак касалига йўлиқди, иштаҳаси йўқолди, илгари тўйдимини билмай овқатни тинимсиз урган бўлса, энди тўхтовсиз ичадиган бўлиб қолди. Ичган сайин майга ружу кўяверди, худди катта идишга куйгандай май тўла паймоналарни пайдар-пай бўшатгани-бўшатган эди. Ҳаёт роҳатларидан бутунлай парҳез қилиб, халифа Хамсатул Ҳис, Беш туйғу саройини тақа-тақ ичидан беркитиб қўйишни буюрди, раиятга бутунлай кўринмай қўйди, дабдабаю асьасалардан воз кечди, тахту тождан ҳам бутунлай қўлини ювиб, узлатга чекилди. Унинг ҳар доим ўзини мардонавор тутишига ўрганиб қолган маликаю канизаклар питиллаб қолишиди, худодан унга умр ва соғлиқ тилаб, тинмай илтижо қилар ва едириб-

ичириш учун жонларини жабборга бериб ҳаракат қилар эдилар.

Она малика Каратис ҳам озмунча изтиробга тушмаётганди. Ҳар куни вазири аъзам Мароқанобод билан ичкари уйга кириб кетарди-да, ўғлининг дардига даво топишга ҳаракат қиларди, ҳеч бўлмаса руҳини кўтариб, далда-тасалли берар эди. Халифани инс-жинсларга чалингандан деб, улар барча фол китобларини бир-бир варақлаб кўришди ва сеҳр айбдори бўлган ўша бадсуврат ажнабийни қидириб топишга буйруқ беришди.

Самарродан бир неча чақирим нарида зирк ва бодом буталари билан қопланган баланд тоғ бор эди, унинг энг баланд чўққисида ажойиб майдон ястаниб ётарди, уни бамисоли бегуноҳ мўмин-мусулмонлар учун кўкдан иниб тушган бир парча жаннат деса бўларди. Бир томонда ўзидан муаттар ҳидлар таратган пўртаҳол, эман, лиму боғлари барқ уриб турган бўлса, иккинчи томонда узум занглари хурмо ва анор шохлари билан пайваст бўлиб, чирмашиб ётар эди. Мевалари шира боғлаб, ерга чак-чак томар, хушбўй ҳидлари димоққа жаннатий хузур бағишлар эди. Ҳамма жойда бинафшалар жажжи бошчаларини силкитиб турар, анво гуллар бўйларидан еллар жонфизо эди. Зилол сувлари чойдишдай қайнаб турган тўртга чашма ўнта кўшин чанқоғини босишга бемалол етгудек, улар бамисоли Эрам боғидаги муқаддас обиҳаёт булогига ўхшарди. Чашма бўйларидagi кўм-кўм шохларда булбуллар ишқ кўшигини куйлаб, гуллар бағрини тилка-пора қилар, шунча гўзаллигингиз билан ҳусну жамолингиз ва қадди камолингиз умри бунча қисқа бўлмаса, деб нолаю фарёдлар солар эдилар, мусичалар даҳри дун бевафолигидан нолиб, гув-гув қилар, сўфитўрғай ўзининг инжа кўшиқлари билан қонталаш тонг уфқини жунбишга келтирарди: дунёнинг ҳеч жойида қушлар бу ердагичалик турфа наволарда сайрамасди; шохларда ҳил-ҳил пишиб турган меваларни ҳар чўқилаганда гўё баданларига бир хум шароб қуввати ингандай бўлар эдилар.

Гоҳо Восиқни тоза ҳавосидан тўйиб нафас олгани ва зилол чашма сувларидан мириқиб симиргани мана шу тоққа олиб чиқар эдилар. Унга онаси, хотинлари ва бир қанча ахталар ҳамроҳ бўлиб келарди. Улар шоша-пиша катта-катта биллур идишларни сувга тўлдириб, пайдар-пай келтириб унинг оғзига тутар эдилар, бироқ халифа ташналигини қондириш учун бу ҳаракатлар ҳеч бакор келмаётганди; аксар ҳолларда у ерга ётиб оларди-да, болалардай ҳўнг-ҳўнг йиғларди.

Бир куни Восиқ ана шундай маҳзун бир ҳолда ётганида бирдан хириллаган, аммо баланд овозда кимдир унга сўкиб-сўзлаб гапира бошлади: “Нега итга ўхшаб ангиллайсан? Ҳой халифа, олий насабингу бемисл қудратинг туфайли оламни тонг қолдирган ўшал ғуруринг қани?” Бу сўзларни эшитиб, Восиқ бошини кўтарди ва уни шунча мусибатларга гирифтор қилиб, бадар кетган ҳалиги ажнабийни кўрди. У ўзига келди, ғазаб алангаси юрагини чулғади ва қичқириб деди: “Бу ерда нима қилиб юрибсан, малъун Ғайридин? Бутун бошли соғлом ва ақли расо ҳукмдорни кераксиз бир мешдай қилиб қўйганинг каммиди? Ташналикдан ичим ўтдай ёнганини, аламимдан коса устига коса май ичганимни кўрмайпсанми? Ахир адоий тамом бўлдим-ку!” “Яна бир қултум ич, — деди ажнабий қизгиш суюқликли шишачани унга узатар экан, — жонингни чулғаган олов ҳаракати қайтиши учун сен жисмоний ташналигингни қондираётибсан, мен сенга ўзимни таништирай, мен ҳиндистонликман, аммо бу мамлакатни ҳеч ким билмайди”.

Бу мамлакатни ҳеч ким билмайди! Ушбу сўзлар халифа юрагининг бир четини жизиллатиб ўтгандек бўлди. Бу унинг истагининг рўёби эди. Кўп ўтмай ўз армонларининг ушалишига умид қилган ҳолда у сеҳрли суюқликни олди-да, ҳеч бир иккиланиб ўтирмасдан сипқориб юборди. Ўша заҳоти у соғ-саломат бўлиб қолди, ташналигидан асар ҳам қолмади, вужуди кучга тўлди, у ўзини ҳеч қачон бунчалик тетик ва бардам ҳис қилмаганди. Унинг севинчининг чек-чегараси йўқ эди, у шартта ҳиндистонликнинг бўйнидан қучоқлади-да, унинг сўлак оқиб турган жирканч оғзини шу қадар чўлпиллатиб ўпдики, хотинлари ичидан энг соҳибжамолининг ақиқ лабларидан ҳам бу қадар эҳтирос билан бўса олмаган бўлса керак.

Агар Каратиснинг сўзамоллиги иш бермаганида халифанинг ҳали-бери ўзига келиши дарғумон эди. Она ўлини Самаррога қайтишга чақирди ва ишни шундай

ташқил этдики, ҳаммадан олдинда гаройиб ажнабийнинг яна пайдо бўлганини, у халифани тузатганини, халифа тилга кирганини, ҳа, тилга кирганини баланд овозда жар солиб қичқирадиган жарчи борадиган бўлди.

Ўша заҳоти бутун шаҳар аҳолиси уйларидан кўчага отилиб чиқди. Болалар ва ўсмирлар тўда-тўда бўлиб Восиқ ва ҳиндистонликни кўргани чопиб кела бошлади. Улар овозларини баралла қўйиб: “У ҳукмдоримизни даволади, ҳукмдоримиз тилга кирди, тилга кирди!” деб тақорлар эдилар. Бу сўзлар кун бўйи тинмади, кейин ҳам халқ сайил ва байрамларда, хушчақчақлик оқшомларида айтиб юрдилар, шоирлар уларни бундай қувноқ дамларга атаб ёзган шеърларига нақарот қилиб олдилар.

Шунда халифа яна Хамсатул Ҳис саройи дарвозаларини очишни буюрди, чунки унинг ўзи энг аввало Тотли саройга боришга шошилаётган эди. У ерда базми жамшид қилишни буюрди, унга ўзи яхши кўрган одамларни ва ҳарбий саркардаларни чорлади. Халифанинг ёнида ўтирган ҳиндистонлик модомики шундай иззату икромга муносиб саналди, демак хоҳлаганча еб-ичавериши мумкин экан-да, деб ўйлар эди. Таомлар дастурхонга келиб тушар-тушмас гойиб бўларди. Аёёнлар ҳайрон бўлиб бир-бирларига қарашди, ҳиндистонлик эса бунга сезмаганга олиб, ҳамманинг соғлиги учун паймоналарни тўлдириб-тўлдириб май ичар, овозининг борича бақриб қўшиқ айтар, ичакузди латифалар сўзлар эди. Шу билан бирга ҳаммага афтини бужмайтириб қараб, бир ишшайар, бир хўшшайар, бўлар-бўлмас сўзларни айтиб вайсар эди. Манави ерда юз ҳаммолнинг овқатини еди ва шунга яраша маю мусалласни ичиб ташлади.

Дастурхон ўтгиз икки марта қайта тузалди, шунда ҳам ҳиндистонлик бўлай демасди, унинг мечкайлигидан халифанинг ёмон жаҳли чиқди, лекин бир амаллаб ўзини босиб турар, сир бой бермасликка тиришарди. Охири пайт топиб ҳарам огасининг қулоғига аста шивирлаб деди: “Кўраяпсанми, Бобобалук, бу одамнинг нафси ўлиш ўрнига тобора ҳақалак отиб кетаяпти. Бу аҳвол давом этаверса, навбат менинг хотинларимга келиши ҳеч гап эмас. Бориб, хотинларимдан кўз-қулоқ бўлиб тур, айниқса, черкас хотинларимга эҳтиёт бўл, чунки қорача танлилар унинг дидига тез ўрнашиб қолиши мумкин”.

Учинчи хўроз қичқирди, девон соати занг урди: Восиқ девон машваратида шахсан иштирок этаман деб ваъда берганди. У ўрнидан турди ва вазири аъзамининг қўлига суянди, ичган шаробларидан ҳам тасқара меҳмоннинг қилиқлари уни ҳолдан тойдирганди, шўрлик ҳукмдор базўр оёқда турарди.

Вазирлар, сарой аёёнлари, доруғаю мубоширлар ўз султонлари қаршисида қўл боғлаб сукут сақлаб турар эдилар, ҳиндистонлик эса тахт пиллапоясига шунчалик совуққонлик билан бемалол келиб ўтирдикки, гўё ҳеч нарса емаган ҳам, ичмаган ҳам. Қошу кўзини босиб тушган салласи тагидан унинг бу гаройиб қилиқларидан ҳайратга тушган меҳмону мезбонларга ўқрайиб қараб қўйди.

Бу ёгини сўрасангиз, халифа чарчаганидан нима сўзлаб, нима қўйганини ҳам яхши билмасди, адолатли ҳукм чиқаришда хато кетидан хатога йўл қўймоқда эди. Бош вазир бунга сезиб қолди-да, мубоҳасани ярмида тўхтатиб, ўз шоҳи обрўйини тиклай бошлади. У халифа эшитадиган қилиб шундай деди: “Давлатпаноҳ, малика Каратис кечаси сайёралар ҳолатини кузатиб чиқди, ул зот буюрдиларким, бориб шоҳингга айт, бошига зўр офат келмоқда. Берган уч-тўрт сеҳрли қимматбаҳо тоши эвазига бунчалик катта зиёфат билан сийлаётган анови ажнабий тагин унинг ҳаётига зомин бўлмасин. У берган суюқ нарса сизга шифо бахш этгани аниқ, аммо бу заҳар бўлиши ҳам мумкин, кейин таппа йиқитиши ҳеч гап эмас. Ундан жуда эҳтиёт бўлган яхши. Ҳеч бўлмаганда ҳиндистонликдан бир сўраб кўриш керакмиди: бу дорини у қандай ясаган, қаердан олган, шу билан бирга, ҳалиги шамширлар ҳақида ҳам сўраб кўринг, назаримда сиз уларни ёдингиздан кўтариб юборганга ўхшайсиз”.

Ҳиндистонликнинг кўрс муомаласидан ўзини кўйрага жой тополмай қолган Восиқ вазирига бош эгиб қўйди-да, ҳалиги девга қараб шундай деди: “Қани, тур ўрнингдан, бутун девон олдида жавоб бер: менга берган ҳалиги суюқ доринг нимадан олинган? Бундан ҳам муҳимроғи, менга сотган шамширларинг сири не? Сенга кўрсатган илтифоту марҳаматларим ҳақи, шу саволларимга ҳолисанилло жавоб бер”.

Ўзини иложи борича сипо ва вазмин тутганча ушбу гапларни дона-дона

қилиб айтди-да, халифа сукут сақлади. Бироқ ҳиндистонлик жавобан чурқ этиб оғиз очмади, пинагини бузмади ҳам, афт-башарасини қинғир-қийшиқ қилиб қаҳ-қаҳ уришда давом этди. Шунда Восиқнинг паймонаси тўлиб, ўзини ортиқ тутиб туролмади, у девни бир тепиб, турган жойидан учириб юборди. Сўнг бутун девон аҳли билан биргаликда уни тепиб-тепиб хумордан чиқди.

Шунда кўз кўриб, қулоқ эшитмаган бир гаройиб ҳодиса юз берди. Ҳиндистонлик сеҳргарнинг бўйи бирдан кичрайди-да, дум-думалоқ копток шаклига кирди ва тепиш учун оёғини шайлаган ҳар девон аҳлининг рўпарасида пайдо булаверди. Ҳар тепки еганда у бир хобгоҳдан бошқасига, бир хосхонадан бошқа хосхонага думалаб борарди ва йўлида ким дуч келса уни ўзига жалб қиларди. Хуллас, бутун сарой ғала-ғовур, шовқин-сурон, тўс-тўполонга тўлди. Юраги чиқиб кетган маликалар парда ортидан мўралар, бироқ копток кўриниши билан кўркунни ҳам унутиб, уни тепгани чопар эдилар. Ҳарам оғалари маликаю канизакларни тутиб қолиш учун жон-жаҳдлари билан ҳаракат қилишар, бироқ уларнинг барча уринишлари беҳуда кетар эди. Маликалар юлқиниб уларнинг қўлларидан чиқиб кетар, ҳарам оғаларининг ўзлари ҳам юраклари тарс ёрилгудек бўлишига қарамасдан, лаънати копток кўринди демагунча ортидан қува кетар эдилар.

Шу тариқа хонама-хона, ошхонама-ошхона, боғма-боғ, отхонама-отхона думалаб борар экан, ҳиндистонлик охири саройга етиб келди. Халифа Восиқ ҳаммадан кўп ғазабга минганди ва жонининг борича коптокни қувлаб, тепар эди; ҳатто тўс-тўполон орасида баъзиларнинг коптокка мўлжалланган тепкилари унинг орқасига келиб тушди.

Шу дамгача бу томошалардан ўзларини базўр тутиб турган Каратис, Мароқанобод ва икки-уч доно вазир халифа олдида тиз чўкишди ва мальўн девни тўхтатиб, уни зинҳор фуқаро кўзига кўрсата кўрманг, дея ёлвора бошладилар. Бироқ копток уларнинг бошлари устидан сакраб ўтди-да, тўғрига қараб думалай кетди. Аркони давлат муаззинларга азон чақириб, барча мўминларни масжидга тўплашни, уларни бу офатдан сақла деб худога илтижолар қилишни амр этдилар, бироқ бу ҳам наф бермади. Лаънати копток пайдо бўлди дегунча ҳаммалари унинг ортидан қувиб кетар эдилар. Ҳатто азон чақириб турган муаззинлар ҳам азонларини ташлаб, шоша-пиша мезанадан тушар эдилар-да, югуриб кетаётган халойиққа бориб қўшилар эдилар. Оломон шу қадар тез кўпайдики, кўп ўтмай Самарро хонадонларида фақат шоллар, майиб-мажруҳлар, жон талашиб ётганлар, эмизикли болаларгина қолди. Югуришга қулай бўлсин деб оналар болаларини ташлаб кетмоқда эдилар. Ниҳоят, бош малика, Мароқанобод ва бошқалар шулар билан қолишди. Ҳарамдан отилиб чиққан канизак, уларни кўздан қочирмасликка уринган ахталарнинг қичқириқлари, тўс-тўполон ичида бир-бирига мушт ўқталган эркакларнинг сўкинишлари, тепки туширгандаги ва йиқилгандаги гурсиллашлар – ҳаммаси бир бўлиб Самарродай шаҳарни нақ қиёмат-қойимга айлантирганди. Ниҳоят, копток шаклига кириб олган, кўча ва майдонлардан думалаб ўтаётган мальўн ҳиндистонлик ҳувиллаб қолган шаҳардан учиб чиқди-да, йўрт чашма вақирлаб қайнаган тоғ этагида ястанган Катула водийси томонга йўл олди.

Бу водийнинг бир томони баланд тепалик билан ўралган бўлса, иккинчи томонида шаршарали тубсиз жарлик бор эди. Халифа ва у билан бирга чопиб келаётганлар унинг шаршарага сакраши мумкинлигидан қўрқиб кетишди ва тезроқ етиб олиш учун роса ҳаракат қилишди, бироқ бўлмади: ҳиндистонлик тубсиз жарлик қаърига ўзини отди ва зумда кўздан ғойиб бўлди.

Агар кўзга кўринмас бир қўл тутиб қолмаганида, халифа Восиқ маккор Ғайридин ортидан қува кетиши ҳеч гап эмасди. Чопиб кетаётганларнинг ҳаммаси тўхтади; барча бирдан тинчланган эди. Улар ҳайрат ичида “Нима бўлди ўзи?” дегандек бир-бирига қарар эдилар. Чинданам жуда кулгили аҳволга тушиб қолган эдилар, аммо ҳеч ким қулишга журъат қилмасди. Хўмрайиб, хижолат тортиб, индамай барчалари Самаррога қайтишди ва уй-уйларига тарқалишди. Шармандали бу ҳолатга тушириб кетган ёвуз куч ҳақида бошқа ўйламасликни маъқул кўришди. Зеро, бандаси борки, хато қилади, бўлган ишлар бари худодан, худонинг иродасига эса шак келтириб бўлмайди.

Лекин халифа оддан тушса ҳам эгардан тушмади. У водийда чодир тикишни

буюрди, Каратис ва Мароқанободнинг қўй-қўй деганига ҳам қарамай жарлик ёқасида ўрнашиб олди. Баъзиларнинг, бу ер жуда хавфли экан, жарлик ўпирилиб тушиш эҳтимоли бор, бундан ташқари бу ер сеҳргарга жуда яқин жойлашган, ҳар лаҳзада офат юз бериши мумкин, дея берган маслаҳатларига асло қулоқ солмади. У минглаб машъала ёқтириб қўйди, уларни дам-бадам алмаштириб турар эдилар. Халифа жарликнинг шундоқ лабида ётиб олди ва машъалалар ёрдамида жарлик қаъридаги зулматни кўришга ҳаракат қила бошлади. Ҳолбуки, бу зулмат шу қадар қуюқ эдики, самодаги барча сайёралар шуъласи биргаликда ҳам уни ёритишдан ожиз эди. Гоҳ пайтларда тубсизлик қаъридан турли овозлар қулоққа чалинади, бу эса халифага ҳиндистонликдай бўлиб туюларди. Аслида эса бу тоғларда тошдан-тошга урилиб оқиб тушаётган минглаб жилгаю шаршалар шовқини эди.

Шундай даҳшатли ҳолатда Восиқ бир кечани ўтказди. Тонг чоғи у чодирига қайтиб келди ва туз ҳам тотимай, ухлаб қолди. Шом қоронғилиги чўккандагина уйғонди. Шунда у яна ҳалиги жойга бориб туриб олди ва бир неча тун ўша ерда қолиб кетди. У катта-катта одимлар ташлаб, нари бориб, бери келар, ҳа, сенларни-я, мени алдадиларинг-а, дегандай, самодаги юлдузларга ранжиганнамо қараб-қараб қўяр эди.

Бирдан мовий осмонда, водийдан Самарроғача ва ундан нарида қонли излар пайдо бўлди, бу мудҳиш манзара катта минора чўққисини ҳам қамраб олгандек туюлди. Халифа ўша ёққа чиқмоқчи бўлди, бироқ унинг роса тинқаси қуриганди, ҳафсаласи пир бўлганча ёпинчиғи билан бошини чирмаб олди. Бўлиб ўтган барча сир-синоатлар уни бутунлай ўзига ром этиб қўйди. Бинобарин, саройга қайтиб, одатдагидай салтанат ишлари билан машғул бўлиш ўрнига у шу ерда қолиб, ҳиндистонликни пойлашга азму қарор қилди.

Бир куни тунда у бир ўзи водийда айланиб юрган эди, шу топ ой ва юлдузлар беркилиб, зиё ўрнини зулмат эгаллади ва еру кўкни ларзага келтириб, Ғайридиннинг бамисоли момақалди роқдек гумбурлаган овози эшитилди:

“Ўзингни менга бахшида этиб, замин кучларига сажда қилишни истайсанми? Муҳаммаддан қайтасанми? Агар шундай қилсанг, сенга еришни олови саройи эшигини очурмен. У ерда, улкан гумбаз остида сенга юлдузлар ваъда қилган хазинани кўргайсен; менинг шамширим ҳам худди шу жойдан олинган. У ерда Довуднинг ўғли Сулаймон яшайди, унинг атрофини етти иқлимни забт этгувчи туморлар қуршаб олган”.

Халифа ҳайрон бўлди, чуқур уҳ тортди, сўнг бундай нарсаларни кўравериб қўзи пишиб кетган одамдай хотиржам тусда жавоб берди: “Қаердасан? Нега кўринмайсан? Қуюқ зулмат ичидан ташқарига чиқсанг-чи! Сени қидириб топиш учун қанчалаб машъалаларни ёқиб тугатмадим, сен бўлсанг ўша таъвия башарангни бирров кўрсатишни хоҳламайсан!” — “Муҳаммадга мункир бўл, — деди ҳиндистонлик, — то мункир бўлмагунингча ва буни амалда исботламагунингча мени ҳеч қачон кўролмайсан”.

Шўрлик халифа унинг гапига киришдан ўзга чора тополмади. Шу заҳоти осмон ёришди, оловга ўхшаб ёнувчи сайёралар шуъласида Восиқ қоқ иккига ажралган ерни кўрди. Чуқурликда муҳташам дарвоза бўлиб, унинг бўсағасида ҳиндистонлик ястаниб ётар ва қўлидаги калид билан тинмай қулфга урар эди.

— Ҳой, — деди Восиқ, — сенинг олдингга қандай тушса бўлади? Ахир йиқилиб-негиб ўзимни майиб қилиб олишим ҳеч гап эмас-ку! Айт, қандай тушай? Дарвозангни очмайсанми?

— Жим, — жавоб берди ҳиндистонлик. — Билиб қўй, мен ташналикдан ўлай деяпман. То ташналигим қонмагунча саволларингга жавоб беролмайман. Менга эллик боланинг қони керак: уларни ўз вазирларинг ва аъёнларинг хонадонларидан териб ол. Акс ҳолда на менинг ташналигим қонади, на сенинг муддаоларинг рўёбга чиқади. Бинобарин, Самарроға қайт, мен хоҳлаган нарсаларни топ, келтириб, ўз қўлинг билан уларни мана шу жарликка ташла — қолганини кейин кўраверасан.”

Шу сўзларни айтиб, ҳиндистонлик унга орқасини ўгириб олди, халифа эса иблис васвасасига учиб, мудҳиш ниятларни амалга оширишга бел боғлади. У ўзини хотиржам қиёфага солди-да, ҳамон уни яхши кўрган халойиқ ҳайқириқлари остида Самарроға йўл олди. У ўзини шу қадар хотиржам тутар эдики, дилидан кечганларини на Каратис, на Мароқанобод сеза олди. Энди

хамма фақат хушчақчақлигу ўйин-кулгилар ҳақида гапирарди. Шу пайтгача ҳеч ким журъат этиб оғиз очолмаган чандиқ ҳақида ҳам гап сота бошладилар: қаерга бормасин, хамма унинг устидан кулар эди: бироқ майиб-мажруҳлар шу қадар кўп эдики, ким кимнинг устидан қулишини ҳам билмасди. Чунки бу гаройиб саргузаштда орттирган жароҳатларидан кўпчилик ҳали батамом қутулмаган эди-да.

Фуқароларнинг бундай муносабатидан Восиқ ўзида йўқ хурсанд бўлди, чунки бу унинг худбинона ниятларини амалга ошириш учун жуда қўл келар эди, у айниқса вазир ва аъёнлари билан гоаят апоқ-чапоқ муомала қила бошлади. Эртасига барчасини базми жамшидга чорлади. Гапни аста болалар томонга бурдида, жуда саховатпешалик билан кимнинг ўғли энг кўзга яқин ва хушрўйлигини суриштира кетди. Оталар ҳар бири ўз ўғлини устун қўйишга ҳаракат қилиб, ошириб-тошириб мақтай бошлади. Ўртада жанжал кўтарилди, даҳанаки жанг муштлашувга айланди. Охири халифа бу ёғини мен ўзим ҳал қиламан дегандан кейингина улар тинчишди.

Кўп ўтмай унинг олдига бир тўда ёш болани олиб келишди. Меҳрибон оналари бекаму кўст кўрсатиш учун уларни иложи борича кўркам кийинтириб қўйишганди. Бироқ бусиз ҳам уларнинг маъсум ва бегубор юз-андомларини кўрган ҳар бир кишининг ҳаваси келар эди. Восиқ уларни очкўзлик ва суқ билан кўздан кечириб чиқди-да, тўрт ё бештасини иблисга емиш учун ажратди. Сўнгра бу кичик сара болалар номига атаб водийда катта байрам қилинсин деб олийҳимматлик билан фармойиш берди. Ҳа, халифанинг болалар соғлиги учун қанчалик жон куйдиришини раият билиб қўйсин. Ҳаммадан ҳам болаларнинг бардам-бақувватлиги зарурий. Бу ҳақда бутун Самарро бир зумда хабар топди. Замбиллар, туялар, отлар ҳозирланди; аёллар, болалар, чоллар, ўсмирлар — барчаси уловларга жойланди. Шаҳар ва теварак-атрофдаги барча қандолатфурушлар ҳамроҳлигида оломон йўлга тушди; ҳамма шод-хурсанд, юзларда қулгу-табассум — бу хурсандчилик ўзлари учун қанчалик қимматга тушишидан батамом беҳабар ҳолда кетиб борар эдилар.

Оқшом гоаят сўлим, ҳаво мусаффо, осмон тип-тиник эди, гуллардан хушбўй ҳидлар анқирди. Ботаётган қуёшнинг заррин нурларига чўмган борлиқ гўё ёш келиндай гул-гул яшнардди. Тўрт чашма отилиб турган чўққи ҳам олтиндай товланарди: тик ёнбағирлар янада жозибаторроқ, уларда сакраб-ўйнаб юрган беозор жониворлар янада мафтункорроқ кўринар эди. Чашмаларнинг шўх-шан жилдирашлари, чўпон найларининг мунгли ноалари, подачиларнинг ҳай-хуйлари — ҳаммаси бир бўлиб, ажиб бир қўшиқдай садо берар эди.

Қурбонлиққа кетаётган шўрлик болалар ҳам шу издиҳом ичра ҳеч нарсадан беҳабар борар эдилар. Маъсум диллари болалик шўхликларидан масрур бир ҳолда воҳа бўйлаб камалаклар ортидан қувлашиб чопар, кумуш чашма сувлари тагида минг тусда жилва қилган тошлар орасидан дуру гавҳарларни яширган чиганоқларни қидириб топар эдилар. Илгарилаб кетганлари орқада қолганларни кутиб турар, етиб келгач эса гўё узоқ вақтдан бери кўришмагандек бир-бирларини бағрига босиб, қучоқлаб кўришар эдилар.

Бир вақт узоқдан даҳшатли жарлик ва унинг тубидан қайин дарвоза кўринди. Жарлик бутун воҳани қора чизикдай қоқ иккига бўлиб турарди. Мароқанобод ва ақориблар бу халифа яхши кўрган ўзига хос гаройиб иншоотлардан бири бўлса керак деган хаёлга боришди, бу “иншоот”нинг машъумлигини улар қаёқдан ҳам билишсин. Хосиятсиз жойни яқиндан кўришларини истамай, Восиқ оломонни тўхтатди ва доира қуриб саф тортишни амр қилди. Ахталар ишга тушиб кетишди, улар кимўзарга чопиш маррасини ва камон ўқи бориб тегадиган нишонни тайёрлай бошлашди. Элик нафар ёш бола тезда эгниларидан шоҳона кийимларни ечди, уларнинг самбитдай хипча ва нуқрадай тоза баданларини кўрган одам ҳайратдан ёқа ушларди. Гулгун чехраларидаги бегубор табассумлар беихтиёр уларнинг ота-оналари чехраларига ҳам кўчиб ўтди — шундай фарзанди бор ота-она шодланмай бўладими! Ҳар ким бу ёш жангчилар ичидан ўзига ёққан бирига омадлар тилаб, дуо қилар эди: бу маъсум, бегуноҳ жонларнинг ўйинлари чиндан-да барчанинг фикру зикрини бутунлай банд этган эди.

Фурсатдан фойдаланиб, халифа оломондан ажралиб чиқди-да, жарлик ёқасига борди. Шу он жар қаъридан ҳиндистонликнинг тишларини гижирлатиб гапирган

товушини эшитиб, сесканиб тушди: “Қани улар? Қани?” – “Ҳой шафқатсиз Файридин, – жавобан деди Восиқ бутунлай тарвузи қўлтигидан тушган ҳолда, – сени хурсанд қилишнинг бошқа бирон чораси йўқми? Оҳ, бу болаларнинг нақадар маъсумлиги, бегуборлиги, бегуноҳлигини кўрганингда, балки бироз юмшармидинг”. – “Юмшармидинг? Бекорларнинг бештасини айтибсан, маҳмадона! – қичқириб берди ҳиндистонлик. – Қани, тез бўл, келтир уларни бу ёққа, тез! Акс ҳолда эшикларим сен учун абадий беркилмай!” – “Бунча томогингни йиртиб бақирасан?” – қизариб деди халифа. “Ҳа-ҳа, тушундим, тушундим, – деди Файридин ваҳшиёна жилмайиб, – сен ақлли одамсан, майли, яна бирпас сабр қилганим бўлсин”.

Улар шу тариқа мулоқотга бориб турар экан, у ёқда мусобақа қизигандан-қизимоқда эди. Тоғларни оқшомнинг сўлим қоронғилиги чулғагандагина мусобақалар ниҳоясига етди. Шунда жар ёқасида турган халифа овозининг борича қичқириб деди: “Қани, менинг эллик нафар суюмли кўзичогим мусобақадаги ютган ўринларига қараб тартиб билан қаршимга келсин! Биринчи ўринни олганга ўзимнинг олмос билагузугимни ҳадя қиламан, иккинчисига – зумрад маржон, учинчисига – забаржадли камар, қолганларга эса бош-оёқ саруполар инъон этурман”.

У шу гапларни айтиши билан севинчдан халойиқ ўз фуқароси ва айниқса ёш болалари фаровонлиги учун керак бўлса жонидан ҳам кечишга тайёр ҳукмдорини ҳайқириб олқишлай кетди. Халифа эса аста-секин ечинганча мукофотни тутиб турган қўлини баланд кўтарар ва олишга шошилиб келган болага узатар, иккинчи қўли билан уни жарликка туртиб юборар эди, Ҳар бола йиқилиб тушганда жарликдаги иблис “Яна! Яна!” деб уни тинмай шоширарди.

Соврин улашув шу қадар шитобли тус олдики, югуриб келаётган навбатдаги бола ўзидан олдингиси қисмати не кечганидан хабар ҳам топмас эди, томошабинларга эса зулмат ва масофа уни кўришга имкон бермасди. Ниҳоят, эллагинчи қурбонни туртиб юборгач, Восиқ энди Файридин калидни бергани чиқиб келади деган хаёлга борди. Ишонгани шунчаликки, у энди аллақачон ўзини Сулаймонга қиёс қилмоқда, бўлган ишларга унинг мутлоқ алоқаси йўқдай билмоқда эди. Бироқ, не кўз билан кўрсинки, бир вақт жарликнинг иккала қиргоғи аста бир-бирига яқинлашиб кела бошлади-да, кейин улар туташиб, Восиқнинг оёғи тагида оддий қаттиқ ер пайдо бўлди. Унинг нечоғли газабга минганини кўрсангиз эди! У гаддор ҳиндистонликни энг ифлос сўзлар билан бўралаб сўкди, гўё у эшитадигандек оёғи остидаги ерни жон-жаҳди билан тепа бошлади. Азбаройи газабдан у юрагини чангаллаганча хушидан кетиб, ерга йиқилди. Унга ақориб ва маҳрам ҳисобланган одамлар ва саройнинг нуфузли аъёнлари аввалига уни майсазорда ўтириб, болалар билан ўйнаяпти деган хаёлга бордилар, бироқ кейин ташвишлана бошладилар, яқинроқ келиб қарашсаки, халифанинг ёнида ҳеч ким йўқ. “Нима керак сизларга?” – деб сўради Восиқ улардан. “Болаларимиз қани?” – бараварига нидо солди ота-оналар. “Наузанбиллоҳ, – деди Восиқ ажаблангандек, – бўлар-бўлмас нарсага мен балоғардан бўлаверар эканман-да? Болаларингиз шу ерда ўйнаб юришувди, мана бу ерда турган жарга барчалари битта-битта қулаб тушди, агар вақтида қочиб қолмаганимда мен ҳам тушиб кетган бўлардим”.

Ўлган болаларнинг ота-оналари сочлари ва юзларини тимдалаб дод-вой сола бошлашди, не бўлганидан беҳабар бошқалар ҳам улардан баландроқ овозда ўкрашга тушишди. Кўп ўтмай фуқаролар орасида овозалар ёйилиб кетди: “Мальун иблисининг ёнини оламан деб халифа бизларни шу кўйга солди! Бу сотқинлиги учун ундан ўч оламиз! Бегуноқ болаларимиз хуни учун интиқом оламиз! Хоин ҳукмдорни шоввага итқитамиз, токи ундан ёруғ оламда ном-нишон қолмасин!”

Тўс-тўполондан кўрқиб кетган Каратис Мароқанобод яқинига келди. “Муҳтарам вазири аъзам, – деди у, – сиз икки бирдай ўғлингиздан жудо бўлдингиз, зеро, ғам-андухингизнинг чеки йўқдир, аммо сиз саховатпеша зот эрурсиз, ҳукмдорингизни қутқаринг! – “Бош устига, маликам, – жавоб берди вазири аъзам, ўз ҳаётимни хатарга қўйиб бўлса-да, халифа жаноби олийларини қутқаришга ҳаракат қилурмен, кейин эса уни тақдир ҳукмига ҳавола этгайман”.

“Бобобалук, – давом этди халифанинг онаси, – қулларингизга айтинг, менинг

одамларим билан биргаликда халойиқни тўхтатиб қолайлик, имкони топилди дегунча ҳукмдорни саройга олиб кетурмиз”. Аввалига Бобобалук дўстлари билан фарзандлари йўқлигидан суюнди. Улар ҳўп дея таъзим бажо келтирдилар, уларга қўлидан келганча ёрдам кўрсатиб, вазир ҳам ўзининг савобли ишини ниҳоясига етказди. Сўнгра халифа хумордан чиққунча йиглаб олиш учун у ердан узоқлашди.

Халифа қайтиб келиши ҳаманоқ Каратис сарой дарвозасини тамбалаб қўйишни буюрди. Бироқ халқ газаби ортаётганини ва ҳар томондан лаънат сўзлари ёғилаётганини кўриб у ўғлига деди: “Сен ҳақмисан ё ноҳақмисан — бунинг аҳамияти йўқ! Нима бўлганда ҳам сенинг ҳаётингни сақлаб қолиш керак. Юр, хосхонанга борайлик, ундан сену менгагина маълум лаҳм орқали минорага ўтамиз, у ерда бизни ҳеч қачон ёруғ олам юзини кўрмайдиган гунг соқчилар кўриқлаб туради. Бобобалук бизларни ҳали ҳам саройда деб ўйлайди, ўзи учун у саройни ҳимоя қилади; шунда Мароқанободнинг бу хотини маслаҳатлари билан жонимизни қийнаб ўтирмай, нима қилиш кераклигини ўзимиз ҳал қиламиз”.

Восиқ онасига ҳеч нарса деб жавоб бермади ва ўзини жуда бамайлихотирдай қилиб кўрсатишга ҳаракат қилди, бироқ йўл бўйи ич-этини кемириб ва тинимсиз: “Қайда қолдинг даҳшатли дев? Болаларни ямламай ютиб юборганинг ростми-я? Ҳалиги шамширинг, олтин-калидинг, туморларинг қани?” — деб такрорлагани-такрорлаган эди. Унинг сўзларини эшитиб, онаси Каратис ўзича бир хаёлга борди. Минорада ўғли сал ўзини босиб олгач, у ҳамма нарсани осонлик билан миридан-сиригача суриштириб билиб олди. Она бўлгани билан у ҳам барибир аёл зотидан эмасми, керак бўлганда ўзининг кимлигини ҳам унутиб, ҳеч нарсани писанд этмай қўйди, ўзини ҳаммадан қучли деб билди. Шундайин, халифанинг ҳикоясидан у пинагини ҳам бузмади, газабга ҳам минмади. У фақат девнинг ваъдаларидан таажжубга тушди ва ўғлига қараб деди: “Афтидан, бу дев ўзига етганча қонхўр экан, бироқ ерости илоҳлар ундан ҳам даҳшатлироқ кўринади. Бироқ баъзиларнинг ваъдаларию бошқаларнинг инъомлари осонликча қўлига киравермайди. Бундай бойликлар учун ҳар қандай разилликка бориш мумкин. Хуллас, гап шу: ҳиндистонликдан шикоят қилиб кўз ёши тўкишни бас қил, назаримда сен унинг барча айтганларини охиригача бажармагансан. Шу нарсага аминманки, ерости руҳларга қурбонлиқ бағишлашимиз керак, галаён босилиши билан биз бу тўғрида мияни жойига қўйиб ўйлаб олишимиз лозим. Мен дарҳол осойишталик ўрнатаман, бунга ҳар қанча бойликни сарф этишдан чўчимайман, зеро биз буни бир неча баравар қилиб қайтариб ола оламиз”. Тутган жойидан кесадинг маликай олия шу сўзларни айтиб, лаҳм орқали саройга қайтиб келди ва даричадан халойиққа кўриниш берди. Ўша ердан туриб, нутқ ирод қилди, Бобобалук эса халойиқ узра ҳовучлаб олтин тангалар сочиб турди. Бу тadbир кор қилмай қолмади, галаён босилди, ҳамма уй-уйига тарқалди, Каратис эса минорага қайтди.

Сўфи азон айтганда она-бола зиналардан юриб, минора учига кўтарилди, гарчи ёмғир ёғиб, тонгги ҳаво тунд бўлса-да, улар минора учига узоқ қолиб кетишди. Маънос гира-шира тонг нимагадир уларнинг ҳар иккаласига бирдек хуш ёқмоқда эди. Кўп ўтмай булут чоки сўкилди ва булутлар орасидан энди анча юқорилаб қолган қуёш кўринди. Шунда улар иссиқдан сақланиш учун тепаларидан чодир тортишга буйруқ беришди. Халифа қаттиқ чарчаганди, ёғиб, мириқиб ухлашни, яхши тушлар кўришни истаётганди. Тиниб-тинчимас Каратис эса яқинлашиб келаётган тун учун, қурбонликлар ҳозирлаш учун ўзининг гунг қулларидан бир тўдасини бошлаб пастга тушди.

Деворнинг ўзидан чиқарилган унча катта бўлмаган ва фақат она-боланинг ўзларигагина маълум зиналардан юриб, Каратис аввал махфий лаҳмларга тушди, бу ерда даҳмалардан қазиб олинган қадимий фиръавнларнинг мўмиёланган жасадлари сақланарди; кейин танобий айвонга йўл олди, у ерда эллик нафар гунг ва ўнг кўзлари гилай ҳабаш аёллар кўриқчилик қилиб турадиган энг заҳарли илонларнинг ёғлари, каркидонларнинг шохлари ва афсунгарлар Ҳиндистоннинг энг чекка жойларидан кесиб келтирган заҳарли дарахт шох-бутоқлари гамлаб қўйилганди.

Бошқа бир-бирдан ажибу гариб қимматбаҳо ашёлар ҳақида гапирмаса ҳам

бўлади. Каратис вақти-соати келиб қора кучлар билан тўқнашувда асқотиб қолар деган умидда булар барчасини ўзи тўплаганди: узоқни кўзловчи бу хотин бу буюмларнинг қадрига етар ва уларни кўз қорачигидай асрарди. Хаёлининг бир чеккасидан мудом жой олган бало-қазоларга бас келиш учун у бирмунча вақтини ҳабаш хотинлар билан ўтказди, улар жонсиз бош ва этсиз суякларни ён томондан ҳузур қилиб томоша қилар экан, ягона кўзлари сузилиб-сузилиб кетмоқдайди; мурдаларни сандиқлардан олишаётганда эса улар азбаройи ҳаяжондан қийшанглашар, маликай олияларининг уддабуронлигига тасаннолар айтганча ҳайқиришар эдилар. Ниҳоят, оғир ҳаводан бўғилиб, Каратис бу гаройиб ҳазина ичидан керагича улушни олди-да, ташқарига йўналди.

Бу ёқда халифа ўзи хоҳлаганидек тинч ётиб ухлолмади ҳам, яхши туш ҳам кўролмади; у қаттиқ очқаган эди. У гунгларга қараб, овқат келтиринглар, деб амр қилди, уларнинг карликлари эсидан чиқдимиди, индамай тек туришганини кўриб, бир бошдан уриб, дўппослай кетди. Шўрликларнинг бахтига Каратис келиб қолди-ю, уларнинг жонига ора кирди. “Сенга нима бўлди, болажоним? – деди она оғир-оғир нафас олиб. – Мен инларидан чиққан минглаб кўршапалак визиллаб чарх уриб учиб юрганми деб ўйлабман, аслида сен менинг шўрлик кар ва гунг қулларимни қисти-бастига олиб турган экансан; тўгрисини айтсам, мен сенга шундай емак олиб келаяпманки, қилган ишларинг унинг мингдан бир улушига ҳам арзимаёди”.

“Беринг бу ёққа тезроқ ўшани! – қичқириб юборди Восиқ. – Очликдан ўлай деяпман!” – “Ҳаммасини еб уддасидан чиқармикинсан, кўзичоғим? – деди она, – аммо иштаҳанг ҳам, ошқозонинг ҳам темирни-да ҳазм қилиб юборишини кошқи билмасам” – “Тезроқ бўлсангиз-чи, она, – деди жавобан халифа. – Эй худо, бу қанақаси? Нега бундай қиласиз? Кўнглим айниб кетяпти!” – “Бардам бўл! – деди Каратис. – Ундан кўра буларни тартибга солишда менга кўмаклашиб юбор; шунда ҳозир кўргани кўзинг бўлмай турган нарсалар аслида дунёда тенги йўқ ёмбилар эканига ўзинг шоҳид бўласан. Қурбонимиз учун бугун тунда гулхан ёқамиз, то қурбонлиқ расмини адо қилиб бўлгунимизча туз тотмайсан – ахир ҳар қандай улуг ибодатдан олдин рўза тутиш фарзини унутдингми?”

Халифа чурқ этиб огиз очолмади ва бутун гам-аламини ичига ютишга мажбур бўлди; она эса тарадудини давом эттириш билан машғул бўлди. Ҳаш-паш дегунча минора равогида илон ёғи, мўмиёлар ва суяклар солинган идишлар ҳозир қилинди. Гулхан ёқилди, унинг алангаси тобора кучайиб борар, йигирма қулоч баландликка кўтарилиб гуриллар эди. Ниҳоят, қуюқ зулмат чўкди ва Каратис ўзида йўқ шодланиб эғнидан либосни олди; у чапак чалди ва одам ёғи шимдирилган машғални айлангириб силкий бошлади; гунг қуллар уларга тақлид қилар эдилар. Восиқ бардош беролмади, очликдан силласи қуриб, ҳушдан кетиб ерга қулади.

Машғаллардан тушаётган оловли томчилар афсунгарлар манқалдолидаги ёғни ҳам ёндира бошлади, заҳарли ёғ узра кўкиштоб аланга кўтарилди, мўмиёлар қоп-қора тутун буруқсатиб ёна кетди; кўп ўтмай аланга каркидон шохларига туташди. Ундан шунақанги бадбўй ҳид тарқала бошладикки, халифа бирдан ўзига келди ва нима бўлаётганига ақли етмай атрофида ёнаётган нарсаларга кўз югуртирди. Ёнаётган ёғлар лоп-лоп қилар, ҳабаш хотинлар эса навбатдаги идишларни олиб келиб тўкар, Каратиснинг қичқариқларига ҳамоҳанг равишда ваҳшиёна қийқирар эдилар. Гулхан азбаройи авж олганидан ва пўлат манқалдаги акси кўзини қамаштирганидан Восиқ чидай олмади, даст ўрнидан турди-да, ўзини шоҳ чодирига урди.

Бутун шаҳарни кундуздай ёритиб турган ёғдудан ҳайратга тушган Самарро аҳли шоша-пиша ўрнидан турди, томга чиқди ва шаҳар минорасини ўт ичида кўриб, апил-тапил кийимини эғнига илганча майдон сари чопди. Тўсатдан ўз ҳукмдорларига нисбатан хайрихоҳликлари қайта уйғониб, унинг минорада куйиб қулга айланишидан хавотирга тушган одамлар уни қутқаргани ошиқди. Тиниб-тинчимас Мароқанобод пана жойдан чиқди-да, бошқалар каби олов билан олишишга даъват эта бошлади. Афсунгарлик тутатқиларидан яхши хабардор Бобобалук бу иш Каратиснинг қўлидан келишига ишонқирамаётганди ва шунинг

учун ташвишланмасликни маслаҳат берди. Уни қари туллак ва уччига чиққан сотқин деб аташарди, гапига қулоқ солмай ҳамма улкан мешлар ортилган туя-карвонини минора тагига келтириб қўйди, бироқ минора ичига қандай кирилади – бу ёғи муаммо эди.

Эшикни бузишга ҳаракат қилиб турган бир паллада шимоли-ғарбдан зўр шамол келди-да, оловни узоқларга олиб кетди. Халойиқ аввалига бир тисарилиб олди, бироқ ўша заҳоти икки баробар куч билан эшикка ташланди. Шох ва мўмиёларнинг аччиқ ҳиди ҳавони заҳарлар ва кўплар нафас ололмай гуп-гуп ерга йиқиларди. Одамлар бир-бирларига қараб: “Қочинг, заҳарни сиз тарқатяпсиз!” деб маломат ҳам қилар эди. Бурунларини маҳкам қисиб, одамлар нафас олмасликка ҳаракат қилишарди-ю, барибир, эшик бузишда давом этишарди. Бир юз қирқ нафар жасоратли ва ўктам ёвкур мақсадларига эришди. Улар зинагача етиб олишди-да, чорак соат давомида ундан югуриб боришди.

Гунглар ва ҳабаш қизларининг ишорасидан ташвишга тушган Каратис зинага яқин келди, бир неча пиллапоя тушиб келгач, қулоғига: “Сув! Сув!” деган қичқириқ чалинди. Ёшига яраша у анча эпчил эди ва ўша заҳоти қушдай учиб майдончага келди ва ўғлига деди:

– Қурбонлиқни тўхтат! Энди биз ундан кўра дурустроғини амалга оширишимиз мумкин. Минорани ўт олди деб ўйлаб, одамлар эшикни бузиб киришди, бу ёққа сув олиб келишяпти. Уларнинг самимийлигига тан бермай илож йўқ, улар сенинг барча гуноҳларингдан ўтишган кўринади; аммо энди барибир. Майли, чиқишаверсин, биз уларни девга емиш қиламиз. Гунгларимиз анча кучли ва тажрибали, чарчаганларнинг дарров суробини тўғрилаб қўйишади”.

– Яхши, – деди халифа, – фақат тезроқ бўлишсин, қорним очди.

Шўрлик бандалар кўп ўтмай пайдо бўлишди. Ун бир минг зинани босиб келиб, ўпкалари бўғзиларига тикилганди, бунинг устига челаклар деярли бўшаб қолганди, олов эса осмонга ўрларди, куйган мўмиё ҳидларидан томоқлари гиппа бўғилди. Бундай қарашса, гунглар билан ҳабаш қизлар чиқиб келганларнинг бўйнига битта-битта сиртмоқ солаяпти, барчаси хурсанд, бахтиқароларни итоаткорона бўйин эгиб туриши эса уларнинг ўн қувончига яна бир қувонч қўшмоқда эди. Қурбонлар ҳеч бир қаршилик кўрсатмай ерга қулар, тил тортмай жон берар эдилар. Хиёл ўтмай Восиқ ўзига энг садоқатли ва вафодор фуқароларининг мурдалари орасида қолиб кетди. Мурдаларни оловга улоқтиришарди. Энди бу ёғи ортиқчалигини ҳис қилган Каратис занжирни тортиб, йўлакдаги пўлат эшикларни беркитишни буюрди.

Буйруқ адо этилиши билан минора чайқалиб кетди, мурдалар ғойиб бўлди, буруқсиб ёнаётган аланга чарақлаб, қип-қизил алвон тусга кирди. Атрофга хушбўй ҳид таралди, мрамар устунлардан ёқимли куйлар жаранглай бошлади, айниқса, юмшаб эриётган шохлар ўзидан сўз билан ифода этиб бўлмайдиган ширин ҳид чиқармоқда эди. Каратис ўз афсунгарларининг кароматларидан севинчи терисига сигмай кетмоқда эди, хушбўй ҳиддан кўнгли беҳузур бўладиган гунглар ва ҳабаш қизлари вайсаганларича инларига кириб кетишди.

Улар кетиши билан манзара ўзгарди, гулхан, шох ва мўмиёлар ўрнида шоҳона қилиб тузалган дастурхон пайдо бўлди. Анво ва ақсом таомлар орасида шароб тўла кўзалар ва хитой чиннисидан ишланган хумчалар саф тортиб турарди, хумчаларда тагига асал муми ташланган шарбатлар чайқаларди. Халифа Восиқ дастурхонга кўзи тушиши билан ўзини бургутдай таомга урди ва писта-бодом солиб димлаб пиширилган кўзичоқ нимтасига чанг солди, бироқ Каратис бутунлай бошқа нарса билан овора эди – у жимжимадор қутича ичидан узун қоғоз ўрамчасини олди, буни ўғли сезгани ҳам йўқ. “Шошмай тур, – амрона тусда деди у ўғлига, – қулоқ сол, сенга мўъжизавий ваъдалар марҳамат қилиняпти”. Шундай дея у қоғоздаги сўзларни овоз чиқариб ўқий бошлади: “Севгилим Восиқ! Сен мен кутганимдан ҳам кўпроқ илтифотлар кўрсатдинг. Мўмиёларинг ва шохларинг ҳидига роса мириқдим, айниқса, сен оловга ташлаган мусулмонлар ҳиди ҳамон димоғимга ҳузур бағишляпти. Ой тўлган куни асьасаю дабаба билан йўлга чиқ, олдинда карнайчилар, сурнайчилар ва ногорачилар турфа нағмалар ижро этиб келишсин. Улар ортидан севган қулларинг,

Энг суюкли хотинларинг, ҳашамдор қилиб безатилган минг туялик карвонинг билан Истаҳорга йўл ол. Мен сени ўша ерда кутаман, Жиан бин Жиан гулчамбари таққан ҳолда сен у ерда роҳату фароғатда бўласан, сенга Сулаймон тумори ҳадя этурмиз ва энг қадимги султонлар хазиначарини тортиқ қилгаймиз. Аммо йўлда бирон кишиникига кўнгудай бўлсанг, шўрингга шўрва тўкилгусидир.”

Ўзи истиқомат қилган саройдаги шоҳона тўкин-сочинликка қарамай, халифа ҳеч қачон мана бу галгидек маза қилиб овқатланмаганди. Хушхабарлардан димоғи янаям чоғ бўлиб, коса устига коса май симирадди. Каратис шаробни ёмон кўрмасди, у ҳам пайгамбар Муҳаммад номини масхаралаганча пайдарпай қадаҳ кўтарарди. Куфрона ичимликлар охир-оқибатда ўз таъсирини ўтказмай қолмади, она-бола худога шак келтирувчи гапларни айтиб, шаккоклик қила бошлади. Жаннатдаги Асҳоби кафдан тортиб ҳазрат Узаир алайҳиссалом эшагигача қолмади, ҳаммасини бирма-бир ерга уриб калака қилишди. Ана шундай хушчақчақ бир кайфиятда улар минора тутуни орасидан кўзга элас-элас чалинаётган майдондаги одамлар устидан кула-кула ўн бир минг пиллапоялик зинадан пастга, ундан сўнг ер остига тушишди-да, шоҳона хобгоҳда пайдо бўлишди. У ерда микроз билан шам сўхталарини чилпиб, черкас қизларининг хумор кўзларини деворга чизаётган ахта кулларга турли йўл-йўриқлар бераётган Бобобаук бемалол сайр қилиб юрарди. Халифага кўзи тушиб, у деди: “Куйиб кетмаганинга энди инондим, худди ўйлаганимдай бўлди”. — “Нимани ўйлаб-сўйлашинг билан нима ишимиз бор? — қичқирди Каратис. — Қани, оёгингни кўлингга ол-да, Мароқанобод ҳузурига югур, уни бу ерда кутаётганимизни айт, тагин аллақандай хомхаёлларга бориб, йўлда қолиб кетма”.

Вазири аъзам ўша заҳоти ҳозир бўлди; она-бола уни эҳтиром билан қарши олди, минорадаги ёнғинни ўчиришга муваффақ бўлди, аммо бунинг учун ёрдамга етиб келган қанчалаб ботирларингизни қурбон бердик, дея писанда ҳам қилиб қўйди.

— Яна мусибат! — қичқирди Мароқанобод титраб. — Эй мўъминлар ҳукмдори! Эй Муҳаммад мустафо! Шубҳасиз, сизнинг газабингизга дучор бўлмишмиз. Сен ул зотдан кеचирим сўра!

— Биз ундан албатга кечирим сўраймиз, — деди гаддорона табассум билан Восиқ. — Тоат-ибодат қилиш учун вақтинг бемалол етгусидир. Бу кишвар иқлими соғлигимга тўғри келмаяпти, бошқа кишварга бормасам бўлмайди. Тўрт чашма тоғи жонимга тегди, мен Рухнобод чашмасидан қониб ичмоғим ва бу чашма сувларидан барқ урган гўзал водийлар ҳавосидан мириқиб нафас олмоғим керак. Мен йўғимда давлатни онамининг кўрсатмалари билан сен бошқариб турасан, волидам тажрибаси учун зарур бўлган барча нарсаларга кўз-қулоқ бўласан, биласан, минорамиз билим учун зарурий бўлган қимматбаҳо ашё-олатларга лиммо-лим”.

Минора Мароқанободга сира ёқмаганди, уни тиклаш учун жуда катта миқдордаги маблағ сарфланганди, у фақат минорада ҳабаш қизлар, гунглар ва аллақандай жирканч егуликлар борлигини биларди, холос. Уни ҳар дақиқада буқаламундай ўзгариб турувчи Каратис ҳам хуноб қилаётганди. Унинг шайтоний суҳандонлигидан шўрлик мўъминнинг тоқати тоқ бўлиб кетмоқда эди. Ўғли эса онасидан беш бадтар ёқимсиз эди ва ундан қутулаётганидан вазир ўзида йўқ хурсанд бўлмоқда эди. Шундай қилиб, у халқни тинчитиш ва ҳукмдорни жўнатишга ҳозирлик кўриш учун йўлга тушди.

Шу билан ерости қаъри руҳларига ёқиш мақсадида Восиқ саёҳатни кўз кўриб, қулоқ эшитмаган тарзда ўтказишга аҳд қилди. У ўз фуқаролари мулкани битта қўймай тортиб олиб, хазиначисига тўплади, волидаи муҳтарамаси эса жаннатнамо ҳарам ваъда қилиб, бу хазиначисига жамики қимматбаҳо тошларни олиб чиқиш кетди. Самарро ва бошқа катта шаҳарлардаги барча бичиқчи ва зардўзчилар шаҳаншоҳ сайрига мўлжалланган тахтиравонлар, юмшоқ ўриндиқлар, замбиллар ва маҳфилларни яшаш ва безашга енг шимариб киришиб кетдилар. Масулипатаннинг барча ажойиб матолари сотиб олинди, Бобобалук ва бошқа ҳабаш ахталарни ясатиш учун шунчалик кўп оқ суруп сарфландики, ҳатто бутун Бобил Ироқида бир парча ҳам оқ суруп қолмади.

Тайёргарликлар шундай авж олиб турган бир паллада Каратис ёвуз

кучларнинг кўнглини олиш ва эътиборини қозониш учун унча дабдабали бўлмаган зиёфатлар бериб турди. Оламда тенгсиз хусндор аёллар таклиф этилганди. У айниқса оқ-малларанг сочли ва сарв қомат аёлларни жуда қадрлар эди. Бу зиёфатлар ўзининг нафаси билан ажралиб турарди; бироқ ҳамма ўйин-кулги билан овора бўлиб турганда ахталар билдирмайгина ичи чаёнга тўла гулдонларни дастурхонга келтириб қўйдилар. Каратис ўзини ҳеч нарса билмагандек тутар, шу боис бирон киши чурқ этиб оғиз очишга журъат этмасди. Меҳмонлардан битта-яримтаси жон бера бошласа, у чаён чаққан жойни қўлбола тарёк билан боғлаб қўярди: олижаноб малика ҳашамни унча хуш кўрмасди.

Восиқ бу қадар тиришқоқ эмас. У вақтини саройдаги махсус хоналарда хушчақчақлик қилиш билан ўтказарди. У девонда ҳам, масжидда ҳам кўринмасди. Самарронлик деярли ярим аҳолиси ўйин-кулгидан боши чиқмаётган бўлса, ярим аҳоли ноҳўя хатти-ҳаракатлар, макруҳ ва гуноҳ ишлар тобора авж олаётганидан хавотирга тушиб, юраги увишмоқда эди.

Шу орада Маккадан анча шарофатли кунларда жўнаб кетган элчилар қайтиб келди. Улар энг сара муллалардан ташкил топган эди. Улар ўз вазифаларини аъло даражада бажариб, муқаддас Каъбани супуриб-сидирадиган қимматбаҳо супургилардан бирини олиб келган эдилар. Бундай совға ер юзидаги энг бообрў ҳукмдоргагина тақдим этиларди.

Бу вақтда Халифа Восиқ элчиларни кутиб олиш учун махсус ҳозирланган ажойиб жойда турарди. У парда ортидан Бобобалукнинг қуйидаги сўзларини эшитди: “Аъло ҳазрат Идрис аш-Шофий ва фариштамонанд Муотаддин Маккадан супурги олиб келдилар ва кўзларидан ёш ила уни ҳазратимга инъом этмоқ истагиде бегоҳатдурлар”. “Олиб келинсин бу ерга, — амр қилди Восиқ, — бирон коримизга яраб қолар”. “Наҳотки шундоқ бўлар деб ўйласангиз?” — жавобан деди Бобобалук ўзини тутолмай. “Амримни адо эт! — тақрорлади халифа. — Зеро менинг олий иродам шулдир: сени ҳаяжонга солган ўша пок ниятли одамларни айнан мана шу ерда қабул қилмоқчиман”.

Ахта гудранганича у ердан узоқлашди ва аъёнларига орқасидан юришни буюрди. Нуроний қарияларнинг юрагини севинч туйғулари қамради ва гарчи узоқ йўл юриб толиққан бўлсалар-да, ҳайратомуз янгилик ила Бобобалук изидан йўлга тушдилар. Улар улугвор арк тагидан ўтишди ва халифа уларни оддий одамлар учун мўлжалланган саройдан бошқа жойда қабул қилишни ўйлаб, кўнгиллари тоғдай кўтарилмоқда эди. Кўп ўтмай улар бир ҳарамга келиб қолишди; ҳашамдор шойи пардалар ортидан ўқтин-ўқтин ажойиб мовий ва қора кўзлар чақмоқдай ялт-юлт қилиб мўраларди. Ҳам ҳайрат, ҳам эҳтиром ҳиссига тўлган, ўзларининг муқаддас вазифалари масъулиятдан ваэмин ва сипо тортган қариялар бир-бирларининг ортидан эргашганча мўъжазгина йўлаклардан ўтиб боришарди. Ниҳоят, улар халифа кутиб ўлтирган хонага етиб келишди.

“Амиралмўминин бетоб эмасмилар?” — шивирлаб деди Идрис аш-Шофий ҳамроҳига. “Ул зот ибодатда бўлсалар керак”, — жавоб берди унга Мустоддин. Уларнинг суҳбати қулогига чалинган Восиқ қичқирди деди: “Қаердалигим билан нима ишларинг бор? Кираверинглар!” Шундай дея у парда ортидан кўлини чўзиб, муқаддас супургини беришларини талаб этди. Ҳамма тиз чўкди, гарчи йўлак тангу тор бўлса-да, ажабтовур доира ҳосил бўлди. Муҳтарам Идрис аш-Шофий номаҳрамлар кўзи тушишидан сақлаб қолувчи ҳашамдор ва хушбўй халтадан супургини суғурди-да, меҳроб деб ўйлаган хона томон йўналди. У ҳам ҳайрат, ҳам даҳшат ичиде қотиб қолди! Восиқ қаҳ-қаҳ урганча унинг титроқ босган кўлидан супургини юлиб олди-да, ложувард рангли шифтда осилиб турган ўргумчак тўрларини супурди.

Ҳанг-манг бўлиб қолган қариялар бошларини кўтаролмай қолдилар. Уларнинг кўз олдида Восиқ кўполлик билан ўртадаги пардани шартта очиб ташлади. Қарияларнинг кўз ёшлари мрамар фаршни кўллатиб юборди. Ал-Муотаддин таҳқир ва чарчоққа чидолмай ҳушидан кетди, халифа эса тўхтовсиз чапак чалганча нукул қаҳ-қаҳ этиб кулар эди. “Қадрдон ҳабаш, — деди у охири Бобобалукка қараб, — мана бу олижаноб одамларни менинг шерозий шаробим

билан сийласанг-чи. Чунки улар менинг саройимни бошқалардан кўра яхшироқ деб мақтаниб юришади, модомики шундай экан, уларга олий даражада иззат-икром кўрсатилсин”. Шу сўзларни айтиб, у супургини уларнинг юзига қараб улоқтирди-да, қаҳ-қаҳ урганча онаси ҳузурига йўл олди. Бобобалук жон-жаҳди билан қарияларни тинчлантиришга ҳаракат қила бошлашди, бироқ улардан иккитаси ҳақоратга чидай олмай ўша ернинг ўзида жон берди; бошқалари эса газаб ўтида қовурилганча яшашдан кўлини ювиб, ўзларини абадий ўрнидан турмайдиган тўшак узра ётқизиб кўйишларини амр этдилар.

Саёҳатга чиқиш тўғрисида юлдузлардан изн олган тунда халива Восиқ билан волидаси минорага кўтарилди. Буржлар ҳолати қулай жойлашганидан халифа бундай ажойиб манзара лаззатидан баҳраманд бўлишга аҳд қилди. У майдончада бояги мудҳиш қурбонликдан ҳали ҳам қорайиб турган таомни иштаҳа билан туширди. Зиёфат асносида ҳавони унинг момақалдиروқдек қаҳқаҳалари ларзага солиб турди, бу уни хосиятли аломат деб ҳисобларди.

Бутун сарой жиз-биз эди. Олов тун бўйи ёниб турди; чилангарлар сандонининг урилган товушлари, хиргойи қилганча палак тикаётган аёлларнинг овози, ҳарам шаҳналарининг ҳой-ҳуйлари – барчаси табиат сукунатига зид ўлароқ авжига чиққан ва бу Восиққа мойдек ёқмоқда эди; у ўзини бамисоли Сулаймон тахтида ўтиргандек ҳис қилмоқда эди.

Халқ ундан кўра кўпроқ шод эди. Фаройиб ҳукмдор зулмидан халос бўлиш фурсати тезроқ келиши учун ҳамма енг шимариб ишга тушиб кетганди.

Ўелининг жўнаб кетишидан бир кун аввал Каратис уни яна буровга олишни жоиз деб топди. У номадан ёдлаб олган сирли битикларини тўхтовсиз такрорлар, йўлда чет бир жойда тўхтама деб қайта-қайта такрорларди. “Ширин таому гўзал қизларга ишқибозлигини яхши биламан, – деди у, – дунёда тенги йўқ ўз пазандаларингдан қолма, эсингда бўлсин, сенинг кўчма ҳарамингда Бобобалук ҳали юзидан пардасини олмаган йигирма-ўттиз канизагинг бор. Бу ерга келишим зарур бўлмаганда, юриш-туришингдан ўзим кўз-қулоқ бўлиб турган бўлардим. Сен билан мен каби, одамлар учун қизиқ туюлган нарсаларга тўлиб-тошган бу ероти саройини кўришга гоят муштоқман. Айниқса, горларни хуш кўраман, мўмиёланган жасадларга бўлган ҳавасимни гапирмаса ҳам бўлади, ўйлайманки, бу ерда сен ўзингга керакли бўлган қўплаб нарсаларга эга бўласан. Хуллас, сен муқаммал маъданлар салтанати устидан ҳукмронлик қилиш ҳуқуқини берувчи туморларни қўлга киритганингда, курраи заминнинг қоқ ўртасига ёриб кирганингда, бирон-бир ишончли одамнинг мени ва хазинамни олиб кетиши учун юборишни унутма. Ўлиб-тирилиб йиққаним илон ёғи бизнинг Ғайридинимизга ажойиб совға бўлади, у, ҳарҳолда, бу хил ширинликни жонидан яхши кўради”.

Каратис узундан-узун нутқини тугатгач, Тўрт чашма тоғи ортига чўкиб, ойга ўрнини бўшатди. Тўлиной кечаси бўлиб, йўлга тушишга бетоқат бўлаётган аёллар, ахталар ва бесоқолларга осмондаги бу ёритқич ҳаддан ташқари фаройиб кўринмоқда эди. Шаҳарни қувноқ қийқириқлар ва карнай садолари босиб кетганди. Барча чодирлар узра укпарли туглар ҳилпираб, ҳарир ой нурида султон тожлари чарақларди. Кенг майдон аъло шарқ лолалари чирой бағишлаб турган чаманзорга ўхшарди.

Башанг кийинган халифа вазир ва Бобобалукка суянганча миноранинг бош зинасидан тушиб келди. Ҳамма ўзининг унинг оёғига ташлади ва жуда катта юклар ортилган туялар бирин-кетин чўктирила бошлади. Манзара гоят улугвор эди ва уни кўриб кўзини қувонтириш учун халифанинг ўзи ҳам тўхтади. Ўртага ҳузурбахш бир жимлик чўкди, фақат сарбон олдидаги ахталарнинг чиқишларигина бироз жимликни бузмоқда эди. Зийрак хизматкорлар аёллар ўлтирган тахтиравонлар бир томонга оғиб кетганини пайқаб қолган эдилар: аллақандай абжирлар ўша ёққа бориб олишганди; бироқ ўша заҳоти уларни у ердан гумдон қилишди ва керакли йўриқлар билан ҳарам жарроҳларига топширишди.

Бу майда-чуйда воқеалар тантанавор манзара улугворлигини заррача камситолгани йўқ, Восиқ дўстона тарзда ойни олқишлаб кўйди, ҳукмдорнинг сўнги назаридан баҳраманд бўлишга тўпланган фикҳшунослар, вазирлар ва

аёнларнинг бундай мажусийона ҳаракатлардан иззат-нафслари оғриди. Ниҳоят, минора тепасидаги карнаю сурнайлар тилга кириб, жўнашга ишора берди. Ғайридинга битиклардан кўшиқлар айтиб бераётган Каратисгина умумий галаговур ичида бироз ажралиб турар эди, унга ҳабаш қизлар ва гунглар жўр бўлмоқда эди. Аҳли мўминлар эса буни тунги ҳашаротлар шовқини деб ўйлаб, ёмонлик аломатига йўймоқда ва Восиққа, ўзингизни эҳтиёт қилинг, дея огоҳлантирмоқда эдилар.

Халифанинг улкан яловини кўтаришди, жами йигирма минг аён бараварига қийқириб юборди. Халифа оёғи тагига тўшалган зардўзи мато устидан виқор билан одимлаганча, фуқароларнинг қулоқгешар олқиш садолари остида кажавага бориб ўлтирди. Катула водийси бутазорлари орасидаги чигирткалар чириллашигина эшитилиб турган сукунат ичида карвон йўлга тушди. Тонггача роса ўн чақирим юришди, кўпкишилиқ карвон Дажла соҳилига етиб келиб, кундузи ором олиш учун чодирлар тикила бошлаганда осмонда Зухро юлдузи энди милтиллаган эди.

Шу тариқа уч кеча-кундуз йўл юришди. Тўртинчи куни осмон минглаб чироқлар ёғдусидан ёришиб кетди, қулоқни қоматга келтириб момақалдироқ гумбурлади ва юраклари ёрилган черкас канизаклар ўзларининг бадбашара шаҳналарини кучоқлаб олдилар. Халифа ўзининг Байтулфараҳига роса ачинди. У унча катта бўлмаган Гушиффор шаҳарчасида беркинишни жуда-жуда хоҳларди, бу шаҳарча ҳокими талайгина кўр-кут билан унинг ҳузурига келганди. Бироқ у озиқ-овқатларга бир қараб қўйди-да, ақорибларининг қистовларига ҳам қарамай ёмғир остида қимир этмай тураверди. Саёҳат унга ғоят қимматли бўлиб, буюк умидлар унга далда бермоқда эди. Кўп ўтмай карвон йўлини йўқотди, қаерда эканликларини аниқлаш учун жуғрофия олимларини чорлашди, бироқ уларнинг хариталари ҳам ўзлари каби ёмғирда ивиб, шилтаи шалаббо бўлганди. Лекин Ҳорун ар-Рашид замонидан буён бундай қизиқ саёҳат бўлмаганди, шу боис қаёққа қараб юриш кераклигини ҳеч ким билмасди. Осмон жисмларидан дурустгина воқиф бўлган халифа Восиқ ҳам ўзининг қаерда турганини фаҳмлай олмаётганди. У болохонадор қилиб сўкинди-да, олимлар қулоғига ёқинқирамайдиган гапни эслатди. Охири ўз сўзида маҳкам турмоқчи бўлиб, тик қоялар орасидан йўлга тушишни амр қилди. Унингча, бу йўл тўрт кунда Рухнободга олиб бориши керак эди. Уни ҳарчанд қайтаришга уринишмасин, халифа айтганида туриб олди.

Бундай нарсаларни умрида кўрмаган аёллар ва ахталар дағ-дағ титраб, оҳ тортиб юбордилар. Рўпараларида чуқур даралар, тубсиз чоҳлар одамни ютаман деб турарди, ёлғизоёқ йўл эса ингичка ипдай қоялар орасида элас-элас чувалиб ётарди. Карвон довонга етиб улгурмаёқ зимистон тун чўқди. Шамол увиллар, тахтиравон ва кажаваларнинг пардаларини юлқиб, лахтак қилиб учирарди ва шўрлик аёллар нукулгина аросатнинг ичида қолганди. Шундоқ ҳам даҳшатли тун зулмат қўйнида беш баттар кўрқинчли тус олиб, хотин-халажларнинг уввосию баччаларнинг оҳ-воҳларигина қулоққа чалинарди.

Бир вақт даҳшатли ўкирик янгради ва кўп ўтмай куюқ ўрмон ичида чарақлаб ёнган нурлар пайдо бўлди — булар йўлбарслар ёки девлар бўлиши мумкин эди. Йўл очиб бораётган мулозимлар ҳамда жангари аскарларнинг бир қисми нима бўлганини англамаёқ асфаласофилинга кетди. Ҳеч нимани тушуниб бўлмасди: ҳар томондан бўрилар, йўлбарслар ва турли-туман йиртқич ҳайвонлар ёпирилиб кела бошлади. Суяклар қасирлаб синар, ҳавони қанотларнинг бир-бирига урилиб чиққан кўрқинчли овози тўлдирганди — бургутлар ишга тушганди.

Ниҳоят, даҳшатли манзара бу ердан тўрт-беш чақирим нарида жойлашган шоҳ ўрдаси ва аркони давлатларини ҳам чулғаб олди. Ахталар қуршовидаги Восиқ ҳам ҳеч нарсани билмасди, у кенг кажавада паркуларга кўмилиб, ҳузур қилиб ётарди. Фарангистон чиннисидан ҳам оппоқ икки ёш бачча унинг пашшасини кўрир, у эса Сулаймон хазинасини туш кўрганча донг қотиб ухлаб ётарди. Аёллар фарёдидан у уйғониб кетди ва олтин калитли дев ўрнига кўрқувдан тахта бўлиб қолган Бобобалукни кўрди. “Олампаҳо! — шоҳлар ичида энг қудратлисининг содиқ мулозими нидо солди. — Мусибат! Сизни ўлик эшак

ўрнида кўрмайдиган қутурган йиртқичлар туяларга ҳужум қилмоқда. Қимматли моллар ортилган ўттизта туя кажаваларию сарбон-парбони билан нест-нобуд бўлди, новвойларингиз, ошпазларингиз, баковулу чаповулларингиз ҳам шундай қисматга гирифтор бўлди. Агар жаноби Пайгамбаримиз сизни ҳимоятларига олмасалар, бизлар очдан ўламиз”. “Очдан ўламиз” деган сўзни эшитиб, Халифа бутунлай эсанкираб қолди; у ҳайқириб юборди ва кўкрагига муштлай бошлади. Ҳукмдорнинг бутунлай гангиб қолганини кўриб, Бобобалук ҳеч бўлмаганда ҳарамдаги кий-чувни эшитмаслик мақсадида қулоқларини берkitиб олди. Қоронги қуюқлашиб, ваҳима кучая боргач, у ботирларча йўл тутишга азм этди. “Ҳой аёллар! Ҳой биродарлар! – қичқирди у овозининг борича. – Ишга киришинг! Тезроқ оловни ёқайлик! Мўминлар ҳукмдори йиртқичларга ем қилиш учун ярайди, холос, демасинлар”.

Моҳтоб канизақлар ичида қайсар ва бетгачопарлар ҳам талайгина бўлишига қарамай, бу гал барчалари сўзсиз итоат этишди. Кўз очиб-юмгунча барча тахтиравонларда оловлар ёнди. Уша заҳоти ўн минг машъала порлади, Халифадан тортиб барчалари дарҳол йўғон-йўғон мумли шам билан қуролланиб олди. Таёқлари учига мой шимдирилган пиликни ўраб, ўт олдирдилар ва қоя узра кундузгидек чарогон нур порлади. Ҳавода учқунлар ўйнарди, шамол уларни пуфлаб, бутаю шох-шаббалар чарсиллаб ёна кетди. Ёнғин тез кучайиб борарди, ваҳимали вишиллаганча ҳар ёқдан илонлар инларидан отилиб-отилиб чиқиб, ўрмалаб кела бошлади. Бўйинларини чўзиб отлар аянчли кишна, депсиниб, бир-бирини аямай тепарди.

Тагидан ўтиб бораётганлари эман дарахтлари гуриллаб ёнар, йўлга энгашган шохлардан олов аёллар тахтиравонига туташиб, ҳарир дарпардалару шоҳи чодраларни кўз очиб-юмгунча қулга айлантирарди, канизақлар эса бел ё оёқларини синдириб олишни ҳам ўйламай, ўзларини тахтиравондан ерга отар эдилар. Оғзидан боди кириб, шоди чиққанча Восиқ ҳам бошқалардан кўриб, ўзининг муборак тан маҳрами билан ерга сакрашга мажбур бўлди.

Содир бўлаётган воқеаларни кўриб, одамнинг ақли бовар қилмасди: мусибатдан қандай қутулиш йўлини билмай аёллар саросима ичида, ҳам газаб, ҳам уятдан ўзларини кўярга жой тополмай нуқул: “Илоё бундан кўра мени ер ютса бўлмасмиди!” – дерди. “Бундан дўзахдаги ботқоққа ботиб ўлганим яхши эди!” – дерди бошқаси. “Бундан кўра кўйлагим жаҳаннам ўтида кўймасайди!” – учинчи аёл дод соларди. “Гўрингда тўнғиз кўпур Бобобалук, – барчалари бараварига қичқирарди, – йўқот дўзахи алимингни! Машъални бошингга урарминдинг! Одамларга бундай аҳволда кўринганимиздан бизларни йўлбарслар ғажиса бўлмасмиди! Шармандаи шармисор бўлдик! Кўшиндаги аллақандай фаррош, қаёқдаги харрош¹ баданимизни, ҳаммадан ҳам юзимизни кўргани билан энди етти иқлимга жар солиб мақтанадиган бўлди-я”. Шундай сўзларни айтиб, энг ҳаёлилари чидолмай ўзларини жанг аравалари гилдираги тагига ташлашди. Айрим юрагида ўти борлар эса Бобобалукнинг ўзини улоқтиришга ҳам жаҳд қилиб кўрди, бироқ буни олдиндан билган туллак Бобобалук машъалларини силкита-силкита, қўнғироқларини жананг-журанг қилиб чала-чала кучининг борича ёр-биродарлари билан ура қочиб қолди.

Ёнғиндан ҳамма ёқ худди ёздагидай чарогон ва иссиқ бўлиб кетди. Қандай даҳшат, оддий бир банда сингари Халифа ботқоққа ботиб қолса-я! Унинг миясига ҳеч нарса келмас, бир қадам ҳам олдинга жиллолмасди. Унинг хотинларидан бири, ҳабаш қизининг (ҳарамдаги канизақлар хилма-хил ирқ ва миллатдан эди) унга раҳми келиб кетди, уни тугди-да, шартта елкасига опичлаб олди ва олов чор атрофдан ҳамма нарсани ямлаб келаётганини кўриб, елкасида юки оғир бўлишига қарамай, ўқдай олдинга учди. Хатардан жонлари кўзига кўриниб, ҳаракатга келган бошқа хотинлар унинг ортидан чопишди: сўнг қоровуллар йўлга тушди, туякашлар бир-бирини турта-турта туяларни ҳайдаб кетишди.

Ниҳоят, ёввойи ҳайвонлар қутуриб ётган жойга етиб келишди, бироқ ҳайвонлар анча ақлли экан, бу телбанамо шовқин-суронни эшитиб, у ердан

¹ Х а р р о ш – туя юнгини тараб-тозаловчи хизматкор.

қочиб қолди. Аммо кечлик овқат зўр бўлди-да. Бобобалук икки-уч семиз-семиз жониворни тутиб олди, шўрлик жониворлар азбаройи емишни кўп еганидан қоринлари шишиб, қочолмай қолган эди. Бобобалук уларни сўйиб, териларини шила кетди. Ёнгин анча нарида қолганидан олов ҳовури пасайиб, ҳаво сал ўзига келганини кўриб, шу ерда қолишга аҳд қилишди. Рангдор чодирларнинг лахтақларини йиғиб олишди, бўри ва йўлбарслар емагининг сарқитларини ерга кўмишди, овқатни бўкиб еб, жигилдонлари ёрилаёзган ўлаксахўрларни сўка-сўка ҳайдаб юборишди ва ўз вазифаларини хотиржам адо этган туяларни санашди-да, аёлларни бир амаллаб жойлашди, сўнг бир текисроқ жой топиб, ўша ерга чодир тикишди.

Ҳабаш қизи билан обдон ишрат суриб аста-аста ўзига келар экан, Восиқ парқуга узала тушди, — қиз ҳам асов тойчоқдек экан ўзиям. Ҳордиги чиқиб, иштаҳаси очилди, у овқат беришларини айтди, аммо, э воҳ, унинг шоҳона нафси учун кумуш тандирларда пиширилган юшоқ ширмой нонлар, хуштаъм пишириқлар, хушбўй мурабболар, илдиз мусалласига лиммо-лим паймоналар, муз солинган чинни идишлар, Дажла соҳилларидан келтирилган обакидандонлар — ҳаммаси ғойиб бўлганди! Бобобалукнинг унга бўрининг қовурилган чандирли нимтаси, ўлган тасқараларнинг гўшти, заҳар-заққум заҳарли кўзиқоринлар, томоқни ўйиб юборадиган, тилни куйдирадиган қушқўнмас япроғига меҳригиё илдизидан ўзга манзират қилишга лойиқ нарсаси йўқ эди. Ичимликлардан ошпаз хотинлар кафшлари ичида яшириб қўйган бир неча шиша идишда бадхўр шароб қолган эди, холос. Бундай бемазадан-бемаза таомлардан Восиқнинг фиғони фалакка чиқиши тайин эди, у бурнига пахта тикиб олди-да, афти-башарасини бужмайтириб, кавшана кетди. Шунга қарамай, у қорни тўйгунча овқатланиб олди ва уни ҳазм қилдириш учун ухлагани ётди.

Бу орада булутлар анча тарқаганди. Куёш чарақларди, унинг нурлари аввал қояларга тушиб, ундан пардалар ортида ётган халифани куйдирарди. Кўриниши эрманли араққа ўхшайдиган бадбўй пашша галалари унинг қонини сўриб чақар эди. Бунга ортиқ чидолмай, халифа ғазаб ичида сапчиб туриб кетди ва нима гаплигини билмаган ҳолда ўзини ўзи дўппослай кетди. Бобобалук эса ҳамон хуррак отар, аъзойи баданини жирканч ҳашаротлар қоплаб олганди, айниқса, унинг бурни атрофида ҳашаротлар гужғон ўйнарди. Ёш-ёш баччалар елпуғичларини ташлаб юборишди. Улар чалаўлик бўлиб қолган эдилар ва умрида ҳақиқатни биринчи марта эшитиб турган халифадан ирганиб ёзгирар эдилар.

Шунда у яна Ғайридинни қаргай кетди ва бир қадар Муҳаммад алайҳиссаломни кўмсади. “Қаердасан? — деди у, — бу қанақа қоялар, қанақа ўлакса водий бўлди? Ёки биз машғум Кўҳи Қофга келиб қолдикми? Балки Семурғ қушлари чўкиб, қилмишимга яраша жазо берадимми?” Шундай дея у бошини чодир тешигидан ташқарига чиқарди. Унинг кўз олдида қандай манзара намоён бўлди дейсизми? Бир томонда қора қумли бепоён саҳро, иккинчи томонда сертикан қушқўнмас қоплаган типпа-тик қоялар. Айниқса, қушқўнмаснинг бемаза таъми эсига тушиб, қўнгли бадтар беҳузур бўлди. Бироқ қақиртиканаклар ва тиконли ўсимликлар орасида у улкан гулларни кўраётгандай бўлди, лекин у адашганди: булар гулдор газмолларнинг лахтақлари ва унинг шукуҳли карвони чодирларининг қолдиқлари эди. Чўққиларда кўплаб тирқишлар бор эди ва Восиқ қандайдир сув товуши эшитилиб қолар деган умидда қулоқ сола бошлади, бироқ саёҳатга лаънатлар ўқиб, сув талаб қилаётган йўловчиларнинг гўнғир-гўнғир овозларидан ўзга ҳеч нима қулоғига чалинмади. Баъзилар ҳатто унинг яқинига келиб шундай дерди: “Бизни бу ерга нега олиб келдиларинг? Халифага яна минора қуриш зарур келибдими? Ёки бу ерда Каратис жонидан яхши кўрадиган шафқатсиз Африталар яшармикан?”

Каратис исми тилга олинниши ҳамон Восиқ онаси унга берган тахтачалар ва қийин аҳволга тушиб қолганинда асқотади дея қилган насиҳатлари эсига тушди. У тахтачаларни ўгира бошлади ва шу заҳоти қулоғига қувноқ қичқириқлар ва қарсак товушлари чалинди. Чодир пардаси икки томонга сурилди ва кўзи аъёнларининг бир қисми билан турган Бобобалукка тушди. Улар бўйи бир қулоч келар-келмас икки пакана одамни олиб келар эдилар; паканалар ичига қовунлар, пўртақоллар ва анорлар солинган катта саватни кўтариб олишганди.

Жарангдор ва ёқимли овозда қуйидаги сўзларни айтишди: “Бизлар мана шу чўққидаги қамиш ва қиёқдан ясалган бир чайлада яшаймиз. Бизнинг чайламизни бургуллар кўролмайдилар. Кичкинагина чашма бизга обдаста вазифасини ўтайди, кунда беш вақт намозни канда қилмай, Парвардигор ҳаққига муножотлар қиламиз. Бизлар барчамиз сизни яхши кўраемиз, эй Амирал-мўъминин. Бизнинг хожамиз Амир Фахриддин ҳам сизни яхши кўрадилар. У сизни Муҳаммад алайҳиссалом ўрнида кўради. Гарчи бизлар митти бўлсак-да, улар бизга ишонадилар. Вужудимиз муштдеккина бўлгани билан юрагимиз уларга нисбатан меҳр-муҳаббатга тўла эканини биладилар. Шу боисдан ҳам улар бизни бу овлоқ тоғларда йўлидан адашганларга ёрдам берасанлар деб шу ерга тайин этиб қўйганлар. Ўтган кечаси биз мўъжазгина ҳужрамизда Куръон тиловат қилдик, шунда бирдан қаттиқ шамол кўтарилиб, кулбамизни чайқатиб юборди ва оловни ўчириб қўйди. Икки соат зимзиё қоронғилик ичида қолиб кетдик, шунда узоқдан кулбамизга қоялар орасидан ўтиб кетаётган карвон кўнғироқлари овози чалинди. Кўп ўтмай қичқариқлар, ўкириклар ва ногора жарангларидан қулоғимиз битди. Азбаройи юрагимиз ёрилганидан ўзининг одамхўр фаришталари билан Дажжол ер юзини остин-устин қилгани келаяпти деб ўйладик. Шунда қондай қип-қизил олов уфқни тутди ва кўз очиб-юмгунча бизларнинг устимизга учқунлар келиб тизча бошлади. Мудҳиш манзарадан ўзимизни йўқотиб қўйдик, тиз чўкканимизга табаррук Китобни очиб, атрофдан яллиғланаётган олов ёғдусида худонинг раҳмату мурувватларига тўлиқ оятларни қироат қила кетдик: *“Фақат Фалакнинг мурувватигагина ишонинг, фақат улугъ Пайғамбарингизга умид боғладик, Қоф тоғи ўрнидан кўчиши мумкиндир, аммо Аллоҳнинг қудратига ҳеч ким бас келолмайди”*. Шу калималарни ирод этишимиз ҳамоноқ руҳимизни осмоний бир хотиржамлик чулғади, чуқур сукунат чўқди ва кимнингдир қуйидаги сўзлари қулоғимизга аниқ-таниқ чалинди: “Ҳой содиқ қулимнинг қуллари, оёғингизга кафшларингизни кийинг-да, саодатли водийга, Фахриддиннинг истиқоматгоҳига тушинг, унга айтинг, меҳмоннавозлик кўрсатиши учун унга энг қулай фурсат этиб келмиш: Амирал-мўъмининнинг ўзлари ушбу водийда адашиб қолибдир, унга ёрдам кўрсатмоқ зарур”. Фаришта амрини биз бажонидил қабул қилдик, хожамиз эса азбаройи тақво ва илҳомга тўлиб-тошганидан мана бу неъматларни ўз қўллари билан териб, бериб юбордилар. Ўзлари эса ўз фаввораларидан отилиб турган зилол сувли мешкоблар ортилган юзтача нортуюни етаклаб, изимиздан келмоқдалар. Улар сизнинг табаррук жуббонгиз этагидан тутиб тавоф қилмоқчилар ва сизни кулбаи вайроналарига қадам ранжида этиб, мурувват кўрсатишингизни тиламоқчилар”. Сўзларини тугатиб, миттивойлар қўл боғлаганча чуқур сукутга чўмдилар.

Улар гўзал нутқ ирод этиб туришганида Восиқ саватга қўл чўзди, нотиклар нутқи ҳали давом этиб турганидаёқ мевалар унинг огзида бамисоли эриб кетаётганди. Амирнинг инъоми унга иймонию қайтиб бергандек бўлди, у ичида дуолар ўқиди ва Ал-Қуръон ва шакар беришини сўради. Ана шундай кайфиятда Восиқ беихтиёр миттивойлар кириб келганида бир четга суриб қўйган ҳалиги тахтачаларга кўз ташлади. У тахтачаларни қўлига олди, олиши билан Каратис қўли билан қизил ҳарфларда ёзган сўзларни ўқиб, ўзини осмондан ерга тушгандек ҳис этди. Битикда шундай сўзлар бор эди: “Кўҳна китобийлар ва бўйи бир қарич келадиган элчилардан эҳтиёт бўл, уларнинг тақводорона макрларидан огоҳ бўл; уларнинг қовунидан ейиш ўрнига, уларнинг ўзини қозикқа ўтқаз. Борди-ю, кўнгилчанлик қилиб, уларнинг гапига киргудек бўлсанг, ерости саройи эшиги ёпилади-да, сен мажақланиб кетасан. Жасадинг хўрланиб, кўршапалаклар қорнингда уя қургайлар”.

“Бу мудҳиш сафатанинг маъноси не? — қичқирди халифа. — Ширин-шакар қовун ва тарвузлар фарқ пишган сербаракот водийда ҳордиқ чиқара олсам-у, ўзимни қайноқ қумли саҳрога ташлаб ҳалок бўлайми? Ўзининг обнус дарвозаси билан Ғайриддинни ер ютсин илойим! Менга ундай қил-бундай қил деб буйруқ беришга кимнинг ҳаққи бор асти? Мен ҳеч кимнинг олдига киришим мумкин эмас эмиш. Дарвоқе, энди меники бўлмаган жойга қандай оёқ боса оламан?” Бобобалук унинг гапларига огиз очиб бир нима демаса-да, дил-дилдан уни маъқуллаб турарди, шуниси қизиқки, шу пайтгача ғазабдан тутақиб турган

аёллар ҳам халифани қувватлай бошлашди.

Миттивойларни яхшилаб меҳмон қилишди, эркалашди, юмшоқ атлас ёстиқларга ўтқазилди, жажжигина гавдаларини ўзларига жудаям ярашган деб мақташди, ҳатто таналарининг кўздан яширин жойлари қанақа бўлишини билишга ҳам қизиқсиниб қолишди, уларга жевак ва ширинликлар манзират қилишди. Бироқ улар ҳайратомуз даражада олишдан бош тортишди. Сўнг халифа турган тепаликка тирмашиб чиқишди-да, унинг елкаларига ўтириб олиб, қулоғига пичирлаб дуолар ўқий бошлашди. Уларнинг жимитгина тилчалари ари тилидай лик-лик қиларди. Бир вақт узун соқолли қариялар Ал-Қуръон ортилган нортуйларда етиб келганини билдириб, оломоннинг шоидёна ҳайқирӣқ ва олқишлари ҳавони ларзага солганда халифа ортиқ тоқат қилолмади. Тезда таҳорат олишди-да, намоз ўқишга тутинишди. Восиқ ўзининг жонига тегиб кетган эзма маслаҳатгўйлардан юз ўгирди-да, келганларга қўшилиб кетди, бесабрлик унга қон билан кирган эди-да.

Меҳрибон амир ҳаддан ташқари мутаассиб эди ва гоятда лафзи ширин эди. У миттивойлардан беш марта узунроқ ва беш марта тамизлироқ нутқ ирод қилди. Бунга ҳам сабри чидамай халифа қичқириб деди: “Азизим Фаҳриддин, агар Муҳаммад алайҳиссаломни севсанг, шунинг ўзи кифоя! Кетдик ўша гўзал водийингга, фалак сенга инъом этган мўъжизакор меваларингдан тотиб, ўзимга келсам дейман”. “Кетдик” сўзини эшитиб, ҳамма жойидан қўзғалди. Қариялар жуда секин юрар эдилар, Восиқ зимдан баччаларга уларнинг туяларини ниқташни буюрди. Туяларнинг лўкиллаши, саксон яшарлик суворийларнинг саросималанишлари шу қадар кулгили эдики, буни кўриб барча тахтиравондагилар кулавериб ичаклари узилаёзди.

Шу тариқа амир қояларда ясаттирган йирик-йирик зиналардан бир амаллаб водийга тушиб олишди. Дарёнинг шовуллашию дарахт шохларининг шитир-шитири қулоққа чалина бошлади. Кўп ўтмай карвон икки чеккасида гулли буталар ўсиб ётган ёлғизоёқ йўлга чиқди. Бу йўл тарвақайлаган шохлари йўнилган тошдан ясалган уйга соя ташлаб турган катта хурмозорга олиб келди. Уйнинг тўққизта куббаси бўлиб, ҳар бир кубба четлари сирда қуйидаги сўзлар ёзилган бринч равоқ билан безатилганди: “Художўйлар бошпанаси, мусофирлар хонақоси ва бутун олам сирлари хазинаси”.

Ҳар бир эшик олдида ой деса ойдек, кун деса кундек чеҳрали баччалар кўриқчилик қиларди, уларнинг эгниларида миср бўзидан тикилган узун-узун одми шервонийлар. Улар меҳмонларни очиқ чеҳра билан қарши олдилар ва ичларидан энг чиройли тўрт нафари табассум ила халифани башанг бир тахтиравонга ўтқазди; қолган унча чиройли бўлмаган тўрттаси эса яхши турар-жойни кўриб, ўзини қўярга жой тополмай қолган Бобобалук билан овора бўлиб кетди. Бошқа аъёнларга қолган баччалар оёқлари олти, қўллари етти бўлиб хизмат қилишга тутинди.

Эркаклар кетгач, ўнг томонда таноби уйнинг қуйловчи ошиқ-мошиқли эшиги очилди ва у ердан оч кулранг сочлари тонг шабадасида енгил ҳилпираб сарвқомат бир қиз чиқиб келди. Хулкар юлдузлар туркумидай унинг ортидан оёқлари ерга тегиб-тегмай дугоналари келарди. Барчалари султоннинг хотинлари бўлган чодир томонга йўл олишди. Қиз назокат билан таъзим бажо келтириб, шундай деди:

“Мафтункор маликалар, ҳамма нарса тахт, биз сизларга ҳордиқ чиқаришларингиз учун жой ҳозирлаб қўйдик, ўрин-тўшақларингиз ёсуман гулининг муаттар бўйлари ила мусаффо қилинмишдир. Бирон-бир чивин ё ҳашарот маликави муҳтарамалар уйқусини безовта этишга журъат қилмагай. Юзлаб елпуғвчилар хизматингизга шай этиб қўйилган. Юрингизлар, олий мартабали меҳмонлар, муборак оёқларингизга дам берингиз, нозик ва нафис баданларингизни ҳовуздаги гулоб ила ювиб, қушдек енгил бўлиб олингиз. Хушбўй ҳидли шамларимизнинг ғира-шира нурлари остида чўри-оқсочларимиз сизларга бири-бирдан қизиқ эртақлар айтиб беришади”. Султоннинг маликалари бу таклифни мамнуният билан қабул қилдилар ва қиз ортидан амирнинг ҳарамии сари йўл олдилар. Маликаларни шу жойда қолдирайлик-да, халифа олдига қайтайлик.

Уни тоғ биллуридан ясалган юзлаб чироқлар ёритиб турган улкан қуббали саройга олиб бордилар. Ўшандай маъдандан ясалган, ичига аъло шарбатлар солинган саноксиз суроҳийлар катта дастурхонда кўзни олгудек ярақлаб, нафис ва тотли ширинликлару қандолатларнинг хилма-хиллигидан киши ақли шошарди. Дарвоқе, бодомли ширгуруч, заъфарон шўрва ва қаймоқли қўзи гўшти — халифанинг энг суюмли таомларидан эди. У ҳаддан ташқари кўп овқат еди, амирнинг дўстона меҳмондорчилигини мақтаб оғзи чарчаш нималигини билмасди, паканаларнинг йўқ-йўқ дейишига қарамай, уларни рақс тушишга мажбур этди; мўмин-мусулмон миттвойлар амиралмўминнинг амрига қарши бора олмадилар. Охири халифа хобгоҳга чўзилди-да, умрида туймаган тотли уйқуга кетди.

Кубба узра чуқур сукунат ҳукм сурарди, сукунатни тоғларда ўзини мажбурий посбонликка раво қилган Бобобалукнинг чала-чулпа кавшанишигина бузарди. Баччанинг кайфияти гоят аъло бўлганидан кўзига уйқу келмаётгани ва ортиқча ҳашамдорликни кўпда ёқтирмасди, у бориб ҳарамдан хабар олишга қарор қилди. Ўз аёлларининг макка малҳам ёғларидан баданларига суриб олганми, йўқми, қошу кўзлари ва бошқа жойларини тартибга солиб олишдими, йўқми, шуларни билгани, қолаверса, уларга зарурий бўлган майда-чуйда хизматларни адо этгани йўл олди.

Ҳарамга кириш эшигини у узоқ қидирди, аммо топа олмади. Халифани уйғотиб юборишдан кўрқиб, ахта қичқиролмади, саройда эса сув қуйгандек жимлик ҳукм сурарди. Тўсатдан қандайдир босиқ шивир-шивир қулоғига чалиниб, у ғалати бўлиб кетди, миттвойлар ўзларининг одатий юмушлари билан банд эдилар — барчалари Қуръон тиловат қилар эди. Улар ўта одоб билан Бобобалукни Қуръон тиловатини тинглашга таклиф этишди, бироқ Бобобалукнинг ўзининг қиладиган иши бор эди. Миттвойларнинг дилига ҳар қанча оғир ботмасин, меҳмоннинг раъйини қайтара олишмади, охири у қидириб юрган ҳарам эшигини кўрсатиб қўйишди. Бунинг учун кўплаб тим-қоронғу йўлақлардан юриб ўтишга тўғри келди. У пайпаслаб йўл топиб бораркан, ниҳоят, узун йўлақдан ўтгач, аёлларнинг ёқимли говурлари қулоғига чалинди. Унинг юраги ҳаприқиб кетди. “Ҳали ҳам ухламадиларингми? — деди у катта-катта одимлар билан аёлларга яқинлашаркан. — Мени ўз вазифасини унутиб қўйган деб хаёлингизга ҳам келтирманг: ҳукмдоримизнинг сарқитларини охиригача еб қўяй деб дастурхон тепасида қолган эдим, холос”. Бундай баланд овозни эшитиб, икки занжи ахта қиличларини яланғочлаганча эшик тагида пайдо бўлди, бироқ ён-агрофдан чуввос кўтарилди: “Бу Бобобалук-ку! Бу ўзимизнинг Бобобалук бўлади, тегманглар унга!” дарҳақиқат, сергак посбон ўзидан афсонавий нур ўтқазиб турган қип-қизил пардага яқинлашди-да, сўри шаклидаги тўқ-қизил тусли шишадан ясалган катта ҳовузни кўрди. Агрофига жимжимадор қилиб бурмаланган пардалар тортилган, пардалар ортидан бир тўда ёш чўри қизлар кўринарди. Улар орасида Бобобалук ўзларининг олдинги қизалоқларини кўриб қолди, улар нозу адолар ила муаттар сувни бор бўйича қучоқлаб олмоқчидай қўлларини ҳар икки томонга кенг ёйиб туришарди. Фамзали ва фаттон нигоҳлар, қулоққа айтилган сирли шивирлар, атиргулларнинг димоқни қитиқловчи тотли ҳиди — барча-барчаси Бобобалукни ўзига ром айлаб, вужудини тобора тотли ҳисларга тўлдирмоқда эди.

Бироқ у ўзини тутди ва амрона оҳангда канизақларга сувдан чиқишни ва аргиниб-тараниб олишни буюрди. У канизақларга кўрсатмалар бериб турганида, амирнинг оҳудай чаққон, шўх, эркатоӣ қизи Нурониёр канизақлардан бирига ипак ип билан шифтга осиб қўйилган катта-катта аргамчиларни тушириб юбор, дея ишора қилди. Ўзи эса қўли билан ҳовуздаги аёлларга бир нималарни тушунтирди. Улар ҳузур-ҳаловатга тўла бу масканни тарк этишга кўнгиллари йўқ эди, Бобобалукнинг гашига тегиш учун атайлаб сочларини тўзитар, яна кўплаб шўхликлар қилиб, имиллагани-имиллаган эди.

Ахтанинг чинакамига жаҳли чиқаётганини кўриб, Нурониёр ўта ҳурмат ила унга яқин борди-да, шундай деди: “Аъло ҳазрат, халифа ахталари бошлигининг бу тариқа тик оёқда туриши жоиз эмасдир, қани, марҳамат қилиб, тақсирим қачондан бери тўрда мунтазир бўлиб турган юмшоқ ва қалин

кўрпачага ўлтириб, бироз дам олсинлар”. Бу ширин сўзлардан эриб кетган Бобобалук шундай жавоб берди: “Эй кўзларимнинг қувончи, сенинг лаъли лабларингдан учиб чиққан бу таклифни бажонидил қабул қилурмен, ростини айтсам, сенинг бу нозик адоларинг ва нафис сўзларинг олдида мен лолу ҳайрон қолибмен”. “Ҳа, тақсири олам, ўлтириб дамингизни олинг”, – деди соҳибжамол қиз уни афсонавий ўринга ўтқизар экан. Ахта кўрпачага ўтириши ҳамон қиз чақмоқдай учиб кетди. Булар барчасини кўриб турган қип-яланғоч аёллар ҳовуздан сакраб-сакраб чиқишди-да, арғамчини зўр бериб силкита бошладилар. Кўп ўтмай улар баланд қуббанинг ичини тўлдириб парвоз қила бошладилар, шўрлик Бобобалук нима қилишини билмай, боши айланиб, нафаси бўғилди. У гоҳ сувга тегиб ўтар, гоҳ ойнага урилиб кетай дерди; у ҳирқироқ овозда дод солиб бўкирар, бироқ унинг фарёдига ҳеч ким қулоқ солмас ё эшитмас эди; аёлларнинг хохолаб кулишларидан унинг қулоғи том битганди.

Нурониёр ёшлик майидан масту мустағриқ эди. У оддий ҳарамлардаги ахталарга ўрганиб қолганди, аммо шоҳга бу қадар ифлос ва муте тарзда ялтоқланувчи нусхани умрида кўрмаганди. Шунинг учун ҳаммадан кўпроқ завқланмоқда эди. Сўнгра форс шеърятига тақлидан бир қўшиқни куйлашга тушди: *“Нафис ва оппоқ чинни каптар, тинмай ҳавода чарх ургани-урган, содиқ ҳамроҳингга бир қарасанг-чи, эй булбулиғуё, мен сенинг гулинг бўлармен: менга атаган ноёб кўшигингни куйлаб берсанг-чи”*.

Бу ҳазилмачоқлардан руҳланиб кетган маликалар ва канизаклар арғамчиларни шунақанги қаттиқ силкита бошладиларки, охири иплар узилиб, шўрлик Бобобалук адир тошбақасидай ҳовузга думалаб тушди. Ҳамма қийқириб кулиб юборди, ўн икки махфий эшик ланг очилиб, Бобобалукни ички кўйлак-иштонда қолдириб ва чироқни ўчириб, аёллар ғойиб бўлишди.

Қоронгида бўғзидан сувга ботганча бечора майриқ устига отиб ташланган энгсиз кўйлакларга ўралиб анчагача сувдан чиқолмади, ўлганнинг устига чиқиб тепгандек, қийқириб кулишлар ҳамон тўхтамаётганди. Қирғоққа тармашиб чиқишга ҳарчанд уринмасин, фойдасиз эди, синган чироқларнинг ёғи тўкилиб, ҳовуз чеккалари сирпанчиқ бўлиб кетганди, у ҳар гумбураб сувга ағдарилганда, гумбури қубба ичида акс-садо бериб янграрди. Ортдан масхараомуз қаҳқаҳа кўтариларди. Бу жойда аёллар эмас, аслида иблислар макон қурган экан деб дилидан ўтказди ахта ва энди бекорга уриниб-чиранавермай, фақат сабр қилишга аҳд этди. У тинмай сўкинар, бу ҳолга туширганларнинг шаънига лаънатлар ўқирди, бироқ нари-берида айқаш-уйқаш бўлиб ётган маккор қўшни аёллар ўзларини эшитмаганга солиб жим ётавердилар. Эрталаб туриб ахтанинг аҳволини кўрган ҳар қандай одамнинг ичи ачирди: шўрликнинг ҳолига нақ маймунлар йиғларди, уни чалаўлик ва ич-ичидан нам ўтиб кетган бир алпозда кийимлар гарами остидан суғуриб олишди.

Халифа қаердан бўлмасин уни топиб келишни буюрди. Бобобалук халифа хузурида ҳозир бўлганида оқсоқланар, азбаройи совқотганидан тишлари тақирларди. Уни бу аҳволда кўриб, халифа қичқириб юборди: “Сенга нима бўлди? Сени ким бу аҳволга солди?” – “Сиз-чи, сизни бу худонинг қарғиши теккан пучмоққа келишга ким мажбур қилди? – ўз навбатида унга савол берди Бобобалук. – Сиздай ҳукмдор одоб-ахлоқдан ўн чақирим нари юрадиган қари соқолдор амирнинг ҳарамига кириб беркинишга қандай кўнглингиз борди? Қанақа қуларни сақлаяпти у? Биласизми, улар мени бошлаб тузлашди, сувда нондек бўктуришди, тонг отгунча лаънати аргимчоқларида масхарабозлардай зўрлаб учуришди! Одоб-ахлоқ доирасидан чиқмаслик борасида мен жон куйдириб қилган панд-насихатларимнинг меваси шу бўлдимиз ҳали?”

Восиқ унинг сўзларидан ҳеч нарсга тушунмади ва бир бошдан сўзлаб беришни айтди. Бироқ шўрликка раҳми келиш ўрнига, унинг арғамчида қандай учганини кўз олдига келтириб, қайтанга қаҳ-қаҳ уриб қула бошлади. Бобобалукнинг хўрлиги келиб кетди ва одобсиз бир нима айтиб юборишдан ўзини базўр тутиб турарди. “Кулаверинг, кулаверинг, ҳукмдор! Бу Нурониёр сизнинг ҳам устингизга бир балони орттириб юборганида, ўшанда биларсиз. У жудаям шаддот, керак бўлса сизни ҳам аяб ўтирмайди”. Бу сўзлар халифага зигирча таъсир кўрсатмади, аммо сал нарига бориб уларни қайтадан эшлашга мажбур бўлди.

Шу орада амир Фахриддин келиб қолди ва Восиқни кўплаб чашма сувлари оқиб ўтадиган кенг ўтлоқзор устида ўқиладиган намозга таклиф қилди. Сув ҳаддан ташқари совуқ, намоз эса жудаям узун эди. Намоз орасида у ўтлоқзорнинг у ён-бу ёнларида кезиб юрган қаландар ва дарвешларни томоша қилиб ўтирди. Айниқса, Ҳиндистондан келган брахманлар, санниасийлар ва турли мазҳаб вакиллари кўриб завқи ортгандан-ортди. Уларнинг саёҳатлари давомида амир Фахриддин барчасини вақтинчалик бошпана билан таъминлаганди. Мусофирларнинг барчаси ўзига яраша қанақадир хусусиятга эга эди: бирининг кўлида узун занжир бўлса, бири маймун етаклаб олганди, яна бири дарра билан қуролланган бўлса, бошқаси ғалати-ғалати машқлар бажарарди. Бир хиллари дарахтга тирмашиб чиқиб кетар, бир оёқда қимир этмай турар, унча катта бўлмаган олов узра чайқалиб турар, бурнини аёвсиз шақиллатар эди. Ораларида зараркунандаларга ишқибозлари ҳам учраб турарди, зараркунандалар ҳам эгаларига ўз қилиқлари билан жавоб қайтарарди. Бу саёқ кўзбойлогичларни кўриб дарвешлар, қаландарлар ва таркидунёчиларнинг азбаройи газабдан фиғонлари фалакка чиқарди. Уларни бу ерга тўплашнинг сабаби йўқ эмасди: зора халифа келиб, уларнинг ақли кирсаю ислом динига имон келтирса. Аммо, қаёқда, бу уларнинг етти ухлаб тушига кирса-чи. Уларга ваъз ўқиб, инсофга чақириш ўрнига Восиқнинг ўзи ҳам улар билан ҳазиллашиб муомала қилар, мен учун Вишну ва Шанкарга таъзим бажо этиб қўй, деб луқма ташларди. Айниқса, Сарандиб¹ оролидан келган бир йўгон чол билан кўп андармон бўлиб қолди. Чолнинг кўриниши жудаям кулгили эди. “Ҳой чол, — деди халифа, — худоларинг ҳақиға бир ғалати қилиб сакраб бермайсанми?” Нафси оғриган чол йиғлаб юборди, чунки унинг турқ-тароватига одам боласи қараб бўлмасди-да. Восиқ ундан юзини ўтирди. Халифа устидан соябон тутиб бирга юрган Бобобалук унга шундай деди: “Кўйинг, шу исқирт билан илакишманг, сиз қаёқдаю у қаёқда. Ўзи буларни нега бу ерга тўпладингиз? Сиздай буюк ҳукмдорнинг аллақандай роҳиблари ирkit дарвешларнинг тутуруқсиз қилиқларини томоша қилиши яхши эмас! Сизнинг ўрнингизда бўлганимда катта гулхан ёқтирардим-да, амирини харам-парами билан шу гулханга ташлатиб ёқиб юборардим, ер юзи бир ифлосликдан қутулиб, тозалангани қоларди”. “Учир овозингни, — жавоб берди Восиқ, — Менга булар жуда ҳам ёқаяпти, бу ерда яшайдиган мавжудотларни охиригача кўрмасдан бу ўтлоқзордан бир қадам жилмайман”.

Халифа олға силжиган сайин унга янгидан-янги бадбахту бадқисматларни намойиш этар эдилар: кўрлар, сўқирлар, бурунсиз эркакалар, қулоқсиз аёллар; бундан мақсад ўз қариялари билан малҳам ва шифобахш дори-дармонларини тарқатган Фахриддиннинг нечоғли ногирону ночорларга муруватпешалик қилганини кўз-кўз қилиш эди. Туш чоғида амир майиб-мажруҳларнинг жуда катта юриш маросимини ўтказди ва кўп ўтмай майдон худонинг энг суюк бандалари билан тўлиб-тошиб кетди. Кўрлар кўллари билан кўрларини ушлаб кетиб боришарди, чўлоқлар гурас-гурас бўлиб лўк-лўк қилар, бир қўли йўқ мўлоқлар ягона кўллари билан ҳар томонга силкитар эдилар. Катта шовва ёнида карлар жойлашганди, Пезудан келганнинг қулоқлари ғоят катта ва ғоят чиройли эди, уларнинг бир қулай томони шунда эдики, улар ҳаммадан оз эшитар эдилар. Бу ерда майиб-мажруҳларнинг яна минглаб турлари — бўқоқлар, букрилар ва ҳатто шохдорлар учрар эди, баъзи шохдорларнинг шохлари шишадек ярақлар эди.

Амир тантанали байрам ўтказишни ва ўзининг машҳур меҳмони шаънига кўлидан келганча иззату икромлар кўрсатишни истарди. Турли гуллардан ясалган гулчамбарлар ва мўъмин-мусулмонларнинг оятлар ўқиб покланган ширинликлари тортиқ этилди. Ўтакетган даражада мутаассиб Восиқ мўминларни ҳақират қилувчи макруҳ таомлар тайёрлаб қўйишни буюрди. Кўп ўтмай бутун тақводор йиғин аҳли иштаҳа билан овқат ейишга киришди. Халифа ҳам уларга эргашиб маза қилиб овқатланмоқчи бўлди ва бош ахтанинг барча қаршиликларига қарамай, шу ернинг ўзида насибасини паққос туширишга аҳд қилди. Амир Фахриддин

¹ Сарандиб — ҳозирги Шри Ланка (тарж.).

шу заҳоти мажнунтол тагига дастурхон тузашни амр этди. Аввал дарё балиги беришди, бу дарё жудаям баланд тепалик тагидаги олтин қумлоқ бўйлаб оқар эди. Балиқни сувдан чиқариб олишлари ҳаманоқ қовуришар ва Синай тоғидан келтирилган ноёб гиёҳлар билан дастурхонга тортилар эди. Амир Фахриддинникида ҳамма нарса қанчалик аъло даражада адо этилса-да, шу даражада пок ва ҳалол ҳам бўлар эди.

Зиёфат авж палласига чиққанда тўсатдан уднинг ёқимли овози эшитилди, уднинг овози доводна акс-садо берди. Халифа ҳайрат ва севинч ичида бошини кўтарди ва юзига ёсуман дастаси келиб урилди. Бу кичик ҳазил ортидан қувноқ кулги кўтарилди ва бугалар орасидан тоғ эчкиларидек чаққон бир қанча қизлар кўринди. Уларнинг атир сепилган сочларининг ифор ҳидлари Восиқнинг димоғини қитиқлаб ўтди. Восиқ овқатли идишни суриб кўйди-да, лол-ҳайрон қолган ҳолда Бобобалукка деди: “Еттинчи фалақдан пари-пайкарлар ерга нозил бўлдими? Анови кўк тоқида илдам югуриб кетаётган мурчамийён фариштани кўраяпсанми? Бошини буриб ўзига разм солаяпти, гўё эғнидаги либосининг бурмаларига ўзи маҳлиё бўлаётгандай! Бута шохига илиниб қолган ўртуғи барини қанчалик назокат билан ажратиб олишини кўр! Менга гул отган ўша эмасмикан?” — “Э-ҳа, ҳойнаҳой ўша бўлади, — жавоб берди Бобобалук, — бу шундай қизки, у сени ҳам қоядан иргитиши ҳеч гап эмас, бу менинг танишим Нуруниёрдир, мендан аргамчисини дариг тутмаган саховатпеша Нуруниёр шуда. Муҳтарам хожам ва давлатпаноҳ, — сўзида давом этди у мажнунтол шохини чирт этиб синдириб, — изн беринг, мен уни қувиб бораё ва сизни беҳурмат қилгани учун бошлаб савалай. Амир хафа бўлмайди, гарчанд мен уни кўрсатган саховати ва олижаноблиги учун ҳурмат қилсам-да, унинг бир айбини кечиролмайман, бу қизларни тоққа кўйиб юбормаслиги керак эди; тоза ҳаво ҳур фикрлар тугдиради”.

“Оғзингни юм, даҳрий! — деди халифа. — Бу тоғларда менинг қалбимни ўзига ром этган соҳибжамол тўғрисида бундай дейишга қандай ҳаддинг сигди?! Ундан кўра унинг кўзлари нуридан кўзим баҳра олиши, унинг ширин нафасидан димоғим чоғ бўлиши гамини қилсанг-чи, нобакор! Бу овлоқ, бийдай дала жойларда унинг пардай енгил, қадрлари эгилиб югуришини қара!” Шундай дея Восиқ қўлини тепалик томонга чўзди ва гайриоддий туйгулардан жўшганча унинг қалбини забт этган парини кўздан қочирмасликка ҳаракат қилди. Аммо Кашмирнинг ноёб ва тезучар рангин капалаклари парвозини кузатиш қанчалик қийин бўлса, чопиб кетаётган ҳалиги қизнинг рахшоний хиромини илғаш ҳам шунчалик амри маҳол эди.

Нуруниёрни кўришнинг ўзи билан Восиқ қаноат ҳосил қила олмасди, у қизнинг сўзларини эшитишни, товушининг ҳар бир пардасини шуурига жо қилиб, ундан тўлиқ завқ олишни истарди ва айни пайтда вужуди қилоққа айланди. Ниҳоят, қизнинг бута ортида ўз дугоналаридан бирига шивирлаб (гулдаста худди ўша ёқдан отилганди) шундай деганини илғади: “Ростини айтсам, халифа кўркамликда тенги йўқ экан, аммо менинг кичкина Гулханрўзим ундан кўра дилбарроқ. Унинг муаттар сочларининг ҳар толаси олдида Ҳиндистон зардўзлик иплари бир пулга қиммат бўлиб қолади. Унинг шоҳона хазинасидаги ажойиб узугидан эмас, балки дурдона тишларининг бармоғимни эркаланиб оҳиста тишлашидан олам-олам ҳузурланаман. Айтмоқчи, Султимомо қани? Нега у орамизда эмас?”

Юраги нақ бўғзига келган халифа унинг сўзларини ўн кун тингласа ҳам тўймасди, бироқ қиз ўз канизаклари билан у ердан узоқлашди. Ошиқ бўлиб қолган ҳукмдор то у кўздан ғойиб бўлгунча ортидан соядек эргашиб борди, сўнг гўё тунда булутлар йўлчи юлдузни кўздан яшириб, йўлини йўқотган мусофирлардек, нима қилишини билмай бир жойда туриб қолди. Бамисоли кўз олди улкан қора парда билан тўсилгандай, борлиқдаги ҳамма нарса ўз ранги, файзи, кўркини йўқотгандай. Шўх дарё шовуллаши ҳам юрагида аллақандай мунг уйғотар ва кўзларидан инжу шодалари ёсуман гули узра битта-битта тўкилар эди. У гулдастани кўкрагига маҳкам босиб олганди. У ҳатто шу пайтгача номини ҳам эшитмаган, унинг қалбида илк бора чинакам ишқ оловини ёққан жойдан эсдалик деб беш-олти тошни териб олди. Энди кетдим деб неча

бор йўлга тушишга жаҳд ҳам қилди, аммо оёқлари унга бўсунмай, бир қадам ҳам жилгиси келмасди. Унинг қалбини сокин маъюслик чулғаб олганди. Дарё бўйида ер қучоқлаб ётаркан, у кўзларини тоғнинг кўкимтир чўққиларидан олмасди. “Нега маҳбубимни мендан беркитасан, ҳой қоя! – қичқирди у. – Қани у соҳибжамол? Сенинг муздек, хувиллаган бағрингда нима қилади у? Ҳой осмон! Балки у ўзининг хужастафол Гулханрўзи билан дара-тошларинг орасида сайр қилиб юргандир!”

Бу орада шом чўкди. Халифанинг соғлиғидан ташвишга тушиб қолган амир шоҳона замбил келтиришни амр этди. Восиқ истар-истамас замбилга ўлтирди ва уни кеча тантанавор қарши олишгани катта танобий уйга олиб келишди.

Халифани ишқ оловида жизганак қовурилиб ва, ниҳоят, ўз Гулханрўзи висолига восил бўлган Нурониёр изидан тоғлар орасида сарсон-саргардон бўлиб турган жойида қолдирайлик. Гулханрўз деганлари ютса томоғидан сув кўринадиган нозик, таърифу тавсифга сиғмас даражада дилбар зот бўлиб, амир Фахриддиннинг акаси Али Ҳасаннинг яккаю ягона ўгли эди. Ун йил бурун унинг отаси нотаниш баҳри уммонларда кема сургани чиқиб кетган ва ўғлини укаси Фахриддинга ишониб топширганди. Гулханрўз хуснихатнинг барча усулларида ҳайратомуз маҳорат билан хат битар ва нафис хитой қоғози узра бир-бирдан гўзал арабча матнларни дур шодасидай тизиб ташлар эди. Овози майин, удга жўр бўлганда эшитганни шундай эритиб юборарди. Гулханрўз Лайли ва Мажнун муҳаббати ёки қадимда яшаб ўтган бахтсиз ошиқ-маъшуклар қисмати ҳақида ашула айта бошласа, тинглаганларнинг кўзидан дув-дув ёш тўкиларди. Унинг шеърлари (у ҳам Мажнун каби шоир эди) юракни пора-пора қилиб ташлар, бу эса айниқса аёллар учун хатарли эди. У рақсга тушганда баҳор шабадасида учиб юрган парни эса соларди. Уни ҳамма бирдек яхши кўрарди, бирдек оппоқ. Борди-ю, Гулханрўзга Нурониёрнинг кийими кийдириб қўйилса, у Нурониёрдан ҳам кўра соҳибжамолроқ аёлга ўхшаб қоларди. Бир дақиқа Фахриддин хузурига бориш учун ҳарамдан чиқиб келар экан, у бамисоли шеригини йўқотиб қўйган хуркак оху ҳолатига тушиб қолди. Бироқ у ўзига етганча қув ҳам эди, шўхлик қилиб баъзан қарияларни мазақ қилиб кулар, қариялар гоҳида қаттиқ хафа бўлиб, нолир эдилар. Шунда у қилмишидан пушаймон еб, ҳарамнинг энг тўрига ўтиб кўздан яширинарди-да, устидан қават-қават қилиб пардаларни ёпдириб оларди, Нурониёр васлига етиб фироғида куя-куя туни билан инграб чиқар эди. Баъзилар яхши фазилатли одамларнинг хайрли ишларини қанчалик яхши кўрсалар, Нурониёр ҳам Гулханрўзнинг хатоларини ана шундай хуш ёқтирарди.

Шундай қилиб, халифани ўтлоқзорда қолдириб, Нурониёр Гулханрўз билан Фахриддин водийсини қуршаб олган тоғлардаги қалин ўтлар орасига кириб кетди. Куёш уфққа бош қўя бошлаган бир палла эди. Шу пайт икки ёшнинг кўз ўнгида, уфқдаги ўркак-ўркак булутлар орасидан Пари истиқомат қиладиган икки муҳташам ибодатхона кўринди. Нурониёр Гулханрўзнинг муаттар бўй таратиб турган бошини тиззасига қўйганча тепалик ёнбағрида ўтирарди. Халифанинг тўсатдан пайдо бўлиб қолиши ва ундаги дабдабаю асьасалар унинг муҳаббат ёлқинидан жўшиқ қалбига аллақандай ғашлик солди. Қизлик гурури голиб келди-ю, мана, кўриб қўй, мен қанақаман, дегандек, гулни қандай отганини ўзи ҳам сезмай қолганди. У отган гулдастани Восиқ ердан олганини ўз кўзи билан кўрди: гурури сал ором олгандай бўлди. Аммо Гулханрўз ундан мен териб келган гулдаста қани деб сўраганида бироз тараддулланиб қолди. Жавоб ўрнига у йигитнинг пешонасидан ўпиб қўйди, сўнг шоша-пиша ўрнидан турди-да, тоқатсизланиб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Тун чўкди. Куёшнинг чарақлаган олтин баркаши аллақачон ўзга оламга нозил бўлиб, ўрнини қонталаш шафақ эгаллади. Ял-ял чўғланиб турган уфқ бамисоли Нурониёрнинг ёноқларидан ранг олгандай. Ишқ ўтида қуйган бечора Гулханрўз гап нимадалигини дарҳол англади. Суюкли холаваччаси бўлмиш бу нозикниҳол қизгинанинг ич-ичдан эзилаётганини кўриб чинакамига раҳми келиб кетди. “Кетдик, – деди у журъатсизгина, – кўкни қандайдир кўнгилсиз бир соя чулғаб келмоқда. Зирк дарахтлари одатдагидан кучлироқ чайқалапти, эсаётган шамол юрагимни муз-муз қилиб юбораяпти. Кетдик, бу оқшом хайрли

эмасдек туюлмоқда!” Шу сўзларни айтар экан, у азбаройи ўзидан узоқлаштирмаслик ниятида Нурониёрнинг қўлидан тутди. Нима қилаётганига ва нималар бўлаётганига ақли етмай, қиз беихтиёр йигитга эргашиди. Унинг бошида минг хил хаёл чарх урарди. У ўзи яхши кўрган ёсуман гулининг катта бутоғи ёнидан шамолдай елиб ўтди, гулга назар кўзини солмади ҳам, аммо Гулханрўз орқасидан бўри қувлагандай шитоб билан югуриб кетаётганига қарамай бутоқдан уч-тўрт шохчани узиб олишга улгурди.

Уларнинг бу қадар шошиб келаётганини кўрган ёш қизлар одатдагидек яна ўйин-кулги бўлар экан-да, деган хаёлга боришди. Дарҳол қўл ушлашиб доира ясади, бироқ Гулханрўз нафаси бўғилиб ўтлоқзорга йиқилди. Ҳамма бирдан шошиб қолди. Ҳам чарчоқ, ҳам бир-биридан чалкаш ўй-хаёллардан бутунлай ҳолдан тойган Нурониёр ўзини Гулханрўзга ташлади. Унинг муздек нозик қўлларидан тутиб, кўксига босиб иситди ва чаккаларига хушбўй ёғ суриб ишқалади. Ниҳоят, йигит кўзини очди ва бошини Нурониёрнинг кўйлагига яширинганча ҳарамга боришга шошилмасликни илтимос қилди. У мураббийи, юзларини тириш босган кекса ахта Шаббон койишидан кўрқарди, чунки қария ҳеч кимни аяб ўтирмасди. Кейин бу гап амакиси қулоғига бориб етади-да, нега қизимнинг сайрига халақит беради, деб ундан хафа бўлиши турган гап. Барчалари ўтлоқзорда давра қуриб ўтириб олишди-да, болалар ўйинларини ўйнай бошлади. Ахталар сал нарида туриб, ўзаро суҳбатлашишарди. Барча шод-қувноқ эди. Нурониёргина ўша-ўша ўйчан ва гамгин. Энагаси пайқаб қолди ва унга қизиқ-қизиқ эртақлар сўзлаб бера бошлади. Бу пайтга келиб юрагидаги барча шубҳалар тумандай тарқаб кетган Гулханрўзга эртақлар айниқса ёқмоқда эди. У хандон ташлаб кулар, қарсак чалар ва дуч келганча шўхлик қиларди, ёши катта ва нимжон бўлиб қолганига қарамай, ахталарга тегажожлик қилиб, уларни ортидан югуришга мажбур этарди.

Ой ҳам чиқди, оқшом ғоятда сўлим эди. Ҳамма ўзини азбаройи яхши ҳис қилганидан очиқ ҳавода кечлик қилишга келишди. Бир ахта қовунга чопди, бошқалари бодом шохларини силкитиб, бодом қоқа кетди, дарахт тагида гурунглашиб ўтирганлар устига бодом дув-дув тўкилди. Шакаробни аъло даражада тайёрлайдиган Сутлимомо катта-катта чинни қосаларга ноёб гиёҳлар, қушларнинг тухумлари, қатиқ, лиму шарбати ва бодринг парраклари солиб тўлдириб чиқди, навбатма-навбат чўмичда суюқ овқат тортилди. Бироқ, одатдагидек, Нурониёрнинг кўксига бош қўйиб олган Гулханрўз, Сутлимомо унга бирон нарса бўлгудек бўлса, ангишвонадек қип-қизил оғзини беркитиб оларди. У фақатгина амакисининг қизи қўлидан олар, шунда ҳам очофатлик билан эмас, балки асалари гул ширасини сўргандек оғзининг бир чети билан тамадди қилар эди.

Шу тариқа шодиёна авж палласига етиб турганида тоғнинг энг баланд чўққисидан нур кўринди. Аввалига шунчаки ёғдудай туюлган нурни ой чиқаппти деб ўйлашди, шундай бўлса-да, бу ҳол ҳаммани саросимага солиб қўйди, чунки ҳеч ким бу синоат сирини билмас эди-да. Бу ёнгин ҳам бўлиши мумкин эмасди, чунки нур тиниқ ва зангори тусда эди. Учар юлдузми деса, бу ҳаддан ташқари ўткир ва ранги ҳам ўзгачароқ. Бир лаҳза ғалати нур бўзариб кетди, сўнг яна чарақлади. Аввалига уни қоя чўққисидан оқиб тушаяппти деб ўйлашди; тўсатдан у бошқа жойга кўчди ва қалин хурмозор узра товлана бошлади. У ердан дарё соҳили бўйлаб ҳаракат қилди ва унча катта бўлмаган овлоқ водийга киравериш жойида тўхтади. Шунақа қутилмаган ва гайриоддий нарсалардан юраги ҳамиша муз қотадиган Гулханрўз кўрққанидан дир-дир титрар эди. У Нурониёрнинг кўйлагидан тутди-да, ҳарамга борайлик дея қистай бошлади. Аёллар ҳам “ҳа, шундай қил” деб ундашди. Бироқ амир қизининг қизиқлиши шу қадар ортган эдики, ҳеч кимнинг гапи унга чивин чаққанчалик таъсир қилмасди. Қандай қилиб бўлмасин, бу нурнинг асти ўзи нима эканини билишга у астойдил бел боғлаганди.

Ҳамма ана шундай саросимага тушиб турганида нур ичидан кўзни қамаштиргудек шундай бир олов ўқи учиб чиқдики, ҳамма дод солганча қочишга тушди. Нурониёр ҳам бир неча қадам ортга чекинди, лекин тезда тўхтади-да, олга интилди. Ёғду чуқур сукунат чўмган водийда ҳаракатсиз порлар

эди. Нурониёр кўлларини кўксига қўйди ва бирмунча муддат иккиланиб турди. Гулханрўзнинг қўрқуви, умрида ўзи бошидан кечираётган мутлақо танҳолик, туннинг қулоқни шанғиллатиб юборувчи сукувати — ҳаммаси бир бўлиб уни тегирмон тошидек эзмокда эди. Қайтиб кетишга у қайта-қайта аҳд қиларди-ю, аммо нурли доира ҳар гал унинг рўпарасида пайдо бўлиб, кетгани қўймасди. Қизиқиш ҳамма нарсадан устун келиб, у мевали бутазор оралаб кетиб бораркан, на тўсиқни, на хатарни писанд қиларди.

У водийга қадам қўйган эди, атрофини зим-зиё қоронғулик чулғаб олди ва унинг кўз олдида фақат ёлғизгина заиф учкун намоён эди. Сувнинг шовиллаши, хурмо шохларининг гичир-гичири, қушларнинг узук-юлуқ, ваҳимали қичқириқлари — булар барчаси унинг дилини даҳшатга тўлдирди. Ҳар дақиқада оёғи остида заҳарли илонлар ётгандек ҳис қиларди. Дам-бадам маккор девлар ва бадкор гуллар ҳақидаги ҳикоялар эсига тушар эди. Қиз яна тўхтади, аммо қизиқиши уни олға ундарди ва у учкун томон олиб борувчи илонизи сўқмоқдан қўрқмай олға юриб кетди. Шу пайтгача у ўзининг қаердалигини билиб турганди, аммо сўқмоқдан бир неча қадам юргач, адашиб кетди. “Э вой! — афсусланди қиз, — қани ўша менинг чароғон кошонам? Қани Гулханрўз билан кечган кечаги кайф-сафоларим? Азизим, бир ўзим қолганимда қанчалик қўрқиб, даҳшатга тушар эдинг! Ҳозир мен кимсасиз саҳрода айнан сенинг ҳолинга тушиб ўлтирибман!” Шу сўзларни айтар экан, у ҳамон илгарилаб борарди.

Бирдан унинг кўзи қояга ётқизилган зиналарга тушди, нур кучайди ва у қизнинг боши узра тоғ чўққисидан пайдо бўлди. Қиз дадил қояларга ўрлай бошлади. Бир жойга етганда унга нур ғор ичидан чиқаётгандай туюлди, қулоғига мунгли ва ёқимли товуш чалинди — бамисоли биров алла айтаётгандай. Сўнг ҳовузни тўлдирганда чиқадиган шовуллашга ўхшаш сув овози келди. Нурониёр унда-бунда қоя тирқишларига ўрнатиб қўйилган ёқиқ шамларни кўрди. Бундан у даҳшатга тушди, лекин юқорига ўрлашдан тўхтамади, шамларнинг нафис ва кучли ҳиди унга рағбат берди ва у ғор оғзига етиб келди.

Азбаройи ҳаяжон ичида Нурониёр ғор ичига кўз солди ва сувга тўлдирилган катта тоғорани кўрди, ундан кўтарилган энгил буғ қизнинг юзига ўтириб, ол ёноқларида реза-реза тер ҳосил қилди. Форда ғоятда ёқимли куй тараларди, тоғора қирраларида шоҳона либослар, тиллақошлар ва турна патлари осилиб турарди, ҳаммасида қизил ёқут ярақларди. Қиз бу ҳашаматларни томоша қилиб, лол қолар экан, мусиқа тиниб, бир овоз янгради: “Биз бу шамларни нега ёқиб қўйдик, бу сувли тоғора ва кийимларни нега ҳозирлаб қўйдик, ахир улар на фақат замин, балки осмоний қудрат соҳибларига тегишли-ку!” “Бу буюмлар амир Фахриддиннинг соҳибжамол қизига тегишлидир”, — деб жавоб берди бошқа овоз. “Қандай қилиб? — эътироз билдирди биринчи овоз. — Яхши эркак бўлиш тақдирига битилмаган, айш-ишрат, кайф-сафодан бошқа нарсани билмайдиган, энгилтак болакай билан умрини исроф қилаётган ўша саркаш қизгами?” “Нималар деб ажираётибсан? — унинг сўзини бўлди иккинчи овоз. — Ёруғ олам ҳукмдори, энг қадимги султонларнинг хазиналари эгаси, мағрур боши энг баланд тоғ чўққисидан олти қулоч юқори турадиган шоҳ, бир қарашда офатижон қизларнинг юрагини тилка-пора қиладиган маҳбуб, пуштикамаридан бўлган қизини жонидан ҳам ортиқ севадиган меҳрибон ота бўлмиш амир Фахриддиннинг қизи қўлидан шундай бемаънигарчилик келарканми? Йўқ, у шонли мақсади йўлидан ҳаргиз қайтмагай, тез орада болаларча шўхликларидан фориг бўлгай; ўшанда бу ердаги қизил ёқутлар ила музайян ва мулавван барча жавоҳироту олтин-қумушлар фақат уники бўлиб қолгай”. — “Балки гапинг тўғридир, — деди биринчи овоз, — мен икки ёш учун ерости олови саройини ҳозирлаш учун Истаҳорга жўнаб кетаман”.

Овозлар тинди, машғаллар ўчди, чароғон нур ўрнини қуюқ зулмат эгаллади ва Нурониёр отасининг ҳарамидаги юмшоқ тўшакда пайдо бўлди. У қарсақ чалди ва ўша заҳоти уни йўқотиб, қидириб топиш учун дунёнинг тўрт томонига ахталарини юборган Гулханрўз ва аёллар юракларини ҳовучлаганча ҳозир бўлдилар. Шаъбон ҳам келди ва қизни қаттиқ койий кетди. “Ҳой тирмизак қиз, — деди у, — ё сенинг қалитингни ўғирлаб олишган, ё бўлмаса сенга қулф очадиган ускуна берувчи бирон жин-пин сени севиб қолган. Қанчалик кучинг

борлигини ҳозироқ кўраман, қани, бор, икки махфий эшитув тирқиши бор хонага кир-чи. Гулханрўз ёнимда бўлади деб хомтама бўлма. Қани, бўла қол, маликам, устингдан кўшалок қулф солиб кўяман”. Кекса ахтанинг дўқ-пўписаларига жавобан Нурониёр бошини мағрур кўтарди ва мўъжизавий гордаги суҳбатдан сўнг яна ҳам катталашиб кетган тундай тим-қора кўзлари билан унга қаттиқ тикилди. “Йўқол кўзимдан, — деди қиз ахтага, — менга чўрилардай гапиришга нима ҳаққинг бор? Салтанатидаги барча фуқаро устидан ҳукмронлик қилувчи маликага қандай муомала қилиш кераклигини унутдингми?”

Қиз сўзини тамом қилиб улгурмаган ҳам эдики, бирдан: “Халифа, халифа!” деган қичқирди янгради. Шу заҳоти барча пардалар сурилиб очилди, икки қатор бўлиб ерга тиз чўкишди, шўрлик Гулханрўз эса тепалик ортига яширинди. Олдинда оқ сурупдан тикилган, орқаси тушган, зардўзи кўйлак-иштон кийган занжи ахталар сафи борарди, улар кўлларида хушбўй сабур ҳиди таратган ҳуққа кўтариб олишганди. Сўнг ташрифдан норози қиёфада бошини чайқаганча гердаиб Бобобалук келарди. Башанг кийинган халифа Восиқ эса у билан изма-из одимларди. У ўзини гоётада сипо ва бемалол тутарди, унинг ёруғ олам эгаси эканидан беҳабар одамнинг ташқи кўриниши ва салобатидан ақли шошарди. У Нурониёрга яқин келди ва бир карра кўзи тушиши ҳамон дилидан тасаннолар ўқий кетди. Нурониёр буни сезди-ю, каловланиб қолди. Хижолат унинг бир хуснига ўн хусн қўшиб юборди ва Восиқнинг қалбини бутунлай ўзига ром этди.

Бобобалук бундай ишларда жуда пихини ёрган туллак эди, қарангки, уларни ўз майлига қўйиш лозим ва икковини ёлғиз қолдиришни билдириб ишора қилди. У таноби уйнинг барча ўйдим-чуқурларини кўриб чиқди, ҳеч ким йўқлигига амин бўлди, бироқ тўсатдан кўзи дўнглик тагидан чиқиб турган оёқларга тушди. Бобобалук оёқларини кўполлик билан ўзи томон тортди ва бу Гулханрўз эканини кўрди, уни шартта елкасига опичлади-да, ҳақоратли сўзлар билан эркалаганча олиб кетди. Болакай қичқириб типирчилар, икки юзи анордай қип-қизариб кетганди, ёшли кўзлари газабдан чарақларди. Шу ҳолича у Нурониёрга шундай маъноли қарадики, буни Халифа ҳам сезиб қолди ва деди: “Бу сенинг Гулханрўзинг эмасми?” — “Олампаҳо, — жавоб берди қиз, — менинг амакиваччамнинг бир қошиқ қонидан ўтинг, унинг ҳеч қандай гуноҳи йўқ, ўзи шу қадар беозорки, қўй оғзидан чўп олмаган, унга газаб қилиш сизга ярашмайди”. — “Тинчлан, — деди Восиқ жилмайиб. — У эгасини топди. Бобобалук болаларни яхши кўради, унда болалар учун атаб қўйган бир дунё ширинлик бор”. Фахриддиннинг қизи хомуш тортиб қолди ва Гулханрўзни олиб кетгунларича ортиқ бир оғиз сўз демади. Азбаройи юраги қаттиқ урганидан сийнаси бир кўтарилиб, бир тушарди. Восиқ ҳаяжонининг чеки йўқ эди, ҳеч ким қаршилик кўрсатмагани учун қизнинг хуснига бутунлай маҳлиё бўлиб қолганди. Тўсатдан амир Фахриддин кириб келди ва ўзини халифанинг оёғига ташлади. “Амиралмўъминин! — деди у. — Чўрингизга назар қилиб, ўзингизни ерга урманг!” — “Йўқ, Амир, — эътироз билдирди Восиқ. — Мен уни ўз рутбам даражасига кўтармоқчиман. Мен уни хотин қилиб оламан ва сенинг шон-шуҳратинг авлодлардан-авлодларга ўтгай”. “Э воҳ, хожам, — жавоб берди Фахриддин, соқолидан бир толасини узиб оларкан, — ундан кўра каминани кулингизнинг кунини қалта қилиб кўя қолинг, аммо у сўзидан қайтмагай. Нурониёр Гулханрўзга бешиккерт қилиб қўйилган, унинг эри укам Ҳасаннинг ўғли бўлиши керак, уларнинг юраги бир-бирига қовушиб бўлган, улар бир-бирига қаттиқ сўз беришган, бу муқаддас онтни ҳеч ким бузолмайди”. “Нима? — кескин эътироз билдирди халифа. — Қиздан кўра латофатлироқ бўлган эркакнинг чиройини муқаддас демоқчимисан? Қизни маъна шу хотинчалишнинг нозик кўлларида гулдай сўлдириб кўяр эканманми? Йўқ, у мен билан умргузаронлик қилади, мен шуни хоҳлайман. Кет бу ердан, бу тунни қизингнинг жамолига сажда қилиб, унга бағишлашимга тўсқинлик қилма!” Шунда амир Фахриддин шамширини қинидан суғурди-да, уни Восиққа узатди ва бошини ерга қўйиб деди: “Хожам, сизга бошпана берган бу шўрлик банданинг бошини чўрт узиб кўя қолинг. Ошимни ошаб, ёшимни яшаб бўлганман. Пайгамбаримиз саллалоҳу алайҳи васалламнинг вориси меҳмондорчиликнинг

муқаддас қонунларини оёқости қилишини кўрганымдан ўлганим минг марта афзал”. Икки ўт орасида қолган Нуруниёр бу ҳолга бардош беролмади, у хушдан кетиб йиқилди. Восиқ эса унинг ўлиб қолишидан кайфи учиб ва амир Фахриддиннинг қаршилигидан қутуриб, унга еб қўйгудек ўкрайиб: “Қара қизингга!” – деб қичқирди ва чиқиб кетди. Вужудидан совуқ тер қўйилганча амир гурс этиб ерга йиқилди.

Гулханрўз Бобобалукнинг қўлидан юлқиниб чиқди-да, Нуруниёр турган жойга ўқдай отилиб кирди, қараса, ота-бола ерда чўзилиб ётибди. У овозининг борица одамларни ёрдамга чақира бошлади. Бечора йигит эркалаб-силаб Нуруниёрни ўзига келтиришга тиришарди. Ўзининг ҳам ранги қув ўчган, нафаси бўғилар, маъшукаси лабларидан устма-уст бўса оларди. Ниҳоят йигит лабларидаги илиқ меҳрни ҳис қилиб, қиз кўзини очди ва бироздан сўнг, хуши бутунлай жойига келди.

Халифанинг ўкрайган нигоҳидан ўзига келган Фахриддин ўрнидан туриб ўтирди ва атрофига аланглаб ҳукмдорнинг кетганига ишонч ҳосил қилгач, Шаббон ва Сутлимомога одам юборди, уларни бир четга тортиб, шундай деди: “Дўстларим, буюк ишларда қатъий чоралар кўрмаса бўлмайди. Халифа менинг хонадонимга газаб ўтини сочиб, куйдирмоқ ниятида. Менинг унга қаршилиқ кўрсатишга кучим етмайди. У яна бир ўкрайиб қараса, мен тамом бўламан. Дарвиш Аррақондан олиб келган уйқу дорисини келтиринг. Қизим ва жиянимга ундан уч кун ухлатиб қўядиган миқдорда ичираман. Халифа уларни ўлган деб ўйлайди. Шунда дафн қилгандек бўлиб, уларни Саҳрои Кабир бошланган жойдаги муҳтарам Маймуна горига элтиб ташлаймиз. Ҳамма кетгач, сен Шаббон, тўртга сара ахтани оласан-да, уларни бир ойлик кўр-қут билан кўлга олиб бориб қўясан. Бир кун Халифа таажжубда бўлади, беш кун йиғлайди, икки ҳафта фикр қилади, кейин эса қайтиш тадоригини кўради. Менимча, Восиқ учун шунча муддат етарли ва мен ундан халос топаман”.

“Яхши фикр, – деди Сутлимомо, – энди бундан иложи борица унумли фойдаланмоқ даркор. Назаримда, халифа Нуруниёрга ёқиб қолган кўринади. Ҳа, инонинг, токи у халифасини шу ерда эканидан воқиф бўлар экан, Гулханрўзни ҳар қанча севишига қарамай уни тоғда тутиб тура олмаймиз. Қизга ҳам, йигитга ҳам, ростданам ўзингизни ўлиб қолганга солинг, сизларни йўл қўйган кичик-кичик ишқий гуноҳларингиз каффорати учун бу қоялар орасига элтиб ташлаймиз, деб астойдил уқдиришимиз керак бўлади. Айтамиз, азбаройи газабдан биз ҳам ўз жонимизга қасд қилдик, улар умрида кўрмаган сенинг паканаларинг уларни ҳайратдан донг қотириб қўяди, деймиз. Уларнинг панд-насихатлари уларга зўр таъсир кўрсатади, кўрасиз, гаров ўйнайманки, ҳаммаси қойилмақом бўлади”. – “Жуда маъқул гап, – деди Фахриддин, – қани, ишга киришдик, бўлмаса”.

Ўша заҳоти уйқу дориси келтирилди, уни шарбатга солишди, ҳеч нарсадан хабари йўқ Нуруниёр ва Гулханрўз шарбатни пок-покиза туширишди. Бир соатдан сўнг уларнинг юраклари гуп-гуп уриб, гашлана бошлади. Улар қарахт бўлиб қолишди. Бир амаллаб хобгоҳга чиқишди-да, тўшақка чўзилишди. “Мени иситсанг-чи, азизам Нуруниёр, – деди Гулханрўз қизни маҳкам қучоқлаб. – Қўлингни юрагимга қўйгин-а, у муздек”. “Оҳ, сенинг юрагинг ҳам мендай муздек бўлиб ётибди! Халифанинг ўткир нигоҳи бизга зиён етказмадимикан? Мен ўлаяпман, – деди Нуруниёр заиф товушда, – мени куч, ҳеч бўлмаганда лабларинг менинг сўнгги нафасимни ҳис этиб қолсин!” Нозик Гулханрўз чуқур нафас олди, уларнинг қўллари бир-биридан ажради ва улар ортиқ бир калима ҳам сўз айтмай, ўликдай чўзилиб қолишди.

Ҳарамда юракни ларзага солувчи дол-фарёд кўтарилди. Шаббон билан Сутлимомо ўта усталик билан ўзларини қаттиқ мотам тутаётганга солишди. Шароит тақозоси билан бундай йўл тутишга мажбур бўлган ва уйқу дорисини биринчи марта синаб кўраётган амир Фахриддин чинданам изтироб чекарди. Чироқлар ўчирилди. Иккитагина чироқ ҳаёт тонгида сўлган бу ажойиб икки гул узра заиф нур сочиб турарди. Ҳар томондан чопачопа келиб бу ерга тўпланган қуллар қимир етмай бу ажиб манзарани томоша қиларди. Дафн

либослари келтирилди, жасадлар гулоб билан ювилди, уларни оҳакдан ҳам оқ тобутга жойлашди, ўрим қилиб ўрилган ялтироқ сочларига анво атирлар сепишди.

Ошиқ-маъшукларнинг ўлими ҳақидаги хабардан воқиф бўлган халифа келгач, жасадларнинг бошига улар яхши кўрадиган ёсуман гулидан гулчамбар қўйишди. Халифанинг ранги бўзарган, қовоғи солинган эди, у бамисоли тунлари қабристон кезадиган алвастига ўхшарди. Айни пайтда у ўзини ҳам, бутун оламни ҳам унутганди. У қуллар тўдаси орасидан ёриб ўтди-да, ўзини хобгоҳ пойига ташлади ва кўкрагига муштлаб, оҳ, мен ўлдирдим уларни, мен уларнинг қотилиман, гуноҳи азимга ботдим, ё раб, дея фиғон торга бошлади. Нуруниёр юзидан чойшабни аста кўтариб, қизнинг оппоқ чеҳрасини кўрди-ю, оҳ дея ҳушидан кетиб йиқилди. Бобобалук уни кўтариб кетар экан, афтини бужмайтирганча шундай деди: “Нуруниёрнинг охири бир касри урмаса гўргайди девдим-а!”

Халифани олиб кетишлари ҳамон амир Фахриддин ҳарамга ҳеч ким киритилмасин деб амр қилди-да, дафн ишларига киришиб кетди.

Барча деразалар ёпиб қўйилди, барча чолу асбоблари синдирилди, имомлар намоз ўқишга туғинишди. Мотамнинг бу биринчи кунда кечқурун дол-фарёдлар икки баравар куч билан янграй бошлади. Восиқни ёлғизлик тегирмон тошидай эзиб юбормоқда эди. Уни газабдан тушириш, изтироб алангасини пасайтириш учун қилинмаган амал-чоралари қолмади.

Эртасига эрталаб саройнинг залворли дарвозалари ланг очилди ва дафн маросими тоғ томон равона бўлди. Азадорларнинг “Ло илоҳа иллоллоҳ” деган аламли фарёдлари халифанинг қулоғига етиб келмоқда эди. У иложини топиб, маросим ортидан бормоқчи ҳам бўлди, ҳеч кимнинг “қўйинг, қўйинг” деган гапига қулоқ солмасди, бироқ дастлабки қадамларини ташлаши биланоқ ерга ағдарилиб тушди ва уни тўшакка ётқизиб қўйишди, шу ётганича у бир неча кунгача ўзига келмади, ҳатто амир Фахриддиннинг ҳам унга раҳми келиб кетди.

Маросим Маймуна ғорига етиб келгач, Шаъбон ва Сутлимомо ҳаммага жавоб бериб юборишди. Фақат тўрт содиқ ахта улар билан қолди. Улар ҳаво кириши учун тобутларни қия очиб қўйиб, бирпас кутиб туришди. Сутлимомо ва Шаъбон тобутларни унча катта бўлмаган қўл қирғоғига олиб боришни амр қилишди. Қирғоқ четларини кулранг тус қоплаган эди. У ерда, одатда, турна ва лайлақлар тўпланиб, мовий балиқ тутиб ер эди. Дарҳол олдиндан огоҳлантириб қўйилган амир паканалари пайдо бўлди ва ахталар ёрдамида қамиш ва қиёқдан чайла тиклашди. Бу ишга улар жуда устаси фаранг эдилар. Бундан ташқари озиқ-овқат сақланадиган хампа, ўзлари учун миттигина намозгоҳ ва ёғоч меҳроб ясашди. Меҳроб зич қаланган холачалардан тикланиб, олов сақлаш учун ҳам иш берар эди, чунки тоғ этакларида ҳаво совуқ эди.

Кечга бориб қўл бўйидаги иккита улкан гулхан ёқилди, икки нозик танани тобутдан чиқаришди ва авайлаб чайладаги қуруқ япроқлардан қилинган тўшакка ётқизишди. Паканалар ўзларининг бенуқсон ва жарангдор овозлари билан Қуръон тиловат қила бошладилар. Шаъбон ва Сутлимомо қачон уйқу дориларининг кучи тугаркин дея сал нарида бетоқат кутиб туришарди. Ниҳоят, Гулханрўз ва Нуруниёр қўлларини билинар-билимас қимирлатиб қўйишди ва кўзларини очиб, теваракдагиларга ўга ҳайрат билан қарай бошлашди. Улар турмоқчи бўлиб уриниб ҳам кўришди, аммо кучлари панд бериб, яна ўзларини япроқ тўшакларига шилқ этиб тушишди. Шунда Сутлимомо унга Амир берган тетиклантирувчи доридан ошиқ-маъшукларга ичирди. Гулханрўз бутунлай уйғонди, акса урди ва ўрнидан ирғиб туриб, ҳаммани ҳайратдан донг қотириб қўйди. Чайладан чиқди, ҳавони ютоқиб ичига тортди-да, қичқириб деди: “Мен нафас олаяпман, мен товушларни эшитаяпман, мен осмону юлдузларни кўраяпман! Мен ҳали тирикман!” Қадрдон овозни эшитиб, Нуруниёр япроқлар орасидан чиқди-да, Гулханрўзнинг бағрига отилди. Баданларини ёпиб турган узун кафанлар, бошларидаги гулчамбарлар ва яланг оёқлари ҳамманинг эътиборини ўзига тортмоқда эди. У нима гаплигини англашга ҳаракат қилиб, қўллари билан юзини ёпди. Сеҳрли тоғора, отасининг газаби ва айниқса Восиқнинг улғувор келбати унинг кўз олдидан бир-бир ўтди. У бемор эканини,

Гулханрӯз каби ўлганини эслади, аммо бу тасаввурларининг барчаси хира эди. Ғалати кўл, сокин сувдаги гулхан акси, ернинг туссиз ранги, эртакнамо чехралар, ғамгин бош чайқаетган қамишлар, лайлакнинг паканалар овозига кўшилиб келаётган мунгли қичқириги — булар барчаси ажал элчиси Азроил уларга қандайдир янги олам эшигини очиб бераётгандай туюлди.

Вужудини ажал даҳшати қамраган Гулханрӯз тоғавачча бўлмиш қиз ёнидан бир қадам жилмаётганди. Арвоҳлар оламида турибман, шекилли, дея у атрофини чулғаб олган сукунатни бузишдан кўрқмоқда эди. “Нурониёр, — деди йигит ниҳоят. — Қаердамиз? Ёниб турган кўмир парчаларини қалаётган анави кўланкаларни кўраяпсанми? Балки ҳозир Мункар-Накир келиб бизларни олов ичига итқитар? Ёки қилкўприк кўл устида пайдо бўлади-да, бизлар ундан ўтаётиб, тубсиз кўл тагида минг йиллаб азоб чекиб ётармиз?”

“Йўқ, болаларим, — деди Сутлимомо уларга яқинлашаркан, — тинчланинг. Жонингизни пойлаб келган Азроил бизни ишонтириб айтдики, сизлар бир-бирингизни севиб, қилган гуноҳларингиз эвазига узоқ йиллар бу овлоқ жойларда совқотиб умргузаронлик қиласизлар, холос. Бу ерда қуёш жазирама бўлиб кўйдирмайди, тупроғида гул унмайди, мева битмайди. Мана булар бизнинг кўриқчиларимиз, — сўзида давом этди у паканаларни кўрсатиб, — улар бизга керакли нарсаларни етказиб турадилар, зеро бизнинг дағал ва гуноҳқор жонларимиз ердаги ҳаётнинг ҳали бир қанча қонунлари ҳукмига маҳкумдир. Сизлар фақат гуруч билан тирикчилик қиласизлар, нонингиз эса мана бу кумни муттасил қоплаб турувчи туманлардан намиққан бўлади”.

Уларнинг қайғули эртаклари ҳақидаги бу гапларни эшитиб, шўрлик болаларнинг кўз ёшлари шашқатор бўлди. Улар ўзларини паканаларнинг оёқларига ташлашди, улар эса ўз вазифаларини аъло даражада ижро этишди, одатдагидек узун ва чиройли нутқ сўзлашди, бу нутқ бир неча минг йиллардан кейин уларни жаннатга элтиб кўювчи муқаддас туя ҳақида эди.

Ваъз тугаб, улар таҳорат олишди, Аллоҳ ва унинг Расулига ҳамду санолар ва салавати дурудлар айтишди, ғарибона кечлик қилишди ва яна япроқ тўшакка ястанишди. Нурониёр ва Гулханрӯз ўлганларидан кейин ҳам бирга ётганидан гоятда мамнун эди. Улар яхшигина дам олиб олишганди ва туннинг қолган қисмини бўлиб ўтган воқеалардан бир-бирига сўзлаб ўтказишди, кўзларига ҳар гал арвоҳлар кўринганида бир-бирининг пинжига кириб кетар эдилар.

Эртасига эрталаб ҳавонинг қовоғи солиқ, ёмғир томчиларди. Паканалар минора ўрнида ерга қоқилган баланд таёқларга тармашиб чиқдилар ва ўша ердан азон айта бошлашди. Бутун жамоа жам бўлди: Сутлимомо, Шаббон, тўрт ахта, балиқ овлаш жонига теккан бир қанча лайлак ва икки бола. Икки бола чайладан эринибгина чиқиб келди ва гарчи кайфиятлари кўринишдан кўнгилдагидек бўлмаса-да, аммо намозни иштиёқ билан ўқиди. Сўнг Гулханрӯз Сутлимомо ва бошқалардан биз ўлиб қолганимиздан кейин бу қадар бемаврид сизларнинг ўлишингизга сабаб не эди, деб сўради.

“Сизларнинг ўлиб қолганингизни кўриб, аламимизга чидолмай ўзимизни ўзимиз ўлдирдик”, — деб жавоб берди Сутлимомо.

Бўлиб ўтган воқеаларга қарамай, Нурониёр кўрганларини унутмаган эди ва сўради: “Халифа-чи? Ғам-андуҳдан ўлиб-негиб қолмадимиз? У бу ерга келадими?” Унинг саволига паканалар виқор билан шундай деб жавоб беришди: “Восиқ ўла-ўлгунча азоб-уқубат чекиб яшашга маҳкум этилди”. — “Худди шундай, — қичқириб деди Гулханрӯз, — мен ҳам шундай бўлишини хоҳлардим, ахир унинг даҳшатли нигоҳи туфайли биз бу ерда қуруқ гуруч билан қаноат ҳосил қилиб, панд-насиҳатлар эшитиб ётибмиз”.

Шу тариқа улар кўл бўйида бир ҳафта туришди. Нурониёр ногаҳоний ажал туфайли бой берган буюк нарса ҳақида хаёл сураб, Гулханрӯз эса паканалар билан биргаликда қамишдан саватлар тўқир эди, миттивойлар унга жуда ёқиб қолганди.

Тоғда шундай ҳаёт кечиб турган бир паллада халифа амир Фахриддин билан бир ғалати ўйин қилди. У ўзига келиши ҳамон шунақанги қаттиқ қичқириб гапирдики, Бобобалукнинг нақ ўтакаси ёрилаёзди: “Ғаддор Ғайридин! Менинг Нурониёримни у ўлдирди! Сендан юз ўгириб, Муҳаммаддан афв сўрайман. Агар сал ақл билан иш тутганида у бошига бу мусибатларни соломас эди.

Ҳой, менга таҳоратга сув беринг. Айтинг, оққўнгил Фахриддин бу ерга келсин, мен у билан ярашмоқчиман, бирга-бирга намоз ўқиймиз. Кейин эса шўрлик Нурониёрнинг мозори устига борамиз. Мен таркидунё қилиб, шу тоғда гуноҳларим каффорати учун тоат-ибодатга, узлатга берилгайман”. “У ерда нима еб-нима ичасиз, олампаноҳ?” – деди Бобобалук. “Ҳеч нарса билмайман, – жавоб берди Восиқ, – овқат егим келса, сенга мен ўзим айтаман. Ҳар қалай, яқин орада овқатлангим келмас ҳам”.

Фахриддин келиб, суҳбат бўлинди. Унга кўзи тушиши ҳамон Восиқ амирнинг бўйнига осилди ва кўзларидан дув-дув ёш тўкканча шунчалик эзгу гапларни гапирдики, Амир ҳам кўнгли тўлиқиб йиғлаб юборди ва Восиқнинг бу хатти-ҳаракатларидан эриб кетиб, ич-ичидан унга таҳсин ўқиди. Албатта, тоққа зиёратга боришга у қарши чиқолмас ҳам эди-да. Шундай қилиб, улар ўз-ўзининг тахтиравонига ўлтириб, йўлга тушишди.

Халифани ҳар қанча диққат-эътибор билан эҳтиёт бўлиб назорат қилишмасин, Нурониёр кўмилган деб айтилган жойга етиб келгунларича у бир неча жойини бутоқ ва тиканларга шилдириб олди. Уни мазор олдидан базўр олиб кетишди ва у бу ерга ҳар куни келиб, Қуръон тиловат қилиб тураман деб онт ичди. Шу нарса Фахриддинга ёқмади, аммо у энди халифанинг кўлидан шундан бошқа нарса келмаса керак, Маймуна ғорига келиб Қуръон тиловат қилишдан бошқага ярамаса керак деб ўйлади. Бунинг устига кўл тоғ-тошларнинг шунақанги ичкарисида эдики, Амир унинг кўлни ўзи топиб келишига кўпда ишонмасди ҳам. Восиқнинг ўзини тутиши ва феъл-атворига қараб туриб, амир Фахриддиннинг бунга ишончи тобора ортарди. Халифа ўз аҳдини шу қадар аниқлик билан адо этар ва тоғдан шу қадар маҳзун ва тақво билан қайтар эдики, қариялар буни кўриб ҳайратдан ёқа ушлар эдилар.

Аммо Нурониёр ҳам у айтганчалик мамнун эмасди. Гарчанд у Гулханрўзни севса-да, унга нисбатан муҳаббатини ошириш учун йигит билан танҳо бўлишларига йўл қўйиб берсалар-да, қиз унга бир эрмакдай қарарди ва Гулханрўз ҳам қизнинг кўкнори хаёллар суришига имкон берар эди. Гоҳида қиз нима учун ўликлар ҳам тириклар каби эҳтиёжга эга бўлишини ҳеч тушуна олмай, боши қотарди. Бир кун эрта тонгда шу муаммонинг тагига етиш ниятида у Гулханрўз билан ётган тўшакдан турди-да, севгилисидан пешонасидан ўпиб қўйди. Ҳамма уйқуда эди. У тўғри кўл бўйига борди. Қараса, кўл қоя тагидан оқиб чиқар экан, қоянинг учи эса нақ осмонга қадалиб турарди. Нурониёр бор кучини тўплаб ўша қоя учигача чиқди ва бепоён осмонга дуч келди. У овчи қувган оҳудай тошдан-тошга сакраб олға юриб кетди. Ҳар қанча енгил сакрамасин, барибир, аҳён-аҳёнда нафасини ростлаш учун зирк дарахти шохида бирпас ўтириб тин оларди. Унга бу ерлар танишдек туюлди ва не кўз билан кўрсинки, сал нарида халифа Восиқ турарди. Ғам-андухга ботган ва юраги гашга тўлган Восиқ ҳар кун каллаи саҳардан туриб оларди. Нурониёрни кўриб у тош қотиб қолди. У бу жонсарақ рангида қондан асар йўқ ва ҳаммадан ҳам ўзи кўнги берган маҳбубига яқин боришга журъат қилолмади. Ҳам мамнун, ҳам маҳзун Нурониёр ниҳоят ўзининг фаттон кўзларини кўтариб унга қаради ва шундай деди: “Онҳазрат, мен билан гуруч тановул қилгани ва панд-насиҳат эшитгани келдингизми?” – “Ҳой, азизим арвоҳ, – қичқириб деди Восиқ, – сен гапираяпсанми? Сен ҳамон ўшандай жозибадорсан, нигоҳларинг ўша-ўша мунаввар тонг каби тиниқ ва мафтункор! Балки, сен ростданам тирикдирсан?” Шу сўзларни айтиб у қизни кучар экан, шундай дерди: “Ахир у тирик-ку! Унинг танаси тўлғонаётир! Вужудидан ёқимли илиқлик чиқиб турибди! Бу не мўъжиза бўлмиш?”

Нурониёр одоб билан жавоб қайтарди: “Ўзингизга маълум, ҳукмдор, сиз мени кўргани келиб лутф қилганингиз ўша тунда мен ўлган эдим. Амакиваччам Гулханрўзнинг айтишига қараганда, бу сизнинг даҳшатли қарашингиз туфайли рўй берган экан, лекин мен унинг бу гапига ишонмайман, чунки нигоҳингиз менга унақа даҳшатли бўлиб кўринмаганди-да. Гулханрўз мен билан бирга ўлганди ва бизни емиши жудаям ночор бўлган бир мамлакатга олиб бориб қўйишди. Борди-ю, сиз ҳам ўлган бўлсангиз ва бизникига ташриф буюрсангиз, ростини айтсам, сизга ачинаман, чунки пақаналар ва лайлақлар сизни омон қўйишмайди. Боз устига, иккимизга ваъда қилинган ерости саройидаги хазинадан

махрум бўлиш ҳам одамга алам қилади”.

“Ерости саройи” сўзини эшитиб, халифа чуқур меҳру муҳаббат ила эркалатишдан тўхтади ва бу билан у нима демоқчи эканини сўради. Шунда қиз ясама ўлимдан кейин нималар содир бўлганини бир бошдан ҳикоя қилиб берди, ҳозиргина қочиб келгани покланиш мамлакатининг роса таърифини келтирди. Агар эс-ҳуши қизнинг ҳусни жамолидаю бу ногаҳоний висол шавқидан маст бўлмаганида Халифа унинг сўзларидан қотиб-қотиб кулган бўларди. Қиз ҳикоясини давом этар экан, Восиқ уни маҳкам бағрига босганча нукул шундай дерди: “Кетдик, кўзларимнинг нури, энди ҳаммаси равшан: биз иккаламиз ҳам тирикмиз. Отанг муттаҳам одам экан, у иккимизни ажратиш учун бизларни алдабди. Файридин эса, фаҳмимча, бизнинг бирга сайр қилишимизни хоҳламайди ва у ҳам разилликда отангдан қолишмайди. Нима бўлганда ҳам у бизни ўзининг олов саройида узоқ тутиб турмайди. Сен мен учун шу қадар азизсанки, энг қадимги султонларнинг барча хазиналари сенинг олдинда бир пул. Мен уларга истаган пайтимда эга бўлишим мумкин, қора ерга кирмасимдан олдин ёруғ оламан нимаики истасам, барчасини рўёбга чиқаришга қурбим етади. Анови зумраша Гулханрўзни эсингдан чиқар...” – “Оҳ, Оңҳазрат, сиз унга ёмонликни соғинманг”, – унинг гапини бўлди Нурониёр. “Йўқ, – деди Восиқ, – ахир айтдим-ку, ундан кўнглинг тўқ бўлсин деб. У она сути оғзидан кетмаган бир мишиқи-да, келиб-келиб шу тирранчадан рашк қилиб қолибманми? У паканалар билан ҳамтовоқ бўлиб юраверсин. (Дарвоқе, паканалар менинг азалий танишларим бўлади.) У сенинг қариндош-уруғларингдан кўра шулар орасида бемалол юра олади. Бу ёғини сўрасанг, мен отангнинг олдига бошқа бормайман, унинг менга оталарча насиҳат қилиб, меҳмондорчилик қоидаларига хилоф иш қилдинг, қизимнинг Олампаноҳга турмушга чиққандан кўра ўғил бола қиёфасидаги қиз болага турмушга чиққани афзал, деган сафсаталарини эшитишга тоб-тоқатим йўқ”.

Нурониёр Восиқнинг бу гапига нима деб жавоб қайтаришини билмай қолди. У фақат ошиқ шаҳаншоҳнинг Яман ёқутларини эсидан чиқариб қўймаса гўрга эди, деб ич-ичидан ташвишда эди. Бироқ қиз ўша кўннинг етиб келишига ишонарди, шу боис шоҳнинг барча инжиқликларига ўта назокату нафосат ила итоат этмоқда эди.

Ниҳоят, халифа Маймуна гориди ухлаб ётган Бобобалукни чақирди. Ахта тушида Нурониёрнинг арвоҳи тагин уни аргамчига солиб учираётганини, қиз азбаройи қаттиқ силкинганидан аргамчи гоҳ тоғ чўққиси учигача кўтарилиб, гоҳ жарликнинг энг тубига тушиб қайтаётганини туш кўриб ётарди. Хукмдорнинг овозини эшитиб у бирдан уйғониб кетди, апил-тапил ўрнидан турди-да, оёғини кўлига олиб югурди ва рўпарасида ҳозиргина тушида кўрган қизнинг қиёфасига кўзи тушиб, нақ ҳушидан кетаёзди. “Ё Хожам! – қичқириб юборди у ўн қадам ортага чекиниб, қўллари билан юзини ёпганча. – Ўлганларни гўрида тик тургазаяпсизми?! Фулларнинг касбини ихтиёр қилдингизми? Аммо Нурониёрни ейишни хаёлингизга келтирманг, менга қилган қилигидан кейин у шунақанги ёвузлашиб кетганки, унинг ўзи сизнинг бошингизни ейди”.

“Бас қил, овар, – деди Восиқ, – тўрт мучали соппа-соғ Нурониёрни олмайди қўйнимга солиб ётганимни ўз кўзинг билан кўрасан. Водийда шу яқин атрофда чодир тикланглар: мен шу ернинг ўзида бу ноёб лола вужудига жон ва қон ато этиб, унинг висолига етгайман. Шоҳона айшу ишрат ва кайфу сафолар учун нимаики зарур бўлса, барчасини муҳайё қил ва амримга мунтазир тур”.

Бу воқеа ҳақидаги хабар амир Фахриддиннинг қулоғига етиб борди. Уйлаган тадбири иш бермаганини кўриб, у қаттиқ қайғуга ботди ва ўша вақтларда шунақа пайтларда қилинганидек ўз бошидан обдон кул сочди, содиқ кекса аёнлари ҳам унга тақлидан шундай қилдилар ва бутун сарой жунбушга келди. Ҳамма нарса ман этилди, бошқа сайёҳлар қабул қилинмай қўйилди, малҳамлар улашилмади, бу ерда астойдил адо этиладиган меҳр-муруват аъаналари ўрнига, аҳли маҳрамлар лаб-лунжларини осилтириб юрар, оҳ урар, қайғу ва аламдан юзларини тирнар эдилар.

У ёқда Гулханрўз маъшуқасининг ёнида йўқлигини кўриб ҳайрат уммонига ботди. Паканалар ҳам ундан бадтар ташвишда эдилар. Фақат кўпни кўрган Сутлимомоғина гап нимадалигини дарров англади. Ҳамма Гулханрўзга тасалли

бериш билан овораю андармон эди, Нурониёр албатта қайтиб келади, икковингиз шу ернинг ўзида, тоғлар қўйнида, пўртаҳол ва ёсуман бутуқлари узра ётиб висол лаззатидан баҳраманд бўласизлар, энди чайлада ётмайсизлар, кундузлари ногора овозига монанд ҳолда югуриб, капалаклар тутасизлар, деб бири биридан ширин сўзлар билан қўнглини кўтарар эдилар.

Шу топ тўрт ахтадан бири келиб Сулаймонга Нурониёрнинг ғойиб бўлганини ҳабар қилди ва Амирнинг ҳукмларини етказди. Сутлимомо дарҳол маслаҳат қилгани Шаббон ва паканалар ҳузурига чопди. Егулик ул-бул олишди-да, катта қайиққа ўлтириб, сузиб кетишди. Гулханрўз улар нима деса барчасига “хўп” деб турарди, бироқ улар қўл қоялар тагига кириб, чор-атрофни зим-зиё қоронгулик чулғанида, қаттиқ кўрқиб кетди ва амакимнинг қизини бундай кўргуликларга гирифтор қилиб қўйганим учун менга жазо беришмоқчи деб ўйлаб, жон аччиғида қичқириб юборди.

Бу вақтда халифа қалбини забт этган малика билан жаннатий фароғат қўйнида сафо қиларди. Бобобалук чодирлар тиклашни амр қилди, водийнинг ҳар икки тарафидаги кириш йўлига умид матосидан авра қилинган улуғвор пардалар осдириб қўйди, йўлларда шамширлар билан қуролланган ҳабаш куллари посбонлик қиларди. Бу маскандаги ўт-ўланлар гулҳамишабахор бўлиб туриши учун оқбадан ахталар узлуксиз кумуш ва тилларанг гулчелақлардан сув қўйиб турар эдилар. Шоҳ чодир яқинида тинимсиз яланғочлар тебранарди; ҳарир дока орасидан тушиб турган енгил нур ишратхона ичкарисини гира-шира ёритиб турар, халифа эса Нурониёрнинг ҳусну жамолига боқиб тўймасди. Лаззатлардан завқланганича у қизнинг чилдирма жўрлиғида ижро этаётган мўъжизавий қўшиғини тинглаб маст бўлмоқда эди. Қиз эса унинг Самарро ва у ердаги афсонавий минора ҳақидаги таърифу тавсифларини эшитиб, юраги алланечук ҳисларга тўлиб-тошиб кетмоқда эди. Айниқса, Файридин истиқомат қиладиган эман эшик олдидаги шар ва у яшовчи жарлик қиссаси унга жудаям наша қилди.

Кундузни ана шундай суҳбатлар билан ўтказиб, тунда ошиқ-маъшуқлар катта қора мрамар ҳовузда бирга чўмилар эдилар. Қора мрамарда Нурониёрнинг қордай оппоқ бадани яна ҳам товланиб кетарди. Соҳибжамол энди тумшугидан ип ўтказиб олган Бобобалук овқатларнинг иложи борица хуштаъм ва хушхўр бўлиши учун жонини жабборга бериб ҳаракат қилар, дастурхонга ҳар куни анво ва ақсом таомлар тортилар эди. У Шерозда Муҳаммад алайҳиссалом замонидан қолган ажойиб кўпикли мусалласдан топиб келишни буурди. Қоялар устига қурилган кичик-кичик ўчоқларда сут қўшилган патир пиширилди, Нурониёр нозик қўллари билан ҳамирни ўзи қориб берарди, Восиқ патирларни шунинг учун ҳам ўзгача иштаҳа билан туширарди. Бир вақтлар бошқа хотинлари пишириб берадиган барча таомларни у татиш у ёқда турсин, эсламай ҳам қўйганди, қаровсиз ташлаб қўйилган бечора аёллар амирни бир кўришга муштоқ бўлиб, ит кунига тушиб қолишганди.

Шу пайтгача халифанинг биринчи муҳаббати рамзи бўлиб келган султон қизи Дилоро бунга бефарқ қараб туролмасди, у қони қайноқ, юрагида олови бор қиз эди-да. Гуллаб-яшнаб юрган дамларида у Восиқнинг куракда турмайдиган орзу-ниятларини роса тагига етган ва Чилсутун саройи билан Истаҳор мақбарасини кўриш иштиёқида ёнарди. У сеҳр-жоду илмини ҳам сув қилиб ичганди. Халифанинг оташпарастиликка майли борлигини кўриб, ўзида йўқ суюнғанди. Энди эса унинг кундоши билан айш-ишрат қилиб, умрини ҳайф қилаётганидан фиғони фалакка чиқмоқда эди. Восиқнинг бир карра зуҳду тавқо йўлига кириб кетиши эса унинг бутунлай капалагини учириб юборди. Агар шундай кетаверса, ҳамма нарсанинг охири вой бўлиши аниқ эди. Хуллас, охири у малика олия Каратисга мактуб йўллашга аҳд қилди. Мактубда ишлар чатоқлиги, муқаддас битиклардаги ҳукмларга асло риоя қилинмаётгани, бу ердагиларнинг нималар еб-ичганлари, қаерларда ётиб-туришлари, кекса амирнинг даргоҳида тўс-тўпалонлар қилганлари ва гуноҳи азимга ботганлари, бу аҳволда қадимги султонлар обрў-иззатию давлат-сарватларини қайта қўлга киритиш ва бундан кейин қўлда сақлаб қолишга асло умид қолмаганлиги тўғрисида ёзди. У мактубни ўрмонда дарахт кесиб юрган икки ўрмончиға топширди. Улар энг қисқа йўллардан юриб, роса ўн кун деганда Самаррога

етиб келишди.

Чопарлар етиб келганда маликаи олия Мароқанобод билан шатранж ўйнаб ўтирарди. Неча кундан бери у минорага бормай қўйганди: ўгли ҳақидаги саволларга жавобни осмон ёритқичларидан олар, аммо жавоблардан сира кўнгли тўлмас эди. У ҳар қанча маъбудларни алқамасин, сирли кароматларни кутиб, томда ҳар қанча ётмасин, унинг тушига фақат парча лахтаклари, гулдасталар ва шунга ўхшаган бўлмағур майда-чуйдалар кирарди, холос. Бундан унинг кўнгли бадтар музтар бўлар, на ўзи тайёрлаган бирон-бир дори-дармон кор қилар эди. Унинг охир-оқибат суянган тоғи Мароқандобод бўлиб қолганди. Мароқандобод чиндан ҳам яхши одам эди, унга тўлиқ ишонса бўлаверарди, аммо маликаи олия ҳузурда унинг ҳаёти айтарлик мақтовга сазовор эмасди.

Восиқ ҳақида ҳеч қандай хат-хабар бўлавермагач, унинг устидан бир-биридан қулгили латифалар тўқила кетди. Каратиснинг хатни шоша-пиша очиб, ўглининг бу қадар тубан кетишидан воқиф бўлганида унинг қанақанги газабга минганини ўзингиз тасаввур қилаверинг. “Оҳ, — деди у, — ё мен ўламан, ё у саройга ўт кўяди, майли, ўлсам ўла қолай, фақат ўлимининг Сулаймон тахтига ўлтирганини кўриб ўлсам, армоним йўқ эди!”. Шундай дея у шу қадар шиддат билан сапчиб турдики, Мароқандобод қўрққанидан ўзини орқага ташлаб юборди. Каратис ўзининг улкан туяси Албуфакийни ҳозирлашни, бадбашара Наргис ва бешафқат Кафурни чақиришни буюрди. “Менга бошқа ҳамроҳ керак эмас, — деди у вазирга, — мен зарур иш билан кетаяпман, бинобарин, дабдабанинг кераги йўқ. Сен фуқарога қараб турасан, мен йўқлигимда уни яхшилаб шил. Харажатларимиз кўпайиб кетди, бу ишимиздан эса бир нима чиқадими, йўқми, худо билади”.

Тун зимзиё эди. Катула водийсидан ёқимсиз шамол эсарди. Бундай шамол ҳар қандай йўловчининг юрагини ваҳимага соларди, аммо Каратисга ҳам, Наргисга ҳам нуқул ёмон нарсалар ёқарди, Кафур эса буларга ўзича қарарди. Эрталаб бу ихчам жамоа икки ўрмончи ҳамроҳлигида катта ботқоқзор четида тўхтади. Ботқоқзор узра ажал тумани сузарди. У ҳар қандай жониворни тил тортирмай ўлдирарди. Аммо Албуфакийга у заррача таъсир қилмасди, туя хатарли тумандан ўпқасини тўлдириб чуқур-чуқур нафас олар, ўзини қушдай енгил ҳис этарди. Ўрмончилар аёлларга бу жойда тунамасликни айтиб, ёлвора бошладилар. “Тунаш! — деди Каратис. — Зўр гап! Мен ўзимга керакли нарсани тушимда кўриш учунгина шу ерда тунайман. Чўриларимга келсак, улар ўзларининг ягона кўзларини юмиш учун ортиқча ташвиш чекмайдилар”. Шўрлик чўрилар, булар қанақа одамлар ўзи, дегандай аграйиб қараб турар эдилар, холос.

Туяда ўтирган Каратис ва занжи қизлар ерга тушишди, деярли қип-яланғоч бўлиб кийимларини ечдилар-да, ботқоқзор четидаги тиззадан келадиган заҳарли ўт-ўланлар устига ўзларини отдилар. Қуёш аямай қиздирарди. Бу учала зот амир Фаҳриддин хонадони ва Истиҳорга сафар қилмоқчи бўлганларга қўлларидан келганча халақит берадиганлар учун мўлжалланганди. Куппа-кундузи қирғоқ бўйлаб чопиб юрган уч мудҳиш арвоҳ ўрмончиларнинг юрагини увуштириб юбормоқда эди. Уларнинг Албуфакий жамоасидан ҳам ҳафсалалари пир бўлаётганди. Айниқса, Каратис кун тиккага келиб, борлиқ оламни дўзахдай қуйдира бошлаганда йўлга тушишни амр этганида, ўрмончиларнинг не аҳволга тушганини бир кўрсангиз эди. Бошқа ҳар қандай буйруқни рад этиш мумкин эди-ю, аммо бу галгисига ҳеч ким чурқ этиб огиз очолмасди.

Албуфакий саҳрони жонидан яхши қўрарди ва ҳар гал қўналгадан дарак бериб пишқирганида Каратис уни ўзича эркалаб, юганини тортиб қўярди. Шу тариқа ўрмончилар сафарнинг охиригача туз тотмадилар. Уларга тангри ато этиб юборган қўй ва эчкилар бадбашара махлуқни кўришлари билан ура қочиб қолар эдилар. Каратис одатдаги таомларни эмасди, балки ўзи ўйлаб топадиган ризқ-рўз билан озиқланар ва уни ўзининг суюкли гунг маҳрамлари билан баҳам қўрарди.

Тун чўкканда Албуфакий бирдан тўхтади ва ер тепиб қўйди. Унинг ишорасини билган Каратис шу яқин атрофда қабристон борлигини англади. Дарҳақиқат, гира-шираликда узун девор ва ундаги Албуфакий бемалол кира оладиган баланд эшик кўриниб турарди. Шўрлик ўрмончилар уларнинг қазоси етганлигини

сезишди ва итоаткорона Каратисдан уларни дафн этишни илтимос қилишди, чунки бундай ишлар Каратисга чўт эмас эди. Икки ҳамроҳ жонларини Худога топширишди. Наргис билан Кафур бу одамларнинг аҳмоқлигидан қотиб-қотиб кулишди ва қабристонни икки лаҳадга бойитишди. Қарашсаки, бу ердаги даҳмаларнинг кўриниши нақ кўзни қувонтиргудай. Тепалик ёнбағрида икки минггача шундай даҳма қад кўтариб турарди. Ўзининг улугвор фикру хаёли билан банд Каратиснинг кўзига ҳозир ҳар қандай мароқли манзара ҳам қувонч бағишлай олмасди, у ҳар бир ҳолатдан унумли фойдаланишни ўйлар эди, холос. Афтидан, деб дилидан ўтказди у, бундай қабристонга гуллар тез-тез келиб турса керак. Гулларнинг мияси бор, анови аҳмоқ икки йўлбошловчимдан маҳрум бўлгани боис, энди гуллардан йўлни сўрайман, деб аҳд қилди. Уларни янги гўшт билан сийлаб кўнглини овлади. Сўнгра у бармоқлари ёрдамида Наргиз ва Кафурга бир нималарни англади ва бориб даҳмаларни бир-бир чертиб кўринлар-чи, ичкаридан қандай жавоб бўларкин, деб амр этди.

Бу амрдан кўнгиллари чоғ бўлган ва гуллар жамоаси билан бўладиган серзавқ улфатчиликка умид боғлаган ҳолда занжи қизлар виқор билан юриб кетишди ва бориб даҳмаларни бир-бир черта бошлашди. Уларга жавобан ер остидан қандайдир гувиллаган овоз қулоққа чалинди. Кум тепалик қимирлади ва янги мурдалар ҳидини олган гуллар ҳавони ҳидлаганча чор-атрофни тимирскилай кетишди. Уларнинг барчаси Каратис ўтирган оқ мрамор даҳма олдига тўпланди, у ерда шўрлик ўрмончининг жасади ётарди. Маликаи олия меҳмонларни ўта иззату икром билан кутиб олди. Овқатланиб, қоринларини тўйдириб олгач, иш ҳақида гаплаша бошладилар. Энди нима қилиши кераклиги дарҳол унга аён бўлди-қўйди ва вақтни зое қилмай йўлга тушишга қарор қилди. Гуллар билан ишқий ўйинларга киришиб кетган занжи қизлар эса имо-ишоралар билан ҳеч бўлмаса тонггача сабр қилишни сўраб, Каратисга ёлворар эдилар. Аммо ўзи ҳиммат соҳибаси ва муҳаббат ва нафосатнинг ашаддий душмани бўлган Каратис уларнинг ялиниб-ёлворишларига қулоқ солмади. Шартга Албуфакийни миндида, уларни ҳам тезроқ жойларини эгаллашга амр қилди. Улар бирон жойда тўхтамай тўрт кечаю тўрт кундуз йўл юрдилар. Бешинчи кун бир тоғни ошиб ўтиб, аллақандай чала ёниб битган ўрмонни кезиб чиқишди. Олтинчи кун эса ўғлининг ҳою ҳавас йўлидаги гумроҳдикларини кўздан яшириб турган ҳашамдор пардага дуч келишди.

Куёш чиқди, посбонлар ўз ўринларида бегаму бепарво хуррак отар эдилар. Албуфакийнинг япалоқ оёқлари тап-тупидан улар уйғониб кетишди. Аввалига бу зулмат салтанатидан чиқиб келган нарғулар деб ўйлаб, ўтакалари ёрилганча қочиб қолишди. Восиқ билан Нурониёр ҳовузда ўлтиришарди. Восиқ эртақ тинглар ва эртақ сўзлаётган Бобобалук устидан тинмай кулгани-кулган эди. Тан қўриқчиларнинг қичқиригидан кайфи учиб, у сувдан сакраб чиқди, бироқ келган Каратис эканини кўриб, дарров сувга қайтди. Ҳамон туяда ўтирган Каратис занжи қизлари билан яқинлашиб келди-да, ҳарир шойи пардаларни ва бошқа қимматбаҳо матоларни парча-буриш қилиб йиртиб ташлади. Иззатнафси поймол этилган Нурониёр осмоний интиқом соати етиб келганини англади ва халифанинг пинжига маҳкамроқ суқилди. Иффату исмат пардасига чок тушмаган нигоҳи қаршисида бу манзарани кўрган Каратис ҳамон туяда ўлтирганча газаб ичида аёвсиз қарғана кетди. “Икки бошли, тўрт оёқли дарранда, — қичқирарди у, — бу қандай ўйин бўлди?! Қадимий султонларнинг салтанат асосини аллақандай шумтака қизга алишгани уялмадингми?! Мана шу жулдурвоқи жинқарча деб Файридиннинг муборак ҳукмларидан аҳмоқларча юз ўтириб ўлтирибсанми?! Қимматли вақтларингни шунга сарфляяпсанми? Сенга берган панду-насиҳатларим, илму амалларим натижаси шу бўлдими ҳали? Шунинг учун сафарга чиққанмидинг? Бу нодон қизни бағриндан бўшат, ҳовузга чўктириб юбор-да, ортимдан юр”.

Аввалига азбаройи газабдан Восиқ Албуфакийнинг қорнини чавақлаб, занжи қизлар ва онасини унга тиқиб қўя қолсамми, деб ўйлади. Бироқ Файридин ва Истаҳор қалъаси, шамширу туморлар ҳақидаги сўзларни эшитиб, ақлини йиғди. У одоб билан, аммо жиддий тарзда онасига қараб шундай деди: “Эй даҳшатли аёл, амрингга бўйинсунгайман, аммо Нурониёрни чўктиролмайман. У шакар

сепилган болдан ҳам тотлироқ, у қизил ёқутни, айниқса, Гиёмҳид қизил ёқутини жуда севади, ахир ўша ёқут унга аталган-ку. У биз билан кетади, зеро мен унинг Сулаймон саройидаги хобгоҳида ухлашини истайман. Усиз менга уйқу ҳаром”. – “Омадингни берсин!” – деб жавоб берди Каратис. У Албуфакийдан тушди-да, арқонни занжи қизларга тутқазди.

Ўлжасидан ажралишни истамаган Нурониёр бироз тинчланди ва мулойим оҳангда халифага деди: “Эй қалбимнинг азиз ҳукмдори, керак бўлса мен сиз учун Кўҳи Қофга ҳам, Афритлар мамлакатига ҳам боришга тайёрман, сиз учун онангиздан кейин дунёдаги энг олий зот бўлиб қолувчи Семург инига ҳам дохил бўлурмен”. – “Қойил, – деди Каратис. – Ёш бўлсанг ҳам ақлинг кўп нарсага етар экан”.

Бу тўғри ҳам эди, аммо ўзининг бир сўзлигига қарамай, Нурониёр гоҳ ўктам йигит Гулханрўз ҳақида эсламай туrolмасди. У билан кечирган ишқ тўла кунлар ёдига тушиб, неча бор кўзига ёш тўлди, бу эса сезгир халифа нигоҳидан қочиб қутулолмади. Азбаройи қаттиқ соғинганидан у овозини чиқариб, “Э-вой, меҳрибон жигаргўшам, энди нима қилар экансан-а!” деб юборганини ўзи ҳам билмай қолди. Буни эшитиб, Восиқнинг қовоғи солинди, Каратис эса дарҳол сўради: “Нега афтинг ўзгариб кетди? У нима деяпти?” Халифа жавоб берди: “Қиз нигоҳлари мунгли, соялари ипакдай силлиқ йигитчани эслаб бекорга оҳ тортмаяпти, у ўша йигитни севар эди”.

– Қарда ўша йигит? – унинг сўзини бўлди Каратис. – Мен бу хушрўй йигит билан танишмоқчиман, кетиш олдидан, – деб кўшимча қилди У. – Ғайридин билан ярашмоқчиман. Биринчи муҳаббатга мубтало бўлган боланинг юраги унинг учун энг тансиқ таом ҳисобланади”.

Ховуздан чиқиб, Восиқ Бобобалукка эркагу аёлларни, барча ҳарам аҳлини бир жойга тўплашни ва уч кундан кейин жўнаб кетишга тайёргарлик кўришни буюрди. Каратис чодирга кириб, танҳо ўзи қолди, у ерда уйқуда Ғайридин билан қандай ярашиб, апоқ-чапоқ бўлиб кетиши тушига кирди. Уйғонса, оёқ томонида Наргис билан Кафур турибди, имо-ишоралар билан улар Албуфакийни кўл бўйига олиб бориб қўйишганини, туя кўл соҳилидан заҳарли тўсларни иштаҳа билан ямлаб еяётганини, кўлда Самарро минорасидаги кўлдагидек зангори балиқлар борлигини тушунтиришди. “Шунақами, – деди Каратис, – унда мен ҳозироқ ўша ёққа боришим керак экан. Битта жоду билан бу балиқларни келажакда нималар бўлишини каромат қилишга мажбур эгаман. Улар менга жуда кўп нарсалардан хабар беради ва мен сўзсиз қурбон қилмоқчи бўлган Гулханрўзнинг қаердалигини билиб оламан”. Шундай дея у ўзининг қора танли маҳрамлари билан йўлга тушди.

Ёмон ишлар тез амалга ошади, Каратис кўз очиб-юмгунча ўзининг занжи қизлари билан кўл бўйида пайдо бўлди. Улар ҳар доим ўзи билан олиб юрадиган дори-дармонларни ёқиб юборишди, қип-яланғоч бўлиб ечиндилар ва бўйинларидан сувга тушиб олдилар. Наргиз билан Кафур ёниқ машъалларни силкитиб туришди, Каратис эса жоду дуоларини замзама қилди. Балиқлар сувдан бошларини чиқарди, сузғичларини қаттиқ-қаттиқ силкитиб, сувни чайқатишди, жоду кучи остида оғизларини катта-катта очиб, баравар овозда шундай деди: “Биз думимиздан бошимизга сенга содиқмиз, айт, биздан сенга нима керак?” – “Ҳой балиқлар, – деди Каратис, – ажойиб тангачаларингизни шафе келтириб онт ичаман, айтинг, жажжи Гулханрўз қаерда?” – “Анови қоянинг нариги томонида, маликам, – жавоб берди бир овоздан балиқлар, – жавобимиздан кўнглинг тўлдими? Ҳавода узоқ вақт оғзимизни очиб туrolмаймиз”. – “Ҳа, – жавоб берди малика, – кўриб турибман, сизлар узоқ сўзлашга ўрганмагансизлар, гарчи кўнглимда ҳали кўплаб саволлар қалашиб ётса-да, менга ҳозирча шу ҳам кифоя”. Шу билан суҳбат тугади. Сув тинчланди ва балиқлар кўздан гойиб бўлди.

Юрагидаги қабиҳ ўйлари заҳри билан тўла Каратис қояга тармашиб чикди ва дарахтлар сояси тагидаги ювош Гулханрўзга кўзи тушди. Унинг олдида паканалар чўк тушиб ўтирганча дуолар ўқирди. Бу митти одамчалар мўмин-мусулмонларга нодўст зотларнинг яқинлашиб келаётганини ҳис этиш қобилиятига эга эдилар. Ўз-ўзидан аёнки, улар Каратисни ўша заҳоти сезишди. Каратис таққа тўхтади ва ўзича ўйлай бошлади: “У бошчасини шунақанги

ювошлик билан эгиб олибдики! Менга худди шундай бола керак эди”. Миттивойлар унинг ширин хаёлини бўлиб, унга ташланишди ва кучларининг борича юмдалаб-гимдалай бошлашди. Наргиз ва Кафур дарҳол маликалари ҳимоясига ташланишди ва пақаналарни шунақанги гижимлаб ташлашдики, шўрликлар Муҳаммаддан бу ёвуз аёлдан ва унинг бутун наслидан ўч олишни илтижо қилганча жонларини худога топширишди.

Ғалати шовқин-сурондан Гулханрез уйғониб кетди-да, жон талвасасида сакради ва анжир бутасига чиқди, ундан қоя чўққисигача ўрмалаб борди-да, кучининг борича қочишга тушди. У болаларни севувчи ва ҳимоя қилувчи кекса Маъбуд қўлига беҳуш йиқилди. Бу Маъбуд коинотни кўздан кечириштириб ўзининг мудҳиш маъвосида жон аччиғида ўкираётган ёвуз Ғайридин томон шошиб кетиб бормоқда эди. Восиқ унга ноқонуний тарзда қурбонлиқ қилган элик нафар ёш болани Ғайридин қўлидан тортиб олиб, омон сақлаб қолганди. Болаларни булутлардан юқориқдаги масканларида парвариш қилар, ўзи эса ўлаксахўрлардан тортиб олган энг йирик уяда кун кечирарди.

Бу беҳатар масканларни устига Аллоҳ ва Муҳаммаднинг номлари битилган яловлар девлар ва жинлардан кўриқлаб турарди. Ҳали ўзининг фоний дунёдаги умрининг тутаганига ишонч ҳосил қилмаган Гулханрез боқий оламга келиб қолдим деб ўйлади. У митти дўстларининг эркалаларидан заррача чўчимди. Барчалари муҳтарам Маъбуд ошиёнига тўпландилар-да, янги шерикларининг силлиқ манглайдан бир-бир ўпа кетишди. Заминдаги ташвишлардан, ҳарамдаги ифтиролардан, ахталарнинг совуқ қилиқларидан ва суюқоёқ хотинларнинг мақрларидан холи бу жойда шериклари каби у ҳам бахтиёр эди. Уларнинг сокин жамоаларида ойлар, йиллар бир-бирини қувлаб ўтаверди. Уткинчи бойликлар ва беҳуда манманлик ўрнига Маъбуд ўз шогирдларига абадий болалик хислатини сингирмоқда эди.

Ўлжани қўлдан чиқариб ўрганмаган Каратис занжи қизларни қаттиқ ғазабга олди, кераксиз пақаналарни гижимлаб ўлдириш ўрнига улар болани тутишлари лозим эди. Жавраганича у водийга қайтди. Восиқ ўзининг соҳибжамол маъшуқаси билан уйқуни урар эди. Каратис ҳаммасига айбдор шулар деб ўғли ва Нурониёрнинг ҳам таъбини тирриқ қилиб ташлади. Сўнг ўзига-ўзи тасалли бериб, эртага Истиҳорга жўнайман, Ғайридин ёрдамида Иблиснинг ўзи билан танишиб оламан, деб дилидан ўтказди. Аммо бандасининг эмас, худонинг хоҳлагани бўлади.

Кечга яқин маликаи олия ўзи ҳаммасидан яхши кўрадиган Дилорони ҳузурига чорлади ва у билан узоқ суҳбат қурди. Тўсатдан Бобобалук пайдо бўлди ва Самарро томонда осмонни алағга чулғаган, афтидан, қандайдир офат юз берган кўринади, деб хабар қилди. Ўша заҳоти Каратис устурлобини ва сеҳр-жоду усқуналарини қўлга олди, нималарнидир ҳисоб-китоб қилиб чиқди ва бахтга қарши Самаррода даҳшатли исён бўлганидан воқиф бўлди. Акасининг жабр-зулмини кучайтириб, халқнинг жонини ҳиқилдоғига келтирганидан фойдаланиб, Мутаваккил саройини эгаллади: Мароқандобод халифанинг қолган-қутган тарафдорларини олиб, ичига кириб яширинган қалъани қуршовга олибди. “Қандай қилиб?! – қичқириб юборди Каратис. – Ҳали мен қалъамдаман, энг асосийси, шунча меҳнатим сингган устахонамдан маҳрум бўлдимми?! Боз устига, нодон ўғлимнинг қўлидан бир иш келадими, йўқми, номаълум! Йўқ, мени лақиллатиб бўлишибди, ҳозироқ Мароқандободга ёрдамга бораман. Даҳшатли сеҳр-жодуларимиз билан ганим устига михлар ва қизиган темирлар ёмғирини ёғдираман, илон ва наҳанларимни кўйиб юбораман, улар баланд қалъа тағида, очликдан қаҳр-ғазабга тўлиб туришибди. Қани, кўрамиз, буларга қандай кучи етаркин?” Шу сўзларни айтиб Каратис ўзининг ҳашамдор алвон чодирда Нурониёр билан бемалол ишрат қуриб ўтирган ўғлининг ҳузурига чопди. “Мешқорин, – деди у ўғли халифага, – агар мен хушёр бўлмаганимда хаял ўтмай одам қиймалари ҳукмдорига айланардик. Мўминларнинг сенга берган ваъдаларини бузишди, уканг Мутаваккил тахтни эгаллаб олди ва ҳозир Чавқар От тепалиғида ҳукмронлик қилиб турибди. Агар минорада менинг ёрдам беришга оз-моз кўр-қутим бўлмаганда у ҳали-вери ўлжасидан воз кечишни хаёлига ҳам келтирмаган бўларди. Бироқ вақтни исроф қилмаслик учун мен сенга икки оғиз гапни айтмоқчиман: чодирларни йиғиштир, шу бугун кечқуруноқ йўлга

отлан ва ҳеч бир жойда арзимаган нарсага тўхтаб ўтирма. Гарчи муқаддас битиклардаги қоидаларни бузган бўлсанг-да, ҳали ҳам кеч эмас, зеро тан олишинг керак, берган нон-тузига миннатдорчилик билдириш ўрнига, сен амир Фаҳриддиннинг қизини йўлдан уриб, меҳмондорчилик қонунларига хилоф иш тутдинг. Бу қилиқлар Ғайриддинга жуда ёққан бўлса, ажаб эмас, агар йўлда сен кичик бир жинойтга қўл урсанг, ҳаммаси аъло анжом топади — сен Сулаймон саройига голибона кириб боргайсан. Хайр! Албуфакий ва занжи қизларим эшик тагида мени кутиб туришибди”.

Халифа онасининг барча гапларига бир оғиз ҳам жавоб айтолмади; оқ йўл тилаб қолди ва кечки овқатини ниҳоясига етказди. Ярим тунда карвон карнай-сурнай садолари остида йўлга чиқди. Аммо машшоқлар ҳарчанд чиранмасин, ноғоралар гумбури ортидан амир ва ақориблари фарёди қулоққа чалиниб турарди, уларнинг кўзларидан дув-дув ёш тўкилар, нечоғли қайғуларини билдириб, сочларини юлар эдилар. Мусиқа овози Нурониёрнинг ҳам дилини пора-пора қилмоқда эди, анча олислаб кетиб, ҳеч нарса эшитилмай қолгандан кейингина қизнинг юзига қизиллик югурди. У шоҳона тахтиравонда Халифа билан ёнбошлаб ётар, ҳадемай зўр тантанаю дабдабалар билан қарши олинишларини кўз олдиларига келтириб, ўзларича завқланишмоқда эдилар. Қолган аёллар ўз тахтиравонларида маъюс ўлтиришар, Дилоро эса Истиҳорнинг улугвор айвонларида қандай қилиб оловга сиғинишни ўйлаб, сабр билан кутарди.

Тўрт кун деганда кўркам Рухнобод водийсига кириб келишди. Баҳорнинг авж палласи эди; ярақлаган мовий осмон бетиде чаппор уриб гуллаган бодом шохлари кўзни олиб жилва қилади. Сунбул ва жингиллар қоплаган ердан хушбўй ҳид анқийди, бу ерда минглаб асаларилар ва қаландарлар истиҳомат қиларди. Дарё бўйларида гоҳ асалари кутилари, гоҳ мўъжаз ибодатхоналар кўзга ташланарди, орқадаги баланд сарвларнинг тўқ яшил шохлари уларнинг соғлиги ва оқлигини янада бўрттириб турарди. Художўй дарвешлар барпо этган чоққина боғлардаги мевали дарахтлар хилининг саногии йўқ. Айниқса, Эронда энг аъло неъмат саналувчи мушк ҳидли қовунларни айтмайсизми! Айрим дарвешлар ўтлоқзорда қордай оппоқ товуслар ва мовий какликларга хўрак тутиб, завқланмоқда. Шоҳ карвонининг олдида борувчи суворий азбаройи тўлқинланганидан уларга қараб сўз қотди: “Ҳой руҳнободликлар, зилол чашмаларингиз қирғоғига тиз чўкиб тавоф қилинг, сиздан саховатли нурини аямаган фалакка шукроналар айтинг, зеро мана, Амиралмўминин яқинлашиб келаяптилар!”

Зухду тақвога берилган бечора дарвешлар шоша-пиша масжидларда мум шамлар ёқа бошлашди, эман лавҳаларда Қуръони каримларни очиб қўйишди ва катта саватларга анжир, асал ва қовунлар солиб, халифага пешвоз чиқдилар. Карвон тантанавор, бир маромда одим ташлаб яқинлашиб келар экан, отлар, туялар, посбонлар лола ва шунга ўхшаш гулларни аёвсиз топтар эдилар. Дарвешлар бунга бефарқ қараб туролмасдилар, улар гоҳ янчилган гулларга ачиниш билан кўз ташлаб кўяр, гоҳ халифа ва осмонга қарар эдилар. Мўъжизали манзаралардан юраги ҳаяжонга тўлган Нурониёр Восиқдан тўхташни илтимос қилди. Бу ерлар болалигида юрагига маҳкам ўрнашиб қолган саҳроларни эсига солиб юборганди. Бироқ Ғайриддиннинг кўзига бу майда ибодатхоналар турар-жой бўлиб кўринмасин деган андишада халифа ўз мерганларига уларни бузиб ташлашни буюрди. Мулозимлар шоҳнинг бу тажовузкорона амрини адо этишга кириша бошлаганини кўриб, дарвешлар тахта бўлиб қолишди, улар қон-қон йиғлар эдилар, Восиқ эса ахталарига уларни ҳайдаб юборишни буюрди. Сўнг Нурониёр билан биргаликда халифа тахтиравонидан чиқиб келди ва улар ўтлоқзорни айланиб сайр қила бошлашди, бир-бирига гаплар отиб, гуллар теришди; бироқ вафодор муслималар каби асаларилар ўз дарвеш эгалари учун қасд олишга қарор қилдилар ва уларни шу қадар аёвсиз равишда қақиб талай кетдиларки, фақат тахтиравонларининг яқинлигига Халифа ва ҳамроҳларининг жонига ора кирди.

Товус ва какликларнинг семизлиги Бобобалукнинг нигоҳидан қочиб қутулолмади ва у ўн-ўн беш паррандани тутиб, сихга тортишни буюрди. Улар кабобларни тановул қилар, қаҳ-қаҳ отиб кулар, қадаҳ уриштиришар, оғизларидан боди кириб, шоди чиқар эди. Шу топ Шерознинг муллалари,

шайхлари, қозилари ва имомлари гулчамбарлар, тасмалар ва қумуш қўнғироқчалар билан безатилган эшакларда бу ерга келиб қолишди. Улар йўлда дарвешларга дуч келмаган кўринарди. Эшакларга мамлакатда энг аъло нарса борки, ҳаммасидан ортилган эди. Улар ўз совға-саломларини халифага тортиқ этар экан, шаҳар ва масжидларимизга келиб, қадамингиз ила бизни сарафроз этинг деб ялиниб-ёлворар эдилар. “Э йўқ, — деди уларга жавобан Восиқ, — мен бундай қилолмайман. Майли, совға-саломларингизни олганим бўлсин, энди мени тинч кўйинг, зеро мен васасалар билан олишувга йўқроқман: аммо сиздек ҳурматли одамларнинг яёв қайтиб кетишингиз яхши эмас, лекин кўринишидан сизлар уловда юришга хийла нўноққа ўхшайсизлар, шунинг учун менинг ахталарим эҳтиёт юзасидан сизларни эшакларингизга боғлаб қўйишади, хусусан менга орқа ўтириб қолмасликларинг учун эшакка тескари миндириб қўйишади, улар одоб-ахлоқ нималигини яхши билишади-да”. Келганлар орасида журъатли шайхлар ҳам йўқ эмас эди, улар Восиқни жинни бўлиб қолган деган тўхтамга келишди ва буни очиқ-ойдин айтишди ҳам. Бобобалук уларни эгарга маҳкам қилиб боғлади, эшакларини тиканли бута билан савалаб ҳайдашди, эшаклар бир-бирига урилган, шаталоқ отган кўйи ҳақкалаб чопа кетди. Бу масхарали манзарани кўриб, халифа билан Нуруниёр роса завқланишди. Чоллар эшак-пешаклари билан анҳорга қулаб, бири чўлоқланиб қолганини, бири кўлидан айрилганини, яна бири олдинги тишларини тўкиб олганини ва бундан-да бешбаттар ҳолатларга тушганини кўриб ичаклари узилгудек қотиб-қотиб кулишди.

Рухнободдаги икки кун ана шундай ажойиб тарзда ўтди, элчихонадагилар ортиқ уларга халақит бермай қўйишганди. Учинчи куни йўлга чиқишди. Шероз ўнг томонда қолди, бепоеъ ялангликдан чиқишди, унинг уфқларидан Истиҳо тогининг чўққилари қорайиб кўриниб турарди.

Севинчдан ўзларни йўқотган халифа ва Нуруниёр шодон қичқирганча тахтиравондан отилиб чиқишди, уларнинг сўзларини эшитганлар ҳайратдан ёқа ушлашди: “Наҳотки, мунаввар ва мулавван саройга етиб келганимиз рост бўлса, — деб бир-биридан сўрар эди улар, — наҳотки, Шиддоддагидан ҳам кўркамроқ боғларга қадам кўяямиз?” Эҳ шўрлик бандалар! “Хом суг эмган” деб бекорга айтмайдилар-да. Қодир худонинг кароматлари сирини Унинг ўзидан бошқа ким билибди!”

Бу орада Восиқнинг хатти-ҳаракатларини яна биров кузатиб турган эзгулик фаришталари еттинчи осмонга, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳузурига йўл олдилар ва унга шундай дедилар: “Шафқатли Расулиллоҳ, ўз ноибингизга ёрдам кўлингизни чўзинг, акс ҳолда у душманларимиз — девлар қўйган тузоққа тушиб, ҳалок бўлгай. Файридин ерости жаҳаннамидаги даҳшатли саройда кутиб ўлтирибди. Борди-ю, у ўша саройга қадам босгудек бўлса, ноибингиздан абадий жудо бўламиз”. Муҳаммад алайҳиссалом қаҳр-ғазаб билан шундай жавоб берди: “Қилмиш-қидирмиш, дейдилар, шунга муносиб ишлар қилди. Лекин уни қутқариб қолиш учун мен сизларга охириги марта уриниб кўринишингизга рухсат бераман”.

Шу заҳотиёқ Жаброил алайҳиссалом ўта тақводор ва художўйлик билан мамлакатдаги барча дарвеш ва қаландарларнинг ҳурматини қозонган чўпон қиёфасига кирди. У унча катта бўлмаган бир тепалик ёнбошида ўлтириб олди, сал нарида оппоқ қўйлар суруви ўтлаб юрарди. Чўпон ҳеч кимга маълум бўлмаган аллақандай чолғуда куй чала кетди. Чалинган куй тўғри юракка тегар, кишида виждон азобини уйғотар, беҳуда хаёлларни миядан ҳайдар эди. Оҳангларнинг мазмундорлиги шу даражада эдики, ундан хижолат тортган қуёш булут остига беркинди, мўъжаз кўлнинг шаффоф суви қондек қип-қизил тусга кирди. Халифа карвонидаги барча кишилар беихтиёр тепалик томонга интила бошлашди. Ҳамма маънос ҳолда кўзини ерга тикди, ҳаётда содир этган нохуш хатти-ҳаракатлари ва қилмишлари учун ўзларини қийиб бошлади. Дилоронинг юраги қинидан чиқаёзди, ахталар бошлиғи тушқун бир ҳолатда кўпинча ўз нафси аммораси учун қийнаган аёллардан кечирим сўрар эди.

Восиқ билан Нуруниёр тахтиравонда ўлтириб, ранглари бўздай оқариб кетди, бир-бирига ўқрайиб қараганча ўтмишни эслаб кетишди; Восиқ — эндиликда интиқомини кутаётган кўпдан-кўп жиноятларини, ўзининг куфрона

ва зўравонлик режаларини ёдга олса, Нурониёр – ўзининг бузилган оиласи ҳақида, хазон бўлган Гулханрўз ҳақида ўйларди. Нурониёр мана бу илоҳий оҳанглар орасидан падари бузрукворининг фарёдини эшитгандай бўлди, Восиқнинг қулогига эса Ғайриддинга қурбон бўлган эллик нафар норастанинг чинқириқлари чалингандек бўлди. Барчаларини чўпон тобора ўзига тортмоқда эди. Унинг қиёфасида шундай бир жозиба акс этардики, Восиқ умрида биринчи марта хижолат ҳиссини туйди. Нурониёр ҳам қўллари билан юзини беркитиб олди. Куй тинди, Жаброил Халифага юзланиб шундай деди: “Парвардигор фуқарога гамхўрлик қилишдек вазифангни топширган эй Тентак Шох! Ўз вазифангни ана шундай адо этаяпсанми? Сен жиноятларни ҳаддан ошириб юбординг, энди эса ўч олишга ошиқасанми? Билсанг керак, мана бу тоғнинг нариги ёғида Иблис ва малъун девларнинг зулматли салтанати бор, баттол арвоҳ алдовларига учиб, ўзингни улар ихтиёрига топшириб қўйдинг! Сенга сўнги марта ёрдам кўрсатишни таклиф этилмоқда, ботил ўй-фикрларингдан воз кечгин-да, Нурониёрни баданидан ҳамон тириклик ҳарорати кетмаган отасига қайтар, бошдан-оёқ ифлосликларга тўлиб-тошган миноранинг кулини кўкка совур, Каратиснинг гапига кирма, фуқароларга адолат қил, Пайгамбар элчиларини ҳурмат қил, намунали ҳаётинг билан барча адолатсизларнинг уруғини қурит, ҳою ҳавасларга, ишратларга берилиш ўрнига художўй аждодларинг қабри узра кўзёш тўкиб, тавба-тазаррулар айла! Куёш юзини беркитган булутларни кўраяпсанми? Борди-ю, дилинг юшамас экан, Парвардигор сенга мурувват қўлини бошқа чўзмагай”.

Кўрқув ва саросима ичида Восиқ илоҳий қудратни сезган чўпон оёғига ўзини ташламоқчи бўлди, бироқ гурури ғолиб келдию бошини баланд кўтариб, унга ёмон ўқрайиб қаради. “Ким бўлсанг ҳам, нима бўлсанг ҳам, – деди у ўшшайиб, – бас қил! Беҳуда маслаҳатларингни бориб отанга бер. Сен ё менинг қулоғимга лағмон илмоқчисан, ё ўзинг ғирт аҳмоқсан. Борди-ю, сен айтгандай, менинг қилмишларим шунақа жиноят экан, майли, Парвардигоринг менга зигирча шафқат қилмасин. Сенга ўхшаганларни зир титратишга еттулик қудрат соҳиби бўлишим учун дарё-дарё қонлар тўқдим. Мени орта чекинади деб хомтама бўлма, мен барибир мақсадимга эришмай қўймайман ёки мен учун ҳаётидан ҳам, сенинг раҳм-шафқатингдан ҳам азиз кўрганымдан воз кечаман. Майли, куёш чиқиб йўлимни ёритсин, менга барибир, бу йўл қаёққа олиб борса, ўша ёққа боришга азму қарор этганман”. Бу сўзларни эшитиб, Жаброил алайҳиссаломнинг ҳам вужуди титраб кетди, Восиқ эса ўзини Нурониёрнинг бағрига ташлади-да, йўлида давом этишга фармон берди.

Нима бўлганда ҳам Ғаришта ўз вазифасини адо этди, ҳаммаси кўз очиб-юмгунча содир бўлди, яна куёш чиқиб, олам нурга тўлди ва чўпон “аттанг-аттанг” деганча кўздан ғойиб бўлди. Бироқ ғариштанинг илоҳий куйи Восиқ одамларининг кўпчилиги юрагига ўлтириб қолганди, улар ваҳима ичида бир-бирига қарар эдилар. Тун чўкиши билан ҳамма тарқаб кетди. Шохнинг кўплаб аъёнлари ичидан фақат ахталар бошлиғи, бир қанча ўта содиқ қулларгина қолганди. Бир томонда Дилоро бошчилигида у каби сеҳр-жодуларга сажда қилувчи бир тўда хотин-халаж турарди.

Ерости кучларни ўзига бўйсундиришга қаттиқ ишонган ва шунга бел боғлаган мағрур Халифа ҳозиргина содир этган қилмишидан пинагини ҳам бузмаётганди. Томирларидаги қон кўпиргандан-кўпириб, ҳеч ухлолмади, ўрдада ҳам одатдаги оромини йўқотиб, ўзини кўйгани жой тополмаётганди. Бетоқатликда Халифадан ҳам ўтиб тушётган Нурониёр уни тинмай шоширар, минг хил нозу карашмалар билан ақлу ҳушидан тамом жудо қилишга уринарди. Қиз ўзини аллақачон Билқисдан ҳам қудратлироқ ҳисобламоқда ва тўрттала ғаришта ҳам тиз чўкишини кўз олдига келтирмоқда эди. Шу тариқа улар ойдинда йўл юрдилар, йўл юрсалар ҳам мўл юрдилар, ниҳоят, узокдан икки қоя кўринди, улар улкан дарвозанинг икки пештоқига ўхшарди, ундан нарида охири Истаҳор вайроналари билан тугайдиган чоққина водий кўзга ташланарди. Баланд тоғ чўққиларида шохларнинг сонсиз даҳмалари кўққайиб турарди, зимзиё тунда улар жуда ҳам ваҳимали кўринарди. Деярли бутунлай ташландиқ ҳолга келган икки шаҳарчадан ўтишди. Уларда бармоқ билан санарли мункилаган чолларгина қолганди. Отлар ва тахтиравонларни кўриб, улар тиз чўкканча шундай дер эди:

“Э худо, бизни олти ойдан бери дўзах азобига солиб келган арвоқлар яна пайдо бўлдимми? Э-воҳ, тоғ қаъридан келаётган мудҳиш шовқинлару жин-ажиналардан кўрқиб, шаҳар аҳолиси бизларни ташлаб кетди, биз жин-ажиналару дев-иблисларга емиш бўлиб қолдик!” Чолларнинг бу илтижою шикоятларига халифага беҳосият аломатдай туюлиб кетди. У шўрлик чоллар устидан от ҳайдатиб, барини янчиб ташлади ва ниҳоят қора мрамрдан қилинган катта айвон тагига етиб келди. Шу ерда у ва Нурониёр тахтиравондан тушди. Юраклари дук-дук урган, кўзлари билан бир нарсани қидиргандек атрофга аланг-жаланг қилган ва вужудлари титраб-қақшаган ҳолда Ғайридинни кута бошлашди, бироқ ундан дом-дарак йўқ эди. Ҳавода ва тоғларда ваҳимали сукунат ҳукм суларди. Ойдинда учи булутларга бориб тақалган улкан устунлар катта айвонга соя ташлаб турарди. Нечталигини одам боласи билмайдиган бу мунгли маёқлар устида ҳеч қанақанги том ё бостирма йўқ эди, унинг ёши ер ёши билан бўйлашувчи равоқ ва кунгуралари кўршапалак ва бойўғлилар масканига айланган, улар инсон зотининг шарпасини сезишлари ҳамон шатир-шутур қилиб қанот қоққанча ва кўрқинчли овоз чиқариб қичқирганча кўздан яширинарди.

Кўркувдан ранги кесак бўлиб қолган бош ахта олов ёқиб, ул-бул тамадди қилиб олайлик деб Восиққа худонинг зорини қилди. “Йўқ-йўқ, — жавоб берди Халифа кескин оҳангда, — бундай нарсаларни хаёлингга келтирма, жим ўлтир-да, фармойишларимни кут!” Шундай дея у қўлини Нурониёрга узатди. Катта зинапоядан бир-бир босиб юқорига чиқишди-да, улар мрамр қопламали айвонда пайдо бўлишди. У биронта ҳам гиёҳ туртиб чиқмаган ойнадай силлиқ кўлга ўхшарди. Олийшон сарой харобалари олдида ўнга қараб маёқлар саф тортган. Сарой деворлари турли тасвирилар билан қопланган. Тўғридан даҳшатли тарзда қанотларни кенг ёйган тасқаралар ва қоплонларга ўхшаш тўрт йиртқич ҳайкали кўзга ташланарди. Улардан сал нарида бу жойларни, айниқса, кўпроқ ёритиб турган ой нурида Ғайридин шамширидаги хатларни эслатувчи ёзувларни фарқлаш мумкин эди. Уларнинг тинмай ўзгариб туриши ва араб тилида ёзилганлиги маълум бўлдики, халифа уни бемалол ўқий олади: “Восиқ, сен муқаддас битикдаги ҳукмларни адо этмадинг, бунинг учун сени изингга қайтарсам ҳам камлик қилар эди, аммо ёнингдаги қиз ва ваъда қилинган нарсани олиш учун қилган ишингни эътиборда тутиб, Иблис қаршингда ўз эшигини очишга ва сени ерости олов мухлислари қаторида қабул қилишга изн беради”.

Шу сўзларни ўқиши биланоқ айвон бориб туташган тоғ титраб кетди ва маёқлар сал бўлмаса унинг бошига ағдарилиб тушаёзди. Қоя қия очилди ва ичкарида мрамр зина кўринди, афтидан, тубсиз чоғга тушарди. Зинада Нурониёр тушида кўрганига ўхшаш иккита шам ёниб турарди, ундан чиқаётган кофурий тутун эшилиб-эшилиб кўкка ўрларди.

Бу манзарадан Фахридиннинг қизи чўчимади — аксинча, унга жасорат бахш этди, у ой ва осмон билан хайрлашишни ҳам ўзига эп кўрмай ва тап тортмай мусаффо ҳавони тарк этди-да, жаҳаннамий губор уфуриб турган чоғ қаърига томон одимлаб кетди. Ҳар иккала гумроҳ банда бошларини адр тутишганча шаҳам юриб борарди. Машғалларнинг чарогон ёғдулари аро улар бир-бирига қараб тўймас ва улугворликдан юраклари гурур ва ҳаяжонга тўлган ҳолда ўзларини бамисоли илоҳий мавжудотдек ҳис этмоқда эдилар. Фақат зиналарнинг охири кўринмаётганигина уларни биров ташвишга солмоқда эди. Азбаройи бетоқатликдан ҳамда иштиёқнинг зўридан улар шунчалик тез одимлай бошлашдики, кўп ўтмай уларнинг юриши тубсиз чоғга ўқдай учиб тушишга ўхшаб кетди. Ниҳоят, катта эман пештоқи олдида етганда улар тўхташди, Халифа уни дарров таниди, олтин калити билан Ғайридин уларни шу ерда кутмоқда эди. “Хуш келибсизлар, — деди у нохушгина табассум билан, — ўз гумашталари билан Мухаммад пушаймон ўтида қоврилгай, ҳозир мен сизларни бу саройдаги муносиб ўрнингизга олиб бораман”. Шундай дея у калитини сиркор қулфга солди ва ўша заҳоти эшикнинг ҳар иккала тавақаси ёзги момақалдироқдай гумбурлаб очилди, улар ўзларини ичкарига олишлари ҳамон яна ўшандай шовқин билан ёпилди.

Халифа ва Нурониёр бир-бирига ҳайрат билан қараб қўйишди. Гарчи улар турган хона гумбаздор бўлса-да, аввалига у шу қадар кенг ва баланд кўриндики,

гўё улар кенг даладан чиқиб қолгандай туюлди. Кўзлари нарсаларни бир-биридан ажрата бошлагандан кейин эса қаршиларида устунлар саф тортганини, тепаси куббадор эканини кўришди. Юқорига чиққан сайин куббалар торайиб-торайиб ингичкалаларди-да, охири сўнгги нурларини денгиз узра ташлаган қуёш кўринишидаги бир ялтироқ нуқтага бориб тақаларди. Олтин қуқунлари ва заъфарон тўшалган ердан шунақанги аччиқ ҳид анқирдики, уларнинг боши айланиб кетди. Улар олға қараб юриб кетишди. Кўзлари олтингургут, мушк-анбар ва сабур тўлдирилган кўплаб ҳуққадонларга тушди. Ҳаддан ташқари кўп эркагу аёл жин ва ажиналар тўла-тўла бўлиб ишва-нозлар ила рақс тушар, аллақасқдан – пастдан мусиқа садоси янграрди.

Бу улкан таноби уйда ўнг қўлларини юраклари устига қўйганча яна кўплаб эркагу аёллар айланиб юрар эди. Улар ўзлари билан ўзлари андармондай чуқур сукут сақлардилар. Уларнинг барчаси ўликдай оппоқ, ичига чуқур ботган кўзларида тунлари қабристонда кўринувчи фосфорга ўхшаш нур милтилларди. Улар чуқур хаёлга толганча кезинар эдилар; бошқа бирлари эса қутурган итдай ўзини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ташлар, бамисоли ўқ еган шердай бўкирарди. Гарчи улар бутун бир оломонни ташкил этган бўлса ҳам ҳеч бир-бирига илакишмасди, гўё ўзидан бошқа ҳеч бир жонзот йўқдай бошлари оққан томонга сандироқлаб кетаверарди.

Бу машъум издиҳомни кўриб Восиқ билан Нурониёр даҳшатдан баданлари жунжикиб кетди. Улар Файридиндан, бу нима ўзи, нима учун саёқ арвоҳлар мудом ўнг қўлларини юракларига қўйиб юради, деб қайта-қайта сўрашди. “Бу ўйлашга ҳам арзимайди, – силтаб жавоб берди Файридин, – ҳозир ўзларинг билиб олаверасанлар, аввал тезроқ Иблисни кўришимиз керак”. Шундан сўнг улар оломонни ёриб илгарилаб кетишди, бироқ кўп ўтмай уларнинг олдинги дадиллигига путур етди, энди таноби уй ва хоналарнинг тўридаги манзараларга қизиқмай қўйишди. Олд томони ҳам ўнг, ҳам чап томонга қараган уй ва хоналарда машъалалар порлар, кўмир ғарамларидан кўтарилаётган қип-қизил ҳовур шифтларгача етиб бормоқда эди. Ниҳоят, ҳашамдор зардўзи дарпардалар ҳар томондан ўта тартибсиз ҳолда тушириб қўйилган жойга етиб келишди. Бу ерда куй янграмас, ҳеч ким рақс тушмас эди, ёруг ҳам афтидан бу ерга аллақандай узоқлардан келаётганди.

Восиқ билан Нурониёр дарпардаларни суриб, қоплон терилари тўшалган кенг зиёратгоҳга кириб келишди. Узун соқолли кўплаб чоллар, Афритлар тиштирноқлари билан қуролланган бўлиб, тахт пойида тиз чўкиб турар, тахт устидаги улкан олов гардиши узра Иблис савлат тўкиб ўтирарди. У йигирма яшар йигитга ўхшарди, нур балққан кўркам чехраси нопок губорлардан хиёл бўзаргандай эди. Катта-катта кўзларида газаб ва манманлик акс этарди, тўлқинсимон сочлари эса уни тубан кетган Нур Фариштасига ўхшатиб турарди. Нозиккина, аммо чақмоқлардан қорайган қўлида у мис асо тутган бўлиб, унинг қаршисида ёвуз Уранбод дейсизми, Афритлар дейсизми, хуллас, барча жаҳолат ва қабоҳат соҳиблари зир титрар эди.

Халифа ўзини йўқотиб қўйди ва тиз чўкди. Ҳаяжонга тушганига қарамай Нурониёр Иблисининг жамолига маҳлиё бўлиб қолди; у уни жуда ҳам хунук бир махлуқ бўлса керак, деб ўйлаганди-да. Майин, аммо юракка ғусса солгувчи бир оҳангда Иблис меҳмонларга қараб деди: “Ҳой тупроқ фарзандлари, мен сизларни ўз салтанатимга қабул қилгайман. Сизлар менинг мухлисларим сирасига киргайсизлар, саройда нимаики кўриб турган бўлсангиз, барчаси энди сизники – бунда энг қадимги фиръавнларнинг хазиналари, сеҳрли шамширлар, афсунли туморлар бор, улар девларни сизлар учун Кўҳи Қофдаги ерости қошоналари эшигини очишга даъват этади. У ерда сиз нафси амморангизни қониқтириши мумкин бўлган ҳамма нарсага эга бўласиз. Сиз Аҳраман қалъасига, Аржин саройига қадамранжида қиласиз. У ерда Одам Ато замонидаги ёруг оламда истиқомат қилган хилма-хил даррандаю паррандалар тасвирини томоша қиласиз”.

Бу гапларни эшитиб, Восиқ билан Нурониёр сал ўзларига келишди. Улар жонланиб, Файридинга дейишди: “Қимматбаҳо туморларни тезроқ кўрсатсангчи!” – “Кетдик, – жавобан деди ёвуз дев гаддорона мийигида кулиб, – сизлар ҳукмдор ваъда қилгандан ҳам кўпроқ бисотга эга бўлгайсизлар”. Файридин

уларни ибодатгоҳга олиб борадиган узун йўлакдан бошлаб кетди. У олдинда катта-катта одимлар ташлаб борар, бечора меҳмонлар ўзларида йўқ хурсанд ҳолда унинг ортидан изма-из кетмоқда эдилар. Баланд қуббали кенг таноби уйга киришди, унинг гир айланасида эллик бринч эшик бўлиб, барчаси пўлат занжирлар билан ёпиб қўйилганди. Бу ерда маҳзун қоронгулик ҳукм суларди, чиримайдиган обнус тоқчаларда бир вақтлар ер юзига ҳукмронлик қилган энг қадимги машҳур шоҳларнинг қотирилган жасадлари териб қўйилганди. Улар ўзларининг ночорликларини ҳис қилишлари учун ҳамон баданларида қилча жон сақланиб қолганди. Уларнинг кўзлари ҳамон гамгин қараб турар, ўнг қўлларини юраклари устига қўйганча бир-бирига маҳзун назар ташлашарди. Оёқларида уларнинг тахт сўраганлари, қудрати, фахр-ғурурию жиноятларидан хабар берувчи хатлар битилганди. Сулаймон Раъд, Сулаймон Даққи ва Жиян-бин-Жиян лақабли Сулаймон, девларни Кўҳи Қоф горларидаги зиндонларга қамаб қўйган ва Биру Борнинг мавжудлигига мункир келган манман ва қайсар султонлар алоҳида саф тортиб турар эдилар. Аммо улардан ҳам юқорироқда Сулаймон Бин Довуднинг бир ўзи жой олганди.

Ўз донолиги билан шухрат топган бу шоҳ бошқалардан кўра кўпроқ умр кечиргандек эди, ҳолбуки, у ҳам бошқалардек вақти-вақти билан ўнг қўлини юраги устига қўйиб, чуқур-чуқур хўрсинар, юзи хотиржамроқ кўринар, афтидан, эшиклардан бирининг панжараси оралиғидан кўриниб турган қора шаршара шовқинига кулоқ тутарди. Дарвоқе, бу овлоқ ердан сукунатни фақат шу шаршара шовқинигина бузиб турарди. Тахт теварагида талай мис идишлар териб қўйилганди. “Бу тилсим хазиналар қопқаларини оч, – деди Ғайриддин Восиққа, – уларнинг ичидан туморларни суғуриб ол, улар сенга мана бу бринч эшикларни очиб беради ва сен у ердаги ёпиқ хазиналар соҳибига ва уларни кўриқловчи Руҳлар ҳукмдорига айланасан”.

Бу мудҳиш тайёргарликлардан эзилиб кетган халифа оёғи тортмайгина идишлар олдида борди ва дафъатан ўлик деб ўйлаган Сулаймоннинг вой-войлаганини эшитиб, тахта бўлиб қолди. Пайғамбар ўзининг кўкимтир лабларини қимирлатиб аниқ-таниқ шу сўзларни айтди: “Мен дабдабали тахтда ўлтирган эдим. Менинг ўнг қўлимда ўн икки минг олтин курси бўларди, уларда саҳобалар ва пайғамбарлар панд-насиҳатларини тинглар эдим, чап қўлимда худди ўша миқдордаги курсида донишмандлар ва олимлар адолат ишларини юргизганида иштирок этар эдим. Шу тариқа мен сон-саноксиз фуқароларимнинг шикоят ва аризаларини кўриб чиқар эдим, мени офтобдан ҳимоя қилиб, қушлар булут сингари бошим узра чарх уриб айланиб турар эди. Фуқароларим дориламон эди, саройларим қадди кўкка етарди, мен бунёд этган ибодатхона ёруғ оламнинг етти мўъжизасидан биттаси саналарди. Аммо мен аёлларга қаттиқ берилиб кетдим, бу қизиқишларим ойдиндаги машғулотлар билангина чегараланиб қолмасди. Мен Аҳраманнинг ва Фиръавн қизининг маслаҳатларига кирдим, оловга ва осмон ёритқичларига сизиндим; муқаддас шаҳарни ташлаб кетдим-да, тўрт Фариштага муҳташам Истаҳор саройларини ва маёқлар айвонини тиклашни буюрдим. Маёқларнинг ҳар бири муайян бир юлдузга бағишланган. Мен у ерда бутун вужудим билан тожу тахт нашъасини сурдим. Нафақат одамлар, балки тўрт Фаришта ҳам мени бўйсундирди. Орасида мен ётган мана бу бадбахт шоҳлар қандай қилиб фалак интиқомидан қутулиб қолишган экан, қандай қилиб ногаҳоний чақмоқ менинг биноларимни кунфаякун қилдию мана бу ерга нозил этди – шулар ҳақида ўйга толаман. Аммо бошқалар каби мен ҳам умидимни узганим йўқ. Нур фариштаси менга хабар бердики, бегуноҳ ёшлик йилларимдаги савобли ишларим туфайли томчиларини санаб ўтирганим мана бу шаршара тугаганда азобларим ниҳоясига етади. Аммо ўша саодатли он қачон етиб келаркин? Мен изтиробдан, шафқатсиз олов юрагимни аямай куйдираяпти!”

Шу сўзларни айтиб, Сулаймон илтижо билан қўлларини осмонга кўтарди ва халифа унинг кўкраги шаффоф шишадан эканини, унинг ичида юрак ловиллаб ёниб турганини кўрди. Даҳшатдан Нурониёр Восиқнинг қўлига йиқилди. “Оҳ, Ғайриддин! – нидо солди бетавфиқ ҳукмдор, – сен бизни қаерга олиб келдинг? Бизни бу ердан чиқариб юбор, менга ҳеч нарса керакмас! О Муҳаммад! Наҳотки, биздан зигирча мурувватингни дариф тутгайсан?!” – “Йўқ, у сенга

энди мурувват қилмайди, — деб жавоб берди маккор дев, — билиб қўй, бу ер умидсизлик ва интиқом жойидир. Иблиснинг барча муридлари юраги каби сенинг ҳам юрагинг чўғдай ловуллаб ёнгай. Мудҳиш охиратингга санокли кунлар қолди, бу кунлардан сен унумли фойдаланиб қол. Олтин уюмлари устида тўйиб ухла, жаҳаннамий кучларим билан ҳукм юргиз, бу чексиз-чегарасиз ерости йўлларида кўнглинг хоҳлаганча сайр қил, барча эшиклар сен учун ланг очилгусидир. Менга келганда эса, мен ўз вазифамни бажариб бўлдим ва сени энди менинг ўзимга топшираман”. Шу сўзларни айтиб бўлиб у кўздан ғойиб бўлди.

Халифа ва Нурониёр аросатда қолди, ўзларини хўнграб йиғлаб юборишдан базўр туғиб туришарди; охири бир-бирининг қўлидан ушлашди-да, битта-битта босиб зулматли уйдан чиқишди, қаёққа боришни, дардларини кимга айтишни на у биларди, на бу. Улар яқинлашишлари ҳамон барча эшиклар очилиб кетарди. Девлар уларнинг оёғига йиқилар, кўз ўнгларида тоғ-тоғ бойликлар намоён бўларди, аммо ҳар икковиди ҳам на бойликка ҳавас, на яшашдан фахр, на бировга ҳасад тўғуси қолганди. Иккаласи ҳам жинларнинг жўрликда айтаётган қўшиқларини лоқайдлик билан тинглар ва тўрт томондан пайдо бўлаётган таомларни томоша қилар эдилар. Улар ҳеч бир мақсадсиз у таноби уйдан бу таноби уйга, у хонадан бу хонага ўтар, тубсизлик узра муаллақ турган йўлакларни кезинишарди. Ҳамма жойда ўша дабдабаю асьаса, ўша яримжон мавжудоту махлуқот. Уларнинг барчаси бир дақиқалик бўлса ҳам орому осойиш истар, аммо истаклари сира амалга ошмас эди. Зеро барчаларининг кўксидаги олов чулғаб турган юраклари асло тинчлик бермасди. Гўё нигоҳлари билан бир-бирига: “Сен мени алдадинг, мени бузуқ йўлга сен бошлаб кирдинг”, деяётган бу икки бадбахт бандадан улар ўзларини олиб қочар, гуссага тўлган қўйи ўзларининг ҳам навбати етиб келишини кутганча бир чеккада туришарди.

“Ё алҳазар! — деди Нурониёр, — наҳотки қўлларимни сенинг қўлларингдан оладиган вақт етиб келган бўлса?” — “Оҳ, — деди Восиқ, — менинг нигоҳларим илгаригидек сенинг нигоҳларингдаги иштиёқ ўтларини кўрмаяптими? Биргаликда кечирган бахтли дақиқалар энди менга бало-қазолардан дарак бераяптими? Йўқ, бу жирканч жойга мени сен олиб кирмадинг, онам Каратиснинг мурдор тарбияси олиб кирди! У менинг ёшлигимни барбод этди, ҳалокатимизнинг сабабчиси у бўлади. Ҳа, нима бўлганда ҳам у биз билан биргаликда азоб чекишга маҳкум бўлмоғи керак!” Бу аламоқ сўзларни айтиб у кўмир қалаётган Афритни чақирди ва Самарродаги қасрдан малика Каратисни топиб, бу ерга олиб келишни буюрди.

Сўнгра улар йўлак охиридан суҳбатлашган овозни эшитмагунларига қадар гунг ва лол оломон орасидан йўлларида давом этдилар. Булар ҳам ўзлари каби шўрликлар эканини, устларидан ҳали ҳукми олий чиқмаганини тахмин қилганча товуш келаётган томонга йўл олишди. Овозлар камбаргина чорси хонадан чиқмоқда эди, у ердаги суфада кўринишлари кўркам тўрт йигит ва чиройли аёл ўтирарди. Чироқнинг ғира-шира ёғдусида улар ғамгин гаплашишарди. Уларнинг барчаси тунд ва тушкин ҳолда бўлиб, иккитаси бир-бирини кучоқлар эди. Сўнг ичида энг мўътабари бўлиб кўринган биттаси Халифага мурожаат қилди: “Ҳой мусофир, сен ҳам биз каби даҳшатли онни кутаяпсан, шекилли? Чунки ўнг қўлингни ҳам юрагинг устига қўймабсан. Борди-ю, жазо соатлари бошлангунича қолган машъум вақтни биз билан бирга ўтказгани келган бўлсанг сени бу худонинг қарғиши теккан жойга олиб келган саргузаштинг ҳақида ҳикоя қилиб бер. Биз жон-жон деб тинглар эдик. Гарчи энди тавба-тазарру қилишга ғоят кеч бўлса-да, жинойтларимизни эслаш ва қайтадан ҳис этиш биздек бадбахтлар учун қолган яккаю ягона эрмак эрур”.

Халифа ва Нурониёр бу таклифга рози бўлишди ва Восиқ ҳеч бир иккиланмай бошидан ўтганларни холисанилло сўзлай бошлади. У огир ҳикоясини тугатганда у билан гаплашган йигит навбати билан қуйидаги қиссаларни ҳикоя қила бошлади:

Ерости қасрига қамаб қўйилган икки дўст шаҳзодалар Алазий ва Фиру қиссаси.

Ерости қасрига қамаб қўйилган шаҳзода Калила ва малика Зулқайс қиссаси. Учинчи шаҳзода қиссасининг ярмига етганида бирдан гумбурлаган овоз

чиқиб, ерости қаср гумбази титраб кетди ва қия очилди. Булут бироз тарқаб, Афритни миниб олган Каратис пайдо бўлди. Шўрлик Африт юкининг оғирлигидан тинмай ихрар эди. Маликаи олия ерга сакраб тушди-да, ўглининг олдига келиб деди: “Бу ажинадай хонада нима қилиб ўтирибсан? Девларнинг гапинга қулоқ солаётганини кўриб, сени энг қадимги шоҳлар тахтида ўлтирибсан деб ўйлабман”.

“Ифлос хотин! — жавоб берди халифа, — сен мени дунёга келтирган кунингга лаънатлар бўлсин! Анови Афритнинг ортидан бор, у сени Сулаймон пайгамбар саройига олиб боради, у ерда сен ер-кўкка сиғдирмай мақтаган сарой аслида қанақалигини ўз кўзинг билан кўрасан. Сен менга берган таълимингга қандай лаънатлар ўқишим кераклигидан ҳам воқиф бўласан!” — “Сен тахтга эришибсан-у, севинчдан ақлингни йўқотиб қўйибсан, — эътироз билдирди Каратис. — Сулаймон пайгамбар бизни иззату икром қилишдан ўзга нарсани истамайман. Дарвоқе, билиб қўй, Афритнинг айтишича, на мен, на сен Самаррога қайта олар эканмиз. Мен ишларимни бир ёқли қилиб олишимга рухсат беришини сўраган эдим, у бажонидил бу илтимосимни бажо келтирди. Мен фурсатни кўлдан бой бермадим: минорамизнинг кулини кўкка совурдим, гунглар, занжи қизлар, газандаю илонларни тириклай ўтга ёқдим, ҳолбуки, улар менга ҳалол хизмат қилган эдилар. Агар мени Мутаваккил билан айирбош қилмаганида вазирни ҳам шу қўйга солган бўлар эдим. Аҳмоқлик қилиб Самаррога қайтиб келган ва хотинларингга эрлар топиб берган Бобобалукка келсак, вақтим бўлганида уни чексиз қийноқларга солган бўлардим, лекин вақтим зиқ эди, аёлларга хос макр-ҳийла билан уни ўзимга оғдириб олдим-да, уни осиб ўлдиришни амр этиб қўяқолдим. Менинг фармоним билан занжи қизлар хотинларни тириклайин ерга кўмдилар, ҳаётларининг сўнгги дақиқаларида занжи қизлар кўнгиллари чог қилганлари қолди. Дилорога келсак, у менга ҳар доим ёқарди, бу ерга келиб у гоятда оқилона иш қилди, энди сеҳр-жоду илмини ўрганишга бел боғлаган. Унинг яқинда ўз одамимизга айланишига ишончим комил”. Бу гапларга қарши лаънату қарғишлар ўқишга Восиқнинг ҳол-жони қолмаганди. У Афритга Каратисни олиб кетишини айтди ва ҳамроҳлари бузишга журъат этмаган сукунат қўйнида чуқур ўйга толди.

Бу орада Каратис ўқдай учиб Сулаймон қасрига ўтди ва Пайгамбарнинг оҳ-воҳларига эътибор бермай, хумлар устидаги чойшабларни силтаб тортди-да, туморларни ўзиники қилиб олди. Кейин шунақанги қаттиқ чийилладики, бу ерда ҳали бунақасини ҳеч ким ва ҳеч қачон эшитмаганди. У девларга яхшилаб яшириб қўйилган, ҳатто Афритнинг ўзи ҳам кўрмаган энг чуқурликдаги хазиналарни кўрсатасанлар, деб туриб олди. У фақат Иблис ва унинг яқинларигагина маълум бўлган тик айланма зиналардан пастга тушди ва туморлар сеҳри ёрдамида ернинг ажалнинг совуқ шамоли эсиб турган энг чуқур қаьригача ёриб кирди. Унинг тиниб-тинчимас юраги ҳеч нарсани назар-писанд қилмас эди. Бироқ ўнг қўлини юраги устига қўйиб турганларнинг барчасида у ўзига ёқмайдиган ғалати нарсани сезиб қолди.

У бир жарликдан чиқиб келганида, қаршисида Иблис турарди. Унинг важоҳати чатоқлигини кўрса ҳам аёл ўзини йўқотмади ва гоятда тавозе билан унга салом берди. Иблис такаббуруна унга шундай жавоб қайтарди: “Эй билим ва жиноятлари мамлакатимда юксак қадрланувчи малика! Қолган бўш вақтдан қандай фойдаланишни сен яхши биласан: кўп ўтмай олов ва қийноқлар юрагингни эгаллаб олгай ва сени дурустгина ташвишга солгай”. Шу сўзларни айтиб у ўз қароргоҳи пардаси ортига яширинди.

Каратис бироз тараддудланди, бироқ охиригача дадил боришга ва Иблис маслаҳатига риюя қилишга қарор этиб, унга бўлган ҳурмат-эҳтироми ва садоқатини яна бир қарра билдириб қўйишлари учун барча жин ва девларни бир жойга тўплади. Кўпчилиги таниш бўлган барча ёвуз руҳларнинг шодон қийқириги остида ана шу тариқа тантанавор юриб борар эди. Улар ҳатто Сулаймон мухлисларидан бирини тахтдан суриб ташлаб, ўрнига ўлтирмоқчи ҳам бўлган эди, бироқ тўсатдан ажал чоҳи ичидан: “Тамом бўлди!” деган овоз янгради. Уша заҳоти жасоратли маликанинг мағрур манглайини ўлим ажинлари қоплади, у аянчли қичқирди ва юраги лангиллаб турган чўққа айланди: у чўққа қўлини қўйди-да, бошқа ундан ажратиб ололмади.

Жазавага тушган, иззати нафсни қондириш йўлидаги ниятлари ва бандалари етишуви қийин билимларга бўлган ташналикни унутиб, жинлар унинг оёғи остига келтириб қўйган совға-саломларни тепиб юборди. Уни ёруғ дунёга келтирган соат ва унга оқ сут берган сийнага ланнатлар ўқиб, орқа-олдига қарамай қочишга тушди.

Тахминан айна шу вақтда ўша овоз Халифа, Нурониёр, тўрттала шаҳзода ва малика устидан машъум ҳукмини эълон қилди. Уларнинг юраклари лаҳча чўққа айланди ва улар фалак эҳсонлари ичида энг қимматли ҳисоблангани умиддан маҳрум бўлдилар! Шўрликлар бир-биридан абадий жудо бўлиб, энди бир-бирига нуқул қаҳрли нигоҳ ташлар эдилар, холос. Восиқ қизнинг кўзида қаҳру ғазаб ва интиқом ўтини кўрса, Нурониёр унинг кўзида нафрат ва тушкунликни кўрар эди. Ҳамон бир-бирини меҳр билан кучиб турган икки дўст шаҳзода афсус-надоматлар ила ҳар томонга тарқаб кетди. Калила ва синглиси бир-бирини қаргагани-қаргаган эди. Бошқа икки шаҳзоданинг даҳшатли тусда талвасага тушиши ва юракни ларзага солиб оҳ-фарёдлар чекиши шундан далолат берар эдики, улар бир-бирларини кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ. Барчалари даҳрийлар жамоасидан жой олиб, абадий азоб-уқубатлар гирдобига ғарқ бўлдилар.

Нафси амморасига эрк берганлик ва зулму ситамларни авж олдирганлик учун шундай жазо берилиши керак ва шундай бўлиб келган ҳам. Инсонни билиш учун Яратган ҳукм қилган қоидалар доирасидан чиқиб кетишга уринган кўр-кўрона қизиқишнинг жазоси ана шундай. Олий мавжудотлар учун ато этилмиш билимларни қўлга киритишни истовчи ва бандасининг чекига итоатли ва мўмин бўлиш вазифаси тушганини англамай, нуқул телбаларча мағрурлик қурбони бўлган мутакаббирнинг жазоси ана шундай.

Худди шундайин, халифа Восиқ ҳам ортиқча дабдабаю ўзига муносиб бўлмаган ҳокимият кетидан қувиб, кўплаб жиноятларга қўл урди ва юзи қора бўлди. Виждон азобидек абадий қутулмас балога гирифтор бўлди. Итоатли, мўмин Гулханрўз эса муроду мақсадига етди.

